

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Ш. ЖАПАРОВ, К. СЕЙДАКМАТОВ, Т. СЫДЫКОВА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
СИНОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ**

(Оңдолуп, экинчи басылышы)

БИШКЕК - 2015

УДК 80/81
ББК 81.2 Ки
К 97

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган.

Редколлегия:

Акматалиев А.А.
Байгазиев С.Э.
Жайнакова А.Ж.
Садыков Т.С.

Маразыков Т.С.
Мусаев С.Ж.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э.

Пикир айткандар:

Садыков Т. - филология илимдеринин доктору, профессор.
Жаманкулова К. - филология илимдеринин кандидаты.

Жооптуу редактор:

Токтоналиев К.Т. - филология илимдеринин доктору, профессор.

К 97 Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү
(Түз.: Ш.Жапаров, К.Сейдакматов, Т.Сыдыкова).
–Б.: “Бийиктик+”, 2015. – 350 б.

ISBN 978-9967-33-145-7

Китепте «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984) оңдолуп, алардын маанилери чечмеленип берилди.

К 4602000000-15

УДК 80/81
ББК 81.2 Ки

ISBN 978-9967-33-145-7

© КР УИА, 2015
© Ш.Жапаров, К.Сейдакматов, Т.Сыдыкова, 2015

СӨЗ БАШЫ

Айтылышы ар башка келип, бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирген сөздөр синонимдер деп аталат. Синонимдердин мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

а) семантикасы бирдей түшүнүктү же бири-бирине жакын кубулушту, көрүнүштү, нерселердин, буюмдардын аттарын билдириши;

б) морфологиялык жактан бир сөз түркүмүнө таандык болушу;

в) тыбыштык түзүлүшү жана морфемалык куралышы боюнча ар башка болушу;

г) синтаксистик жагынан бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы.

Жогорудагы синонимдерге карата айтылган төрт белгини далилдеш үчүн мисалга **адам - киши, сакта - корго** деген синонимдерди анализдеп көрөлү.

1. **Адам - киши:** *Адам сөзүнөн сынат, уй мүйүзүнөн сынат* (макал). *Артыбыздан атчан, тебетей кийген кара мурут киши келди* («Ала-Тоо»). Бул мисалдардагы **адам - киши:** 1) мааниси боюнча бирдей түшүнүктү билдирет; 2) морфологиялык жактан зат атооч сөз түркүмүнө кирет да, ким? деген суроого жооп берет; 3) морфемалык түзүлүшү боюнча ар башка; 4) синтаксистик жагынан аталган сүйлөмдө «адам» ээлик милдетти аткарып турат, б.а., бул эки сөз (адам, киши) бири-бирин синтаксистик жактан алмаштыра алат жана сүйлөмдө булардын ордун бирин экинчиси менен алмаштырсак, сүйлөмдүн мааниси грамматикалык жактан эч кандай өзгөрүүгө учурабайт.

2. **Сакта - корго:** *Аталары менен улуу агаларынын ыйык мурастарын көздүн карегиндей сакташат* («Ленинчил жаш»). *Өзүлөрүнүн ата журтун көкүрөктөрү менен коргошту* («Ленинчил жаш»). Келтирилген мисалдардагы **сакта - корго** деген синонимдерди талдап көрсөк: 1) семантикасы боюнча бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет; 2) морфологиялык жактан этиш сөз түркүмүнө кирет да, кыймыл-аракетти билдирип, эмне кылат? кантет? эмне кыл? деген суроолорго жооп берет; 3) морфемалык түзүлүшү боюнча ар башка; 4) синтаксистик жагынан баяндоочтук милдет аткарып турат.

Тилдеги синонимдик мааниси ар түрдүү жол менен туюнтууга болот. Мисалга **айт** деген сөздү алсак, ага жакын мааниси **сүйлө** -

де - баянда деген синонимдер түшүндүрөт: *Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат* (макал). *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө* (макал). *Саламат көрдүң шүгүр де. Забайкал кеткен уулуңду* (Сыдыкбеков). *Билген-көргөнүңдү эл-журтка баянда* (Аалы). Ошондой эле келтирилген лексикалык синонимдердин маанисин сөз тизмектери да билдире алат: *сөз сал, кеп сал, сөз айт, кеп айт, сөз кыл, кеп ур, кеп кыл ж.* б. Жогорудагы синонимдердин билдирген маанисине жакын ойду: *алтын шилекейиңди чачырат* деген фразеологизм да туюнта алат. Ал эми *какша, безелен* деген сөздөр да аталган синонимдерге жакын ойду билдирет, бирок алардын бардыгында (**айт — сүйлө - де - баянда** деген синонимдерге салыштырганда) кандайча сүйлөгөндүгү кошо айтылып жатат. Мына ошондуктан лексикалык синонимдик маани бир сөз менен экинчи сөздүн ортосундагы маанинин бирдейлиги же жакындыгы боюнча аныкталат. Ошол себептен сөздүктө сөз тизмектеринин, б.а., синтаксистик синонимдердин маанилери эмес, сөз менен сөздүн өз ара маанилери, катышы гана эске алынды.

Тилдеги синонимдик катарды түзгөн сөздөр бир түшүнүктү же бир нерсени туюнтушу боюнча сигнификаттык синонимдер жана денотативдик¹ синонимдер болуп экиге бөлүнөт.

Сигнификаттык синонимдер бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет, бирок ар бирин өзүнчө талдай келгенде алардын мааниси өз ара отгеноктору боюнча айырмаланып турат. Мисалга: **чака, челек, бакыр, көнөк** деген сөздөрдү алалы. Булар «суу алуучу идиш» деген бир түшүнүктү билдириши менен туташып турат да, талдай келгенде алар төмөнкүдөй боёкчолору боюнча айырмаланат: **чака** - металлдан, калайдан, темирден ж. б. жасалган суу алуучу (куюучу) идиш; **челек** - жыгачтан жасалганы; **көнөк** - шириден жасалганы. Көпчүлүк учурда алардын эмнеден жасалганы көңүлгө алынбай, алар бирдей түшүнүктү (суу алуучу идишти) туюнтуу үчүн колдонула берет. Кээ бир говорлордо **челек, бакыр** деген сөздөр адабий тилдеги **чака** сөзүн алмаштырып айтылышы дал ушунусу менен түшүндүрүлөт жана диалектилик мүнөздөгү синонимдердин берилиши, бир жагынан, ушундай жагдай менен да шартталган.

¹ *Денотативдик* синоним заттын өзүн туюнткан сөзгө байланыштуу пайда болот.

Сөздүн тилдеги кабыл алынган колдонулушуна карап, бирдей кырдаалда туруп, биринин ордуна экинчисин алмаштырып айтууга болгон жөндөмдүүлүгү боюнча синонимдик катышы аныкталат. Демек, синонимдерди аныктоодо алардын колдонулушуна өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Жогоруда эскерткендей, синонимдерди ажыратуунун негизги белгилеринин бири - анын бир сөз түркүмүнө таандык экендиги. Синонимдерди сөз түркүмдөрү боюнча бөлүп караганда сын атоочко, зат атоочко, этишке байланыштуулары көбүрөөк жолугуп, калган сөз түркүмдөрүнө байланыштуулары азыраак.

Кыргыз тилинде образдуу этиштер көп, ал эми элестүү жана тууранды сөздөр көп учурларда бири-биринен бир аз гана семантикалык белгилери менен айырмаланат. Мына ошол себептен алардын маанилери барабар же жакын келгендери синоним катары каралды. Мисалы: **аксай, саксай, үксөй; далдай, делдей.** Фонетикалык, орфографиялык деңгээлде алганда аталган типтеги мисалдар сөз вариантына жакын турат. Ошондой болсо да, жогоруда эскертилгендей, алардын маанилеринин жакындыгына (семантикасына, стилистикалык, модалдык жана экспрессивдүүлүк жакындыгына) таянуу менен лексикалык синонимдерге кошулуп, сөздүктөн орун алды.

Синонимдерди окутуу, үйрөтүү иштери студенттердин, окуучулардын түшүнүгүн кенейтип, өз оюн таамай жана так айтуусуна, сүйлөө кебине, сөз байлыгынын маданияттуу болушуна шарт түзөт. Синонимдер бир пикирди экинчи пикирден айырмалап же ар бир түшүнүктүн чегин бөлүп, же алардын аз да болсо айырмачылыгын көрсөтүү үчүн эмоционалдуу көркөм каражат болуп саналып, тил илиминин стилистика бөлүгү менен тыгыз байланышта турат да, тилдеги синонимдер азыркы кездеги лексикалык системада аткарган кызматы боюнча ар бири өзүнө тиешелүү орундарга жайгашат. Ошол функциясына жараша: 1) мааниси же боёкчосу боюнча айырмаланган; 2) экспрессивдүүлүгү боюнча айырмаланган; 3) стилистикалык жактан өзгөчөлөнгөн синонимдер болуп үчкө бөлүнөт. Мааниси же оттенкасы боюнча айырмаланган синонимдерге жогоруда көрсөтүлгөн сигнификативдик синонимдер жатат. Ал эми стилистикалык жана экспрессивдик жактан айырмаланган синонимдерге **сокур - азиз - көр - олок** деген сөздөр кирет, мындайча айтканда, тергеп же

сылык айтыш үчүн **азиз**, одоно түрдө кемсинтип сүйлөгөндө **көр**, орой жана образдуу айтууда **олок** сөзү пайдаланылат. Ал эми **сокур** сөзүн (көзү көрбөгөн кишиге карата) айтканда сүйлөөчүнүн жеке мамилеси кошо чагылдырылбайт. Ошондуктан ал нейтралдык абалда турат. Мына ушул абал аны келтирилген синонимдик катардын ичинен доминанта кылып алууга негиз берет жана дал ушундай көрүнүш сөздүктөгү синонимдердин корун аныктоодогу негизги критерийлерден болуп саналат.

Стилистикалык синонимдер белгилүү бир чөйрөдө гана колдонулат. Кыргыз тилиндеги стилистикалык синонимдер нукура түрүндө сейрек кездешет, алар көбүнчө экспрессивдик синонимдер менен биригип айтылат. Ошондой болсо да стилистикалык синонимдер нагыз түрдө айтылганы балдардын кебине таандык болгон **жакшы - аяй, жаман - быкый** жана тергеп айтылуучу **козу - марка, кара - ымырт, аюу - өтөгөн, карышкыр - улума** сыяктуу сөздөрдө кездешет. Кыскасы, синонимдердин милдети кайсы учурда кандай сөздү пайдалануу маселеси менен байланышкан. Өз кезегинде бул маселе тил маданияты менен тыгыз карым-катышта турат.

Бул эмгекте кыргыз адабий тилиндеги синонимдерди дээрлик камтууга аракет жасалды. Ошондой эле «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүн» белгилүү даражада түшүндүрмөлүү синонимдик сөздүк десе да болот. Себеби мында (керек деп табылган учурда, мисалы, кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде активдүү колдонулган) айрым регионалдык мүнөздөгү синонимдик сөздөр да берилип, түшүндүрмөсү менен коштолду.

Кыргыз жазма адабий тилинин жаштыгына жана жазма адабий тил менен оозеки тилдин ортосунда айырмачылыктын аздыгына, көркөм чыгармада колдонулган синоним менен оозеки кепте айтылган синонимди ажыратуу кыйын. Ошондой болсо да көркөм чыгармада көбүрөөк пайдаланылган айрым синонимдер учурайт. Алар мүмкүн болгон учурда эмгекте белгиленип көрсөтүлдү.

Кыргыз тил илими - азыркы тил илиминин, анын ичинде, түркологиянын ажырагыс бир бөлүгү. Анын өнүгүшү жана калыптанышы түркология менен тыгыз байланыштуу, б.а., түркология басып өткөн жолдорду кыргыз тил илими да басып өттү. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдерди илимий жактан

изилдөөгө 50-жылдардан көңүл бурула баштап, жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган илимий эмгектерде, орто мектептин окуу китептеринде каралып, окуу программаларына киргизилет. 60-жылдары синонимдик изилдөөлөр жанданып, бир кандидаттык диссертация корголуп (Б.Суранчиева), айрым сөздүкчөлөр (Ш.Жапаров «Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер», 1971; К.Сартбаев, С.Үсөналиев «Кыргыз тилиндеги синонимдер сөздүгү», 1973) чыкты. Бул сөздүктү түзүүдө жогоркулардан тышкары казак тили боюнча А.Болганбаевдин, өзбек тили боюнча А.Хожиевдин сөздүктөрү да пайдаланылды.

Синонимдердин сөздүгүнө материалдар «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» (1969), К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» (1965), көркөм адабияттардан жана кыргыз тилинде чыккан, чыгып жаткан газета-журналдардан чогултулду, салттуулук аракетин да эске алынды.

«Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүн» басмага профессор Ш.Жапаров менен доцент Т.Сыдыковалар даярдашты. Ага КУУнун окутуучусу Б.Бекназарова техникалык жагынан жардам берди.

«Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» боюнча өзүңүздөр байкаган мүчүлүштөрдү, сунуштарды жана жалпы эле сөздүктүн тигил же бул маселелерине байланышкан ойлоруңуздарды түзүүчүлөргө жазып жиберүүңүздөрдү сурайбыз.

СӨЗДҮКТҮН ТҮЗҮЛҮШҮ

1. Синонимдик катардын (синоним сөздөрдүн) ичинен активдүү колдонулганы биринчи берилип, доминанта (негиз, таяныч) катары эсептелди да, ошол доминантага карата алфавиттик тартипте, же колдонулушуна карата жайгаштырылды жана системалаштырылды. Синонимдик катардагы башка сөздөр активдүү колдонулушуна жараша жайгаштырылды. Синонимдик катар өзүнчө саналып, баш тамгалар менен терилди. Андан кийин синонимдик катардагы сөздөрдүн маанисине кыскача аныктама, түшүнүк берилип, ал түшүндүрүү курсив менен терилди. Синонимдик катарды түзгөн сөздөр кандай мааниси боюнча баш кошуп, өз ара бирдик түзүп турганын билүү үчүн мындай түшүндүрүү өтө зарыл. Ансыз көп маанилүү сөздөрдүн кайсы сөзгө кандай мааниси боюнча синоним болорун аныктоо мүмкүн эмес. Ал эми синонимдердин маанилик катышы, ойдун бул же тигил аймагында айтылышы, колдонулушу тууралуу стилистикалык комментарий менен коштолду. Мисалы, **АБДАН**, **ӨТӨ**, **ЭҢ**, **АЯБАЙ**, **ТАЗА**, **УКМУШ**, **ӨЛГҮДӨЙ**, **ӨЛГҮЧӨ**, **ЭБЕГЕЙСИЗ**, **ИТТЕЙ**, **ЖУДА**, **ЭСЕПСИЗ**, **КЫЗЫЛДАЙ** ж.б.

Тизмектелип айтылган сөзүнө күчөтүү (аябагандай, укмуштуудай деген) маанисин берет.

Абдан, **өтө**, **эң** деген синонимдер өзүнчө түз мааниде колдонулган сөздөр. Ал эми **аябай**, **таза**, **укмуш**, **эбегейсиз** дегендери бул сөздөрдүн өтмө маанилеринен келип чыккандыктан, алдыңкы сөздөргө караганда пассивдүүрөөк колдонулат. **Өлгүдөй**, **өлгүчө**, **иттей**, **кызылдай** дегендери негизинен оозеки билдирүүгө таандык. **Жуда** диалектилик, экзотикалык лексика катары колдонулат.

Каныбек **абдан** сонун жигит экен, мен аны бир тууганым сизден да артык көрүп кеттим (Жантөшев). **Өтө** шайыр киши эле, Ыр жазуудан талбаган (Осмонкул). Эмгек этип жаңыдан, Элге жаксаң **эң** кызык (Токтогул). Каныбектин кегин алуу үчүн Чоролор аябай камынып жатат (Жантөшев). Азоо ат жетекке жүрбөй, **таза** убара кылды («Ленинчил жаш»). Карагайлары **укмуш** узун экен («Кыргызстан пионери»). **Өлгүдөй** тоюп чандайып, Жоо сайгансып дардайып (Шүкүрбеков). Жөө басып, **өлгүчө** чарчадым («Учкун»). Энеден жалгыз сен чыгып, **Эбегейсиз** зор чыгып («Эр Төштүк»). Мен сага **иттей** капамын (Шүкүрбеков). Нарын, Жумгал жактагы

эл, Жуда келди Кочкорго («КОС»). Эсепсиз кымбат мүлкүмдү, Энчилеп элге таратам (Аалы). Ушундай да эр болобу, жыйырма-отуздай киши кызылдай сабап жатса да, башы-көзүн жашырып да койгон жок («Ала-Тоо»).

2. Тилдеги бир эле сөз бир нече сөз менен синонимдик катышта болот. Бул тилдин, анын курулуш материалы болгон лексиканын жандуу жана пикир алышууга жөндөмдүүлүгү, анын көп кырдуулугу менен түшүндүрүлөт.

I АШ, ТАМАК, ООКАТ (*ичип-жегенге даярдалган азык, зат*); II АШ, ӨТ (*тоодон, ашуудан оодарылуу, ары жакка өтүү*); III АШ, АРТ (*ашыкча болуп калуу*). Мындай учурда доминанта болуп түшкөн синоним сөздүн омонимдери бар болсо, алардан мурда рим цифрасы коюлду да, сөздүктүн алфавиттик принциби, тартиби сакталды.

Ал эми сөздүн доминанта абалда эмес, б. а., синонимдик уянын ортосунда же аягында келгенде мисалы, **куру**, **кый** сөздүктүн жалпы принцибине, талабына ылайык жайгаштырылды.

3. Келтирилген синонимдерге кыскача аныктама берилген соң, аларга мисалдар жайгашкан тартибине карай ар бир синонимге бирден иллюстративдик материал берилип, кайдан, кимден алынгандыгы тегерек кашаанын ичине көрсөтүлдү. Сөздүктө иллюстративдик материалдын кайдан, кимден алынгандыгы көрсөтүлбөгөн учурлар же оозеки сүйлөшүүдөн алынган сүйлөмдөр үч бурчтук (Δ) белгиси менен берилди.

4. Ырдан мисал келтирилгенде саптары ыр түрүндө жазылышындай эмес, тизмектелип (мисалы, *Тыңша, аалам: Тыңша, Шанхай, Тыңша, Париж, Кулак сал!* (Турусбеков) берилди. Бул, биринчиден, сөздүктүн өзгөчөлүгүнө, экинчиден, орунду үнөмдөө маселеси менен байланышкан. Эки саптан турган ырдан мисал берилгенде ыр саптарынын чегин билдириш үчүн ырдын экинчи сабы баш тамга менен берилди. Мисалы, *Күлүгү элем бир элдин, Күнөөкөр болуп сенделдим* (Токтогул). *Алмуруту эзилет, Семиз койдун этиндей* (Үмөталиев).

5. Шөкөттөлгөн, иллюстративдик материал-маалыматтарда мурдагы, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (1969) кабыл алынып, салтка айланып калган көрүнүшкө байланыштуу бир катар акындардын, мисалы Барпы (Алыкулов), Калык (Акиев), Нуркамал (Жетикашкаева), Осмонкул (Бөлөбалаев), Тоголок Молдо

(Байымбет Абдыракманов), Токтогул (Сатылганов) аттары гана берилди да, калган акын-жазуучулар фамилиясы боюнча көрсөтүлдү.

6. Катардагы синонимдерде диалектилик мүнөздө деген эскертүү менен да синонимдер берилди. Мисалы: КҮНӨС, КҮНӨСТҮҮ, КҮҢГӨЙ, ЧАГАТ; КААКЫМ, МАМА КАЙМАК. Берилген синонимдердин кийинкилери (чагат, мама каймак) диалектилик көрүнүшкө жатат. Демек, мындай синонимди орду-орду менен адабий тилде колдонсо болот деп түшүнүү керек. Кезегинде бул маселе кыргыз адабий тилинин баюу булактары менен байланышкан.

Сөздүктү түзүүдө, материалын жайгаштырууда салттуулук аракетин сакталды.

Синонимдик сөздүктөр;

Илимий адабияттар;

Көркөм (шөкөкттөлгөн) адабияттар;

Күндөлүк-мезгилдик басылмалар;

«Де-факто» (газета, 2014-жылдан);

«Кут билим» (газета, 2014-жылдан);

«Кыргыз туусу» (газета, 2014-жылдан);

Атактуу – ааламдык жазуучу Чыңгыз Айтматовдун 2008-жылы жарык көргөн 8 томдук (I-VIII томдору) китептери.

Кыргыз алфавити

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Её, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Њң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь (ажыратуу белгиси), Ыы, Ьь (ичкертүү белгиси), Ээ, Юю, Яя.

А

І ААЛАМ, ДҮЙНӨ, ЖЕР ЖҮЗҮ, ДҮЙНӨ ЖҮЗҮ, АЙ-ААЛАМ

Бүткүл жер шары ээлеп турган аймак.

Аалам мейкиндик деген сөзгө жакын мааниде, дүйнө сөзү жашоо тиричиликке байланышкан мейкиндик мааниси менен айырмаланат. **Жер жүзү, дүйнө жүзү** деген синонимдери **аалам** дегенди түшүндүрүп, чечмелеп турат.

Тыңша, аалам: Тыңша, Шанхай, Тыңша, Париж, Кулак сал! (Турусбеков). Ушул туунун шооласынан өркүндөп, Бүт дүйнөгө өчпөс эрктин таңы атты (Турусбеков). Ук, жер жүзү! (Турусбеков). Таланттуу ырчынын даңкы бат эле дүйнө жүзүнө тарады (Δ). Аз эле жылдын ичинде, Ай-ааламга таанылды («Советтик Кыргызстан»). Жакыр да болсом мен өзүм, Жаандан чыккан жоргомун (Токтогул).

І ААРЧЫ, СҮР, СҮРТ

Жугуп же бир нерсенин үстүнө туруп калганды (чаң, тер ж.б.) тазалоо.

Карып чекесинде назик мончоктой быжырап турган терди аарчыды (Абдукаримов). Полду бир сыйра сүрүп койду (Δ). Бала мурдунун кандарын аарчып, жаман күрмөсүнүн этеги менен бети-башын сүрттү (Жаштөшев).

ІІ ААРЧЫ, ТАЗАЛА

Өсүмдүктүн кабыгын алып салуу.

Аарчы жана **тазала** этиштери картошка жана башканын кабыгынан ажыратууга карата айтылат. Ал эми **аарчы** этиши мындан тышкары жыгачтын (дарактын) кабыгын сыйрууга карата да колдонулат. Бирок **сыйыр** этиши нерсенин кабыгын алууга (малдын терисин сыйырууга) карата айтылат.

Бшкынды сындырып, кабыгын аарчып жиберип, Аскар бир жактан Ашымды шаштырды (Сыдыкбеков). Талдын кабыгын сыйырып алып, кичинекей сууга нооча жасады (Δ). Бир паста картошка тазалай салды (Δ).

АБАЙЛА, БАЙКА, ЭТИЯТТА, ЧЕБЕРДЕ, АЯРДА

Сактык менен, сак, кылдат мамиле кылуу.

Кылдаттык менен абайлап, Жоонун сырын алгыла!

(«Мендирман»). Четтен оттогон эле бир төө көзгө илинсе, аны акмалап жүрүп отуруп, чогуу тобун таап, анан топтун бир четинен төөчүсүн таппайт бекен. Найман-Эненин көздөгөн үмүмтү да ушул (Айтматов). Силер эки жакты байкап иштей бергиле (Жантөшев). Этиятта, чөнтөгүндөн түшүп калбасын (Δ). Чебердеңиз, жарыктык. Жыгыласыз! (Сыдыкбеков). Сыр найзаны таянып, Издей басып аярдап («КОС»). Үнкүрдүн оозундагы карагандын арасын агылгалап жатчу болгон (Айтматов).

АБДАН, ӨТӨ, ЭҢ, АЯБАЙ, ТАЗА, УКМУШ, ӨЛГҮДӨЙ,
ӨЛГҮЧӨ, ЭБЕГЕЙСИЗ, ИТТЕЙ, ЖҮДА [ЖҮДӨ], ЭСЕПСИЗ,
КЫЗЫЛДАЙ

Тизмектелип айтылган сөзүнө күчөтүү (аябагандай, ушунчалык деген) маанисин берет.

Абдан, өтө, эң деген синонимдер өзүнчө түз мааниде колдонулган сөз. Ал эми **аябай, таза, укмуш, эбегейсиз** дегендери бул сөздөрдүн өтмө маанилеринен келип чыккандыктан, алдыңкы сөздөргө караганда пассивдүүрөөк колдонулат. **Өлгүдөй, өлгөнчө, иттей, кызылдай** дегендери негизинен оозеки кепке таандык. **Жүда [жүдө]** диалектилик, экзотикалык лексика катары колдонулат.

Каныбек абдан сонун жигит экен, мен аны бир тууганым сизден да артык көрүп кеттим (Жантөшев). Өтө шайыр киши эле, Ыр жазуудан талбаган (Осмонкул). Эмгек этип жашыңдан, Элге жаксаң эң кызык (Токтогул). Каныбектин кегин алуу учун Чоролор аябай камынып жатат (Жантөшев). Азоо ат жетекке жүрбөй, таза убара кылды («Ленинчил жаш»), Карагайлары укмуш узун экен («Кыргызстан пионери»), Өлгүдөй тоюп чандайып, Жоо сайгансып дардайып (Шүкүрбеков). Жөө басып, өлгүчө чарчадым («Учкун»), Энеден жалгыз сен чыгып, Эбегейсиз зор чыгып («Эр Төштүк»), Мен сага иттей капамын (Шүкүрбеков). Нарын, Жумгал жактагы эл, Жүда келди Кочкорго («КОС»), Эсепсиз кымбат мүлкүмдү, Энчилеп элге таратам (Аалы). Ушундай да эр болобу, жыйырма-отуздай киши кызылдай сабап жатса да, башы-көзүн жашырып да койгон жок («Ала-Тоо»).

АБИЙИР, БЕДЕЛ, АВТОРИТЕТ, КАДЫР, БАРК, АБРОЙ, УРМАТ, СЫЙ

Жакшы, сый-урматка татыктуу болгон жүрүш-туруш.

Булардын ичинен **аброй** сөзү азыраак колдонулат. **Кадыр-барк** болуп экөө биригип кош сөз түрүндө айтылышы да мүмкүн.

Адамдын абийири эч качан эч нерсеге сатылбай тургандыгын ойлоо керек («Ленинчил жаш»). Эл ичинде бедели бар (Δ). Ар бир мамлекет өзүнүн эл аралык авторитетин жогорулатууга, өстүрүүгө аракет кылууда (Δ). Эр кадырын эл билет (макал). Чаргын барк күткөндөн бери шылдыңга чек коюлган (Сыдыкбеков). Аброюн бир кеткен соң, кайра калыбына келиши кыйын (Δ). Эне-Бейитке элине кадыры сиңген, сөзү менен да, иши менен да чоң беделге жеткен, көп жашап, көптү көргөн, айрыкча, урматтуу, сыйлуу кишилерди коюшчу (Айтматов).

АБИЙИРДҮҮ, КАДЫРЛУУ, БЕДЕЛДҮҮ, БАРКТУУ, АВТОРИТЕТТҮҮ

Урматы, сыйы бар.

Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат (макал). Кайраты артык шер болот, Калкына пейли кең болот, Кадырлуу сөзү эм болот (Барпы). Мамбеткул менен атаандашуучулардын беделдүүсү Карабек да ошентип жолдон чыга берди (Каимов). Сурадым Тарас жөнүндө сөз соңунда, Ал барктуу кызматчы дейт өз ордунда (Абдыраманов). Өз коллективинде авторитеттүү (Δ).

АВТОБИОГРАФИЯ, ӨМҮР БАЯН, ТАРЖЫМАЛ

Өзү жөнүндө өзү жазганы, баяндаган өмүр жолу.

Автобиография сөзү кабыл алынган сөз, кыргызча **өмүр баян**, экөө тең кыргыз адабий тилине мүнөздүү болуп калды. Ал эми **таржымал** эскирген, сейрек колдонулуучу сөздөрдүн катарына кирет.

Автобиографиясы менен таанышып чыктым (Δ). Өзүнүн өмүр баянын айтып берди («Кыргызстан пионери»). Таржымалын айтып бүткүчө, далай убакыт өттү (Δ).

АГА, АКЕ, АБА, БАЙКЕ

Өзүнөн улуу эркек бир тууганы.

Ага сөзү бир тууганына карата бардык кыргыз говорлорунда айтылат. Жашы улуу кишиге карата кыргыз тилинин түштүк

говорлорунда, Тянь-Шань говорунда (Ат-Башы, Ак-Талаа, Тогуз-Торо райондорунда) **аке** сөзү колдонулат. Тянь-Шань говорунун калган райондорунда, Чүйдө, Таласта **байке** кеңири айтылат. Ысык-Көл, Лейлек говорунда (ошондой эле Лейлекке чектеш Баткен жана башка райондордо) **аба** активдүү пайдаланылат.

Өз агасын агалай албаган киши бирөөнүн агасын сагалайт (макал). Жатындаш акем, боорум деп, Жакшы ызат менен көмбөйбү? («Саринжи-Бөкөй»). - Мендирман абам! - деди да, Бала тышка чуркады (Жантөшев). Мектеп курушка Аскер байкең барат (Сыдыкбеков).

АГАЙ, АГАТАЙ, БАЙКЕТАЙ, АКЕТАЙ, БАЙКЕБАЙ, АКЕБАЙ, АБАКЕ

Өзүнүн бир тууган агасына же жашы улуу кишилерге карата урматтоо менен кайрылганда, бир нерсени суранып, өтүнгөндө айтыла турган сөздөр.

Агай бир тууган агасына карата, жашы улуу башка кишилерге жана мугалимдерге карата колдонулат. **Агатай, байкетай, акетай, байкебай, акебай, абаке** көбүнчө сурануу, өтүнүү, эркелетүү үчүн айтылганда пайдаланылат.

- Кечиресиз, агай, - деди Гүлайым (Бейшеналиев). Агатай, көптөн бери автобус күтүп зарыктым, кабинаңызга ала кетинчичи («Советтик Кыргызстан»). Жалынып-жалбарып байкетай, байкебай деп суранса да, болбой койду (Δ). Коё кой, акетайым, ыйлаба (Сыдыкбеков). Акебай, андай жаман сөзүңдү угузба («Чалкан»). Бирөөлөр «абаке(бай)», «байке» десе, бирөөлөр «кулунум» дейт, жашы тамып («КОС»).

АГИТАЦИЯ, ҮГҮТ

Массага саясий жактан таасир берүү максатында оозеки жана басма сөз жүзүндө жүргүзүлгөн иштер.

Үгүт сөзү сейрек колдонулат.

Элдин арасында агитация, түшүндүрүү иштери кең ири жолго коюлган (Δ). Партиялар өз иштерин орундатуу үчүн эл арасында үгүт таратып жүрөт (Δ).

АГИТАЦИЯЛА, ҮГҮТТӨ

Агитация иштерин жүргүзүү.

Жергиликтүү агитаторлор жакында болчу шайлоого элди

агитациялап жүрөт (Δ). Чарбанын жетекчилери мал кыштатуу компаниясын ийгиликтүү өткөрүүгө малчыларды үгүттөшүп, алардын мүдөөлөрүн угушту (Δ).

АДАМ, КИШИ, ПЕНДЕ, ИНСАН

Ойлоо жана сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап, аны коомдук эмгекте пайдалана ала турган тирүү жан, коом мүчөсү.

Бул сөздөрдүн мааниси жана колдонулушу негизинен бирдей. Бирок **адамзат**, **адам ата** деген сыяктуу сөздөрдү **кишизат**, **киши ата** деп айтуу мүмкүн эмес.

Турмуштун ачкычы адамдын өз колунда тура (Сыдыкбеков). Киши жамандыгы кирип-чыкканча билинет, өз жамандыгы өлгөнчө билинбейт (макал). Пенде катары Буудайбек укмуш асыл жаралган жана урматоого ар тараптан татыктуу (Δ). Кыргыз калкы улуу инсандарды өзгөчө урматташкан («Кыргыз туусу»).

АДАМГЕРЧИЛИК, КИШИЧИЛИК, ГУМАНДУУЛУК

Адамга кылган жакшылык, жакшы мамиле.

Адамгерчилик менен киши адам болуп, анан адам өмүрдүн туткасы, турмуштун устаты болгон тура (Жантөшев). Лайлыкан кара торунун сулуусу, эси келишкен, кишичилиги артык кыз (Жантөшев). Жанболоттун гумандуулугун Гүлай гана түшүндү (Шимеев).

АДАМГЕРЧИЛИКТҮҮ, КИШИЧИЛИКТҮҮ, ГУМАНДУУ

Адамга жакшылык кылуу жана жакшы ойдо болуу.

Энеси ушунчалык назик, мээримдүү, адамгерчиликтүү көрүндү (Байтемиров). Токтогул тамашакөй, шайыр, кишичиликтүү акын болгон (Бөкөнбаев). Гумандуу киши (Δ).

АДАМДЫК, КИШИЛИК, ИНСАНДЫК

Адамга таандык мүнөздүү көрүнүш, сапат ж. б.

- Сен адамдык кейпиңди жоготуп баратканыңды неге сезбейсиң? - деди, Жаңылбүбү жубайыңа карап («Кыргызстан маданияты»). Колунда малың турганда, Кишиликти унуттун (Осмонкул).

АДАМЗАТ, АДАМ БАЛАСЫ

Жер бетиндеги бүткүл адам, жер жүзүндөгү кишилердин баары.

Тоону, ташты суу бузат, адамзатты сөз бузат (макал). Азыр адам баласы табигаттын көп сырларын ачты («Жаш ленинчи»).

АДАМСЫН, КИШИСИҢ

Өзүн адам катарында көрсөтүү, эсептөө.

Аш берем деп атама, Адамсынып калганың («Эр Табылды»). Кишисинип сый көрсөтүүгө жараган жок («Ала-Тоо»).

I АДАТ, САЛТ, КААДА, ҮРП-АДАТ, ТРАДИЦИЯ, ЫРЫМ, ЫРАСМИ, ЖӨРӨЛГӨ

Эл тарабынан кабыл алынып, турмушта колдонулуп жүргөн тартип, жалпы элге мүнөздүү болгон көнүмүш.

Катардагы синонимдердин ичинен ырым (ырым-жырым), ырасми (расми, расим) көбүнчө диндик жана жаман адаттарга карата, ошондой эле жактырбагансып сүйлөгөн учурда айтылып, оозеки кепте арбын колдонулат.

Бир элбиз, биздин элдин адатында Ар кандай ачуу, араз унутулат (Үмөталиев). Байыркы салтын ташташып, Маданий жолго түшүштү (Осмонкул). Калың кыргыз журтунун Каадасын байкап көрөлү («Манас»). Андай үрп-адаттар азыр унутулду (Δ). Жаңы үй алгандарды куттуктоо традицияга айланды («Советтик Кыргызстан»). Элдин ырымы менен иши жок («Чалкан»). Инисинин зайыбын Агасы тартып алмагы Илгертен жок иш-расми («Саринжи-Бөкөй»). Жаңы, жакшы жөрөлгөлөрдү баштаган биздин айылдын жаштары - мына ушулар (Δ).

АДАШ, ЖАҢЫЛ

Багытын жоготуп, башка жакка кетүү.

Адашпаймын деген дал түштө адашат (макал). Токтогүл баратканда жаңылган эмес, кайта келе жатканда андан жакын жол тапкысы келди (Аалы).

АДИЛЕТТИК, АДИЛДИК, КАЛЫСТЫК, ТУУРАЛЫК, АДИЛЕТЧИЛИК, АКЫЙКАТЧЫЛЫК, АДИЛЕТТҮҮЛҮК

Адилет болгондук, калыстык кылгандык.

Адилеттик кылбастан, Азапты башка салган (Токтогул).

Адилдик кайсы жагында? Эч ким болжой албады (Касымбеков). Ал киши да көк экен, бышырып жесең да, калыстыгымды айтам деп койду (Байтемиров). Жумушчу адам ар дайым иштин тууралыгын, чындыгын сүйөт (Жантөшев). Бирок адилетчиликтин, акыйкатчылыктын өкүм сүрөрүнө ал эч качан күмөн санаган жок («Ала-Тоо»). Дайыма адилеттүүлүк менен иш кыл (Жантөшев).

АДИС, СПЕЦИАЛИСТ

Белгилүү бир ишке машыккан кызматкер.

Мал чарбасы боюнча адис (Δ). Айыл чарбасы боюнча иштеген специалисттер (Δ).

АДИСТИК, КЕСИП, СПЕЦИАЛИСТТИК

Белгилүү бир тармак боюнча мыкты билгендик.

Биздин өлкөбүздө адистиктин он миңге жакын түрү бар («Мугалимдер газетасы»). Кесиби да айыл чарбачылыгына иштөөгө ылайыктуу экен («Мугалимдер газетасы»). Анын специалисттиги мыкты (Δ).

АДЫР, БӨКСӨ, ЧЫБЫР, АДЫРМАК

Өтө бийик эмес, уңкур-чуңкуру көп тоолуу-таштуу жер.

Адыр бийик тоонун этегиндеги жана өзүнчө турган объектиге карата айтылат. Бөксө бийик тоонун этегиндеги жерге карата колдонулат. **Чыбыр** майда-майда коктучалары көп жерге карата айтылышы менен (адыр сөзүнөн) айырмаланат. **Адырмак** сейрек колдонулат.

Кылымдар бою кыртышы кырылбаган боз адырлар адам баласына кызмат кыла баштады (Абдумомунов). Айыл кызыл топурактуу бөксөнүн этегинде (Δ). Чыбырын түлкү жойлогон, Чычканын терип тойлогон («Эр Табылды»). Күдүрөйгөн токойшактуу адырмактар тунук күзгүдөн көрүнгөндөй көзгө таасын (Касымбеков).

АЖЫРА, АЙРЫЛ

Бир нерсесин жоготуу, кол жууп калуу.

Бирок Эргеш көркү менен келбетинен ажырап калды (Жантөшев). Жаш кезимде ата-энемден айрылдым («Ленинчил жаш»).

І АЗ, КЕМ, ЖЕТИШСИЗ

Көп эмес, белгилүү өлчөмдөгүдөй эмес.

Жигитке жетимиш түрдүү өнөр да аз (макал). Кем берип, ашык алып пайда тапты (Борбугулов). Акча-тыйын жетишсиз болуп турат (Δ).

II АЗ, АРЫКТА, ЖҮДӨ, ЖАБЫК

Мурдагы кейпинен, көрүнүшүнөн арыктап, азып начарлаган кейинте болуу.

Аз этиши этинен түшүп арыктоо менен бирге сырткы кебетеси да жүдөө абалга келгенин билдирет. **Арыкта** жалаң эле этинен түшкөнүн туюнтса, **жүдө** этиши сырткы кейпи, көрүнүшү начарлаганын билдирет да, аз этишиндей кеңири мааниде боло албайт. **Жабык** көбүнчө кайгы-капага чөгүп, ички сезимдери боюнча жабыркаган учурга карата айтылат.

Көптөн бери жол жүрүп, өзүбүз азып калдык (Элебаев). Адам курсагынан арыктабайт, кулагынан арыктайт (макал). Жедеп чарчаган, **жүдөгөн** балдар жерге олтура калышты (Сасыкбаев). **Жабыгып** жүргөн жигитти Жакырсың деп кордобо (Токтогул).

АЗАЙ, КЕМИ, КИЧИРЕЙ

Мурдагыдай, арбын болбой калуу, сан жана көлөм жагынан азаюу.

Ок-дары калды азайып («Эр Төштүк»). Акчасы бир аз кемип калды («Чалкан»). Үйүлгөн эгин кичирее түштү (Δ).

АЗАМАТ, ЖИГИТ, УУЛ, АДАМ, КИШИ, ЭРГУЛ

Мактаганда, жактырганда айтылуучу сөз.

Азамат жалаң эле өспүрүм балдарга же жигиттерге карата айтылбастан, кыз-келиндерге карата да колдонулат. **Жигит, уул** деген сөздөр кыз-келиндерге карата айтылбайт. **Адам, киши** жогоркудай мааниде сейрек колдонулат. Бирок алар **адам экен//киши экен** деген тизмектерде жогоркудай маанини туюнтат.

О, тосурандаган азаматтарым (Сыдыкбеков). Баракелде, жигит турбайсыңбы! (Δ). Мен ыраазы, уул экенсиң! («КОС»). Баракелде, балам, адам экенсиң! Тигилерге караганда киши турбайсыңбы! (Δ). Бүркүт кабак эргулдарым келишти (Сыдыкбеков).

АЗАМАТТЫК, ЖИГИТТИК, ЭРДИК, МЫКТЫЛЫК

Адамга таандык жакшы сапаты бардык.

Талап болсо азаматтык кылды («Советтик Кыргызстан»). Балам, бир жигиттик кыл! («Чалкан»). Ал бүгүн кечке жетпей келсе, эрдик кылды (Δ). Баланын мыктылыгы - тил алчактыгы (Δ).

АЗАП, КЫЙНОО, ЖАПА, ЗАПКЫ, ЖАБЫР, КОРДУК, КЫЙЫНЧЫЛЫК, МЭЭНЕТ, КӨРГҮЛҮК, КУУРАЛ, ШОР

Духовный жана физикалык жактан адам чыдай алгыс оор абал.

Жогорудагы мааниде азап кеңири колдонулат, башкача айтканда, аны духовный же физикалык жактан болгон оор абалга карата айта берүүгө болот. **Жапа, запкы, жабыр** сөздөрү көбүнчө духовный жактан болгон кыйынчылыкка, ал эми **кыйноо, кордук** көбүнчө кара күч же материалдык жактан үстөмдүктөн улам келип чыккан оор абалга карата колдонулат.

Миң жашап тордо жүрбөй азап тартып, Бир жашап эли менен күлгөн артык (Аалы). Кыйноодо жүрүп өткөрдүм, Кырчын жаштын далайын (Токтогул). Балдар жапа тартпай жакшы өсүүдө (Δ). Ошол ачуу запкыны канча эскерсем, ошончо кайратым курчуйт (Сыдыкбеков). Жабыр көрдү канча жыл (Тоголок Молдо). Сактыкка кордук жок (макал). Ишенбе көп куру сөзгө, Достук сыналат кыйынчылык кезде (Борбугулов). Жакшы келсе - дөөлөт, жаман келсе - мээнет (макал). Бул темир жол орноло электе малдын жону кетип, адамдын колу ооруп, таманы жооруп, көргүлүктү көрүшчү (Сасыкбаев). Кудайназар, Актыбай, Кууралды журтка салганы («Эр Табылды»). Бешенене бүтүптүр Арылбаган катуу шор (Токтогул).

АЗГЫН, ЖҮДӨӨ, АРЫК, НАЧАР

Сырткы кейпи, өңү баштагыдай эмес, начарлаган.

Азгын кишинин өңүнө, кийимине карата, **жүдөө** кийимине же кыймылына карата колдонулат. **Арык** сөзү өңүнө жараша, **начар** сөзү ден соолугуна жана кийимине карата да айтылат.

«Азгын экен, кантер экен бала» деп, Сен үшкүрдүң күн кыскасын болжолдоп (Осмонов). Көзүмө эң эле жүдөө көрүндү («Ала-Тоо»). Ачтын токтугу бар, арыктын семизи бар (макал). «Начар экен, бат оңолсун бала» деп, шашып турдуң чала уйкулуу ордундан (Осмонов).

АЗЫҢКЫ, ЖҮДӨҢКҮ

Мурдагысына, демейдеги көрүнүшкө караганда бир аз начарлаган, арыктаган.

Каныбек каштары түйүлүп; кабактары бүркөө, өңү азыңкы (Жантөшев). Өңү саргайыңкы, жүдөңкү («Ленинчил жаш»).

АЗЫР, ЭМИ

Сүйлөп жаткан учур, кез.

Азыр кайда баратканымды өзүм да билбейм (Абдукаримов). Эшикке чыгам элеңдеп, **эми** жарым келет деп (Тоголок Молдо).

АЗЫРКЫ, ЭМКИ, ЭМДИГИ

Сүйлөп жаткан учурдагы, кездеги.

Атактуу койчу атанып, Азыркы кезде даңктамын (Осмонкул). Баштагынын жакшысы болсоң, эмкинин карысы болосуң (макал), Эмдигинин балдары бара-бара балыкка тил киргизеби деп корком (Сыдыкбеков).

АЗЫРТАН, ЭМИТЕН, АЗЫРТАДАН

Сүйлөп жаткан мезгилден тартып.

Алдыңкы чарбалар уйду борго байлап семиртүүнү ушул азыртан уюштурушту («Советтик Кыргызстан»). **Эмитен** бийликти бергенде болбойт («Ала-Тоо»). Алдыбыздан душман чыгып калбасын, **Азыртадан** бештен окту октосок (Шамшиев).

I АЙДА, БАШКАР

Транспортту кыймылга келтирүү, алып жүрүү.

Айда сөзүнө караганда башкар сейрек колдонулат.

Мектепте машина айдаганды, трактор айдаганды үйрөтөт (Касымбеков). Айыл чарба механизмдерин мыкты башкарган үлгүлүү кыздарыбыз менен сыймыктана алабыз («Советтик Кыргызстан»).

II АЙДА, КУУ, СҮР, КУБАЛА

Жер оодарып жиберүү.

Шамбеттер Чегирткени айылдан айдап салган (Сыдыкбеков). Жериме кууду Кудаке, Жээни элем бул элдин («Олжобай менен Кишимжан»). Айгышкан душманды, Айбат менен сүрөлүк (Аалы). Суу мылтык кылып алышып, чымчыктарды кубалап, Атып жүрөт балалык (Токтогул).

III АЙДА, ЭК, ТИК, ОТУРГУЗ, СЕП

Жердин үстүнкү кыртышына өсүмдүктөрдү атайын өстүрүү.

Айда этиши жердин үстүнкү бетин коңторуп, өсүмдүктүн үрөнү өстүрүлгөнүнө карата айтылат, бирок азыраак пайдаланылат. **Тик** этиши кол менен коюп же сайып коюлган нерселерге (маселен, картошка, тамеки, тал, теректерди өсүн үчүн жерге жайгаштырган учурга) карата айтылат. **Отургуз** этиши дарактардын көчөтүн тиккен учурга, **сеп** уругун чачуу аркылуу өстүрө турган өсүмдүктөргө карата айтылып, айда деген этиштей маани берет.

Ал экөөбүз чоң энем айдаган пияздан жесек, көзүбүздөн жаш аккан (Сыдыкбеков). Быйыл буудай эктим эле, жакшы чыкты (Δ). Өзөндөп тиккен дарактар, Баары тегиз бүр байлап (Турусбеков). Ата, менин отургузган жыгачтарымды мал кемирип салбасын (Сыдыкбеков). Арпа, буудай, сулулар Сепкен жерде сеңселип (Нуркамал).

АЙКЫРЫК, АЙГАЙ

Катуу кыйкырык.

Бир жагынан Музбурчак, Айкырыгы таш жарып, Келе жатат чамынып («Манас»). Ан сайын айгайын баспай үн салды («Манас»).

АЙЛА, АМАЛ, АРГА, ЫЛААЖЫ, ИЛЕ, ЭП, ЖОЛ

Кыйналып-кысталган учурдан кутулуп чыгуунун жолу.

Айла, амал, арга сөздөрү жогоркудай мааниде кеңири колдонулса, **ылаажы** сейрегирээк пайдаланылат. Ал эми **иле** айла деген маанини күчөтүп туюнтат.

Колун бооруна алып, кечирим суроого намыс кылып, башкача жүйө табуунун айласын издеди (Жантөшев). Каныбекти кантип издөөнүн амалын таппай, Жумадан чочуган Жапектин көзүнө бир нерсе көрүнгөндөй боло түштү (Жантөшев). Жакын досум Канчоро, Бербей турган аргаң жок («Семетей»). Ылаажысын тапсын да, атам Чөл баатырдан ыраазылык алсын дейт (Убукеев). Илбирс менен жолборсту, Илесин таап кыйраткан (Тоголок Молдо). Анын эбин өзүм табам («Чалкан»). Бирок кепти кантип келиштирип айтуунун жолун таба албады (Каимов).

АЙЛАКЕР, АМАЛДУУ, АМАЛКӨЙ, АЙЛАЛУУ, ИЛЕЛҮҮ, КУУ, ШУМ, МИТААМ

Кыйын-кысталыш учурдан кутулуп кетүүгө жөндөмдүү.

Зор айлакер Коңурбай, Жолдун баарын тороду («Семетей»).
Бир амалдуу адис мергенчи бир уядан бир жорунун балапанын алып багат (Тоголок Молдо). Айла тапчу амалкөй, Ак сакал Кошой каны жок («Манас»). Түлкү канчалык айлалуу болгон менен, акыры капканга түшөт («Кыргыз эл жомоктору»). Балдардын үчөө тең илелүү балдардан экен («Кыргыз эл жомоктору»). Ар башка ар адамда ар кыял, Бирөө куу, бирөө момун, бирөө кыяр (Осмонов). Карышкыр кайсап жарган мал, Шум түлкүнүн азыгы (Тоголок Молдо). Бир таруунун жоктугун, Митаам кемпир билиптир («Эр Төштүк»).

II АЙЛАН, ТЕГЕРЕН, ЧИМИРИЛ

Өз огунда же өз ордунда кыймылда болуу.

Күркүрөп мотор айланды, Тетигин Сырга басканда (Бөкөнбаев). Ноого суу келбей, тегирмендин ташы тегеренбей токтоп калды (Δ). Аңгыча сахнага ийиктей чимирилген бийчи кыздар чыкты («Учкун»).

III АЙЛАН, КУБУЛ, ӨЗГӨР

Баштагы абалынан өзгөрүп, башкача болуп калуу.

Айлан ушул мааниде бардык нерселерге карата, **кубул** сыйкыр менен бир заттан экинчи бир затка өзгөрүп кеткен нерселерге карата айтылат. **Өзгөр** этиши **айлан**, **кубул** деген этиштердин маанисин толук бере албаса да, кээде аларга барабар мааниде колдонулат.

Кыштак чакан шаарга айланды (Сыдыкбеков). Арстанды көрсөң акыры, Ажыдаар болуп кубулду («Манас»). Күндөн-күнгө гүл турмуш, Гүлдөп жайнап өзгөрдү (Осмонкул).

IV АЙЛАН, ТЕГЕРЕН, КАГЫЛ

Жакшы көргөндүгүн, сүйгөндүгүн, жактыргандыгын билдирүү.

Алдейлеп мени өстүргөн, Айланамын кыргыздан (Бөкөнбаев).
- Тегеренейин, эч жериң ооруган жокпу - деди, апам (Δ).
Кагылайын тууган жер, Кандай сүйкүм кебетен (Үмөталиев).

АЙЛАСЫЗ, АМАЛСЫЗ, АРГАСЫЗ, ЫЛААЖЫСЫЗ, МАЖБУР

Кыйын-кысталыш абалдаң бошонуп кетер мүмкүнчүлүгү жок.

Алдымдан нымдуу сыз өтөт, Айласыз жатам жалдырап (Токтогул). Кош, аман бол, туугандар, Токтогул деп томсоруп, Амалсыз карап тургандар (Токтогул). Гүлайым жашырбай баарын айтып берүүгө аргасыз болду (Абдукаримов). Ошондуктан бүткүл эл кетүүгө ылаажысыз болду («Советтик Кыргызстан»). Мурункийин көрүшпөсөк да, келүүгө мажбур болдум (Жантөшев).

АЙЛЫК, МАЯНА, ЖАЛЫЙНА

Аткарган кызматы үчүн ай сайын ала турган акча, эмгек акы.

Жогорудагы мааниде **айлык** кеңири колдонулат. **Маяна, жалыйна** оозеки речте паасивдүү колдонулат.

Жалгыз кишинин айлыгы эч нерсеге жетер эмес («Ала-Тоо»). Ал-жайды сурашкандан кийин маянам жөнүндө сурап калышты (Δ). Эки айлык жалыйна көп акча экен (Бейшеналиев).

АЙМА, БУРДА, ЖАЛМА

Тынымсыз жана көп жеши.

Ушундай маани **айма** этишине таандык. Ал эми **бурда** көп-көптөн жегенге, **жалма** калтырбай жегенге карата колдонулат.

Жалбыракты жалмаган, Жантакты көрсө аймаган (Үсөнбаев). Каныбек куймакты бурдай-бурдай сугунууда (Жантөшев). Алдына салган саманды Жалмап, жеген торпогум (Тоголок Молдо).

АЙМАК, ЖЕР, ТЕРРИТОРИЯ

Табигый же саясий-администрациялык чек аралар менен бөлүнгөн, чектелген белгилүү бир аянт.

Гүлдөтөлү колхоздун Күндөн күнгө аймагын (Осмонкул). Казакстандын жери элсиз ээн талаа болуп келген («Коммунист»). Райондун территориясында узатасынан кеткен токой бар (Δ).

АЙНЕК, ШИШЕ

Кварц кумуна бир катар башка заттарды кошуп эритүү жана химиялык жол менен иштетүү аркылуу алына турган тунук, катуу зат.

Айнекке салыштырмалуу **шише** сейрегирээк колдонулат.

Жаңы курулган үйлөрдүн терезелери чоң, айнектери калың (Δ). Балдар жылаңаяк суу кечип жүрүп, бутун шише тилип кетиптир (Δ).

АЙНЫ, КАЙТ, БАШ ТАРТ

Убадасында, айткан сөзүндө турбоо.

Мурун айтып алып, эми кайра айныйсыз (Бейшеналиев). Ал айтканынан кайтпай, баарын далилдеп берди (Δ). Эми иш бүткөндө баш тартканын, кандай? («Ала-Тоо»).

АЙРАН, ЖУУРАТ, КАТЫК

Бышкан сүттөн уютулган ачкыл тамак.

Ушундай мааниде **айран** кеңири, **жуурат** кой-эчкинин сүтүнөн уютулган айранга карата гана айтылат. **Катык** «айран» маанисиндеги диалектилик сөз.

Айран ичкен кутулуптур, челек жалаган тутулуптур (макал). Жуурат куйган чаначтар Канжыгага байланды (Аалы). Таң саарда катык сатып жүргөн аялдарды көрдүк («Чалкан»).

АЙРЫ, БЕШИЛИК

Чөп-чар жыйноодо колдонула турган бир нече шиштүү эмгек куралы.

Айры адабий тилдик нормага жатса, **бешилик** диалектилик мүнөздө жана сейрек колдонулат.

Айрыларын көтөрүшкөн кыз-келиндер чөп чабылган талааны көздөй жөнөп баратышты («Ленинчил жаш»). Керез бешиликке чөптү кабаттай сайып, тез-тез ыргытат (Бейшеналиев).

АЙРЫК, ТЫТЫК, ЖЫРТЫК

Кийим-кечинин айрылып калган жери.

Наташа чапандын айрыгын ыпыйта кармап, тиге баштады (Жантөшев). Отунду көп алгандыктанбы, эки жеңи карысынан ылдый тытык (Δ). Жыртык кийим кийүү азыр уят болуп калды (Δ).

АЙРЫМ, КЭЭ БИР, КАЙ БИР, КАЙСЫ БИР

Бүт, толук баары эмес, көпчүлүктүн бирөө-жарымы.

Айрым күндөрү Сурмаш үйгө түнөгөндү койду (Жантөшев). Кээ бир туура түшүнбөгөн адамдар да болот («Чалкан»). Кай бир жерлерге кар оор түштү («Советтик Кыргызстан»). Кайсы бир эшен, молдолор Элди экиге бөлүшөт (Токтогул).

АЙТ, СҮЙЛӨ, ДЕ, БАЯНДА

Сөз менен кандайдыр бир иш, окуя, нерсе ж. б. жөнүндө маалымат билдируу.

Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат (макал). Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө (макал). Саламат көрдүң шүгүр де, Забайкал кеткен уулунду (Сыдыкбеков). Билген-көргөнүңдү эл-журтка баянда (Аалы).

АЙТКАНДАЙ, АЙТМАКЧЫ, БАСА

Эсинен чыгарып коё жаздаган оюн айтарда, сүйлөп жатканда колдонулуучу модалык сөз.

Айткандай, тууган, мен ага айтууну унутуп баратыпмын («Ала-Тоо»). Айтмакчы, мен эмнеден баштаган элем? («Советтик Кыргызстан»). Баса, биздин уулдун жакында үйлөнүү тою болгон жатат («Ала-Тоо»).

АЙЫК, САКАЙ, ЖАКШЫ БОЛ, ТҮЗӨЛ, ОҢОЛ

Оорусунан арылуу, кадимкидей болуу.

Булардын **айык, сакай, жакшы бол** дегендери оорусунан биротоло арылып, ден соолугу калыбына келгенине карата айтылса, **оңол, түзөл** дегендери баштагыдан бир аз жакшы болуп калуу деген мааниде колдонулат.

Ооруганды сурасаң, айыкканга тете (макал). Балдар туш-туштан жаалашты: - Дарыларды тез жут, Ашым, тез сакаясың (Сыдыкбеков). Карып оорусунан жакшы болду (Жантөшев). Ал кеселдеп, көпкө түзөлө албай койду (Δ). Төшөккө көп жатпай эле, оңолуп кетти (Δ).

АЙЫЛ, КЫШТАК, СЕЛО

Бир жерге чогуу жайгашкан, анчалык чоң эмес эл орношкон пункт, тургун жай.

Туурдугу май болду, Турган айылы бай болду («Манас»). Тетиги жашыл даракка чөмүлгөн колхоз кыштагы (Аалы). Селонун чыгыш жаккы четинде окшош салынган бир нече үй (Жантөшев).

АЙЫЛДЫК, КЫШТАКТЫК, СЕЛОЛУК

Айылга, эл отурукташкан, калк жашаган жерге таандык.

Абдылда менен Ракыя ушул кыштактагы айылдык мектепте бирге окушкан (Байтемиров). Күрөшкө биздин кыштактык жигит чыкты(Δ). Атам селолук мектепте сабак берүүчү (Сыдыкбеков).

АЙЫП, КҮНӨӨ, ЖАЗЫК, КЫЛМЫШ

Жүрүм-турум, адеп-ахлак, ошондой эле юридикалык, укук ж. б. жактан кетирилген кемчилик.

Ушундай мааниде **айып** кеңири, ал эми **күнөө** көбүнчө диний адаттарга карата айтылат. **Жазык, айып** деген сөздү сылыгыраак кылып, жымсалдатып айтуу максатында жумшалат. Кылмыш көбүнчө сот жообуна тартыла турган иштерге байланыштуу колдонулат.

Аз айып, көп күнөөм болсо кечир (Жантөшев). Каттан кийин күнөө Базарбектин мойнуна оогонсуду (Каимов). Анда эмне жазык (Сыдыкбеков). Силерчесинен көз көрүнөө качуу кылмыш болбойт экен го (Жантөшев).

АЙЫПКЕР, КҮНӨӨКӨР, ЖАЗАКЕР, КЫЛМЫШКЕР, АЙЫПТУУ, КҮНӨӨЛҮҮ, ЖАЗЫКТУУ, КЫЛМЫШТУУ

Нравалык, юридикалык ж. б. жактан кемчилик кетирген, кылмышы үчүн жоопко тартылган.

Айыпкерлер жер карашты, жарданып олтурган эл аларга каргыш айтышты, соттун өкүмүн кубатташты («Чалкан»). Күкүгү элем көп элдин, Күнөөкөр болуп сенделдим (Токтогул). Ал болсо кылмышын актай албаган жазакер немедей алды-артыма чыгып үйрүлө калып, жагынуунун аракетинде («Ала-Тоо»). Бермет сөзүн тамашага чалды: - Мөмөлөрдү кемирин жүргөн кылмышкер өзүң болсоң керек (Сыдыкбеков). Өзү айыптуу болуп турса да, өктөм сүйлөйт (Δ). Булар күнөөлүү эмес, баарын баштаган менмин - деп, чынымды айттым (Аалы). Жамандыгын ырдайм деп, жазыктуу болдум манапка (Бөкөнбаев). Ушакчылар кылмыштуу болору эсиңизде болсун (Каимов).

АЙЫПСЫЗ, КҮНӨӨСҮЗ, ЖАЗЫКСЫЗ, КЫЛМЫШСЫЗ

Нравалык, юридикалык ж. б. жактан кемчилиги жок, кылмыш кылбаган.

Айыпсыз кармап, сот кылып, Айдаганда кербезим (Токтогул). Күн тийбеген чуңкурда, Күнөөсүз жаттым камалып (Бөкөнбаев). Жазыксыз кишилерге да тили тийди (Δ). Өзү кылмышсыз немедей шек билдирбейт (Δ).

АЙЫПТА, КҮНӨӨЛӨ

Кандайдыр бир кемчилиги бар деп билүү.

Карабек акырында аялынын өзүн айыптай баштады (Каимов). Бурулча Алтындын адамкерчилигин мактаган менен, каттабай койгондугу үчүн күнөөлөдү (Байтемиров).

АЙЫР, ТЫТ, ЖЫРТ

Бир бүтүн нерседен бөлүп алуу же аны керекке жарабай турган абалга келтирүү.

Эгер атам менен Арзыматтын каты болсо, окубай гана айырып салуудан тазасы жок (Жантөшев). Айрып, жыртып бир канча дептерди да бүтүрдү (Тоголок Молдо). Арманга күйгөн Байыр үстүндөгү кийимин тытып, өксүп-өксүп ыйлады (Баялинов).

АЙЫРМА, ӨЗГӨЧӨЛҮК, БӨТӨНЧӨЛҮК

Бир нерсени экинчи бир нерседен айрып биле турган белги.

Жолой үчүн күн менен түндүн айырмасы аз (Жантөшев). Алардын башкалардан өзгөчөлүгү көрүнүп турат («Ала-Тоо»). Өздөрүнүн бөтөнчөлүктөрүн таанышканы жатат (Аалы).

АЙЫРМАЛУУ, ӨЗГӨЧӨ, БӨТӨНЧӨ, БАШКАЧА

Бири-биринен ажыратып биле турган белгиси бар.

Топоздун сүтү башка малдардын сүтүнө караганда өзүнүн майлуулугу менен айырмалуу (Абдукаримов). Ушул балам башкаларынан өзгөчө (Δ). Жумагүлдүн көзүнө Ормош бүгүн бөтөнчө көрүндү (Байтемиров). Күлүктүгүң башкача, Күкүк булбул сен элең (Токтогул).

АКИТАШ, АКИ, АК

Катуу тоо тектеринен бышырып алынган ак түстүү зат.

Адабий тилде акиташ. Аки говордук мүнөзгө ээ, ал эми ак сөзү сейрек жана оозеки речте колдонулат.

Ак үй салган адамга, Акиташ менен бор кызык (Осмонкул). Акиге болсо сторожду жибердим (Бейшеналиев). Мештин оозун ак менен актай салды (Δ).

АКМАК, НААДАН, МАКОО, АЙБАН, ИТ, АКЫЛСЫЗ, ДӨДӨЙ

Акылы анчалык өнүкпөгөн же жүрүш-турушу, кылык-жоругу начар.

Келтирилген синонимдердин ичинен **айбан**, **ит** дегендери сөздүн маанисин күчөтүү жана кемсинте сүйлөгөн учурларда көбүрөөк колдонулат.

Бир акмак атасы өлгөндө көбөт, бир акмак катын алганда көбөт (макал). Өмүрдүн билбейт кадырын, Жигиттин наадан начары (Тоголок Молдо). Же кургур ошончолук макоо беле, Чың тийбес, топоз кыял, жөн билбеген (Турусбеков). Айбан эмей эмне, Адамчылык кылбаса (Тоголок Молдо). Күлтебер ит уялбай, Жалынып жашы төгүлдү («Мендирман»). Акылсызга бак консо, Башын чулгуйт ойдолоп (Осмонкул). Түшүнбөй калдыңбы? Анда барып турган дөдөй экенсиң (Жантөшев).

АКМАКТЫК, НААДАНДЫК, МАКООЛУК, АЙБАНДЫК, ИТТИК, АКЫЛСЫЗДЫК, ДӨДӨЙЛҮК

Акыл-эси ордундагы адам жасабай, иштебей турган кылык-жорук.

Акмактык кылып Телибай, Агаларын жүдөттү (Тоголок Молдо). Көөп кетмек наадандык, Көтөрүлбөй жүрүнөр (Тоголок Молдо). Макоолук кылып, атасынын тилин албай койду (Δ). Көрдүнөрбү, агайлар, Айбандык кылып билиндик («Эр Төштүк»). Коюңуз, ал иттик кылды деп арачалады (Жантөшев). Мындай акылсыздыкка кантип колу барды экен? (Δ). Ал эми дөдөйлүккө чыдоого болбойт («Ала-Тоо»).

АКСАК, ТӨКӨР, ЧОЛОК

Бутунун майыптыгынан (же оорусунан) түз баса албаган.

Аксак - бутунда кемчилиги, оорусу бар учурга карата гана колдонулат. Ал эми **чолок** - колунда кемчилиги, оорусу бар учурга карата да айтылат. **Төкөр** синоними аксак сөзүнө бирдей, бирок ага караганда азыраак тараган. Айрым кыргыз говорлорунда **аксак** менен **чолок** анчалык айырмаланбастан, толук синоним катары айтыла берет.

Аксактын аягына, оорунун тамырына кара (макал). Адам болду деп тигил Абдылда төкөрдүн баласын айткыла (Сыдыкбеков). Чолок бутум менен эки буттуудан кем иштебесмин деп ойлойм (Баялинов).

АКТА, АКИЛЕ

Үйдүн дубалын акитаи менен агартуу, сүртүү.

Акиле сөзү диалектилик мүнөзгө ээ.

Үйдүн ичи-тышын актап, үй ичин таза күтүшөт (Сыдыкбеков).
Акилеп койсо, үй да жаңыргансып калат (Δ).

АКТИВДҮҮ, ИШТИКТҮҮ, ИШМЕР, ДЕМИЛГЕЛҮҮ

Пассивдүү эмес, ынтаасы менен.

Биздин мамлекет тынчтык ишине активдүү киришип жатат («Кыргыз туусу»). Иштебегендерге иштиктүү чара көрүлүү керек («КОС»). Өзү чабал көрүнгөн менен, абдан ишмер экен (Δ). Бара-бара ишке демилгелүү кирише баштады (Δ).

АКТИВДҮҮЛҮК, ИШТИКТҮҮЛҮК, ИШМЕРДИК, ДЕМИЛГЕЛҮҮЛҮК

Ынтаалуулук (пассивдүүлүк эмес).

Эмгекчилердин саясий активдүүлүгү (Δ). Ар бир ишти иштиктүүлүк менен аткарат (Δ). Кыйын учурда ишмердигин көрсөтүү (Δ). Жаштарыбыздын демилгелүүлүгү күндөн күнгө артууда («Ленинчил жаш»).

АКЧА, ПУЛ, СОМ, ТЕҢГЕ, ТЫЙЫН

Сатып алууда жана сатууда нарктын өлчөмү катары журуучу металл же кагаз белги.

Акча кеңири мааниде, синонимдик катардагылардын дээрлик бардыгынын маанисин камтыйт. **Пул** акчага караганда пассивдүүрөөк, бирок экөөнүн мааниси негизинен бирдей. **Сом** сөзү соода-сатыкта колдонулчу белги деген мааниде болбостон, 100 тыйын деген маани берип, акчанын санын, эсебин билдирүү үчүн айтылат да, акча сөзүнө синонимдик мааниде колдонулат. **Теңге** кыргыз говорлорунда (ар кайсы жерде) 1 сомдук, 50 тыйын деген мааниге ээ жана акча деген маанини да туюнтат. **Тыйындар** металлдан жасалган акчанын майда бирдиктеринен болсо да, кээде жалпы эле акча деген маани берет.

Жүз сом акчаң болгуча, жүз жолдошуң болсун (макал) Беш-беш сомдон пул алып, Пейли кетти Акматтын (Токтогул). Жанымда сом болгондо алып берет элем (Δ). Ыймам оолуп, теңге алган, Молдосу бар дечү эле (Токтогул). Кийим эмес, оокат үчүн күндөлүк тыйын жок (Аалы).

АКШЫЙ, АКЫРАЙ, ЧАКЫРАЙ, ЧАКЧАЙ, АКШЫРАЙ, АКЫЙ
Көзүнүн агын чыгара кароо.

Жолуккан жанга акшыят, Жол менен өтүп бараткан (Сарногоев). Тийитбек акырая карап, кырк жигитке ачууланды («Курманбек»). Татыбектин үргүлөп турган көзү чакырая түшөт (Байтемиров). Арзынын көзү таңдангандыктан, чакчыя түштү («Ала-Тоо»). Бир убакта баса калчудай акшырайып, мага карап калды (Элебаев). «Ал эмне, айтчы?» - деп, Акыя карап чыкчайып, Кулагын салып калды эле («Эр Табылды»).

АКЫЛ, ЭС

Адамдын ойлоо, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү.

Ошондой болсо дагы акылыңды токтотуп, акырына чыга оку (Жантөшев). Эсиң болсо жигиттер, Капа кылып тилдебей, Кайрыла жүр жетимге (Токтогул).

I АКЫЛДАШ, ПИКИРДЕШ, КЕҢЕШТЕШ, СЫРДАШ

Көздөгөн максаттары бир, максатташ.

Акылдаш жакын адамга, Айткым келет сырымды (Осмонкул). Эми мен кенге барам, билим алам, Соо болгун бир пикирдеш акын абам (Турусбеков). Ал экөөбүз кеңештеш элек («Ала-Тоо»). Каныш байбиче Айымжан экөө сырдаш кишилер (Сыдыкбеков).

II АКЫЛДАШ, КЕҢЕШ, ПИКИРДЕШ

Кандайдыр бир ишти, маселени чечүү үчүн кимдир бирөө менен ал маселени талкуулап, анын айтканын көңүлгө алуу.

Каныбек өзүнүн оюн айтып, Кебек менен да акылдашты (Жантөшев). Кеңешип кескен бармак оорубайт (макал). Маанижайын байкап, пикирлешип көрөйүн («Ала-Тоо»).

АКЫЛДУУ, ЭСТҮҮ

Акылы бар, акыл жөндөмү дурус.

Акылдуу отко карайт, акылы жок казанга карайт (макал). Эстүү - көпчүл, эселек - тууганчыл (макал).

АКЫЛМАН, ДААНЫШМАН, КЕМЕНГЕР, КӨСӨМ, ЖЕТИК

Акылы артык адам.

Алыскы ишти ойлогон, Акылмандын бири экен («Манас»). Ар ишти салат жолуна Акылы толук даанышман (Осмонкул). Кеменгер өзүн көрсөтүп, Үйрөткөн элин талбаска (Аалы). Жакшы

жүрүп үлгү алгын, Көптү билген кесөмдөн (Сыдыкбеков). Жетигин Ленин куткарды, Жезиттин жаккан отунан (Токтогул).

АКЫЛСЫЗ, БЕЙАКЫЛ, НААДАН, ЭСЕР

Акылы анчалык эмес, кем акыл.

Акылсызга бак консо, Башын чулгуйт ойдолоп (Осмонкул). Сырыңды айтпа эр болсоң, Бейакыл жаман зайыпка (Тоголок Молдо). Алдар! - деди Көсөөгө, - бир жай адам, - Сага алдаткан эси жок кандай наадан (Осмонов). Эселек сендей айбанды эл деп айткан оңобу («Семетей»), Эсер Чонтой энтелеп, Эшигин таппай темселеп (Тоголок Молдо).

АКЫН, ЫРЧЫ

Ыр чыгаруучу адам.

Алтынбы, жезби, колобу, Акындын ырын эл билет (Сарногоев). Ал ырчы ар тараптан келген төкмө акындардын бирин койбой жеңип чыгат («Ленинчил жаш»).

АКЫРЕТ, О ДҮЙНӨ, ТИГИ ДҮЙНӨ

Диний түшүнүк боюнча өлгөндөн кийинки дүйнө.

Журтунду таштап, гүл мырзам, Сен акырет кеттиң нени издеп (Касымбеков). Хан Көкөтай абаңыз, О дүйнө жүзүн көрөбү? («Эр Төштүк»). Молдонун сөзүнө караганда бул дүйнөдөн көрө тиги дүйнө дурус сыяктанат (Δ).

АКЫРЫН, ЖАЙ, СЕКИН, ЖАЙБАРАКАТ, БӨРТӨ

Ылдам эмес (кыймылга карата).

Акырын жүргүлө, жыгыласыңар (Сыдыкбеков). Бүбүш жай басып барып, арыктын боюна олтурду («Ала-Тоо»). Секин басып суу алып, Желке чачың чубалып (Тоголок Молдо). Койлор жайбаракат оттоп жүрүшөт (Жантөшев). Кызга тиктей калып, бөртө жортуп жүрүшөт (Айтматов).

АКЫРЫНДА, ЖАЙЛА, СЕКИНДЕ

Ылдам эмес кыймылда болуу.

Машина акырындаганда чоң жолдон бурулуп, тоого бет алдык («Ленинчил жаш»). Күрпүлдөк суусу жайлап агып, жээгине камыш өнө баштайт (Сыдыкбеков). Бала бир аз жерге катуу чуркап, анан секиндеп калды (Δ).

АЛ, ОШОЛ, ТИГИЛ

Бир нерсени көрсөтүү, белгилөө үчүн колдонулуучу шилтеме ат атооч.

Ал казанга барууга, Элемандын сырттаны, Эми чыкты камынып («Эр Төштүк»). Кыстоого калган кыргызды, Күтүп алчу эр ошол, балам («Манас»). Тигилердин көзү төрт болду (Δ).

АЛААМАТ, КЫЙЫНЧЫЛЫК, МҮШКҮЛ, КЫРСЫК

Кыйын-кысталыш абал.

Бул алаамат бир силердин башыңарга түшүп турабы? (Касымбеков). Ишенбе көп куру сөзгө, Достук сыналат кыйынчылык кезде (Борбугулов). Быйылкы кургакчылык элдин башына түшкөн өтө оор мүшкүл болду (Абдукаримов). Оолак болсун оорудан, Кетсин кырсык тооруган (Осмонов).

АЛБЕТТЕ, АНАНЧЫ, АРИЙНЕ

Бир нерсенин, ойдун мындай же тигиндей болгондугун ырастоочу бөлүкчө, модаль сөз.

Эгерде атты достугу үчүн берсе, албетте, чоң иш кылган (Каимов). Ананчы, машине-дүкөн тиги жаткан таш же бул бутка чалынган чөп эмес да (Айтматов). Арийне, Арзымат тарынып кетти (Жантөшев).

АЛБЕТТҮҮ, ОЛБУРЛУУ, ЗОР

Узун бойлуу жана толук денелүү (кишиге карата).

Асылкан жаагы кере карыш, эрди түйрүк, албеттүү неме (Элебаев). Асанбек олбурлуу, мурду коңкойгон, көзү чүңүрөйгөн, маңдайы жазы сары киши (Жантөшев). Калың элдин ортосунда алардын ийнинчелик узун келген зор киши келе жатты (Δ).

АЛУУТ, АЧУУЛУУ, ДОЛУ, АЖААН, ТАЖААЛ

Ачуусу чукул жана оңой менен тарабаган киши, жүйөөлүү сөзгө жеңилбестен, ачууланып уруша бере турган.

Чындап ачуусу келгенде, кандай олуяң болсо да, кайра тартпаган албуут, долу катын (Элебаев). Ачуулуунун алдынан чыкпа (макал). Катының долу болсо, замандын тынчтыгынан не пайда? (макал). Какылдаган кара кыз, Бей-жай экен, долу экен («Эр Төштүк»). Гүлбара ырас эле абдан ажаан, анык митайым турбайбы («Кыргыз эл жомоктору»). Ала албадым өчүмдү, Ач тырмак зулум тажаалдан (Токтогул).

АЛБЫР, НУРДАН

Кызыл жүздөнүү (кишинин өңүнө карата).

Жеңелер аман калгыла, Эмгектен жүзү албырган (Бөкөнбаев).
Айдайдын акчыл кызыл жүзү ого бетер нурданды (Каимов).

АЛГА, ИЛГЕРИ, АЛДЫГА

Алды жакка, алды жакты карай.

Бирок аттын, кишилердин, баарынан да куржундагы бышкан эттин жыты тим эле аларды кулактан тартып, алга сүйрөгөн сыяктуу болот (Абдукаримов). Жакшы жашоого өтөлү, Калкым умтул илгери (Үмөталиев). Алдыга бастыра бергиле (Δ).

АЛГАЧ, АДЕГЕНДЕ, ИРИДЕ, МУРУН, МУРДА, АБАЛЫ

Адеп баштаганда, эң мурун, биринчи.

Алгач анча билбей жаркылдап жүрүп, бара-бара жаштыгы денесине сыйбаган жаш жубан жалгызсырап, куса болду (Касымбеков). Кайыр а дегенде түшүнгөн жок (Аалы). Шахтёрлор ириде Дашанын атын атап, кам көрүп калышат (Сасыкбаев). Тойго барсаң - мурун бар, мурун барсаң - орун бар (макал). Чабал өрдөк мурда учат (макал). Башканы коё туруп, абалы эшигинди түзөтүп алсаңчы (Баялинов).

АЛГАЧКЫ, АБАЛКЫ, БИРИНЧИ, МУРУНКУ, МУРДАГЫ, АДЕПКИ

Адеп башталгандыгы, эң мурунку, биринчи.

Мына ушундай алгачкы опузадан кийин эле алар «туруштук» бере албай, кыйла артка чегинди (Абдукаримов). Анын абалкы ырларын карап отурдум («Ала-Тоо»). Акмат биринчи болуп өз ишин аяктады (Δ). Эми Акман кепке аралашып, мурункуну жактап койду (Сыдыкбеков). Мен мурдагы айыптарым үчүн элден эң оор жумуш сураймын (Каимов). Суунун деңгээли адепкисинен акырындап бөксөрө берди (Δ).

АЛГЫР, КЫРААН

Качырганын алган (куш жана итке карата).

Сен таптаган алгыр куш кекиликтерди бирден терип алып турса, моокумуң кантип канбайт («Кыргызстан маданияты»). Босбаш канчалык кыраан болсо да, боз торгойчолук алы жок («КОС»).

I АЛДЫ, АСТЫ

Бир нерсенин бет маңдай жагы,

Кайсы жагына бой урса да, алды жар эле (Касымбеков).
Ачуулуунун астынан чыкпа (макал).

II АЛДЫ, АСТЫ

Эң мыктысы.

Салиманы кыздардын алды дебесем да, бир-экөөнүн кийинкиси деп айтууга болот (Абдукаримов). Ал ишкерлердин асты болуп, мелдеште жеңип чыкты (Δ).

I АЛДЫҢКЫ, БИРИНЧИ, БАШКЫ

Алды жакта жайгашкан.

Алдыңкынын адашканын арткы билет (макал). Биринчи катардан бирөө кол көтөрдү («Ленинчил жаш»). Динар баракты ачып караса, эң башкы жолуна Аскардын аты жазылган (Сыдыкбеков).

II АЛДЫҢКЫ, ТӨМӨНКҮ, АСТЫҢКЫ

Блдый, нас жакта жайгашкан.

Ал алдыңкы эрдин кесе тиштеп, терең ойго түштү (Жантөшев). Төмөнкү кечүүнүн оозундагы калың элдин арасынан мылтыктын түтүнү чыккандай болот («Эр Табылды»). Кул астыңкы эрдин тиштеп, бир аз унчукпай калды (Абдукаримов).

АЛКЫМ, ТАМАК

Моюндун баш менен туташкан жеринин ээтин алдындагы сырткы тарабы.

Бардыгы кулакчындарын алкымына бүйрө байлап, тон ичиктерин сыртынан куушура курчанышкан (Убукеев). Балдыркандын сабагы, Балкылдайт кыздын тамагы (фольк.).

АЛКЫН, АЛКЫЛДА, БУЛКУЛДА, БУУРАКАНДА

Тыюуга келбей, ээлиге сүйлөө.

Четки аял алкынып коё берди («Ала-Тоо»). Кылымкан алкылдап үйүнөн чыкты (Байтемиров). Булкулдап күйөөсүн коркуткан аялга эч ким ооз ача албады («Ала-Тоо»). Сабыр баштагыдан беш-бетер бууракандады (Бектенов).

АЛМАШ, АЙЫРБАШТА, АЙЫРБАШ

Бир нерсенин, буюмдун, заттын ордуна экинчи бир нерсени, буюмду, затты ж. б. алуу, берүү.

Жапек менен Каныбек оттук, кестик алмашып дос болушкан (Жантөшев). Кийим-кечелерди этке айырбаштап ала берчү («Советтик Кыргызстан»). Айырбаш болгон койлор табылды (Δ).

АЛМУРУТ, НАК, НАШПУРТ, НАШБОТО

Сабагына жакын жагы кууш, уч жагы жоонураак келген мөмө жана анын дарагы.

Кыргыз адабий тилинде бул мөмө жана анын дарагы **алмурут** деп аталса, кыргыз тилинин айрым говорлорунда бул сөздүн маанисин **нак, нашпурт** деген сөздөр туюнтат. Ысык-Көл говорунда нашпуртту **ашпурт** дейт. Талас говорунда **нашват, нашбото** деп да айтыла берет.

Алмуруту эзилет Семиз койдун этиндей (Үмөталиев). Ак алма менен нак бүткөн, Көгөрүп өсүп бак бүткөн (Барпы). Ысык-Көлдө алма, нашпурт жакшы өсөт (Δ). Нашбото сатып бергиле (Δ).

АЛОО, ЖАЛЫН

Оттун кызарып, жалындап күйгөн жери.

Ак кепин кийип жатпайбы, Алоосу өчкөн өрт дене (Осмонкул). Көрүк үйлөгөн таш көмүрдүн көгүш жалыны ого бетер алоолонот (Абдукаримов).

АЛООЛО, ЖАЛЫНДА, ЖАЛБЫРТТА

Жалындап күйгөн абалда болуу (көбүнчө отко карата).

Анда-санда алоолоп жанган куурайдын учкундары түндүктөн көрүнөт (Жантөшев). От аралаш көк түтүн Асманды карай жалындап (Калык). Жыйырма бешке келгенде, Жалбырттаган от болду (Токтогул).

АЛП, ДӨӨ

Абдан зор денелүү киши.

Илгеркинин алпы көп, алпынан калпы көп (макал). Кара малдын төөсү көп, Жөн адамдан дөөсү көп («Манас»).

АЛТЫН, ДИЛДЕ, ЗАР

Дат баспай турган кымбат баалуу, сары түстүү жаркырак металл.

Ушундай мааниде **алтын** кеңири колдонулат. **Дилде** көбүнчө алтын акча деген мааниде колдонулат. **Зар** кээде **зер, зээр** болуп айтылат.

Алтын, күмүш эшилген, Кендериң бар Ала-Тоо (Бөкөмбаев). Дилдени төөгө арттырып, Жибектен аркан тарттырып («Эр Төштүк»). Балкасы менен зар чапкан, Бармагы менен мал тапкан (Тоголок Молдо). Айына буттап, алтын, зээр берип, Минтсем бурут келбейт деп, Каканды Манас көрбөйт деп («Манас»). Эр кадырын эл билет, зер кадырын зергер билет (макал).

АЛЧА, АЛБАЛЫ

Гиласка караганда кеч быша турган жемииш.

Кыргыз адабий тилинде мунун жапайысы да, колдо өскөнү да **алча** делет. Кыргыз тилинин айрым говорлорунда **албалы** деп колдо өстүрүлгөнү аталса, жапайысы **алча** делет.

Мөлтүрөп бышкан алчасы Кыздар тизген шурудай (Үмөталиев). Кызым, арык боюндагы чоң түп албалыдан бир чыны тиреп келе койчу (Δ).

АЛЧЫ, АЙКҮР

Чүкөнүн жазы таманы жерге тийип турган абалы.

Баланын ою консо эле, алчы коно турган сакада болду (Δ). Анын сакаларынын айкүрүнөн жанбаганына таң калышар эле («Советтик Кыргызстан»).

АЛЫС, ЫРААК, УЗАК

Жакын эмес аралык.

Канаты сынып бийиктен түшкөн бүркүт сыяктуу алысты, жарыкты армандуу тиктеди (Касымбеков). Тулпар алыс чуркайт, шумкар ыраак учат (макал). Машина ордуна козголуп, узак жолго учкан куштай зыпылдап кете берди (Тоголок Молдо).

АЛЫСКЫ, ЫРААККЫ

Жакын эмес аралыктагы.

Алыскы арча арасынан Күкүк үнүн чыгарат (Бөкөнбаев). Ырааккы тоолордун кырынан Айдын көзү көрүндү (Δ).

АЛЫСТА, ЫРААКТА, УЗА

Белгилүү бир объектиден жакын эмес аралыкта болуу.

Аңгыча караса, кыштактан алда кайда алыстап кетишиптир

(Байтемиров). Менин жаткан жеримден Ыраактабай жакын кел («Эр Табылды»). Поезд Быстровкадан бир кыйла узап, Боомдун оозуна кирип бара жатат (Сасыкбаев).

АЛЫСТЫК, ЫРААКТЫК

Жакын эместик.

Жапар аркан бою алыстыкта жаткан командир Соловьёвду көрүп калды (Баялинов). Жаш жигиттин көзү курчтук кылып ушунчалык ыраактыктагы нерселерди даана көрдү (Δ).

АЛЫШ, УБАРАЛАН

Кандайдыр бир иш менен алек болуу.

Энем керели-кечке талкан менен алышып жүрдү (Δ). Быйыл жазда мал менен убараланып жүрүп убакыт кандай өткөнүн сезбей калды (Δ).

АМАН, ЭСЕН, СОО, САЛАМАТ, САК

Өлбөгөн, тирүү жана ооруган-сыктаган эмес.

Алдейлеп мени чоңойткон, Апакем аман барсыңбы? (Токтогул) Айран-сүтүн көлдөтүп, Малдарын эсен багалы (Осмонкул). Оору кадырын соо билбейт (макал). Саламат барып, сак келиниз! (Жантөшев).

АМАНДЫК, АМАНЧЫЛЫК, ЭСЕНДИК, ЭСЕНЧИЛИК, САЛАМАТТЫК

Тирүүчүлүк жана ден соолук.

Амандык, эсендик суралып бүткөн соң, алдыга досторкон жайылды («Ленинчил жаш»). Аманчылык болсо, эки айдан кийин дем алышка барабыз (Аалы). Тилектин түбү - эсендик, саламат болсом болгону (Δ). Эсенчилик болсо көрүшүп каларбыз («Ала-Тоо»). Ушу өткөн анча-мынча күнү чырпыктай калганы болбосо, Жылдызкандын саламаттыгы жакшы (Байтемиров).

АНА, ТИГИНЕ, АНАКЕЙ, ТИГИНЕКЕЙ

Жакын эмес жердеги, аралыктагы нерсени көрсөтүү үчүн айтылган шилтеме ат атооч.

Малчылардын мал жайытынан баштап, ана, эгин талааларына чейин көз алдыңарда! (Δ). Тигине, балдар, суу жээкте ойноп жүрүшөт (Δ), Анакей, келе жатат бир жаш жигит (Шимеев). Сен «жок», «жок» деп эле жаттың эле, атың тигинекей (Δ).

АНДА, ОШОНДО

Мындан бир топ мезгил, убак мурда.

Анда мен жандан тентек ойноо кезим (Турусбеков). Олжобайың ошондо, Акырын басып келди эми («Олжобай менен Кишимжан»).

АНДАЙ, ОШОНДОЙ

Ал же ошол сыяктуу.

Андай казан кабылбайт, Адамга мындай табылбайт («Эр Төштүк»). Ошондой буюмду кайдан табууга болот? (Δ).

І АНТ, ШЕРТ, УБАДА, КАСАМ

Ческиндүү түрдө берилген сөз.

Ушул антты, Орунда деп, кулунум, Тапчыл эне эмизгендир ак сүтүн! (Турусбеков). Шертиң ак, ошондуктан ыйык элсиң (Осмонов). Тике туруп кол койдук, Убададан тайбаска (Осмонкул). Кагылайын ата-журт, Касамы ушул баландын (Бөкөнбаев).

АНТКОР, КЫТМЫР, АРАМЗА

Кандайдыр бир начар ишти иштеп коюп билмексен болгон.

Анткор кемпирдин аты Айнагүл болчу (Баялинов). Капсалаң кыпылдап кытмыр күлгөн болду (Бейшеналиев). Тулпардын изи жоголбойт, арамзанын иши оңолбойт (макал).

АНТКОРДУК, КЫТМЫРДЫК, АРАМЗАЛЫК, КУУЛУК

Билсе да, билмексен болгондук.

Болот миң башы анткордук менен жылмыя күлүмсүрөдү (Абдукаримов). Бар экен го, чүрөгүм, Кытмырдыгың ичинде («Семетей»). Мансурдун шойкондуу митаам көзү арамзалык менен күлүндөгөндөй болду (Абдукаримов). Үйдүн ээси куулук, шумдук менен иши жок (Сыдыкбеков).

АНТТАШ, ШЕРТТЕШ, КАСАМДАШ, УБАДАЛАШ

Бири-бирине бекем сөз берүү, катуу убадалашуу.

Адамдар өз ара антташканына карата жогорку синонимдик катардагы сөздөрдүн баары колдонула берет. Ал эми адам эмес, башка нерселер менен (мисалы, мылтык, ок) антташкан учурга карата антташ, шерттеш сөзү гана колдонулат. Жансыз нерселерге карата касамдаш, убадалаш сөзү айтылбайт.

Эсинен чыгып кеттиби? Антташып айткан убада («Олжобай менен Кишимжан»). Жаздым айтсам - мага шерт, жаңылыш тийсең - сага шерт - деп, мылтыгы менен шерттешип («КОС»). Айтпаска касамдашып коёлу («КОС»). Өткөн жылы келгенде Турумбек экөө убалалашып кетти дешкен (Сыдыкбеков).

АНЫКТА, ДААНАЛА

Бардык жагын териштирип билүү.

Күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим (Касымбеков). Бүдөмүк кылбай, дааналап көрсөтөр болсоң эмне («Чалкан»).

АНЫКТАМА, ТҮШҮНДҮРМӨ, ТҮШҮНҮК

Бир нерсе жөнүндө берилген кыскача маалымат.

Сүйүү деген эмне? Буга кандай аныктама берүүгө болот? («Ленинчил жаш»). Бул сөздүн маанисин түшүндүрмөсүнөн билүүгө болот (Δ). Ачык түшүнүк бергиси жок (Аалы).

АҢГЕМЕ, МАЕК

Кандайдыр бир нерсе жөнүндө болгон сүйлөшүү.

Бул кишинин аңгемесине муюп, кээде өзүмдү кандайдыр бир сырдуу дүйнөдө жүргөндөй сезчүмүн («Жаш ленинчи»). Өз ара маек куруп олтуруучу нускалуу карылар да демейдегидей жай олтурушпайт (Сыдыкбеков).

АҢКАЙ, АҢЫРАЙ, ДЕЛДЕЙ, АҢКЫЙ

Эмне кыларын билбеген абалда болуу.

Муну уккан келиндер аңкайып калышкан (Сыдыкбеков). Көсөл ага таң калгандай аңырая карап жооп берди (Каимов). Кайда кетеримди билбей, делдейип карап калдым («Ала-Тоо»). Мен аңкайып Динардын оозун карап калыпмын (Сыдыкбеков).

АҢКОО, ДӨДӨЙ, КЕЛЕСОО

Куулук-шумдугу жок, көп нерсени байкабаган.

Айрым кыргыз говорлорунда аңкоо жакшы түшүнө бербеген, түшүнүгү тайкы деген мааниде да айтылат.

Боз койдон жоош, ак койдон аңкоо (макал). Кудун болсо көпчүлүктүн ыркы менен жүрө берген момун бала (Каимов). Дүйшөнкүл жаш кезинен эле коңур, жоош, бирөөгө жамандык ойлобогон жигит (Бөкөнбаев).

АҢКООЛУК, МОМУНДУК, ЖООШТУК

Куулук-шумдугу жоктук, көп нерсени байкабагандык.

Зергек болгун ар канчан, Кимге керек аңкоолук? (Үмөталиев).
Бала момундук кылып уюн арзанга сатты (Δ). Жооштук жолдо калсын, көбүнчө зыяны тиет (Δ).

АҢЧЫ, МЕРГЕНЧИ (МЕРГЕН), УУЧУ

Аң уулоочу адам.

Дал ушундай максатта уюштурулган саякатыбызга жергиликтүү адис аңчылар катышты («Советтик Кыргызстан»). Илгери өткөн заманда Дыйканбай деген мергенчи болуптур («Кыргыз эл жомоктору»). Учуларыбызга тапшырма берсек, тирүү карышкырларды да кармап келишет (Бөкөнбаев).

АҢЧЫЛЫК, МЕРГЕНЧИЛИК, УУЧУЛУК

Аң уулоочулук.

Куш таптап, аңчылык кылышты же кылдан кыйкым чыгарып, коңшу ууруну барымталап талаганды оңой көрүшөт (Касымбеков). Нурбай мергенчиликти атасы Тургундан үйрөнгөн («Ала-Тоо»). Азиз хан уучулуктан жолу болбой келе жатты (Осмонов).

АПЧЫ, ЧАПЧЫ, АТКЫ

Бек кыса кармоо.

Бек апчып билет салган төш чөнтөгүн, Жаш баатыр жыгылыптыр ушул жерге (Үмөталиев). Темир сол колунун карысын оң колу менен чапчып, сендиректей түштү (Жантөшев). Алтын кемер, бото кур, Аتكый кармап алыптыр (фольк.).

АПЫРТ, КҮЧӨТ, АШЫР, УЧУР

Чыныгы абалынан алда канча ашыра айтуу.

Омор апырта сүйлөдү (Сыдыкбеков). Ал бирди эки кылып, экини сегиз кылып, күчөтүп сүйлөгөн киши эле (Δ). Ал качан болсо ашыра сүйлөйт («Чалкан»). Ушакчы жел ушагын учуруп жүрө берет (Убукеев).

АПЫРТМА, УЧУРТМА

Кошумчасы көп.

Кечиргиле жолдоштор, Апыртма болсо сөзүмдө (Шүкүрбеков). Уккандын учуртмасы көбүрөөк болчу эле, көргөндөн айтыңыз! (Жантөшев).

АРА(СЫ), ИЧ(И)

Бир нерсенин ортосу.

Бул сөздөр токойдун арасы - токойдун ичи; камыштын арасы - камыштын ичи; элдин арасы - элдин ичи; айыл арасы - айыл ичи деген учурларда синоним болот да, таштын а р а с ы деген менен таштын ичи, суунун арасы менен суунун ичи сыяктуу учурдагылары өз ара синоним болбойт.

Кечке бадалдын арасында көлөкөлөп жаткан эликтер орундарынан туруп, оттой баштады (Δ). Жарадар кыргоол камыштын ичине кирип, таптырбай кетти (Δ).

АРАКЕТТЕН, КЫЙМЫЛДА, КАМДАН

Бир нерсени аткарууга аракеттенүү, камынуу.

Ал жакшы эле аракеттенип жаткансыйт, бирок иш арбыбайт (Δ). Берди сүйлөшмөк тургай, кыймылдаган жок (Жантөшев). Өмүрбек да столдо жайылган китеп, кагаздарын чогултуп, үйүнө кайтууга камданат («Ленинчил жаш»).

АРАЛЫК, АЛЫСТЫК, ОРТОСУ

Эки нерсенин ортосундагы жер, ортолук, мейкиндик.

Тегирмен менен кыштактын аралыгы канча болду экен? (Сыдыкбеков). Жапар аркан бою алыстыкта жаткан командир Соловьёвду көрүп калды (Баялинов). Мектеп менен биздин үйдүн ортосу жакын эле («Ленинчил жаш»).

АРАМ, МАКРӨӨ

Жегенге, ичүүгө болбой турган, адал эмес.

Эшектин күчү - адал, сүтү - арам (макал). Сүттү макүрөө кылып таштабадыбы (Осмоналиев).

АРАЧАЛА, АЖЫРАТ

Урушкан, чатакташкандарды бөлүү.

Агача менен Карлыгач арачалап жүрүшөт («Эр Табылды»). Арасына от жагып, Ажырата албайсың («КОС»).

АРАЧЫ, АРАЧАЧЫ, ОРТОЧУ

Урушуп-талашкан же сүйлөшмөкчү болгон кишилердин ортосундагы адам.

Арачыга - алты муш (макал). Арачачы болуп сөз айтар

Экөөндөн башка эл жокпу? («Семетей»). Орточу болуп Сүйүмбай, Убадасын тактады (Калык).

АРБА, СЫЙКЫРДА, ДУБАЛА

Өз эркине, ыктыярына алы жетпей турган абалга алып келүү.

Жылан торгойду арбады (Δ). Дуба байлап, сыйкырдап! Балдарыма жетти деп («Эр Төштүк»). Элдияр кара ташты дубалап, кара суунун түбүнө салып таштады («Эр Табылды»).

АРБАГАЙ, ТАРТАГАЙ, ТАРБАГАЙ

Узун жана көркүз.

Аары, аары арбагай, Аягы бар тарбагай (Осмонов). Алдыңкы киргени кара сакал, чап жаак, тартагай киши экен (Убукеев).

АРИФМЕТИКА, ЭСЕП

Цифралар менен белгиленген сандар жана алар аркылуу аткарыла турган амалдар жөнүндөгү математиканын бир бөлүмү.

Айрым балдарга окуу менен жазууга караганда арифметика оңой көрүнөт (Δ). Эсептен сабак берген Сартбаев балдардан сабагын сурай баштады (Сыдыкбеков).

АРКЫ, ТИГИ

Жакын аралыкта эмес, алысыраак,

Кырандын аркы бетинен табарбыз (Сыдыкбеков). Мыскал тигилердин эч бирин тааный албады (Сыдыкбеков).

АРКЫРА, ЫРКЫРА, КҮРКҮРӨ

Айбаттуу, коркунучтуу дабыш чыгаруу.

Жолборстун күчү бардыгына жетет, Ал аркыраса, айбандарды зиркиретет (Шүкүрбеков). Дөбөт карышкыр тишин көрсөтүп ыркырап койдү (Аалы). Аңгыча аюунун күркүрөгөн дабышы чыкты (Δ).

АРМАН, АРЫЗ, МУҢ, ДАТ, ЗАР

Орундатууну көксөгөн тилек же айтууга, жетүүгө умтулган ой-санаа.

Арманга ичи жык толуп, Арстаның бармакты жара чайнады («Манас»). Элдин көзүнчө далайдан бери ичин өйүп жүргөн

арызын айтып алайын деп чечти (Δ). Ар кимиси ички дартын айткысы келет, бирок аны эмнеден баштоо керек? (Каимов). О кагылайын, калың журт, Бар эле датым айтайын (Жантөшев). Жакшыңар калыс болсоңор, Жардынын зарын угар (Осмонкул).

АРМАНДУУ, КАЙГЫЛУУ, КАПАЛУУ, САНАЛУУ

Көксөгөн ой-тилеги ишке ашпаган, арманы бар.

Анан армандуу өткөн Чынар таежем жөнүндө китеп жазып, эстелик калтырам (Сыдыкбеков). Капиталисттик өлкөлөрдө Кайгылуу өсөт жаш балдар (Нуркамал). Каткырып түрлүү ыр менен, Капалуу жанды соороткон (Осмонов). Улгайган жандай тигилип көккө, Санаалуу жатып уктады (Абдыраманов).

АРНА, БАГЫШТА, ЫЙГАР, ЭНЧИЛЕ

Кандайдыр бир нерсени бирөөгө адрестеп коюу.

Куч-кубатын өлкөсүнө арнаган (Бөкөнбаев). Акыркы сөзүн Васильев үчөөнө багыштаганы даана эле билинди (Бейшеналиев). Боз атты Салыкка ыйгарып калышынын себеби ошол экен (Каимов). Энелик жүрөк бар болсо, Шыйгар, мага бөлгөндүр (Жантөшев). Эркек болсо кулунду, Энчилейин балама («Манас»).

АРСТАН, ШЕР

Мышык тукумуна кирчү жырткыч жаныбардын эң чоңу.

Кыргыз адабий тилинде **арстан** кеңири колдонулат. Ошол эле мааниде **шер** сөзү чанда айтылат.

Арстан катуу качырат, жумшак алат (макал). Карагай арча ичинде, Кара кулак шери бар (Токтогул).

I АРТ, АРКА, КИЙИН, СОҢ

Бет алды жактын карама-каршы тарабы.

Кундуздай кара чачы эки өрүлүп артында (Сыдыкбеков). Азыр аркада калган кызыл тоо анда көрүнгөн эмне (Сыдыкбеков). Кийин эки жагын карап, кууп келе жаткандарды көрүп, атына камчы урду (Δ). Кең Ак-Чийдин боюнда Келе жатат карт буудан, Он эки тулпар соңунда («Семетей»).

II АРТ, ЖҮКТӨ, ТЕНДЕ

Буюм-тайымдарды унаанын үстүнө бекитип коюу.

Чоко жүгүн артып жөнөп калды (Жантөшев). Өгүзгө отун

жүктөп жүрдүм сайдан, Жакшы сөз бир укпадым залым байдан (Барпы). Эки кап буудай теңденип атам да келип калды (Δ).

АРЫЗ, ӨТҮНҮЧ, ДАТ

Кандайдыр бир иш боюнча оозеки же жазуу жүзүндө кайрылуу, билдирүү, сураныч.

Арыз-муңум айтайын, Акылдашып кайтайын (фольк). Колхозчулар Чүкөбайдын өтүнүчүн орундатышты (Баялинов). Канышайым, сизге дат бар (Жантөшев).

АРЫЗДАН, ДАТТАН

Кандайдыр бир иш боюнча тиешелүү органдарга, жетеккерге, жакын кишилерине ж. б. оозеки же жазуу жүзүндө кайрылуу.

Эмне, ал акмак силерге арызданган го? (Сыдыкбеков). Токтогулдун энеси даттанып, ыйлагысы да келди (Аалы).

АСКА, ЗОО

Тоодогу бийик жана көлөмдүү таш массиви.

Кичирээк асканын башында мылтыгын асынып Алыбек турат (Жантөшев). Зоокада сонун сур эчки, Үч жылдан бери туу эчки («Эр Табылды»). Зоолору тирешип асман мелжийт (Убукеев). Ак зоонун башы ак жалтаң, Андабай басып тайгылдым (фольк).

АСКАЛУУ, ЗООКАЛУУ

Аскасы бар, аскасы көп.

Ар тараптан куушура курчап турган аскалуу тоолорду да теше тиктеп сонуркады (Убукеев). Обон бирде казактын ай талаасындай көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай бийик заңгырайт (Айтматов). Бул коктунун ичи жалтандуу жана корум таштуу келет (Δ).

АСКЕР, АРМИЯ, КОЛ

Мамлекеттин куралдуу күчтөрү.

Аскерлер тигил айылдын четинде аттарын эс алдырып, эми отко коё башташты (Жантөшев). Ат тандап үйрөтүп, аскерге жиберип жүргөндөр да ушул чалдар болду (Айтматов). Жарактуу кол куралсын, аба (Турусбеков).

АСМАН, КӨК

Жерден көрүнгөн жогорку жактагы мейкиндик.

Түпсүз деңиздей түнкү асман көгөрөт (Жантөшев). Ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт (макал). Кудай сени каргасын, теңир сени тепсесин («КОС»).

АСМАНДА, КӨКӨЛӨ, ОБОЛО

Асман мейкиндигине көтөрүлүп учуу.

Аскалуу тоону капталдап, Жагалмай келет асманда (Бөкөнбаев). Асманды көздөй көкөлөп, сызып кетти Ак шумкар («Манас»). Оболоп өскөн бул дарактын эртең мененки көлөкөсү биздин боз тамды каптайт («Ала-Тоо»).

АСПАП, КУРАЛ, ЖАРАК, ЖАБДЫК, ШАЙМАН

Эмгектенүүдө, иштөөдө колдонулуучу нерсе.

Ал сумкасынан аспаптарын ала коюп ишке киришти (Байтемиров). Эч куралы жок бул ишти бүтүрүүгө болбойт (Δ). Барбаган жер, баспаган жол калбады, Жатсам, турсам, колдон түшпөй жарагым (Үмөталиев). Бригадалар жабдыктарын көтөрүп жумушка бет алышты (Сыдыкбеков). Чаргын шаймандарды бышыктап, үрөндү текшерет (Сыдыкбеков).

АСЫРА, БАК, ТАРБИЯЛА, ӨСТҮР

Адамды, малды. ж. б. тамактандырып, кийинтип жана аман-эсен өстүрүү.

Атты тайында такшалт, кунанды куурат, быштысын да бышыр, асыйын да асыра (макал). Азамат болсон, ак иштеп, Аздыр-көптүр малың бак (Токтогул). Ал эчтеке эмес, биз аны тарбиялап да алабыз (Сыдыкбеков). Бул чоң эне далай уул-кызды тарбиялап өстүргөн («Ленинчил жаш»).

АСЫРАНДЫ, БАКМА

Өз баласы эмес, багып-тарбиялап алган.

Асыранды баланы айылчы катын чыгарат (макал). Өзү төрөбөгөн менен эки бакма баласы бар (Δ).

АТ, ЫСЫМ, НААМ, АТАК, АНТРОПОНИМ

Сөз аркылуу туюнтулган (баласа берилген, коюлган энчилүү атоо, адамдын өзүнчөлүгүн жана өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөз (оним)).

«Миң кишинин атын билгиче бир кишинин сырын бил» деген эмеспи (Жантөшев). Токтогулдун ысмы бир тууган боордош элдердин бардыгына белгилүү («Ала-Тоо»). Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберчү (Айтматов). Сынчы деп бул адамга атак койгон (Тоголок Молдо). «Адам аттары – эл байлыгы» деген эмгекти-бестслерге айланган китепке антропонимдик маалыматтарды тынбай чогултуп, илимий изилдеп жүргөн бир ономаст (антропонимист) окумуштуу бар (Δ).

АТААНДАШ, ЭРЕГИШ

Биринен-бири калышпоого тырышуу, аракеттенүү.

Айылда жаштайынан бирге өскөн Марзия менен Каныйпа аябай атаандаша турган (Абдумомунов). Эрегишип жүргөнчө, Элчиликке келелик («Курманбек»).

АТАЙЫ, АТАЙЫН, АТАЙЫЛАП

Белгилүү бир максат менен кокусунан эмес.

Сөздү башкага бургусу келген Шамбет үнүн атайы бек-бек чыгарды (Сыдыкбеков). Сага учурашайын деп атайын тоодон түшүп келди (Δ). Кычан атайылап келгенин билдирүү максатында айланчыктап токтоду (Бейшеналиев).

АТАК, ДАҢК, АТ, ДАҢАЗА

Элге белгилүү болуп айтылып кала турган жакшы же жаман иш, жорук.

Ак калпак элдин турагы, Атагы чыккан убагы (Сарногоев). Эрдин даңкын алыстан ук, жанына барсан, бир киши (макал). Баштагын, балам, элирип, Аты чыккан Маманды (Токтогул). Даңаза-даңкы Ильичтин, Дүйнө жүзүн басты эле (Осмонкул).

АТАКТУУ, ДАҢКТУУ, ДАҢАЗЛУУ, БЕЛГИЛҮҮ, КӨРҮНҮКТҮҮ

Атагы бар, атагы чыккан, таанымал.

Алтымыштай атактуу, Балбандар чыкты шахтадан (Осмонкул). Кыргызга даңктуу Зууракан, Кызылчанын устасы (Осмонкул). Жөнөкөй кишилер эмес, кадимки даңазалуу баатырлар да капилет баскан душман колдуу болушкан (Абдукаримов). Белгилүү баатыр турбайбы («Эр Төштүк»). Силердей эле мотурандап окуп жүрүшүп, эми республиканын көрүнүктүү адамы болуп отурган агайларыңар эң эле көп («Жаш ленинчи»).

I АТКАР, АТКАЗ, МИНГИЗ, ӨҢӨР

Унаага минүүгө жардам берүү.

Аткарып досун колтуктап («Эр Табылды»). Мукаш картанды колтуктап атказды (Сыдыкбеков). Ар биринин алдына ат мингизип, үстүнө тон кийгизип, өзүнө жолдош кылып алды («Кыргыз эл жомомктору»)

II АТКАР, ОРУНДАТ, БҮТҮР, ТЫНДЫР

Кандайдыр ишти, тапшырманы жүзөгө ашыруу.

- Аткаралы, - деди да эмнегедир калдастагандай апамдын эки бети тамылжый түштү (Жантөшев). Менин тапшырмамды орундаттыңбы? – деп сурап калды («Ленинчил жаш»). Баягы ишти өзүң эле аягына чейин бүтүрүп кой деди таякем («Чалкан»). Ички жумуштарды мен тындырып, атам тышкы иштер менен болду (Жантөшев).

АТТА, СЕКИР

Бир нерседен чоң арыштап өтүү.

Карыя жөөктөн ылдам аттады (Аалы). Арыктын суусу терен, кечүүгө болбойт, секирип өтөйүн десе, жайык да экен (Δ).

АТТАН, МИН

Унаанын үстүнө отуруу.

Кырк жигитке сыр бербей, Эр Курманбек аттанды («Курманбек»), Күрпөн-күрпөн жүгүртүп, Күлүктү минсең бир кызык (Токтогул).

АТТИҢ, АТТИГИНИҢ, КАП

Өкүнгөндө айтылуучу сырдык сөз.

Аттиң, барбай бекер кылгамын («КОС»). Аттигиниң, ошондо барбай эле койсом эмне! (Δ). Кап, көпкө жүрсө болот эле (Шүкүрбеков).

АТЧАН, АТТУУ

Ат минген.

Алдыдагы буурул атчан мурап бир айылдын элиндей бажылдайт (Сыдыкбеков). Аттууга жөө жете албайт, Экөөгө бирөө бата албайт (Токтогул).

АТЫР, ЖЫПАР

Жагымдуу жана таасирдүү жакшы жыт, элес, эргүү.

Атыр жыттуу жеримди сагынбай кантип жашаймын?! (фольк.).
Энсеп-энсеп элесинди, жыпар жытынды, сай-сайдан аккан сууларың (фольк).

АЧ, УЮШТУР, ТҮЗ

Кандайдыр мекемени, уюмду ж. б. куруу.

Райондун борборуна медициналык окуу жайын ачканына көп жыл болду (Δ). Ал кездеги жаңы колхоз, совхоздорду уюштурууга комсомолдор активдүү катышты (Δ). Аттуулардан эки отряд түзүп, эки кокту менен жөнөдүк (Δ).

АЧА, АЙРЫ, ИЛИК

Учу бир нече бөлүккө ажыраган.

Карга сүйөт баласын «апагым» деп, Ача жыгач башынан тапканым деп (фольк). Жол айры болсо, иттин башы кангы болот (макал). Төрт илик айры менен чөп-чарды чотултту (Δ).

АЧКА, АЧ

Тамак-аш ичпеген.

Алты күн ачка калсаң да, атаңды сыйла (макал). Каак, каак калың каз, Кармап жеймин кардым ач (Осмонов).

АЧКАЛЫК, АЧКАЧЫЛЫК, АЧЧЫЛЫК,

Ачка болгондук.

Арстандай жүрөгүн ачкачылык талыттыбы? («КОС»).
Ачкалыктан уктай албай ары-бери ооналактайт (Δ). Аччылыктан алы кетип, көздөрү караңгылады (Δ).

АЧКЫЛ, КЫЧКЫЛ, КЫЙГЫЛ

Ачуу даамдуу.

Жайдын күнү ысыкта арпа талкандан жасалган ачкыл жармадан кере жутуп алып чалгы шилтеп жүрдүк (Δ). Алма бирде кымызга окшоп кычкыл болсо, бирде бал татыйт (Байтемиров). Кымыз ичпес Элеман, Кыйгыл сууга зар болуп («Эр Төштүк»).

АЧКЫЧ, КИЛИТ

Кулуну ачып-жаба турган тетик.

Килит сөзү айрым говорлордо сейрек колдонулат.

Батыш ачкычын таба албай убара болду (Байтемиров). Бүбүш там түбүндөгү ташты оодарып, килитин тапты да, эшикти ачты («Ала-Тоо»).

I АЧУУ, КААР, ЗААР, ЖИН

Кыжыры кайнагандык, өңү өзгөрүлүп, башкача абалда болгондук.

Ачуу - душман, акыл - дос, акылыңа акыл кош (макал). Каары келип айкырып, Карт жолборстой бакырып («Эр Табылды»). Корбашынын заарынан корккон караңгы эл (фольк.). Чындап жини кармаса, Чыркыратып жанды алган («Эр Төштүк»).

II АЧУУ, ТУЗДУУ, ШОР

Даам сезүү органдарын ачыштыра, дүүлүктүрө турган.

Аңгыча мурчу ачуу салынган сорпо берилди (Δ). Мажит кошунаныкынан туздуу чөп-чарга тойду (Δ). Кудуктун шор суусуна жуунуп жүрүп бети-колу кесилип кетти (Δ).

АЧУУЛУУ, КААРДУУ, КЫЖЫРЛУУ, УРУШЧААК, АКСЫМ, АДЫР

Ачуусу чукул, көп уруша турган.

Ачуулуунун алдынан чыкпа (макал). Айдарбек датка басыңкы үн менен каардуу айтты (Жантөшев). Шабыраалы тыштан кыжырлуу кирди (Байтемиров). Курсагы ачкан урушчаак (макал). Анча-мынча аксым сөз Оозунан чыгып кетти дейт («Манас»). Атасы абдан адыр киши көрүнөт (Δ).

АЧЫТКЫ, КАМЫР ТУРУШ

Камырды ачыта турган ачуу камыр.

Ачыткы кошуп жууруса да, муздак жерде камыры ачыбай койду (Δ). Камыр турушун чоңураак калтыр, - деди апам («Ала-Тоо»).

I АШ, ТАМАК, ООКАТ

Ичип-жөөгө даярдалган азык зат.

Ашым калса - калсын, ишим калбасын (макал). Дасторкон

жайылып, анын бети түрдүү тамакка толду (Байтемиров). Эптеп оокат жасап жиберейин (Жантөшөв).

II АШ, ӨТ

Тоодон, ашуудан оодарылуу, ары жакка өтүү.

Ашуусу бийик тоо ашты, Агыны катуу суу кечти («Эр Төштүк»). Күн батарда белден өтүп, бери эңкейип калган элек (Δ).

III АШ, АРТ

Ашыкча болуп калуу.

Быйылкы эгин пландан ашты (Δ). Көчкөндөн отун артат (макал).

АША, СУГУН, БУРДА

Чоң-чоңдон жөө.

Күмүш бээ сааганда Токтогул сүттүн көбүгүн кочушуна толтуруп ашап-ашап алат да, көнөктүн бирөөнү көтөрүп жөнөйт (Аалы). Казыдан каалашыңча сугун (Жантөшев). Каныбек куймакты бурдай-бурдай сугунууда (Жантөшев).

АШКАНА, СТОЛОВОЙ

Көпчүлүк үчүн тамак-аш. даярдап сатуучу жай.

Кендеги ашканада иштөөчү Марфа жумушчулардын арасында бат эле кадырга ээ болду (Сасыкбаев). Столовойго тамак ичели деп кирип бардык (Бейшеналиев).

АШКЕРЕЛЕ, АЧ

Далилдүү кылып аныктоо.

Кийиминин өтө жупунулугу турмушунун начар экендигин ашкерелеп турат (Жантөшев). Төрөнүн бетин ачып, маскаралап, Кылмышын калтырбастан чукуп салат (Маликов).

АШУУ, АРТУУ, КЫЯ, БЕЛ, БЕЛЕС

Бийик кырка тоодон өтө турган жолу бар жер.

Сол жагыбыздан Беш-Таш ашуусу көрүндү (Бөкөнбаев). Кырк бир артуу, белдерге, Кырк күнчүлүк көлдөргө, Чыдап берген мал элең (фольк.). Төө кыядан өткөн соң, «оч» дегениң курусун (макал). Көч белди ашып, коктуга кирди (Δ). Кордонго келчү жалгыз жол арттагы белестен бери эңкейиштен келиптам аркага такалат (Айтматов).

I АШЫК, СҮЙГӨН

Бирин-бири жактырышкан.

Ашык жары Кишимжан, Ак үйдөн чыкты керилип («Олжобай менен Кишимжан»). Сүйгөн жарынын карааны үзүлгөнчө карап турду (Δ).

II АШЫК, АРТЫК

Белгилүү бир өлчөмдөн, болжолдон арбын.

Эпкиндүү келин Бурмакан, Нормасын ашык бүтүргөн (Осмонкул). Пландан артык ашырып, Кызылын тоодой кырдады (Осмонкул).

АШЫКЧА, АРТЫКЧА

Белгилүү бир чектен тышкары.

Ашыкча сүйлөп жибердиң (Δ). Кебинди жакшы баштадың эле, аягын артыкча айтып койдун (Δ).

АШЫН, КҮЧӨ, АРБЫ

Тездик менен өнүгө берип, чегине жетүү.

Ооруга, ачууга жана энергияга карата **ашын, күчө** синонимдерин колдонот. Алардын ордуна **арбы** сөзүн дайыма эле айта берүүгө болбойт. Арбы сөзү сан же көлөм жагынан көбөйгөнгө жана энергиянын көбөйүшүнө карата гана жумшалат.

Оору ашынса, өлүмгө ашкере (макала). Биздин элдин кубаты, Барган сайын ашынган (Барпы). Абышканын оорусу күн өткөн сайын күчөй берди (Δ). Каз-өрдөк койдой жайылып, Канаттуу кушун арбысын (Маликов).

АЯЗ, ЫЗГААР

Асман ачык тургандагы катуу (караан) суук.

Аяздын көркү музда бар, Алгырдын көркү кушта бар (Токтогул). Чилде ызгаарын тоготпой, Чыңдайлы булчуң денени (Осмонкул).

АЯЗДУУ, ЫЗГААРДУУ

Катуу суук

Сагындын аяздуу түндөгү бийик үнү, аскаларды жаңыртып, алда кайда кетет (Жантөшев). Тоо жактан ызгаардуу шамал жүрүп, бетти чалкандай чагат (Байтемиров).

АЯК, ЧӨЙЧӨК, КЕСЕ

Анчалык чоң эмес, жыгачтан оюп жасалган тегерек идиш, буюм.

Айран сурап келсең аягыңды жашырба (макал). Айымбүбү сыр чөйчөккө ачкыл куюп келип, Жапарга сунду (Баялинов). Шамбеттин колунда кесе толо кымыз мелт-калт этет (Сыдыкбеков).

АЯЛ, КАТЫН, ЗАЙЫП, ЖУБАЙ, ЖОЛДОШ, КОЛУКТУ

Эрдин ургаачы түгөйү.

Мурда кеңири колдонулуп келген **катын** сөзү азыр пассивдүү болуп калды. Ошондой болсо да ал кээ бир туруктуу сөз тизмектеринен алигиче орун алат. **Зайып, жубай** сөздөрү **аял, катын** дегенге караганда азыраак айтылат. **Жолдош** деген сөз кийинки кездерде сылык айтууда колдонулуп жүрөт.

Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду? (Токтогул), Катын жакшы - эр жакшы, обозгер жакшы - хан жакшы (макал). Алган зайбы Чачыке, Эркек бала төрөдү («Олжобай менен Кишимжан»). Антгашканым - Гүлайым, Акыреттик - жубайым («Кедейкан»). Жароокер жан жолдошум, Келсе экен деп тилеймин (Маликов). Ал аял Осиптин колуктусу экен (Сасыкбаев).

Б

БАА, НАРК

Бир нерсенин (товардын) акчага же башка бир затка чегерилгени.

Тогуз улак бириксе, Баасы жалгыз тайдай жок (Токтогул). Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат (макал).

БААЛА, НАРКТА, ЧЕГЕР

Баа берүү, баасын чыгаруу.

Атасы зоот аргымак, Алтынга баалап алынган (Осмонкул). Картошканы кап-кабы менен нарктап, бат эле сатып жиберди (Δ). Соодалашып жатып алар буюмубуздун баасын арзанга чегерди (Δ).

БААЛАН, МААЛКАТ

Өзүн өйдө сезүү жана ошондой мамиле кылуу.

Деги эле бааланып каласың («КОС»). Мыскал да көп маалкатып отурбады (Сыдыкбеков).

БААРЫ, БАРДЫК, БАРДЫГЫ, БҮТ, ТЕГИЗ, ТЕКШИ, ТУТАШ, ЖАПЫРТ, ЧОГУУ

Бири да калбастан, чогуусу менен, бөлөк-бөлөк эмес, баары бир жолу.

Көрүнгөн эчки баарысын, Түгөл атып кырыпмын («Кожожаш»). Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле! («Ленинчил жаш»). Чогулушка элдин бардыгы келди (Δ). Тенти ар бирибиздин кыял-жоругубузду бүт билчү (Бейшеналиев). Кандай, тегиз аман-эсен жатасыңарбы? (Каимов). Кырк чоронун баарысы, Текши кирди жабыла («Манас»). Мурда кат-сабатсыз калкыбыз туташ сабаттуу болушту («Советтик Кыргызстан»). Олтургандар жапырт күлүп жиберишти (Аалы). Чоң Жолойдой калмагы, Чогуу кирди жабылып («Манас»). Түйшүктүн баакиси жалгыз мойнума түшө турган болду («КОС»). Карыз акчасын үргүлжү бер деп туруп алды (Δ). Күлдү кыргыз журтумду, Көрөр бекем дегенмин (Токтогул). Тынчтык үчүн күрөш, мүлдө адамзаттын улуу, ыйык иши («Ала-Тоо»). Көңкү кыргыз элимди Көрө албайм го деп жүрдүм (Токтогул).

БААТЫР, ЭР, АРСТАН, ЖОЛБОРС, КАБЫЛАН, ШЕР, СЫРТТАН *Коркпогон жана тайманбаган, жүрөктүү.*

Тоонун сырын - мергенчи, жоонун сырын - баатыр билет (макал). Сырттан Сыргак, эр Манас, Сырдашкан киши аянбас («Манас»). Арстан Манас мингени, Айбанбоз сындуу аты бар («Манас»). Шондо Алмамбет кеп айтат, «Жолборсум Чубак» деп айтат («Манас»). Кабылан Манас баатырга, Катылам деп булар да, Канчасынан айрылган («Манас»). Калдайган калың эл үчүн Кайраты мол шер жакшы (Жантөшев). Сырттан тууган эр Төштүк, Кырк жылы басса жыртылгыс, Кыйындап чокой тартылды («Эр Төштүк»).

БААТЫРДЫК, ЭРДИК, КААРМАНДЫК

Коркпостон, тайманбастан, тартынбастан жасалган аракет.

Басмачылар менен күрөшүүдө Ысмайыл көп баатырдык кылган (Жантөшев). Ат жоорутмак - тердиктен, найза саймак - эрдиктен (макал). Айыл чарба кызматкерлеринин эмгектеги зор каармандыгын өзгөчө белгилөө керек («Советтик Кыргызстан»).

БАГБАН, БАКЧЫ

Бак өстүрүүчү.

Багбан болсо бак чыгар, Бактын гүлү ачылар (Үмөталиев). Ал азыр айылда бакчы болуп иштейт (Δ).

БАДЫЛДА, БАЖЫЛДА

Катуу жана көп сүйлөө.

Валя болсо бадылдай сүйлөп каткыра күлүп, мастер көрсөткөн жумуштар менен алпурушуп жатат (Сасыкбаев). Алдындагы буурул атчан мурап бир айылдын элиндей бажылдайт (Сыдыкбеков).

БАДЫРАЙ, БАЖЫРАЙ, БАКЫРАЙ

Көздөрүн чоң ачып, сүйкүмдүү кароо.

Бадырайган эки көзүнөн от чачырайт (Абдумомунов). Сейитова тигил корук жакка караса, көздөрү бажырайып, маңкая түшөт (Сыдыкбеков). Койчунун көзү бакырайып, таң калып, кыйкырып жиберди (Сасыкбаев).

БАЖАКТА, БАЖАНДА

Чечилип, куунак сүйлөө.

Бажактап сүйлөп турган Самтыркан байкай койду (Байтемиров). «Жамалды Кайназар акеме алып берем» деп Азимбай старшы мурункудан көтөрүлө бажандады («КОС»)

I БАЗА, СКЛАД, КАМПА

Түрлүү нерселер, керектүү товарлар сакталган жай.

Жүктөрдү базага жеткирүүгө кетти (Δ). Эмеректерин колхоздун складына киргизип койду (Δ). Дыйкандар кампада сакталган эгиндерди жаз келери менен алып чыгышат (Δ).

II БАЗА, ПУНКТ

Тейлөө, жабдуу аткарып туруучу, материалдар менен камсыз кылып туруучу атайын жасалгаланган жай.

Туристтик базада иштейт (Δ). Тейлөө пункттары ойдогудай иштеп жатат (Δ).

БАЗАР, РЫНОК, ЖАЙМА

Соода-сатык жүргүзүүчү жай.

Базардын бир чети - кымбат, бир чети - арзан (макал). Күздүн күнү рыноктун ичи коон-дарбызга толуп кетет (Δ). Жайма базардан учурап калдык (Убукеев).

БАЙ, МАЛДУУ, ДҮНҮЙӨЛҮҮ, ООКАТТУУ

Мал-мүлкү көп. Жетиштүү жашиоо.

Байдын ашын байкуш аяйт (макал). Өзү жаш болгон менен, малдуу экен (Δ). Ары жаш, ары дүнүйөлүү жубайлуу болгусу келди (Δ). Оокаттуу болуп элдери, Жыргатты Совет жергени (Тоголок Молдо).

БАЙБИЧЕ, КЕМПИР

Улгайган аял.

Байбиче, келиңиз, көрсөткөн орунга өтүңүз (Сыдыкбеков). Тиши жок кемпир, чалдарга, Туурап берген май жакшы (Жантөшев).

БАЙГЕ, МӨӨРӨЙ

Жарышта, мелдеште жеңип чыккандыгы үчүн бериле турган сыйлык.

Эпкиндеп терип пахтаны, Колхоздон байге сый алган (Бөкөнбаев). Улуу элдик кайратынды көрсөтүп, Ушул жолку зор мөөрөйдү уткула (Осмонкул).

БАЙЛА, БУУ, ТАҢ, ЧЫРМА, ТҮЙ

Жип-шуу сыяктуу нерселер менен чыкпай турган кылып бекитип коюу.

Орок оруп, боо байлаган, кедей, дыйкан, кары, жаш (Аалы). Бир капты чымчып бууп, өгүздүн жонуна өзү эле көтөрүп коё салган балбандын бири да (Δ). Балбандар аттан түшүп даярданды, Бооруна, аркасына тердик таңды (Маликов). Чыгарып тасма кайыш канжыгамды, Чырмадым карыштыра оозун таңып (Осмонкул). Үч-төрт сомун жоолукка түйдү (Сыдыкбеков).

БАЙЛАНЫШ, КАТТАШ, КАБАРЛАШ

Кандайдыр иштер боюнча сүйлөшүп, мамилелешип туруу.

Алар менен тез-тез байланышып тур (Δ). Көптөн бери катташып жүрөбүз (Δ). Мындан ары да кабарлашып туралы (Δ).

БАЙЛАНЫШТУУ, ТИЕШЕЛҮҮ, ТИЙИШТҮҮ

Кандайдыр бир жагынан байланышы бар.

Педагогикага байланыштуу далай педагогикалык-методикалык адабияттар жарык көрдү («Мугалимдер газетасы»). Пленум талкууланган маселе боюнча бир добуштан тийиштүү чечим кабыл алды («Советтик Кыргызстан»). Өзүнө тиешелүү маселелерге кайрылуу зарыл (Δ).

БАЙЛЫК, БАЙМАНА

Материалдык кенчтердин жыйындысы.

Бул үчүн канчалык алтын менен байлык кеткендигин, эмне деген усталык, чеберчилик керек болгондугун көз алдыга келтирүү өтө кыйын («Кыргызстан маданияты»). Байманаң ташып баратабы? («КОС»).

БАЙЫРКЫ, ЭЗЕЛКИ, ИЛГЕРКИ, МУРУНКУ, АДЕПКИ, КАЧАНКЫ

Эң алгачкы мезгилдеги.

Байыркы салтын ташташып, Маданий жолго киришти (Осмонкул). Эсебин анын таппасам, Эзелки жинин какпасам («Семетей»). Илгеркинин алпы көп, алпынан калпы көп (макал). Мурунку өткөн заманда бул жер көл болгон экен (Δ). Адепки жылдарда жанагы сиз айткандай болгон экен (Δ). Кадырман элим тыңшады, Качанкы өткөн булбулду (Бөкөнбаев).

БАЙЫРТАН, ЭЗЕЛТЕН, ИЛГЕРТЕН, МУРУНТАН

Эң алгачкы мезгилден.

Байыртан кылыч байланып, Майданда жүрүп бышкан эл (Бөкөнбаев). Анын ата-бабасы эзелтен мал менен келишкен адамдар («Ала-Тоо»). Кыргыз эли акындык чыгармага илгертен бай (Сыдыкбеков). Мурунтан минбей чалгынга Буулугуп калган чагы бар («Манас»).

БАК, ДАРАК, ЖЫГАЧ

Бийик өскөн көп жылдык өсүмдүктүн жалпы аты.

Топ-топ бактар, кол сандыктай тепирейген тамдар көзүмө жылуу учурады (Сыдыкбеков). Дарактын баары бүрдөгөн, Мөмөлүү бактар гүлдөгөн (Барпы). Адам көркү - чүпүрөк, жыгач көркү - жалбырак (макал).

БАКТУУ, ДАРАКТУУ, ЖЫГАЧТУУ

Бак-дарагы көп.

Үч дөбө кулпунуп бак-шактуу, мөмөлүү (Сыдыкбеков). Талас шаарынын түбүндө үйлөрү өңчөй чатырчалуу жана бак-дарактуу бир кыштак бар (Каимов). Жайыктан ары карай бадалдуу, арчалуу жана түркүм жыгачтуу боор (Жантөшев).

БАКТЫСЫЗ, БАКСЫЗ, БЕЙБАК, ТААЛАЙСЫЗ, БЕЙТААЛАЙ

Бакты-таалайы жок.

Кандай бактысыз туулган жан, турмуш кургандан бери көзүнүн жашы бир жолу да тыйылган жок («Чалкан»). Өзү жакшы киши болгон менен, баксыз экен (Δ). Саткын бейбак жаштатып көзүн Ыр менен айтты жашынмак сөзүн (Осмонов). Таалайсыз менен тартышпа, бактысыз менен пасташпа (макал). Мен - энекең бейтаалай, Азык издеп кетчү элем («Эр Төштүк»).

БАКЫЛДА, БАРКЫЛДА, КҮПҮЛДӨ

Үнүн бийик чыгарып сүйлөө.

Сөз тыңсаган бири жок, Бардыгы чечен бакылдап (Шүкүрбеков). Күч бергени Момунжан, Кеңеш айтып баркылдап («Сейтек»). Мамбеттин күпүлдөгөн үнү алыстай баштады (Каимов).

БАКЫРЫК, ӨКҮРҮК, КЫЙКЫРЫК, АЙКЫРЫК, ЧАҢЫРЫК

Абдан бийик чыккан үн.

Ачуу бакырык жана бакылдашкан кобур сөздөр Жумандын аялы менен баласынын да уйкусун бузду (Каимов). Өйдө-төмөн туйлады, Чалкуйруктун айынан, Өкүрүк салып ыйлады («Эр Төштүк»). Баш аламан качкан эл Турдубектин кыйкырыгынан улам токтой калышты (Жантөшев). Бир жагынан Музбурчак, Айкырыгы таш жарып, Келе жатат чамынып («Манас»). Мамбеткул чаңырыкты улап, ылдамдай басты (Каимов).

БАЛ, АСЕЛ

Гүлдөрдүн ширесинен аарылар чогулткан коюу эжана таттуу суюктук, азык.

Асел сөзү айрым говорлордо гана айтылат.

Аары багып көбөйтүп, Гүл сордуруп бал алган (Токтогул). Чайга салган аселден, Кеселге жардам болдубу? («Саринжи-Бөкөй»).

БАЛА, ПЕРЗЕНТ, ТУЯК, ТУКУМ, КУЛУН, ЧҮРПӨ

Адамдын артында калган тукуму.

Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада (макал). Кыз да болсо перзентим, Кыпчакка кетип бул калса, Байбиче, кылчаюучу паана жок («Олжобай менен Кишимжан»). Сатылгандан бир жалгыз, Туяк болгон Токтогул (Барпы). Түлкүдөн калган бир тукум, Бу да туяк турбайбы (Тоголок Молдо). Көп кечигип кетпестен, кулунум, өз элиңе барып кел (Үсөнбаев). Ушул эки чүрпөнү мага бер (Айтматов).

БАЛАА, БАЛАКЕТ, КЫРСЫК, КАРГАША, КУЯ, КЫЯМАТ

Кырсыктуу жана кысталыш кырдаал.

Билими бар ар балаадан кутулат, билими жок миң балаага тутулат (макал). Кечикти, бир балакет болду го (Жантөшев). Оолак болсун оорудан, Кетсин кырсык тооруган (Осмонов). Бул катуу каргаша болду го? (Сыдыкбеков). Кутулбас куяга калдым (Δ). Бир шойконду баштап жүрүшпөс бекен, таяке? (Абдукаримов). Же качаар багыты дайынсыз макулуктар удургуп, Моюнкумдун акыр кыяматы башталды (Айтматов).

БАЛАКЕТТҮҮ, КЫРСЫКТУУ, КАРГАШАЛУУ

Балаага учурата турган.

Кандай балаалуу ишке жолуктуң эле (Δ). Балакеттүү ишке кайдан кабылды эле, шордуу балам ай! - деп, кемпир кейий баштады («Ала-Тоо»). Көп узабай кырсыктуу ишке чалынды (Δ). Мал кырылды го, каргашалуу бул кандай кар болуп калды («Ала-Тоо»).

БАЛАЛЫК, ЖАШТЫК

Бала чак.

Канаттуу куштай балалык, Кайрылып келбейт окшодун (Токтогул). Жаштык кез - майтарылбас алмаз курал, Жаштык кез - көз жетпеген бийик мунар (Бөкөнбаев).

БАЛАПАН, БАЛА

Канаттуулардын жаш төлү.

Өрдөктөр үчөө. Бири - соно, бири - чүрөк, үчүнчүсү - балапан (Жантөшев). Бир тоок жыйырма бала чыгарды (Δ).

БАЛАСЫЗ, ПЕРЗЕНТСИЗ, ТУЯКСЫЗ

Бала-чакасы жок.

Балалуу үй - базар, баласыз үй - мазар (макал). Көп жылга чейин перзентсиз жүрдү (Δ). Он эки зайып алганым, он экиси төрөбөй, Туяксыз болуп калганым («Эр Төштүк»).

БАЛБАН, КҮЧТҮҮ, АЛДУУ, КАРЫЛУУ

Кара күчү мол, көп.

Кериден ташты көтөргөн, Кетти кайран балбан кез (Сыдыкбеков). Сенин күчтүү, чордуу баатыр колундан, Кара зоолор калтырады, кулады (Аалы). Чабал келген баланы, Алдуу кылдым, кырк жигит («Эр Табылды»). Токтогул орто бойлуу, чымыр, карылуу, кайраттуу киши болгон (Бөкөнбаев).

БАЛКАГАЙ, БАЛКАНАКТАЙ, ТОЛМОЧ, ЗОР, КӨЛӨМДҮҮ

Эттүү келип, жоон-жолпу көрүнгөн.

Берекелүү балкагай, Эл толтурган кампадай (Үмөталиев). Балканактай келген кызыл тору жаш бала жаны калбай энесинин артынан ыйлай чуркады («Кыргызстан пионери»). Сүйлөп жаткан толмоч кызыл жигит - зоотехник Базарбай (Каимов).

БАЛКИМ, МҮМКҮН, ЫКТЫМАЛ

Болжолдоону чамалоону (ошондой болуп калса да ажап эмес деген маанини) билдирет.

Балким, уюган кендер жаткандыр (Сыдыкбеков). Мүмкүн, ал бир себеп менен мында келбей калган чыгар (Жантөшев). Эр жүрүшкө барбай калса, кур чабуулга калп айткан турбайбы деп, сөз болушу ыктымал (Таштемиров).

БАЛКЫ, МЕМИРЕ, МАГДЫРА, КӨШҮЛ, КӨӨЛГҮ

Тыптынч, жыргаган абалда болуу.

Эл терин аарчып жумуш кылып жүрсө, жалкоо балкып чай ичип төрдө олтурат (Δ). Күн мемиреп, улам ысый баштады («КОС»). Магдырап жаткан бөбөктүн, Маңдайын Жапар сылады (Бөкөнбаев). Бешиктеги көшүлүп бара жаткан уулун тиктеп, Жийдегүл ырдай баштады (Сасыкбаев). Чапанын жамынып көөлгүгөн зайып олтурат (Элебаев).

БАПЫЛДА, БАКЫЛДА

Катуу дабыш чыгаруу.

Добулбас үнү бапылдап, Чыңыроо үнү такылдап («Манас»).
Сөз тыңшаган бири жок, Бардыгы чечен бакылдап (Шүкүрбеков).

БАРАБАН, ДООЛБАС

Ургулап ойной турган цилиндр формасындагы музыкалык инструмент, аспап.

Барабан Сырганын көзүнө куду дарбыздай болуп, Омордун колтугунан көрүнө түштү (Сыдыкбеков). Кыл канжыга тээкке, Доолбасты байлашып («Эр Табылды»).

БАРАБАР, КАТАР

Көлөмү же салмагы ж. б. белгилери боюнча тепетең.

Айдай жүзү абийир тапкан адам бар, Айлык иши жылдык ишке барабар (Нуркамал). Мунун да кызмат эмгеги ушуларга катар бар (Үсөнбаев).

БАРАКЕЛДЕ, БАЛИ

Кубаттап, мактап же ыраазы болгондугун билдирүүдө (жарайсың, мыктысың, сага тен, келе турган киши жок деген мааниде) айтылат.

Баракелде, укем! - деп, Эсен ордунан жылып, элдин арасына шыкала отурду. (Жантөшев). Бали! Макишим, мына ушундай Макиш (Сыдыкбеков).

БАРБАГАЙ, БАРЖАГАЙ

Көлөмдүү, эби-сыны жок.

Барбагай колдору менен куушура кармады (Δ). Жолборс жоон-жолпусунан келген, буттары баржагай, кадимки күрөк (Каимов).

БАС, ЖҮР, АДЫМДА

Белгилүү бир аралыкты өтүү, ордунан жылуу, козголуу.

Бир канчалык жол баскандай болдук (Жантөшев). Жөө-жалаң жол жүрүп, бир жумада Ак-Сууга келди (Δ). Жылаңаяк, жылаңбаш, ата-энемди кароо менен жалтаңдап сүйгөнүмө карай адымдадым (Жантөшев).

БАСАЙ, БАСАНДА, АЗАЙ, КИЧИРЕЙ, ЫЛДЫЙЛА, ТӨМӨНДӨ, БӨКСӨР, ТАРТЫЛ

Мурдагы калыбынан кемий баштоо, толтура (толук) эмес абалда болуу.

Очокто үйүлүп турган таш көмүр эң күчтүү жарык чыгарат да, ошол замат кайра басая түшөт (Абдукаримов). Түнү катуулап, күндүзү басаңдап шыбыргактаткан ак жаан төртүнчү суткада араң басылды (Бейшеналиев). Мурункудан сейректеп, чуу азайып тынгансыйт (Жантөшев). Май чырак бүлбүлдөп кичирейип калды («Ала-Тоо»). Алыштагы суулар тартылып, улам-улам ылдыйлай берди (Δ). Алоолонгон кызыл жалын улам төмөндөп, табы да анчалык болбой баратат (Δ). Чакадагы бөксөргөн сууну көңтөрүп, такырга шаркыратып куюп жиберди (Бейшеналиев). Туура суулар бат эле кирип, бат эле тартылат (Δ).

БАСКЫЧ, ТЕПКИЧ

Өйдө чыгып, ылдый түшө турган жасалма тектирчелер.

Бир топ жашка барып калса да, төрт этаж үйдүн баскычтарынан шыр чыгып, шыр түшөт (Δ). Студенттер тепкич менен жогору карай көтөрүлүп жатышты (Бейшеналиев).

БАСМАЙЫЛ, ТАРТМА, АЙЫЛ

Ат жабдыгы (ээрди токулган унаанын жонуна бекитип кармап тура турган тасма, кайыштан жасалган нерсе).

Тартма жана **айыл** сөздөрү айрым говорлордо гана колдонулат.

Көмөлдүрүгүн кыскартып, басмайылын бек тартып, кыя-көздөй бастырды (Δ). Жаш бала ээрге тартманы кай жагынан саларын биле албай убараланды (Δ). Жүгөн, куюшкан, айылын абдан асемдеп жасаткан (Δ).

БАСЫН, КОРУН, КЕМСИН, ЧҮНЧҮ, ЖАБЫРКА

Өзүн ылдый сезген абалда болуу, кандайдыр бир иштен (окуядан) кийин өзүн жакшы алып жүрө албоо.

Өксүк менен келатам, Өмүрүмчө басынып (Токтогул). Азамат болсоң, эр жигит, Ардактуу иштен корунба («КОС»). Сен эч качан кемсинбе, башыңды көтөрүп, өзүңдү жогору алып жүр - деп, чоң атам көп акыл айтар эле («Ала-Тоо»). Гүлайым, сен мынча чүнчүп баратасың, балам, табың жокпу - деп сурады энеси (Абдукаримов). Жалчы болуп жабыркап, Байга жүрдүн кедейлер (Тоголок Молдо).

БАСЫНТ, КЕМСИНТ, БАСМЫРЛА, КОРУНТ, ЧҮНЧҮТ
Кимдир бирөөнү басынган абалга калтыруу.

Сөз тапкан колко бербейт болуп ал Асанды басынтын алды (Δ). Ал өзүн жогору коюп, бирөөнү кемсинтип сүйлөгөндү жакшы көрө турган (Δ). Басмырлап кедей шордууну, Бай менен манап жадатты (Каралаев). Өткөндөгү кемчиликтерин улам кайталай берип аны корунтуп жиберди (Δ). Кедейлик аны чүнчүтүп, калың топко да бара албай калды (Δ).

БАТ, СЫЙ

Бир нерсенин ичине жайгашуу.

Анын баары тең бул кичинекей куржунуна кантип батты? (Сыдыкбеков). Буту кичинекей сүйгөнүн киет, буту чоң сыйганын киет (макал).

БАТКАК, БАЛЧЫК, ЫЛАЙ, ЧЫЛА

Сууга эзилген (же сууга аралашкан) топурак.

Жолдун баары көлчүк-көлчүк суу, баткак (Баялинов). Кара суу акпай жер соруп, Балчык болуп жуурулуп (Тоголок Молдо). Кар жиреп, ылай кечтик, суудан өтгүк, Чети жок мелтиреген көлгө жеттик (Үмөталиев). Малдардын чыласын тазалап, аларга жем-чөп даярдадык (Абдукаримов).

БАШКА, БӨЛӨК, ӨЗГӨ, БӨТӨН, ЧООЧУН, ӨҢГӨ, ЖАТ

Демейдеги, көрүп-билип жүргөн эмес.

Татыгүл өз кызы тургай башка бирөөнүн баласы үчүн колунан келген жакшылыгын көрсөтчү (Сыдыкбеков). Бул жерде бөлөк жан жок (Δ). Чыканакай Агышты Аз жактырып калганы, Өзгөсүн эске албады («Манас»). Бөтөн жердин суусу да, абасы да бир башкача көрүндү (Δ). Салыктыкына экинчи жолу барсам, чоочун эки киши отуруптур (Каимов). Билгизбей кайдан болсо ала качам, Эми жок мындан өңгө айтар сөзүм (Үмөталиев). Сиз жат киши белеңиз (Δ).

БАШКАР, ЖЕТЕКТЕ, БИЙЛЕ, БИЛ

Жетекчилик кылуу.

Уул, кыз окуп билимдүү, Өз өлкөсүн башкарган (Осмонкул). Өзүң, жетектеген кружоктун катышуучулары атак алып, берерине ишенип кой («Советтик Кыргызстан»). Элин баккан эл бийлейт, Эл сүйгөндү ким сүйбөйт (Токтогул). Айылды өзүң билгенсип, Ары жок кандай баласың («Эр Табылды»).

БАШКАРМА, ПРЕДСЕДАТЕЛЬ, ЖЕТЕКЧИ, РАИС

Колхозду башкарган адам.

Тигил коңшу колхоздо он жылча калыс башкарма болуп турдум (Шимеев). Улуу агабыз бир нече жыл председатель болуп иштеген, азыр пенсионер («Кыргызстан маданияты»). Биздин колхоздун жетекчиси ушул киши деп, тыштан кирген кишини мага көрсөттү («Ала-Тоо»). Коюн, раис, бөөдө ачууланбаң (Байтемиров).

БАШКАЧА, БӨЛӨКЧӨ, ӨЗГӨЧӨ, БӨТӨНЧӨ

Мурункудай, демейдегидей эмес.

Күлүктүгүң башкача, Күкүк булбул сен элең (Токтогул). Бөлөкчө кордук мен көрдүм, Боорумдан чыккан бала үчүн («Манас»). Өзгөчө Алымкулдун кабагы ачык (Аалы). Жумагүлдүн көзүнө Ормош бүгүн бөтөнчө көрүндү (Байтемиров).

БАШТА, ЭЭРЧИТ, ЖЕТЕКТЕ

Башчы болуу.

Тосконго болбос Карткүрөң, Жылкыны баштап озуптур («Манас»). Аларды өзүң ээрчитип бар (Δ). Жол башчыбыз партия, Туура жолго жетектеп (фольк.).

БАШТАП, ТАРТЫП

Белгилүү мезгилден, аралыктан бери карай.

Ошондон баштап Чыныгүлдүн жүрөгүнө муздай суук бир дарт пайда болгонсуйт (Жантөшев). Жаңы окуу жылы башталгандан тартып бир жолу да сабагынан калган жок (Δ).

БАШТЫК, АЯК КАП, КАЛТА

Бир нерсе сала турган кичинекей идиш, үй буюму.

Шатен саймалуу кызыл баштыктан тамеки алып, Асанга ажардана карады (Аалы). Дорбосу толтура кант экен (Δ). Аяшпай той ээлери берип жатты, Эгинге толтурушуп калта, капты (Үмөталиев).

БАШЧЫ, ЖЕТЕКЧИ, БАШ, БАШТЫК, БАШКАРУУЧУ, МҮДҮР

Баш-көз болгон адам, башчылык кылуучу.

Бир курстун балдарына бир мугалим болуп, пахтада иштедик (Δ). Акыры жетекчибиздин сөзүнө макул болдук (Δ). Жаман уул жыйырма беште жашмын дейт, жакшы уул он бешинде башмын

дейт (макал). Бир топ жыл ушул элге баштык болуп иштеди (Δ). Мекеменин башкаруучусу (Δ). Бул жаш жигит ушул ишкананын мүдүрү (Δ).

БЕЗИЛДЕ, БЕЗ, ТЫЗЫЛДА, ЫЗГЫ

Абдан катуу чуркоо.

Боз жоргону безилдетип бир паста жетип бардык (Δ). Коён безип качты (Δ). Балдардын төртөө төрт тарапка тызылдап, короо-короого кирип жок болушту (Сыдыкбеков). Ысык-Көлдү кыркалап, Ызгып жөнөп калыптыр («Манас»).

БЕЙКАПАР, БЕЙКАМ, КАПАРСЫЗ, ЖАЙБАРАКАТ, БЕЙПИЛ

Ой-санаасында эч жамандык жок, дүрбөлөңсүз, тынч.

Жолдошум экөөбүз ал иштеген кабинетте бейкапар маектешип олтурганбыз («Ала-Тоо»). Эчтеке билбеген кишиче бейкам жатканын кара (Маликов). Эл эчтемеден капарсыз эле тынч жатышат (Жантөшев). Койлор жайбаракат оттоп жүрүшөт (Жантөшев). Кечээ бейпилде элим жатканда, Береке суудай акканда (Бөкөнбаев).

БЕЙМААЛ, БЕЙУБАК, МААЛСЫЗ

Күткөн же демейдегидей убакта эмес.

- Беймаалда келип калдык, Токтор, айып көрбөссүң, - деди Калмурат, текчеге олтуруп жатып (Абдукаримов). Бейубак эле ойноп жүргөнүң жакшы эмес, балам (Δ). Маалсыз баса берсе, акыры бирөөгө жолугат да (Δ).

БЕК, КАТУУ, БЕКЕМ

Бош, жумшак, бошоң эмес.

Кош жаак ара тиш капкан бек кармайт (Δ). Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу (макал). Ыргай таяк ташты чапса да оңой менен сынбайт, ал буралып өскөндүктөн, бекем болот(Δ).

БЕКЕР, АКЫСЫЗ

Сатпай, акысына эч нерсе албай.

Сураганга бекер бер, суусаганга жеке бер (макал). Өтүкчү акысыз тигип берди (Δ).

БЕКИТ, ЖАП, КУЛПУЛА

Ачылбай турган кылуу.

Үйдү бекитип, жаңы эле көчөгө чыгайын деп жаткан экен (Δ). Айсулуу кайра келди, үйүн ачты, Кирген соң үй эшигин кайра жапты (Үмөталиев). Үйдү кулпулап, ачкычын кошунаныкына калтырды (Δ).

БЕЛГИ, ИШАРАТ, ЖЫШААН, ЖЫШАНА, ЖӨРӨЛГӨ

Алдын ала макулдашкан боюнча аткарылган турдүү-шарттуу сөз, кыймыл ж. б.

Ал мага кир дегендей белги берди (Δ). Башка сөз сураба дегенсип ишарат кылды (Жантөшев). Үкөйдөн эч кандай коркунучтун да, өкүнүчтүн да жышааны сезилген жок (Аалы). Жаздын жышанасы келди (Δ). Бул жөрөлгөлөр жакшы (Бейшеналиев).

БЕЛЕК, СЫЙЛЫК, ТАРТУУ, БАЗАРЛЫК

Бирөөгө акысыз, доосуз берилген нерсе, буюм ж. б.

Бейшеке дайыма шаардан белек ала келүүчү (Бейшеналиев). Механизаторлорго баалуу сыйлыктар берилди (Δ). Алтымыш буудан айдагып, Алдына тартуу тартпайбы («Эр Табылды»). Салык базарлыктарын алып болуп, тамактануу үчүн столовойго кирди (Каимов).

БЕТ, ЖҮЗ, ДИДАР, ӨҢ, ТҮС, ЧЫРАЙ, КАБАК

Адамдын эки жаагынын ортосундагы жери, өң жагы.

Айгүлдүн беттери ысып, кулактары чуулдай баштады (Жантөшев). Кубарды зарлай-зарлай кызыл жүзүм, Ооруду он бир жашта эки көзүм (Барпы). Аман-эсен келгиле, Ак дидарым көргүлө («Эр Табылды»). Сын-сыпаты, өңү дал атасынын өзү (Бейшеналиев). Жигиттин түсүн айтпай, ишин айт (макал). Салый Жамийланы жакшы чырай менен кабыл алды (Баялинов). Балакетинди алайын, жылдызым, уктап жатса да, кабагы жарык (Сыдыкбеков).

БЕТЕГЕ, ТУЛАҢ, КӨДӨӨ

Жалбырактары кыл сыяктуу келген майда чөп.

Бетеге кетет, бел калат, Бектер кетет, эл калат (макал). Бадал арасындагы тулаң чөп кадимки мамыктай жумшак көрүнөт

(Абдукаримов). Көдөө жулуп, чөп берип, Конок менен суу берип («Манас»).

БЕШ БАРМАК, НАРЫН

Этти майда туурап, үстүнө чык куюлган тамак.

Көп убактан кийин үйдөгү кишилерге беш бармак алып келди (Δ). Ак боз бээни сойдуруп, Тамак ичип кетсин деп, Нарын тартып койдуруп («Манас»).

БИЙЛИК, ҮСТӨМДҮК, ЧОНДУК, КОЖОЮНДУК

Башкаруу укугу, башкаруучулук.

Мындай чоң иштерди эринен мурун бийлик кылып айта салуу аялдар үчүн мурун кыйын эле го (Жантөшев). Бул жерге Болоткан болуш үстөмдүк кылчу экен (Δ). Шамбет, сен мага чоңдук көрсөткөнүңдү койчу (Сыдыкбеков). Силердин падышаңар мага кожоюндук кыла албайт (Аалы).

БИЛИМ, МААЛЫМАТ

Атайын окуу жайынан алган даярдык.

Жогорку билими бар адис (Δ). Маалыматы жогору (Δ).

БИЛИМДҮҮ, САБАТТУУ, МААЛЫМАТТУУ

Атайын окуу жайынан окуп билим алган.

Уул, кыз окуп, билимдүү Өз өлкөсүн башкарган (Осмонкул). Мындай татаал иштерге сабаттуу кишилер керек (Δ). Маалыматтуу, маданияттуу адамдар (Δ).

БИРИК, КОШУЛ, УЮШ, БИРИКТЕШ

Чогуу болуу.

Биздин союз түбөлүккө бириккен, Гербде турган балка менен ороктой (Аалы). Мурдагы майда беш колхоз кошулуп, азыр бир колхоз болгон (Δ). Колхоз, совхоз уюшуп, кадимкидей чыңалды (Бөкөнбаев). Комсомолдор бириктишип уюмдашкан, Душмандардын түп тамырын куруткан (Барпы).

БОЗДО, ОЗОНДО, ӨКСӨ, ӨКҮР, БУРКУРА

Абдан кейип, сыздап ыйлоо.

Боздодун, апа, боздодун, Кайгымды кайра козгодун (Токтогул). Ошентип, Чүрөк толкундап, Озондоп ыйлап солкулдап

(«Семетей»). Уулбала эки колу менен бетин басып, өксөп олтура калды (Аалы). Күйүмдүү адамы жаңы гана өлгөндөй өкүрүп өпкүлөдү («КОС»). Соня буркурап калып жалганда Андрейдин жүрөгү сыздаган (Сасыкбаев).

БОЙ, ТУЛКУ, ДЕНЕ

Адамдын жалпы дене түзүлүшү, бардык мүчөлөрүнүн тутуму.

Бою сындуу, бети нурдуу (Сыдыкбеков). Тулкуңуздун кадиги жок, Уюлундай таштардын (Аалы). Баягы балканактай эткел дене да жок (Байтемиров).

БОЙДОК, БОЙ, ЖАЛГЫЗ

Үй-бүлөсү жок, турмуш курбаган.

Жамандын бойдогу билет, Жардынын коногу билет (макал). Кара жанга күч келип, Катыны жок бой бактың (Тоголок Молдо). Ал киши жалгыз бой болчу («Жаш ленинчи»).

I БОЛ, ЖҮР, ТУР

Белгилүү бир жерден орун алуу, жашоо.

Үч жылы кыштакта болуп, айылдык мектепте иштеп жүрдүм («Ала-Тоо»). Бир жума айылда жүрүп, жаңы келди (Δ). Эки жылы райондун борборунда турдум (Δ).

II БОЛ, КЕЛ, ЧЫК

Белгилүү бир мезгилге жетүү.

Кышты кудай урарда, Күн жылымдап жаз болот (Токтогул). Кыш келгенде мектепке баруу кыйындап калат (Δ), Жаз чыкканда кетиш керек (Байтемиров).

БОЛЖОЛ, БОЖОМОЛ, ЖОРОМОЛ, ТҮКШҮМӨЛ, БОЛЖОО

Так эмес, чамалап айтылган нерсе.

Сенин болжолун, туура болуп чыкты (Δ). Каттагы божомолдор эч нерсени ачык айтпайт (Жантөшев). «Акбар ашууда майып болду» деген жоромол кабар тарап кеткен (Убукеев). Ал жакшы эле акчыланып айтып жатты, бирок «соо эмес го» деген түкшүмөл оюмда кала берди (Δ). Менин болжоом боюнча түн ортосу ченде келгендей болду (Δ).

БОЛЖОЛДО, БОЛЖО, БООЛГО, ЖОРОМОЛДО, БООЛГОЛО, БОЖОМОЛДО, ТҮКШҮМӨЛДӨ, ЧАМАЛА

Болжолго таянып айтуу.

Орусбек бирде алыска көз чаптырып, теребелди болжолдоп, бирде баракты өлчөп, алган масштабын ченемдейт (Сыдыкбеков). Болжол айткан сөзү чындыкка жакын эле (Δ). Өңү жылуу учурап, көпкө боолгоп туруп, анан тааныды (Δ). Кары адамдар: «Он беш күндө кар эрип, кыш түшөт» дешип жоромолдошту (Бейшеналиев). Кылган ишинен, баскан-турганынан шек алып боолголой турган эч нерсеси байкалган жок (Δ). Божомолдоп эле айтып койду өндөнөт (Δ). Кексе неме түкшүмөлдөп билип коёбу деп баланын жаны чыкты (Δ). Кашаттан кабар берди го, Чамалап сенин алынды («Эр Төштүк»).

БОЛТОГОЙ, БОЛУК, БОЛПОК, ТОЛМОЧ

Эткел келген.

Алдыбыздан беш-алты жашар болтогой бала чуркап чыкты (Δ). Кара мурутчан болук киши сөз баштады (Δ). Узун бойлуу, болпок денелүү киши келди (Δ). Зуура толмоч келген, кең ийиндүү, кара тору келин эле (Баялинов).

БОЛУШУНЧА, БАРДЫГЫНЧА

Мүмкүндүгү келишинче, мүмкүнчүлүгүнө жараша.

Андрей элге айлана карап үнүнүн болушунча бакылдап сүйлөп калды (Байтемиров). Күчүнүн бардыгынча эшикти тарткылады (Δ).

БООЗ, ЖУКТУУ

Боюнда баласы бар, кош бойлуу.

Бооз болсо да, бээни сойду (Δ). Абай кылып караса, Айчүрөк жүктүү болуптур («Семетей»).

БООЛА, БАЙЛА

Боо кылып ташуу.

Боолагандарынды жыйнадыңбы? («Жаш ленинчи»). Орок оруп, боо байлаган, Кедей дыйкан, кары, жаш (Аалы).

БООРДОШ, ТУУГАН, ЖАКЫН

Бир туугандыгы алыс эмес.

Боордошум келип, айылдагы жаңылыктарды айтты (Δ). Тууган

күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат (макал). Жакын талашса - жатка жем (макал).

БООРУКЕР, МЭЭРИМДҮҮ, КАЙРЫМДУУ

Башка бирөө үчүн жаны ачий турган, ага жардамдаша турган.

Капырай, мындай боорукер баланы кайдан тапкансыңар? (Аалы). Эне деген ошондой күйүмдүү, мээримдүү, чыдамкай, кенен (Байтемиров). Үмүт оокат-тиричиликке тыкан, адамга кайрымдуу киши болот (Абдукаримов).

БОРДО, БАЙЛА, СЕМИРТ

Малды союу үчүн аябай азыктандыруу, багып-кароо.

Бир ай бордоп баккан соң, аябай семирди (Δ). Күч көлүгүн семиртип, Байлаган элди карачы! (Токтогул). Жайлоонун чөбү күчтүү келет да, арык малды жарым айда семиртет (Δ).

БОРКОК, КӨКҮРӨКЧӨ

Жаш балдардын кийминин үстүнө тартылган нерсе, төштүк.

Карап олтурбай, баласына боркок жасады (Δ). Кийими тургай, көкүрөкчөсү да булганбаптыр (Δ).

БОТОМ, АДАМ, КАПЫРАЙ

Таң калганда, чоочуганда, сүйүнгөндө (кызык го деген мааниде) айтыла турган сырдык сөз.

Ботом, берегинин көйнөгү башка да (Сыдыкбеков). Адам, бизге сүйлөп олтурбайбы («КОС»). Капырай, баласаак белемсиң (Сасыкбаев).

I БОШ, ЭЭН, КУРУ

Эч ким жашабаган, эч нерсе жок.

Кызыл үйдүн ичи каңгырап бош (Баялинов). Үйүм ээн калды, барбасам болбойт - деп, шашып олтурду (Δ). Куру талаанын кожоюну сыяктуу шамал гана ызылдайт (Δ).

II БОШ, БОРПОҢ, ТУМСАК, ШАЛАКЫ, ИЛЭЭНДИ

Тыкан, чыйрак эмес.

Уулум бош чыгып калды көрүнөт («Жаш ленинчи»). Талаакерчиликке борпоң киши чыдай албайт (Δ). Азырынча колдо

багамын, Атымдын ыкшоо, тумсагын (Маликов). Шалакы эле, Кандай алда жүрөт деп, Кейидиңби үстү-үстүнө кайгы жеп (Турусбеков). Илээндинин малы көчкөндө жок болот (макал).

І БОШО, КУТУЛ

Бош болуу, эркиндикке чыгуу.

Алыстан бошоп туткундан, Адашып кетип барамын (Токтогул). Ак ийилип - сынбайт, кара качып - кутулбайт (Сыдыкбеков).

ІІ БОШО, ЧЫК

Мурдагы иштеген, окуган жеринде иштебей, окубай калуу.

Институттан чыгып калган (Δ). Комсомолдон чыгарсаңар да, техникумдан чыгара албайсыңа («Гүлдесте»).

БӨДӨНӨ, БЫТПЫЛДЫК

Чилден да кичине келген, куйругу кыска жапайы канаттуу.

Бөдөнөнүн үйү жок, кайда барса бытпылдык (макал). Бытпылдык учуп бырпырап (Элебаев).

БӨКТӨР, БӨКСӨЛӨ

Бөктөрүнчөккө байлап алуу.

Экөөнө эки ат мингизип, эки ичикти бөктөрөлү (Убукеев). Бөктөрүнчөгүндөгү бөксөлөгөн козунун этинен алып отко салды (Жантөшев).

І БӨЛ, ҮЛӨШТҮР

Ар бирине ажыратып берүү.

Касапчылар мүмкүн болушунча этти тең бөлүүгө аракеттенип жатышты (Δ). Дадабай кырмандагы кызылды үлөштүрө баштады (Жантөшев).

ІІ БӨЛ, ҮЗ, БУЗ

Аягына чыгарбай, улантпай коюу.

Кемпирлердин эч кимиси карынын кебин бөлбөй, Камканы кадырлашат (Сыдыкбеков). Жанатан бери айтылып жаткан кептин учугун үзбөй, карыялар чайга киришти (Δ). Капылеттен чыккан катуу дабыш сөздү кызуу учурунда бузуп жиберди (Δ).

БӨЛҮМ, БӨЛҮК

Бир бүтүн нерсенин тармагы.

Китептин үчтөн бир бөлүмүн окуп бүттү (Δ). Балдардын бир-бөлүгү тоого кетишти (Δ).

БӨТӨЛКӨ, ШИШЕ

Айнектен жасалган, моюн жагы кууш келген суюк нерсе куюуга арналган идиш.

Бөтөлкөдө жай жатат, Бирок ичине кирсе чандатат (Шүкүрбеков). Магазинге шишелерди өткөзүп, самын-сумун алмак болду (Δ).

БУДАМАЙЛА, БУДАЛА

Эптеп бүтүрө салуу.

Бат эле будамайлап бүтүрүп койду (Δ). Ары-бери будалап коюп үйүнө кетти (Δ).

БУЗ, ТАЛКАЛА, СЫНДЫР, БҮЛДҮР, КЫЙРАТ

Бүтүн, соо турган нерсени жаратпай салуу, жараксыз кылуу.

Эски тамды бузуп, жаңы там салышты («Ала-Тоо»). Сел жолундагылардын баарын талкалап кетти (Δ). Аскар колундагы чыбыкты эки бөлүп сындырды («Жаш ленинчи»). Бүлдүрөт деп кары башын чайкады (Убукеев). Немецтердин бир штабын кыйратты (Үмөталиев).

БУКЕТ, ГҮЛДЕСТЕ

Блганып, тандалып алынган гүлдүн тобу.

Курорттогулардын ар бири колуна бирден букет жасап алып, улам жыттап, көркүнө суктанып баратышты (Байтемиров). Азат бир колуна сумкасын, экинчи колуна сага арнаган гүлдестесин алып, чыгып кетти (Δ).

БУЛ, УШУЛ

Жакын аралыктагы нерсени көрсөтүүдө: мына ушул сен көрүп турган, көз алдындагы, бет маңдайындагы деген мааниде колдонула турган шилтеме ат отооч.

Бул кишиге кайрылсаңар, болгон суроонорго жооп берет («Ала-Тоо»). Ушул жерге дагы кайрылып келебиз (Δ).

БУЛАК, БАШАТ, ЧАШМА

Жер астынан агып чыккан суу.

Сөз атасы - кулак, суу энеси - булак (макал). Бул суу «адалдуу жылгадагы башаттардан чогулган (Абдумомунов). Чашманын суусу таза болот (Δ).

БУЛГА, КИРДЕТ, ЫЛАЙЛА

Булганч кылуу.

Өтүгү жаман төрдү булгайт, оозу жаман элди булгайт (макал). Оюнга алаксып жатып кийимин кирдетип алганын да байкаган жок (Δ). Мага окшогон кежир улам кечип ылайлайт (Сыдыкбеков).

БУЛК, ЖУЛК, СИЛК

Кескин кыймыл менен катуу силке тартуу, кескин кыймыл жасоо.

Каарыма келе түштүм намыс кылып, Бир булкуп бастым жерге чалып туруп (Үмөталиев). Ачууланып бай Жакып, Сакалын жулкуп алганы («Манас»). Катуу силккендиктен кайырмактын боосу асманга көтөрүлдү (Δ).

I БУР, КАЙЫР, ЖЫК, ИЙ, ИМЕР, БАГЫТТА

Белгилүү бир жакка карай багыт алдыруу.

Асылбек машинасын мектепти карай бурду («Жаш ленинчи»). Бир аз жүрүп жалгыз аяк жолго кайырды (Δ). Суу жыгып келгиле деп жумшады (Δ). Темирди ие кармаган комсомолдорго ыракмат (Сыдыкбеков). Шофер менин пикиримди билгендей машинасын чайканага имерди (Аалы). Туура жолго партияны багыттап, Келечекти кең тааныган алыстан (Үмөталиев).

II БУР, БӨЛ, САЛ, КОЙ

Эске алуу, унутпоо, алаксыбоо.

Көңүлүң бурчу санаама, Көзүңдөн, жаным, садага (Маликов). Кезез Кычандын киргенине анчейин көңүл бөлбөдү (Бейшеналиев). Алды менен айкын сөзгө кулак салып, жакшылап угуп алуу керек (Δ). Бардык дитин ишке койду (Δ).

БУРА, ТОЛГО, АЙЛАНДЫР

Имерилтип жиберүү.

Осмонбек комузун колуна алып, сол колунун сөөмөйү менен

комузунун кулагын бурады (Баялинов). Кармашкан жоого түшө элек, Чынжырын толгоп үзө элек (Турусбеков). Чимирилтип станоктун тетиктерин айландыра баштады (Δ).

БУРГАНАК, БУРГАК

Шамал аралаш жааган кар.

Катуу бурганакта аттарыбыз баспай, Кайыңдынын оозундагы токойдун ичинде түнөдүк (Жантөшев). Бургак болот мунарык, Жер көрүнбөй тунарып (Тоголок Молдо).

БУРУЛУШ, КАЙРЫЛЫШ, ИМЕРИЛИШ, ТУМШУК

Бир багыттан экинчи багытка же бир жактан экинчи жакка бурула турган (имерилип өтүүчү) жер, мейкиндик (географиялык) маани, түшүнүккө карата.

Бурулушка келгенде баарыбыз токтодук (Δ). Кашкардын тоосу кайрылыш, Кайрылып учат улуу куш (Токтогул). Төмөнкү, имерилиштен бир киши көрүндү (Жантөшев). Тетиги тумшуктун учунда чөп арасында отурган эки кишини көрдүңбү? (Жантөшев).

БУТ, АЯК

Адамдын, жаныбарлардын басып жүрүүгө ылайыкталган мүчөсү, таяныч аппараты.

Микола бутунун учу менен коридордо акырын басып баратты (Баялинов). Чолпондун күндөгүгө караганда аяк шилтеши да ыкчам болуп кетти (Байтемиров).

БУТАК, ШАК

Өсүмдүктүн өзөгүнөн чыккан тарамдары.

Бутакары жайылып, бийик өскөн теректин түбүндө көлөкөлөп отурганбыз (Δ). Кубулжуп булбул сайраса, Талдын көркү шагында (Жантөшев).

БУШАЙМАН, ТҮПӨЙҮЛ, БУШМАН

Санаасы тынбаган, көңүлү ачылбаган абал.

Сүйүмкан ичинен гана бушайман болуп капаланууда эле (Жантөшев). Кычандын жүрөгүн түпөйүл баскан менен, көңүлү куунак (Бейшеналиев). Көңүлдө далай, бушман бар, Көрө албаган душман бар («Сейтек»).

БҮКТӨ, БҮК, КАЙЫР, ИЙ

Жазылган, түз турган абалынан өзгөртүү, башка көрүнүшкө келтирүү, майыштыруу.

Тентек кыздын колтугунда бүктөп-бүктөп кысып алган жоон топ газетасы бар (Сыдыкбеков). Айганыш бүгүп олтурган бутун сунуп жиберип, сыр билгизбей калды (Сыдыкбеков). Келген киши токтоду да, пальтосунун жакасын кайырды. (Δ). Чыкпасын деп мыктын учун ийип койду (Δ).

БҮЛГҮН, БҮЛҮК, ТАЛООН, КЫЙРОО, АПАТ

Тамтыракайы чыккан кырдаал.

Согуш бейкут турмуштун ыркын бузат, бүлгүн түшүрөт (Касымбеков). Жоого бүлүк салуучу, Жоо жүрөгүн алуучу (Турусбеков). Табылды элден кеткени, Талоондон эч ким чыкпады («Эр Табылды»). Немецтердин бир штабы кыйроого учурады («Ала-Тоо»). Эчен ат, төө, эшек апатка учураган (Жантөшев).

БҮЛҮН, ЧАБЫЛ, ТАЛКАЛАН, КЫЙРА

Тымтыракайы, быт-чыты чыккан абалда калуу, бүлгүнгө учуроо, башаламан болуу.

Компартия, улуу Совет болбосо, Менин элим бүтөт болчу бүлүнүп (Аалы). Күндө Мамай чабылбайт, мендей кемпир табылбайт («КОС»). Душман биротоло талкаланбаса да, мурдагыдай каршылык кыла албай калды (Δ). Немецтердин бир штабы кыйрады (Үмөталиев).

I БҮР, БҮЧҮР, БҮРЧҮК

Өсүмдүктөрдүн жалбырак, дан байлаган жерлери.

Куулар кетип, жаңы кетип аңырлар, Бүрүн жарып, гүлдөр кээде кайың, тал (Осмонов). Жазды эрте сезген токой талдардын бүчүрү жаңыдан жарылды (Δ). Бүрчүк байлап, гүл ачты, Кыркылган токой, далай чер («Кыргыз эл акындары»).

II БҮР, КӨКТӨ, ИЛ, ЖӨРМӨ

Кийим-кечинин, буюмдун жыртык жерин эптеп тигип коюу

Ал жыңайлак кой кайтарып жүргөндө, Мен жанында жыртыктарын бүргөнмүн (Аалы). Апам шымымдын айрыгын көктөп бере салды (Δ). Айылчы кемпир көйнөгүнүн жыртыгын илип албай, айылдап жүрө берет (Δ). Белекти Алымкулга берип, желкемдин айрыгын жөрмөп бере койчу (Абдукаримов).

БҮРДӨ, БҮЧҮРЛӨ, ГҮЛДӨ

Жалбырак чыгаруу, гүл ачуу.

Бүрдөп турган бирин-серин сары тал менен жылгын көрүнөт (Сыдыкбеков). Терезенин алдындагы сирендер бүчүрдөп калды (Δ). Бак-дарак гүлдөп, күкүгү үндөп, жайнап жаз келди (Δ).

БҮРКӨК, БУЛУТТУУ, ТУМАНДУУ

Ачык эмес (аба ырайы жөнүндө).

Ай караңгы, күн бүркөк (Осмонкул). Булуттуу күндөй сурданып, Бүркөлүп турат кабагын, (Токтогул). Малчылар үчүн тумандуу күн өтө коркунучтуу (Каимов).

I БҮТ, АЯКТА, БОЛ, ТЫН

Кандайдыр бир ишти аткаруу, аягына чыгаруу.

Колхозубуздуң жаштары онунчу классты бүткөндөн кийин, шаардан окууга кетишти (Убукеев). Иш муну менен аяктабайт («КОС»). Эки айдан бери илешип жүрүп, бүгүн араң болдум («Ала-Тоо»). Баягы ишиңиз ошондо эле тынган (Δ).

II БҮТ, БҮТӨЛ, БЕКИ, ЖАБЫЛ

Жабылган, туюкталган абалга келүү.

Ийненин көзү бүтүп, учук өткүс болуп калды («Ала-Тоо»). Эч жылчык жок, үнкүрдүн оозу бүтөлүп калыптыр(Δ). Кеч күздө ашуулар бекип, ары-бери каттоого мүмкүн болбой калат(Δ). Тар капчыгайдан өткөн жол жабылып жазга чейин ачылбайт(Δ).

БҮТӨ, ТУЮКТА

Жыртыгын, тешигин жок кылуу, тосуу.

Жамап-жазгап, кийим-кечегибизди бүтөп алгыча коё турат бекен? («Ала-Тоо»). Курткага салды коргонду, Туюктады жолдорду (Тоголок Молдо).

I БЫЧ, КЕС

Кийим тигилчү материалды өлчөмүнө жараша бөлүктөргө ажыратуу.

Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат (макал). Бир көйнөктүк кездемем бар эле, кесип бере койчу - деди жеңем мага («Ала-Тоо»).

БЫШЫК, ЧЫЙРАК, БЕК, БЕКЕМ, ЖҮЙРҮКЕ

Бат жыртмылбай, үзүлбөй турган (кездеме, жипке ж.б. карата).

Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто, Бышыгын тандап катты эми («Семетей»). Эгин толтура салынган каптын оозун чыйрак жип менен бууду (Δ). Атка артылган жүктөр бек аркан менен тартылган (Δ). Чоң балыктар эң бекем жиптерди да үзүп кетип жатты (Δ). Алдын ала туйган баамчыл, анан дагы кууса жүйрүк, өмгөктүү, алышса күчтүү жырткычтардан болду (Айтматов).

БЫШЫКСЫН, ТЫҢСЫН, МЫКТЫСЫН

Бышык-чыйрак кишиче аракет кылуу.

Деги эмнеси болсо да бышыксынган кыз көрүнөт (Сасыкбаев). Жеңиш өзү теңдүү баланын кеңешин тыңсынып айткандай сизди («Жаш ленинчи»). Чотурдун мыктысынган кебетесин кыртышым сүйбөдү (Касымбеков).

БЫШЫКТА, БЕКЕМДЕ

Бышык жип менен тартуу.

Ырастап жүгүн арттырды, Бышыктап аркан тарттырды («Эр Төштүк»). Сууган атты мамыга бекемдеп байлады (Δ).

Г

ГҮЛ, ЧЕЧЕК

Ар түрдүү түстөгү кооздук, көркөмдүк.

Гүл көтөргөн жаштарды көчөдөн көп жолуктурдук («Кут билим»). Тоодон ак чечек терип келдик да, сууга салып койдук (Δ).

Д

ДАА, БАТЫН

Коркпой, чочубай мамиле кылуу.

Алымкул Гүлайымдын короосуна даап кире албай, бир топко чейин дубалдын артында турду (Абдукаримов). Батынбасан жакындап, Ким экенин билип кел («КОС»).

ДААМ, ШИРЕ

Ар кандай тамак заттарынын тил аркылуу сезилген татымы.

Тамактын даамын киргизген, Татыта турган туз болот (Осмонкул). Ширеге түшө чиркин тандай, Адамга таттуулугу балдын кандай (Шимеев).

ДААМДУУ, ТАТТУУ, ШИРИН, ШИРЕЛҮҮ

Даамы жакшы.

Жакшы санаалаш адамдарың менен жеген тамак даамдуу болот (Абдумомунов). Тамакты таттуу кылган - туз, элди таттуу кылган - кыз (макал). Шерт менен үзүп бергемин, Шекерден ширин алманы (Бөкөнбаев). Берекелүү, ширелүү, Жүгөрүдөн сүт келет, байып кеткен желинге (Аалы).

ДААНА, ТАК, АЧЫК, АЙКЫН, ТААМАЙ, ТААСЫН

Күңүрт, түшүнүксүз, бүдөмүк эмес.

Анын үнү гана эмес, ар бир сөзү Каныбекке даана угулду (Жантөшев). Комузду күүлөп бүтүп, Майлыбайдын күүсүн так-так кайрып чертти (Бөкөнбаев). Коңгуроодой ачык үнүн чыгарып бирдемелерди айтып калат (Сыдыкбеков). Алыстан айкын көрүнөт, Желбиреп желге кызыл туу (Нуркамал). Көзүмө эң эле жылуу учурайт, таамай тааныбай жатамын («КОС»). Айрым учурларда туура жана таасын сындаган («КОС»).

ДААНАЛА, ТАКТА, ТААМАЙЛА

Бүдөмүк, түшүнүксүз кылбай, даана кылуу.

Бүдөмүк кылбай, дааналап көрсөтөр болсоң эмне («Чалкан»). Тактап тыянак чыгара алышпады (Жантөшев). Балбанын кан майданда томолотуп, Таамайлап өлөр жерге сайгын деди (Маликов).

ДАГАРА, ЧЫЛАПЧЫН, ИЛЕГЕН, ТАШТЕК

Жука металлдан жасалган кир жууй турган идиш, үй эмереги.

Кир чыланган дагараны эшикке чыгарып койду (Δ). Омор, айланайын, үйгө киргиле! - деди, Сагын чоң чылапчынга салган көңүн көтөрүп турган калыбы менен (Жантөшев). Илегенге толтура суу коюп, жылысын үчүн күнгө койду (Δ). Мис таштекке тери ашатып коюптур, жыты буруксуйт (Δ).

ДАГЫ, ДА

Тактоо, күчөтүү үчүн (ошону менен бирге ошондой болсо да деген мааниде) колдонулган бөлүкчө.

Карагай дагы, кайын дагы, тал-терек дагы курулуш ишине керек («Жаш ленинчи»). Бул жолу Саадат ачууланган да жок, ызаланган да жок (Айтматов).

ДАЙЫМ (АР ДАЙЫМ), ДАЙЫМА (АР ДАЙЫМА), ТАКАЙ, ДАМАМАТ, АР КАЧАН, АР УБАК, ДЭЭРЛИК

Бардык учурда.

Ар дайымдан, бир дайым, Кайратынды койбойсун («КОС»). Дайыма малдын этин жеп жүргөн кишиге куштун эти кандай таттуу (Каимов). Бектай кичинесинен бери жай-кыш таятасыныкында такай жүргөн (Бейшеналиев). Дамамат келе беришеби, биздин иштен колубуз бошобой турганын билишпейби («Жаш ленинчи») Капитан ар качан орундуу сүйлөйт (Жантөшев). Баланын ар убак сүрөт тартып олтурганын көрөм (Δ). Азыр кино клубда дээрлик болуп турат (Δ).

ДАЛБАКТА, ДАЛБАНДА

Далбаң-дулбаң эткен көрүнүштө болуу.

Далбактап жүгүрүп келди («КОС»). Эне-атасы жаңы гана учуруп үйрөткөн куштай далбандап, Эркин Ажарга карай жөнөдү (Жантөшев).

ДАЛДА, КӨМҮСКӨ, ЖАШЫРЫН, ЖАБЫТ, БУЙТКА

Көрүнөө эмес.

Көкө дит багып карай албай, көздөн далда кеткиче шашты (Касымбеков). Кыштак мына ушул ойдуң көмүскө жерге орношкон (Таштемиров). Буюм-тайымдарын жашырын жерге катты (Δ). Абдан жакын келсин деп, Жабытта жатты токтолуп («Эр Табылды»). Буйтка таап, коркунуч өтүп кеткенче башкакалап турасың (Айтматов).

ДАЛДАЛЧЫ, ДАЛДАЛ, ОРТОЧУ

Малдын ээси менен алуучуну макулдаштыра турган адам.

Базарга түшкөн малга мал ээси ээ болбой эле, далдалчылар ээ болгондой көрүнөт (Δ). Кайрадан жетип келип Аксым далдал, Мурунку чалга келип салды жаңжал (Аалы), Орточунун шыбагасы деп беш сомумду алып койдү (Δ).

ДАЛИЛДЕ, АНЫКТА, ЫРАСТА

Далил менен ишендируу.

Акыйкат иши менен далилдесе, Ай бетин тердик менен кимдер жабат (Маликов). Беттеше келгенде баягы сөзүн аныктап бере албай, тайсалдай баштады (Δ). Биринчи орус Революциясы партиянын эң көрүнүктүү маанисин төгүндөлбөс кылып ырастаган («Коммунист»).

ДАЛИЛДҮҮ, ИШЕНИМДҮҮ

Тууралыгына шек келтирүүгө мүмкүн болбой турган.

Акылбек далилдүү сүйлөгөндүктөн, Темиров эчтеме айтпай гана тыншап отурду (Жантөшев). Студент ишенимдүү өбөлгөлөр менен өз оюн түшүндүрүп жатты (Δ).

ДАМКА, БИЙ

Дойбу ойнунда каршы тараптын эң төркү катарына чыгып, клеткалар боюнча каалашынча жүрө берүү укугуна ээ болгон тапш.

Бий сөзү айрым говорлордо гана айтылат.

Дамкага чыга турган ташын кайра артка кетирүү үчүн эки ташын салып берүүгө аргасыз болду (Δ). Бир оокумда бийи бурчка камалып, эч жакка жүрө албай калды (Δ).

ДАН, УРУК

Чөп, куурай жана эгиндердин кайрадан өсүп-өнө турган кичинекей бөлүктөрү.

Буурчак өтө бышып кетсе, даны жерге түшүп калат (Δ). Карып Култай ак сакалдан урук сурап алып сабиз, пияз, коон-дарбыз эгип коюуну чечти (Абдукаримов).

ДАРБАЗА, КАПКА

Короого, сепилге кирүүчү чоң эшик.

Аңгыча болбой тышкы дарбаза такылдады (Жантөшев). Болот капка дарбаза Болгон экен чоң паана («Манас»).

ДАРЕК, АДРЕС

Жашаган, турган жери белгилүү, дайын.

Кишилердин дареги баарына эле белгилүү экен («Кыргыз туусу»). Адресин ар дайыма жашырын кармашат («Де-факто»).

ДАРЫ, ДАБА

Ооруну айыктыруучу зат.

Култайдын жарасына дары таап келүүгө кичүү баласы Ошко кеткен (Абдукаримов). Даба тапкан ооруга, Билимдүүдөн шайлайбыз (Осмонкул).

ДАСТОРКОН, ТАСМАЛ

Тамак-аштын алдына жая салынчу материал.

Алдыга досторкон жайылып, үстүнө түркүн даам салынды (Жантөшев). Бермет тасмалга оролгон бир тоочту колтугуна кысып, абышкасына келет (Сыдыкбеков).

ДАЯР, БЕЛЕН, ДАЙЫН

Бир ишти иштөөгө же бир жакка жөнөөгө толук камданган.

Кайрылып сени тосууга Качан да болсо даярмын (Үсөнбаев). Окуп билим алгыла, Өлкөбүздө каалаганың бүт белең (Шамшиев). Ферма башчысы жайлоого көчүүгө дайын болуп тургула деп эскертти (Δ).

ДАЯРДА, БЕЛЕНДЕ, ДАЙЫНДА, КАМДА

Даяр кылып коюу.

Көмүр, темир, кирпичтерин даярдап, Кыргыздар да төшүн жарды шахтанын (Аалы). Өндүрүштө азык-түлүк белеңдеп, Ай, жыл санап өрчүп барат дүркүрөп (Элебаев). Сен да жүгөн дайында (Аалы). Камдагыла колхоздун, Бардык шайман куралын (Осмонкул).

ДЕМИК, ЭНТИК, КҮЙҮК

Оор жана тез-тез дем алуу.

Тоо абасы тездете басууга мүмкүндүк бербей демиктирди (Убукеев). Чуркоодон күйүккөн Мамбеткул энтигип ийни менен дем алат (Каимов). Тоого чыгам деп, жаман күйүктүм («КОС»).

ДЕМИЛГЕ, ДЕМ, ЖИГЕР

Кандайдыр бир иштин аткарылышына багытталган чечкиндүүлүк.

Бул демилгени селолук жаштардын бардыгы жан-дили менен колдошкон («Советтик Кыргызстан»). Биринчи ийгиликтик деми бизди зор ишке шыктандырды («Ала-Тоо»). Эгинге жакын

конолук, Эпкин менен оролук (Осмонкул). Бул башталманын жигери силерсинер, жаштар (Δ).

ДЕНЕ, ДЕН, ТУЛКУ, ТУЛА БОЙ, БҮТКӨН БОЙ

Адамдын жана жаныбарлардын бардык мүчөлөрүнүн тутуму.

Эрке кыздын денеси калтырап, көзү чакырайды (Байтемиров). Дени соонун - жаны соо (макал). Тулкуңуздун кадиги жок, Уюлундай таштардын (Аалы). Илгери барак эл болот дечү эле, Тула боюн түк баскан (Токтогул). Көптөн бери бүткөн боюм ооруп, денем салмактанып турат (Δ).

ДООМАТ, МИЛДЕТ, ДОК

Аткарган ишине, берилген акысына ыраазы болбогондук.

Доомат кылып сүйлөгөн, Ким болосуң дайның жок («Семетей»). Милдет кылып келген жан, Тойдургун деп чалкалар («Манас»). Базарга барып келгенин док кылып, үч күнү үйүнөн чыкпай, эс алмакчы («Чалкан»).

ДОС, ТАМЫР, ДОСТУ, БУРАДАР, ЖАРАН

Жакшы мамиледеги көңүлү жакын адам.

Азамат жигит, эстүү кыз, Ар кимиң тапкын досунду (Токтогул). Орозойдун он тамыры бир келет (макал). Анда жигит бурулуп, Достусуна сүйлөдү («КОС»). Бурадар Аккан, сөз байка, Курдаштык жагын айтайын («Курманбек»). Жармы төгүн, жармы чын, Жарандардын көөнү үчүн («Манас»).

ДӨБӨ, ДӨҢ

Тегерекке окшогон формадагы дөмпөк (бийигирээк) жер.

Чормон жумшаган жигит аркы дөбөгө барып, тез кайтты (Аалы). Айыл тиги дөңдүн ары жагында эмеспи (Жантөшев).

ДӨБӨТ, ДАҢГЫТ

Иттин же карышкырдын эркеги.

Көк дөбөт тетиги жонго барып жаткан экен (Убукеев). Көнөчөк баштуу көк даңгыт, Көк жалдан («Сейтек»).

ДӨҢГӨЛӨН, ТОГОЛОН

Бир нерсенин үстү менен өз огунда айланып, алга жылуу.

Ылдыйга велосипед өзүнөн өзү дөңгөлөнүп, алып учат (Δ). Волейболдун тобу алдыбызга тоголонуп келсе болобу («Жаш ленинчи»).

ДУШМАН, ЖОО, КАС

Кастык мамиледеги адам.

Душмандын сыртында болгончо, ичинде бол (макал), Ошонун баары жоо болсо, Ортосунда Каныкей, Кандай күндө калды экен («Курманбек»). Досундун ашын касындай же (макал).

ДҮБҮРТ, ДҮБҮР, ДАБЫРТ

Дабыр-дүбүр эткен анчалык катуу эмес дабыш.

Басканынан чаң чыккан, Дүбүртүнөн жан чыккан («Эр Табылды»). Дүбүрү жерди ойготот, Даңканы чанды ойнотот (Аалы). Аттардын дабырты капчыгайдын оозун көздөй жөнөгөндө, басмачылар дабыртты кубалай атышты (Аалы).

ДҮЛӨЙ, КЕР, КЕРЕҢ

Кулагы укпаган.

Дүлөй оозду карайт, сокур тыңшайт (макал). Көргө көрсөтпө, керге угузба (макал). Бир күн укмуш укпаса, кулак керең болот (макал).

ДҮМҮР, ТҮП, ДҮМБӨК

Кесилген же сынган нерсенин ордунда калган бөлүгү.

Дүмүр каздырганы турасыңбы? - деди эсепчи Оморбекке (Баялинов). Жер катуу болгондуктан, сабагынан тартканда пияздын түбү кала берип жатты (Δ). Камка боорсокту тишинин дүмбөгү менен эптеп чайнап жатты (Сыдыкбеков).

ДҮНҮЙӨ, ДҮЙНӨ, МҮЛК, БАЙМАНА

Тиричиликке керектүү болгон тамак-аш, кийим-кечек ж. б. нерселер.

Дүнүйөгө кызыгып, ниетим менин бузулба («Мендирман»). Жаныңа жагып турабы, Эмилдин дүйнө бергени (Токтогул). Сан кара боз жылкың бар, Сандыгың толгон мүлкүң бар («Эр Табылды»). Байманаң ташып баратабы? («КОС»).

ДЫМЫК, ДУМУК

Оор тартып дем алууну кыйындатуу (абалга карата).

Аба дымыгып, асман кара сур («КОС»). Ышка бат эле думугуп, кайра сыртка чыгууга туура келди (Δ).

Ж

ЖАА, СААДАК, КИРИЧ

Ийилген учтарын бириктирип турган киричинин серпилиши аркылуу ок ата турган курал.

Кыргыз тилинде **жаа**, **саадак**, **кирич** деген сөздөр ок ата турган эң жөнөкөй куралдын ар башка деталдарынын атын да билдирет. Жаа -ийилген жыгачты, **кирич** - керип турган жипти же кайышты, саадак - сала турган идишти туюнтат. Жалпылоочу өзүнчө сөз жок болгондуктан, алардын үчөө тең жаанын жеке бир деталынын аты гана эмес, жалпы аты катары колдонула берет. **Жаа** дегени ушундай мааниде кеңири айтылат.

Жаа тартууга ыктуусун, Төштүк, Мергендик жакка шыктусун, Төштүк («Эр Төштүк»). Саадактын огу шартылдап, Кылычтын баары жаркылдап («Манас»). Киричтен кийик атка («КОС»).

ЖААЛА, КӨПТӨ

Баары бир тарапта болуп, жалгыз кишиге сөз айтуу.

Араң турган келинде Акияны туш-туштан жаалады (Сыдыкбеков). Бригадирдин айтканына карабай, эл көптөн кетип, чогулуш улантылды (Δ).

ЖААЧЫ, ЖАА, КЕЛИН ЖҮГҮН, БЕШИК ТЕРБЕТ

Ичке денелүү, тарбайган узун буттуу, жыландын көзүн чукуп алчу майда жандык.

Келин жүгүн, **бешик тербет** деген аттары говорлордо учурайт.

Жаачы баатыр түк коркпос, Кек айбанга саал окшош. Боорукерлик жайы бар, Карлыгачка жан жолдош (Осмонов). Жыланды көргөндө жаа кыймылдабай, катып тура берет (Δ). Бозоргон чөптүн арасынан кыбыраган келин жүгүндү көрүп, чочуп кетти (Δ). Боз талаада бешик тербет көп болот (Δ).

ЖАБУУ, ЖАПКЫЧ

Бир нерсени көрсөтпөө, сактоо же кооздук үчүн жаап кое турган буюм.

Чалкуйрукка ылайык, Артык жабуу жасадым («Эр Төштүк»). Кереге бою жыйылган жүктү жапкычы жакшы көрсөтүп турат (Δ).

ЖАБЫЛ, ЖАБАЛАКТА

Өтө көп (чогуу) болуу.

Жылкычылар жылкы үрккөн жакка жабыла чабышты (Жантөшев). Көпчүлүк жабалактап иштөөдө (Сыдыкбеков).

ЖАБЫРКА, ЖАБЫК, ЗАБЫРКА, ЖҮДӨ

Жабыр тарттуу, кордук көрүү.

Жалчы болуп жабыркап, Байга жүрдүң кедейлер (Тоголок Молдо). Жабыгып жүргөн жигитти, Жакырсың деп кордобо (Токтогул). Бир нерсе ойлоп, өз ичинен жабыркайт (Уметалиев). Ажар жүдөдү, арыктады, өчтү (Баялинов).

ЖАБЫШ, АСЫЛ, ЖАРМАШ

Бир нерсени иштеп бүтүрүүгө же ишти тындырууга өжөрлөнүү.

Жабалактап көп калмак, Табылдыга жабышып («Эр Табылды»). Асылган ууру алмайынча койбойт (макал). Жармашып эле, арт жагымдан калбай жүрөт («КОС»).

ЖАБЫШТЫР, ЖАРМАШТЫР, ЖАПШЫР

Чыкпай турган кылып коюу.

Эрикпей сүрөттөрдү жабыштырып чыкты (Δ). Көрүнүктүү жерлерге ураандар жармаштырылган (Δ). Кара-Баткакта эле Алыбай менен бирге жапшырып таштабай (Турусбеков).

ЖАГАЛДАН, АЛЧЫЛАН, КОРОЗДОН

Көңүлү эргиген жана сүйкүм көрүнгөн абалда болуу.

Мойнуна камчыларын иле салып, Балбандар эл аралап, жагалданып (Маликов). Аксакал алчыланып ылдый чапты, Найзаны оң колтукка таамайлатты (Маликов). Бөрүбай молдо эки жагында отургандарга короздоно карады (Жантөшев).

ЖАГЖАЙ, ДАГДАЙ

Кийимди топчулабай коюу.

Көйнөгүнүн жакасы жагжайып, төшү күнгө күйгөн (Сасыкбаев). Белек койчу дагдайып, төшүн жайып койду (Убукеев).

ЖАДАГАНДА, ЖАДАКАЛСА, ЖАДАСА, КУР ДЕГЕНДЕ

Эң жок дегенде, эч болбогондо.

Чиркейи да чагат, көгөнү да кан сорот, жадаганда, желимчи да тынчтык бербейт (Аалы). Жадагалса таштары да сонун көрүнөт (Δ). Аскар жадаса, жекшемби күнү да таңдан турат (Сыдыкбеков). Кур дегенде баласын өнөрүп алса (Байтемиров).

I ЖАЗ, БААР, КӨКТӨМ

Кыш менен жайдын ортосундагы жыл мезгили.

Жаз - жарыш, күз - күрөш (макал). Азуу бар айбандар, Бу дагы төлдөйт баарда (Тоголок Молдо).

II ЖАЗ, ЧИЙ

Кагаздын же башка нерсенин, бетине тамгаларды түшүрүү.

Матрена Петровна балбылдаган шамдын жарыгында отуруп уулуна кат жазды (Сасыкбаев). Болуптур, мектеп көчүрүлсүн деп токтомунарга чие бергиле (Сыдыкбеков).

III ЖАЗ, ЖАЙ

Бүктөлгөнүн же түрүлгөнүн таратып жиберүү

Канатын жазып күүлөнүп, Камчыланып сызды эми («Олжобай менен Кишимжан»). Бурма кайнаган самоорду алып келип, дасторконун жайды (Каимов).

ЖАЗА, ЧАРА

Кылмышы үчүн тарткан айып.

Сайраймын сөздүн тазасын, Залимдин берген жазасын (Тоголок Молдо). Зөөкүрлөрдүн сазайын бердик (Δ). Волковго бир чара колдонуу керек (Жантөшев). Кылмышкер өз энчисин алуу керек (Δ).

ЖАЗГЫР, АДАШТЫР, АЛАКСЫТ

Туура бара жаткан багытынан жаңылдырып, башка жакка буруп жиберүү.

Келген го деп Табылды, Башка жак менен жазгырып («Эр Табылды»). Капысынан чыккан үн анын оюн адаштырып жиберди (Δ). Жолдоштору келгиче аны сөзгө алаксытып кармап турду (Δ).

ЖАЗДЫМ, ЖАЗА, КАЛПЫС

Таамай, так эмес.

Караңгыда өңгүл-дөңгүл жерди басып алып, жыгылып кете жаздайт(Δ). Жаза басса ат туягы, Жардан таштар куланат (Бөкөнбаев). Ташты калпыс басып жыгылып кеттим («КОС»).

ЖАЗУУ, ЖАЗМА

Белгилүү бир графикалык белгилердин (мисалы, араб, латын, славян, грек) жыйындысы жана ошол системадагы тамгалар менен бир нерсенин бетине түшүрүлгөн сөз, ой.

Байыркы түрк жазуусу менен жазылган таштар Талас өрөөнүнөн табылган (Δ). Улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз элинин жаңы жазмасы жаралды (Δ).

ЖАЗЫ, ЭНДҮҮ, ЖАЙЫК, ЖАЗЫК, ТУУРАЛУУ

Эни кууш (же икке) эмес.

Жазы - кездемеге, жерге ж. б. нерселерге карата айтыла берет. **Жайык, жазык** сөздөрү көбүнчө жерге карата айтылса, эндүү - кездемеге карата гана колдонулат.

Үкү таккан жазы кундуз тебетей («Ала-Тоо»). Туяк тийген жерлерин, Эшик эндүү коо кылып («КОС»). Кыштактын чыгыш тарабы да кичине көтөрүлө түшүп, анан жайык сайдын нугу менен чектелет (Таштемиров). Жайкалган көл-бөк кен жазык, Жайылган кыж-кыж калың мал (Элебаев). Бул трико баягдан тууралуу экен (Δ).

I ЖАЙ, ТАРАТ

Уккан-көргөнүн башкаларга айтуу.

«Жеңиш» деген жылуу кабар тез эле элге жайылды (Δ). Ушак-айынды таратып жүргөн киши да белгилүү болду (Δ).

II ЖАЙ, КАПТАТ

Сууну коё берүү.

Чоң түздөгү арпага суу жайып коюп, сугатчы аягын көздөй кетти (Δ). Картошкага каптаткан суу көп болуп, топурагын агыза баштады (Δ).

ЖАЙЛА, ЖАЙГАР, ЖАЙГАШТЫР

Жай-жайына коюу.

Малыңды жайлап болгон соң, Келгиле калбай жабыла (Токтогул). Жөн билги топ башкарган сүйлөп бак-бак, Жайгарып келгендерди жүрөт баштап (Абдыраманов). Малды жайгаштырып коюп малчылардын бардыгы от жагылган ыктоону жамаалады (Убукеев).

ЖАЙЛУУ, ЫҢГАЙЛУУ, ЫҢТАЙЛУУ, ЫКТУУ, ОҢТОЙЛУУ, ОҢУТТУУ, ОРУНТУКТУУ, ЫЛАЙЫКТУУ

Жакшы шарты, мүмкүнчүлүгү бар.

Жаткан жери жайлуу болгондуктан, мемиреп уктап калышыптыр (Байтемиров). Жаш кар аңчылык үчүн абдан ыңгайлуу (Каимов). Бир чөмөлө чөп чаап алар ыңгайлуу жери жок (Жантөшев). А өзүң ыктуу учур болуп калса, түндөгү мен айткандай иште (Жантөшев). Кара-Жылга малга да, адамга да өтө оңтойлуу: жери от, отуну да кенен («Ала-Тоо»). Ушундай кенен жерден онуттуу конуш таба алган жоксунбу? (Δ). Төрдөгү орунтуктуу жерде олтурган киши шашпай сүйлөп жатат (Δ). Сулуулугуна жараша келинчегиндин аты ылайыктуу коюлуптур (Сасыкбаев).

ЖАЙНА, ЖАРКЫ, ЖАРКЫРА, ЖООДУРА, ЖАЛЖЫЛДА

Эң сонун көрүнүштө болуу.

Сагынып көзү жайнаган Жарыңар күтөт силерди (Аалы). Жылмаюуга жүзү жаркып, күтүүсүз келген эскертүүнү ой каалгасында узагыраак кармап тургусу келди (Айтматов). Жаркырады көңүлүм, Тилегиме мен жетип (Токтогул). Капкара көздөрү жоодурап, акылдуу тиктеген эстүү Мыскал бөтөнчө сүйкүмдүү (Сыдыкбеков). Жалжылдап көзүң жылдыздай, Чачтарың сонун кундуздай (Бөкөнбаев).

ЖАЙПА, КАПТА, ЧАЙПА

Кургак жерди суу басып кетүү.

Суу жолду жайпап кетиптир («Ала-Тоо»). Эгинди суу каптады (Δ). Чайпай берип кум ширеп, Толкуса жарга урунуп (Турусбеков).

ЖАЙЧЫ, ЖАДЫГӨЙ

Жай таштын жардамы менен аба ырайын өзгөртүп жиберчү адам.

Кар жаадырып, күн жайлап, Калкында жайчы бар экен («Эр Табылды»). Жадыгөйгө буюрду Дуба менен арыпты («КОС»).

ЖАЙЫЛ, ТАРА

Башка жактарга да угулуп, белгилүү болуу.

Дөөлөт лотереядан утуптур деген сөз элге жайылды (Δ). Анын Москвага бара тургандыгы небак тараптыр (Байтемиров).

I ЖАК, ТАРАП, БАГЫТ

Айлана-чөйрөнүн бет алган (же белгилүү) бир тушу.

Арка жактан келаткан үч атчан Шабыраалынын үнүнөн улам кайрыла калышты (Байтемиров). Бекжан колу менен түндүк тарапты көрсөттү (Абдукаримов). Сайрандап социализм багытынан, Баратат коммунизмге баштап элин (Үсөнбаев).

II ЖАК, КҮЙГҮЗ, ЖАНДЫР

Отту тутандыруу, тамызуу.

Отун албаганга от жактырба (макал). Газды күйгүзүп, тамак жасоого киришти (Δ). Карангыда чырак жандырып алып, китеп окуп отурду (Δ).

ЖАКТУУ, ТАРАПТУУ, БАГЫТТУУ

Жагы бар.

Окутуу процесси бир жактуу эмес, ал эки жактуу болот («Мугалимдерге жардам»). Биздин колхоз көп тараптуу чарбага ээ (Δ). Бала оюнга гана кызыгып, бир багыттуу өсүп калбасын (Δ).

ЖАКШЫ, ДУРУС, ТҮЗҮК, ТАБИР, МЫКТЫ, СОНУН, ЫРАС

Жалпы сапаты купулга толо турган.

Жакшы жүрүп үлгү алгын, Көптү билген көсөмдөн (Сыдыкбеков). Уккандар айтар дурус деп, Орундуу болсо кебимди (Осмонкул). Сыртынан байкап сынасаң, Сыпаты түзүк азамат (Тоголок Молдо). Ошенткенин табир болду (Δ). Осмон мыкты иштегендиги үчүн сыйланды (Сасыкбаев). Эскирип кеттим кошулбай, Эмки сонун турмушка (Токтогул). Силерди көптөн бери күтүп жүрдүк эле, ырас болбодубу (Жантөшев).

ЖАКШЫЛА, ДУРУСТА, ТҮЗҮКТӨ, МЫКТА, МЫКТЫЛА

Начар болбогудай кылуу.

Тапшырайын, төрт жолдош, Жакшылап баккын энемди («Кедейкан»). Эми материалдарды аларың менен дурустап иште (Жантөшев). Үй ээси конокторуна түзүктөп тамак берүүнүн камында жүрөт (Δ). Ал кезде Кыргызстандын өнөр жайлары мыктап өнүгө алган эмес («КОС»). Мыктылап туруп бир там салдырып алайын деп жаткан экен го (Турусбеков).

ЖАКШЫНАКАЙ, ТАТЫНАКАЙ, АЛДЕМЕДЕЙ, АПАКАЙ, АДЕМИ, КООЗ

Бардык жагынан келишкен, артыкча.

Кыздын жакшынакай көркүнө кайра-кайра карагысы келди (Сыдыкбеков). Татынакай кыз туруп, Танкадан сүрдүү экенсин (Сарногоев). Алдемедей болуп, балдары чоңоюп калды (Δ). Ушул Мыскал апакай, татынакай эле (Сыдыкбеков).

ЖАКШЫР, ОҢОЛ, ТҮЗӨЛ

Жакшы абалга келүү.

Абалы мурдагыдай жакшырып калды (Δ). Иши оңолордун ити чөп жейт (макал). Азыр турмуш абдан түзөлдү (Δ).

ЖАКЫН, ЧУКУЛ, ЖУУК

Алыс эмес.

Отко жакын шиш күйөт, Жеңеге жакын кыз күйөт (макал). Кыраан Манас жаш бала, Бет алып чукул барды эми («Манас»). Бүгүн - мында, эртең - анда, бирде - жуукта, бирде - алыста болобуз («КОС»).

ЖАКЫНДА, ЧУКУЛДА, ЖУУКТА, ЖУУ, ЧЕНДЕ, ЖАНДА

Жакын аралыкка келүү.

Дабыш улам жакындаган сайын катуулап келе жатат (Элебаев). Элдин жайлоого чыгуу мезгили чукулдап калган (Жантөшев). Күн-түн тынбай жол жүрүп, Келди Курман жууктап («Саринжи-Бөкөй»). Ошондон бери ал менин жаныма жуубай жүрөт (Δ). Ой жер экен, сарайчыга али чендеген жокпуз (Элебаев). Жандай түшүп Курманбек Казкараны кармады («Курманбек»).

ЖАЛАКАЙ, ЧЫДАМСЫЗ

Ишти аягына чыгара иштебеген, тийип-качма.

Жалакай болсоң жалтандап, Өмүрүңдү дат басат (Акаев). Мындай чыдамсыз кишилер оор жумушка жарай албайт (Δ).

ЖАЛГЫЗ, БИР, ЖЕКЕ, СЫҢАР, ЖАЛКЫ, ЭЛКИН, КОКОЛОЙ

Бир гана, бирөө эле.

Жалгыз өгүз кош болбойт, жаакташкан дос болбойт (макал). Бир башын эптеп багып жүрөт (Δ). Жеке баштагы кайгы да оңой эмес экен (Бейшеналиев). Сынчынын сыңар өтүгү майрык (макал). Бакбурчунда падыша, Бир атадан жалкымын («Манас»). Энеден элкин сен элең эркелеткен мен элем (Алыбаев). Көзгө коколой тоолор көзгө бир башкача көрүндү (Айтматов).

ЖАЛГЫЗДА, ЖЕКЕЛЕ

Бирөөгө көп кишилер күч көрсөтүп кысымчылык кылуу.

Балдар аны жалгыздап койду (Δ). Жекелесе сени жоо, Найза сунар, болушар (Үмөталиев).

ЖАЛКОО, ЖАЛАКАЙ, ЭРИКЧЭЭЛ, ЭРИНЧЭЭК, КӨӨДӨН

Жумуш кылууну жакшы көрбөгөн.

Жалкоого шылтоо көп (макал). Жалкоодо амал көп болот, Жалакай өскөн жашында (Тоголок Молдо). Жаш бала туруп аябай эрикчээл экенсиң (Δ). Эринчээк болот кээ бирөө, Эчтеке келбей колунан (Осмонкул).

ЖАЛКООЛОН, ЖАЛАКАЙЛАН, ЭРИН, ЫШЫН

Иштегиси келбөө.

Жалкоолонуп отуруп ишти да кеч калтырып койду (Δ). Болбогон шылтоо таап, жалакайланып кетип калды (Δ). Белсенип жумуш кылгандан Акылсыз адам эринет (Токтогул). Кокус ышынып, жалкоолонуп жүрбөгүн (Жантөшев).

ЖАЛПАЙ, ЖАЛПЫЙ, БЫЛЧЫЙ

Жалпак абалга келүү.

Ач көз жоо өзү чакыртпастан, Жалпаят таңка басып тапталгандай (Үмөталиев). Атына өзү жалпыйып минип турат («КОС»). Буту былчыя түштү («Советтик Кыргызстан»).

ЖАЛПЫ, БҮТ, БҮТКҮЛ, ТЕКШИ, ТЕГИЗ, ЖАПЫРТ, ТУТАШ, ЖАПАТЫРМАК, ЧОГУУ, ТҮГӨЛ

Бири калбай, аары тең.

Жалпы колхоз иштесе, Жатып алба жайма-жай (Осмонкул). Обол башында жамы калк жашоосунун маңызы деп, өзү дагы жер бетиндеги тирүүлүктүн максаты деп түшүнгөндөрдүн баары жаңы эле чоочуп ойгонгон (Айтматов). Тенти ар бирибиздин кыял-жоругубузду бүт билчү (Бейшеналиев). Сүлүктүнүн кара алтыны бүткүл өлкөбүздүн өнөр жай ишканаларынын кан тамырына күч берет (Сасыкбаев). Кырк чоронун баарысы, Текши кирди жабыла («Манас»). Жаз келди, талаа тегиз гүлдөдү, Гүл гана эмес, тикенек да бүрдөдү (Шүкүрбеков). Олтургандар жапырт күлүп жиберисти (Аалы). Мурда кат-сабатсыз калкыбыз туташ сабаттуу болушту («Советтик Кыргызстан»). Эртеңден баштап жапатырмак оруу, жыюуга чыгалык (Сыдыкбеков). Чоң ылама балбаны, Чоң Жолойдой калмагы, Чогуу кирди жабылып («Манас»). Багып жүргөн кырк тулпар, Түгөл айдап келди дейт («Эр Төштүк»).

ЖАЛТАК, ЖАЗГАНЧААК, ИШЕНЧЭЭК, ТАРТЫНЧААК, ЖАЛТАҢ

Чечкиндүү эмес.

Жалтак болор эр жигит, Өз колунда жок болуп, Бирөөнүн көзүн караса (Осмонкул). Анча батымдуу эмес, жазганчаак болуп өсүптүр (Δ). Ийменчээк болсо жаш балдар, Сүйгөнүнөн кур калат (Токтогул). Бул дастанды жазмак элем мен эчак, Кечигипмин даабай жүрөк тартынчаак (Үмөталиев). Жүрөгү жок жалтаңдын, Жакында иши курулбайт (Токтогул).

ЖАЛТАҢ, ЖАЗГАН, ЖАЛТАЙЛА, ЖАЛТАКТА, ТАРТЫН, ТАЙМАН, ИЙМЕН, ЖАЛТАҢДА, АЙБЫК, КОРУН

Чечкиндүү боло албоо, батына албай коюу, тартынчаактык кылуу, басынуу, жүрөгү даай албоо.

Колхозчулар Мамбеткулду жаңы көргөнсүшүп, жабыла тиктеп калышты. Мамбеткул көп көздөрдөн жалтанып, жер карады (Каимов). Мен алардан жазганып, үстүнө кире алган жокмун (Δ). Калык - буура, мен - тайлак, Качып турам жалтайлап (Осмонкул). Аткан огуң тийсин так, Корко көрбө жалтактап (Үмөталиев). Ынтымак болсо калкында, Душманындан тартынба (Бөкөнбаев). Оюндагысын тайманбай бетке айтты (Δ). Улуудан уял, кичүүдөн

иймен (Сыдыкбеков). Ар кимге бирдей жалтандайт, Адилет сөздөн тайсалдайт («Чалкан»). Атай жалгыз чоочун үйгө басып кирүүгө айбыга турган (Бейшеналиев). Душман келсе кашына, корунбаган Токтогул (Барпы).

ЖАЛЫН, ЖАЛБАР, ЖАЛДЫРА, ЖАЛООРУ, ЖАШООРУ, ӨТҮН, СУРАН

Айланып-кагылган сөздөр менен кайрылуу.

Жылдызкан энесине жалынып, жалбарып, мойнунан кучактап, өпкүлөй баштады (Байтемиров). Бутумда кишен салдырап, Мусапыр болуп жалдырап (Токтогул). Жалооруп ыйлап бышактап, Сыздап турду Карагул («Семетей»). Саадаткан турду жашооруп, Кулпунган өңү бозоруп (Бөкөнбаев). Ошого катышып, анан кетүүнүздү коллектив, Кузьмич ага, сизден өтүнөт (Сыдыкбеков). Жалынып, жалбарып, суранып да көрдүм, эч муюшпайт (Δ).

ЖАМА, ЖАМААЧЫЛА, ТИК, БҮР

Жыртылган же тигиши сөгүлгөн кийимди, буюмду бүтөө.

Алымкул жамап жаткан чарыгын жерге коюп, атасына Жакын басып келди (Абдукаримов). Тондун айрыктарын жамаачылап койдум (Δ). Көйнөгүнүн айрылган жерин тигип олтурган экен (Δ). Ал жыңайлак кой кайтарып жүргөндө мен жанында жыртыктарын бүргөмүн (Аалы).

ЖАМААТТАШ, ТАРАПТАШ, ТАЛАМДАШ, ТАЛАПТАШ, ЖААТТАШ

Бир багытта биргелешип аракет кылган.

Бул жерлер аздык кылгандыктан, Кайназар өзүнө жамаатташ кедейлердин жеринен дагы бир канча жер алган (Жантөшев). Көкбөрүнү топтон сууруп чыгып, тарапташына берди (Δ). Ала-Тоонун уул-кыз, Ар кими мага таламдаш (Маликов). Бирге жайлап, бир жерлеп, Бир тууганбыз талапташ (Осмонкул). Өзүнө жаатташ кишилерди жыйып сүйлөштү (Δ).

ЖАМААЧЫ, ЖАМАК, ЖАМОО

Жыртылган жерди бүтөй турган материал.

Жамаачысы андаалап жүргөн жеңинин учу менен бечара эне көзүн сүртүндү (Касымбеков). Ар жакта эки зайып күбүрөшөт, Жыртылган чапандарга жамак курап (Аалы) Көйнөгүнүн

жыртылган жерине өңдөш жамоо табылбай калгансып кызылдан жамаптыр (Δ).

ЖАМАКТА, ЖАМА

Сөздү уйкаштырып, кыйыштырып айтуу.

Жамгырдай төгүп ырымды, Жамактап айтып берейин (Токтогул). Келиштирип кеп менен, Жамап айтам Койкөзгө (Тоголок Молдо).

ЖАМАЛ, ӨҢ, СУЛУУЛУК

Кишинин сырткы келбети, көрүнүшү, көзгө чагылышы.

Жамалыңды жактырып, жаныңда карап турамын («Кут билим»). Өңү көзгө келишимдүү перизат турбайбы («Кут билим»). Сулуулука суктанбаган жанды табуу кыйын (Δ).

ЖАМАН, НАЧАР, ЖӨН, ОСОЛ, ОЛКУ

Белгилүү талапка жооп бере албаган, ойдодудай эмес.

Беш тактайдан эптеп койгон жаман эшик күнгө какшып араң турат (Сыдыкбеков). Сабыр сабакты начар өздөштүргөн балдардын үйлөрүнө кирип жүрдү (Сыдыкбеков). Жалгыз уулу жөн чыгып калды (Δ). Ойноймун деп кеп айтып, Осол кылып таштадың («КОС»). Бул ишиң олку, балам, - деди энем (Δ).

ЖАМАНДЫК, КЫЯНАТТЫК, КАРА НИЕТТИК

Бирөөгө жасаган жаман иш, аракет.

Токтор ак сакал өмүрүндө бирөөгө жамандык кылып көргөн эмес (Абдукаримов). Өзү эле ушундай кыянаттыгы менен жаман көрүнөт (Каимов). Мынча кара ниеттик кылбасаң эмне болосуң? (Δ).

ЖАМГЫР, ЖААН

Майда тамчы түрүндө асмандан түшкөн суу.

Анын колтугунда жамгырдан качкан кулундай корголоп, бир кичине кыз олтурат (Элебаев). Тебетейи жаанга суу болду (Сыдыкбеков).

ЖАН, ЖАЗЫЛ

Өрүлгөн, чыйратылган, бүктөлгөн абалынан өзгөрүп кетүү.

Жиптин учу жанды (Δ). Келиндин чачы жазылып кетип, кыймылдоосуна жолтоо боло баштады (Δ).

І ЖАНА, ДАГЫ

Андан башка да.

Жана кызык мунум бар, Төштүк төрөм, угуп ал! («Эр Төштүк»). Эже, дагы китеп окуп бериңиз (Байтемиров).

II ЖАНА, БАЯ

Сүйлөп жаткан мезгилден бир аз мурдараак.

Акман атына минип алып, сууга кеткен жана (Сыдыкбев). Ушунча күн, ушунча жыл арасы, Жана гана, бая гана болгондой (Осмонов).

ЖАНАГЫ, АЛИГИ, ЖАҢКЫ

Мындан бир аз мурдараактагы.

Арзыкул жанагы сөзүн дагы бекемдеди (Байтемиров). Ач буудан аттын үстүнөн, Алиги Жолой баатырың, Аңтарылып кеткени («Манас»). Жаңкы сөзүңдү кайталап койчу? (Δ).

ЖАНАТАН, БАЯТАН, МУРДАТАН, БАШТАДАН

Буга чейин, мындан бир аз илгерээк.

Жанатан бери кыжырланып отурган Шабыраалы муунгандай болуп калды (Байтемиров). Ошол дөбөчөдө баятан бери бир бала турган эле (Сыдыкбеков). Мындай суроолорго мурдатан даярданып алган жакшы (Δ). Баштадан колдонуп келе жаткан курал (Δ).

ЖАНДООЧУ, КОШТООЧУ

Жолдош болуп бирге жүргөн киши.

Жандоочу кийик аттырат (макал). Анын коштоочулары көп (Δ).

ЖАНЫБАР, АЙБАНАТ, МАКУЛУК

Жандуу зат.

Чээнде жаткан жаныбар Баш көтөрүп кыбырайт (Осмонкул). Жарганаттын жүнү жок, Айбанаттын тили жок (Токтогул). Дүйнөнүн бардык макулуктары таң менен бирге ойгонду (Аалы).

ЖАҢДА, ЖАҢСА, ЫМДА

Сөз айтпастан, шарттуу белгилер (ымдоо-жамдоо) аркылуу түшүндүрүү.

Мусабек орусча сүйлөгөн болуп, оюн Егорго жаңдап, ишарат менен түшүндүрүүчү (Сасыкбаев). Күлжандын сүйлөгөнүнөн

жаңсаганы көп болду (Байтемиров). Артем көзүн ымдап, колун жаңсап, солдатты жанына чакырып калды (Жантөшев). Эң жаман болду - деп, күлүндөп Кереч колун нускады (Жантөшев).

ЖАҢЫЛА, ЖАҢЫРТ

Эски же жарабай калган нерсени жаңысы менен алмаштыруу.

Жаңылап заман тарыхты, Бөпөлөп жалчы карыпты (Бөкөнбаев). Кемпир-чалдын кийим-кечесин жаңыртты (Δ).

ЖАҢЫЛЫШ, КАТА, ЧЕКИ, АДАШ

Туура эмес.

Азыр силердин көз алдыңарда мен ушул жаңылыш айтып жүргөн сөзүмдү кайра алам (Сыдыкбеков). Жаман көрбөй, кечиргин, Сөзүмдүн болсо катасы («Эр Табылды»). Жапектин чеки иш кылганын байкап отурам (Жантөшев). Байкабай калып бир сөздү адаш айтып жибериптирмин (Δ). Токтор балдардын жүрүштурушундагы ар бир натуура көрүнүштөрдү өтө кылдаттык менен түшүндүрөт (Абдукаримов).

ЖАПАЙЫ, ЖАПАН

Колдо багылбаган, үйрөнбөгөн.

Тескейден жапайы каман да жолугат (Сыдыкбеков). Мөмө-жемиштүү токойлордо жапан жаныбарлар да көп болот (Δ).

ЖАПАН, БЕЙТААНЫШ

Өңү тааныш эмес, белгисиз, чоочун киши.

Жапандыкты жактыра бербейбиз (Δ). Бейтааныш кишилер көп келишпейт («Кут билим»).

ЖАПЫЗ, ЖАПАЛДАШ, ПАС, ПАКЕНЕ

Бийиктиги, узундугу ортодон төмөн.

Почта жайланышкан үй жапыз эле (Таштемиров). Жапалдаш бойлуу бир жигитти балбанга чыгарышты (Баялинов). Бирөө бийик, бирөө пас, Бир болбойт жандын баарысы (Осмонкул). Ысак бою пакене, бирок чымыр, куудул жигит («Жаш ленинчи»).

ЖАРАДАР, ЖАРАЛУУ

Жарааты бар.

Бир жаш аял жарадар Осипти көрө коюп, бакырып жиберди (Сасыкбаев). Жаралуу кийик жата албас (макал).

I ЖАРАКА, ЧАМЫНДЫ, ЖАРАҢКА

Атайын жарып даярдалган жыгач отун же жыгачтан буюм-тайым жасоодо чыккан өөндөр.

Жараңка сөзү диалектилик мүнөздө (ал айрым жерлерге гана) тараган. Эки жараканын башын отко салып коюп бир кемпир отурат (Бөкөнбаев). Уста балтасын чапкан сайын чамындылар тегерегине ак ала болуп толо берди (Байтемиров). Майда жараңкадан ичеги кылып отгу тутантты (Δ).

II ЖАРАКА, ЖАРЫК, ЖИК

Жарылуудан пайда болгон жүлгө.

Жакшы го сенин жыгачың, Жарака кетип сынбаган (Токтогул). Жер жарыгы тозокко, Жакын кирип барды эле («Эр Төштүк»). Ашыр көмүрдүн жигин таап, сокмокчу болуп жатыптыр (Сасыкбаев).

ЖАРАТЫЛЫШ, ТАБИГАТ, ТАБИЯТ

Дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардын бардыгы, курчап турган материалдык дүйнө.

Басмырт жүрөк - барчын болуп талпынат, Жаратылыш койбогон сон, таш кылып (Аалы). Табигат мага тил алса - Кызыл гүл болуп жайнасам (Аалы). Жалаң гана табиятка карап отура берсек, талаада калабыз (Убукеев).

I ЖАРАШ, ЭЛДЕШ, ТАБЫШ

Араздашууну улантпай, кайра татуулашуу.

Мамбеткул өз айыбын сезер менен Салык досу менен жарашкысы келди (Каимов). Биз дүйнөдө жокту курабыз, Ким элдешсе, мээрим колду сунабыз (Аалы). Барпы аке, мен сени менен табышканы келдим («Ала-Тоо»).

II ЖАРАШ, КЕЛИШ

Блайык келүү.

Жылдызкандын самсаалаган саамайы көкүрөгүнө төгүлүп,

кара сур өңүнө жарашат (Байтемиров). Бели кыналган татынакай көйнөгү ак жуумал өңүнө келишип турат (Δ).

ЖАРАША, КАРАТА, КАРАЙ, ЫЛАЙЫК

Дал келерлик, туура келер, ылайыгы, ченеми боюнча.

Докторлордун суроосуна жараша жооп бердим (Жантөшев). Кылган жумушуна карата акы берилет (Δ). Өзүнүн сөзүнө карай жооп алып, тынч олтуруп калды (Δ). Тыпыйган керебетине ылайык кичинекей шайы жууркандары катар жыйылган («Жаш ленинчи»).

ЖАРАШЫКТУУ, КЕЛИШИМДҮҮ, КӨРКТҮҮ

Жарашыгы бар, куп келишкен.

Нуркасым кара каштарына жарашыктуу келтирип суусар тебетей кийген (Сыдыкбеков). «Ак-Булак» колхозу таптан басыгы тетик келишимдүү боз ат минген чийкил сары жигит чыга келди (Абдумомунов). Көрктүү болсун баары деп Күмүштөн жабдык салынган («Курманбек»).

ЖАРДАМ, КӨМӨК, МЕДЕТ

Кол кабыш.

Газетага чыкты макталып, Колхозго тийип жардамы (Осмонкул). Ашым кантип жардам бербесин, ар бир дем алыш сайын көмөк көрсөтүп жатат го (Байтемиров). Качып калган калың кыргыз журтуна Бир жараткан өзү медет этсе экен (Турусбеков).

ЖАРДАМДАШ, КӨМӨКТӨШ, КАРАЛАШ

Кол кабыш кылуу, көмөк көрсөтүү.

Мен аларга жардамдашып, кап көтөрүштүм (Абдукаримов). Бош болсоң, мага көмөктөшүп кой, бир аз иш бар эле (Δ). Каралашар бала-чакаңыз жок беле? (Жантөшев).

ЖАРДАМЧЫ, КӨМӨКЧҮ

Кол кабыш кылган киши.

Кызылчаны жыйноого жардамчылардын кереги жок болуп калды (Δ). Азыр көмөкчү жумушчу катары иштеп жүрөм («Чалкан»).

ЖАРДАШ, ЖАРДАН

Үймөлөктөп тизилип туруу.

Жайылып аркар-кулжасы, Жардашып таштан кетпеген («Олжобай менен Кишимжан»). Күрөктөрүн таяна, жарданып тургандар күлүп калышты (Убукеев).

ЖАРКЫРАК, ЖАЛТЫРАК, ЖАЛТЫЛДАК, ЖЫЛТЫРАК

Жарык нур чыгара же чагылдыра турган.

Асмандагы жаркырак, Айдын нуру өзүмдө (Тоголок Молдо). Баскан жерим муздай акак жалтырак, Көңүлүмө көп элестер калтырат (Аалы). Күмүш кындуу кылыч илген жалтылдак, Ашым жүрөт кубанычтуу жалтылдап (Аалы). Жылтырак металлдар (Δ).

ЖАРМАШ, ЖАБЫШ, ИЛЭЭШ

Бир нерсеге илинип калуу.

Этегине уйгак жармашып калды (Δ). Жаз чыкканда жаркырап, Жабышкан даакы түлөшөт (Осмонкул). Кийимине жип-шуу илээшип калыптыр (Δ).

ЖАРООКЕР, ИЛБЕРИҢКИ

Мүнөзү жагымдуу.

Жароокер карап айылдан, Жаш бозой жылкы кайырган (Үмөталиев). Илбериңки, тил алгыч, Иниң элем, Токтогул (Токтогул).

ЖАРЫК, НУР, ШООЛА

Көрүү органына таасир этип, айлана-чөйрөнү көзгө көрүнө турган кылчу нерсе.

Бир үйдүн жарыгы бир үйгө тийбейт (макал). Ай нуру бизге төгүлдү, Алтыным, аччы көңүлдү (Аалы). Кичинекей тешиктен күндүн шооласы түшүп турду (Δ).

ЖАРЫМ, ЖАРТЫ, ТЕҢ

Эки бөлүнгөн нерсенин бир бөлүгү.

Жазында булак сүтүм бар, Жарым айыл тойгондой (Осмонов). Жолоочу чарчаган соң койнундагы жарты нанды алып, суу жээкке олтура кетти (Δ). Китептин теңин окуп бүттүм (Δ).

ЖАРЫШ, МЕЛДЕШ

Тез бүтүрүү үчүн же эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн атаандашып аткарылган иш.

Социалисттик жарыштын аткарылышын текшердик (Сыдыкбеков). Майрам алдындагы мелдеш (Δ).

ЖАРЫЯ, ЖАРЛЫК, ЖАР, КУЛАКТАНДЫРУУ, ШАРДАНА, ЖАРНАМА

Көпчүлүккө угуза же угузуу үчүн айтылган кабар.

Эмесе айтам жарыя, Угуп тургун, калайык (Токтогул). «Аттан!» - деп, бүткүл элине, Атабыз жарлык салганда («Советтик Кыргызстан»). Элдин ар бир уулу Чолпонбайдай болсун деп ай-ааламга жар чакырабыз (Жантөшев). Сагынбек менен Анаркүл кулактандырууну окушту (Таштемиров). Жагымдуу жаңылыктарды жакшы эле шардана кылышты («Кыргыз туусу»). Жарнамадан кийин уктурууну улантабыз (Δ).

ЖАРЫЯЛА, КУЛАКТАНДЫР, УГУЗ, БИЛДИР

Жарыя кылуу, элге жеткирүү, таратуу.

Сулүктүдө советтик бийлик толук күчүнө кирди деп жарыялайбыз (Сасыкбаев). Эртеңки жумуш жөнүндө кулактандырмак болдук (Δ). Болгон жаңылыктарды силерге угузуп коёюн дедим эле (Δ). Колхоз башкармасынын чечимдерин малчыларга билдиргени келген жигит үйгө кирди (Δ).

ЖАТЫРКА, ЧООЧУРКА

Өзүн эркин кармай албай, ыңгайсыз (жат) сезүү.

Акбар жатыркап, уктай албай ооналактады (Убукеев). Тигил бечара болсо, чоочуркап турат (Сыдыкбеков). Жаңы жерди жатсынып, балдар көпкө көнө албай жүрдү (Δ).

ЖАШЫ, ЖАШООРУ, БЫЛАМСЫРА, БОШО

Бйлагысы келүү, көзүнө жаш алуу.

Баланы көргөндө жүрөгүм элжиреп, ого бетер жашып кеттим (Абдукаримов). Жарк этип күлүп койбосон, Жашооруйм, кээде жабыгам (Маликов). Абышка ордуна тура албай жатып ыйламырады (Жантөшев). Баланын кейпин көргөндө зээним кейип, бошоп кеттим (Δ).

ЖАШЫК, КАЙРАТСЫЗ

Кайраты жок.

Ушундай да жашык киши болобу (Жантөшев). Калтырап коркуп тургандай, Кайратсыз өскөн жан белем (Бөкөнбаев).

ЖАШЫН, БЕКИН, КАЛКАЛАН, ДАЛДАЛАН, БУЙТА

Көрүнбөй калуу, көздөн далда болуу.

Төөгө минип, эчкиге жашынба (макал). Капка ташка бекинип, Кырк жигит жатып калды эми («Эр Табылды»). Алар узап кеткиче калкалана тур (Δ). Атчандарды көрүп, бадалдын түбүнө далдалана калды (Δ). Же буйтап качып кутуласың (Айтматов).

ЖАШЫРЫН, АСТЫРТАН, ТЫМЫЗЫН

Ачык, көрүнөө эмес.

Тоодогуларга жашырын киши жиберди (Δ). «Амандашып келгин» - деп, Астыртан мени жиберди (Токтогул). Жолдун татаал жерлерин тосуп, тымызын аңдып жатышат (Жантөшев).

ЖЕ, ЖЕМИР

Кемтик кылуу.

Сатар менен Абаз кыян жеген аңдан өтө албай буйдала түшүштү (Таштемиров). Бир жак четинен жемирип отуруп, тоодой болгон чоң дөбөнү да түгөтүп болдук («Ала-Тоо»).

ЖЕЗ, МИС, БАКЫР

Кызгылт сары түстөгү жумшак металл.

Жез кишен бутта шалдырап (Токтогул). Мис табакка айран куюп чыкты (Δ). Бакыр үзөңгү (Δ).

ЖЕКЕЧЕ, ӨЗҮНЧӨ

Жалгыз өзү.

Кошумча сабакты жекече өткөрөт («Мугалимдерге жардам»). Аны менен өзүнчө сүйлөшкүм келди (Δ).

ЖЕКШЕМБИ, БАЗАР

Бир жуманын ичиндеги жетинчи күн.

Жекшембиде мугалимдер силерди саякатка алпарышат (Сыдыкбеков). Базар күнү айылга барып келдим (Δ).

ЖЕЛ, ЖОРТ

Катуу басыктан ылдамыраак жүрүү.

Бөрүчө желип бөксөлөп жөнөдү («Чалкан»). Артынан калбай ити жортуп, Адашпайын деп коркуп (Шүкүрбеков).

ЖЕЛИМ, КЛЕЙ

Бир нерсени жабыштыруу, чаптоо үчүн колдонула турган зат.

Балдар велосипеддин дөңгөлөгүнүн тешигин желим менен бүтөп жатышты (Δ). Үзүндү-кесинди кагаздарын клей менен чаптан койду (Δ).

ЖЕЛКЕ, КЕЖИГЕ

Моюндун арт жагы, анатомиялык орган.

Бай баласы муштап кетсе желкеге, Төгүп жашын, мөгдөп жерди караган (Бөкөнбаев). Мырзабек кежигесин кашый мыйыгынан күлдү (Абдумомунов).

ЖЕМЕЧИ, ЖЕМЕКЕЙ, ЖЕМЕКОР

Көп жемелей турган.

Жемечи киши көп сүйлөп, Жек көрүнөт келинге (Токтогул). Жемекей киши (Δ). Жемекор кемпир (Δ).

ЖЕҢ, УТ, ЖЫК

Атандашын баш. ийдирүү.

Совет эли женди деп, Тарыхта аты жазылды (Осмонкул). Оюндун акыры жакындап калды, кимиси топ үшүрсө эле, утуп чыкканы турат («Ленинчил жаш»). Савельев курсун сөзгө жыккан (Сасыкбаев).

ЖЕҢИШ, УТУШ, МӨРӨЙ

Согушта, спортто атаандашын жеңип алгандык.

Фашисттик Германия менен болгон согушта биздин элибиз улуу жеңишке ээ болду («Ала-Тоо»). Оюн жаңы башталганда эле утуш биз тарапта болору байкалды (Δ). Кечириңиз, Жапар ага! Мөрөй сиздики, биз жеңилдик, - деди келиндер (Баялинов).

ЖЕРИ, ЖАТЫРКА

Жактырбоо.

Казы, чучук жесем деп, Жарма, нанды жерибе! («Ала-Тоо»).
Акбар жатыркап уктай албай ооналактады (Убукеев).

ЖЕСИР, ТУЛ

Эри өлгөн аял.

Жесирдин көөнүн оорутуп, Жетимди башка муштаба!
(Тоголок Молдо). Ошол айтылуу Шайыркүл жыйырма төрт
жашында тул калган (Каимов).

ЖЕТИК, ЖЕТКИР, ЖЕТКИЛЕҢ

Бардык жагынан төп келишкен.

Акыл менен иш кылат Адамдардын жетиги (Тоголок Молдо).
Жеткир жигит (Δ). Жетимиш уруу тил билген Жеткилең чечен
неме ошол («Манас»).

ЖЕТИШЕРЛИК, ЖЕТИШТҮҮ, ЖЕТКИЛИКТҮҮ, ЖЕТКИЛЕҢ, ТОЛУК

Жете турган.

Жетишерлик каражат (Δ). Маданий күчтөр жетиштүү (Δ).
Каражат жеткиликтүүбү? («Чалкан»). Ушундай жеткилең
турмушту өзүбүз эле куруп алдык дейсиз го? (Убукеев).
Эмгекчинин толук курал шайманы (Үсөнбаев).

ЖИБЕР, ИР, ИЙ

*Негизги этиш билдирген мааниге чечкиндүүлүк, кескин мамиле
жасагандыкты билдирип, көмөкчү этиш катары колдонулат.*

Мен кубангандан кыйкырып жибере жаздадым (Δ). Бат эле
берип ирбейсиңби! («КОС»). Тура калып Айганыш, Ыйлап ийди
тыбырап (Жантөшев).

ЖИБИ, ЖУМША, ИЙ, ИЙИК

Көгөрүп, каарданып тура бербей, көңүлдөнгөнсүп калуу.

Дашанын көңүлү жибип, Ашырга ишеничи, урматы артылды
(Сасыкбаев). Баланы алдап-соолаган сон, жумшап билгендерин
толук айтып берди (Δ). Эмгек кылган кишиге, Көнүлүндү ийгенсин
(Үмөталиев). Келгениңе алты айдан ашты, ушу бечараларга бир
ийиккениңди көрбөдүм (Жантөшев).

ЖИГИТ, УЛАН, БОЗОЙ

Эр жеткен эркек.

Улан жана **бозой** деген синонимдери белгилүү учурларда гана **жигит** сөзүнө мааниси бирдей болуп колдонулат.

Жигит өзүн менсинет, жигитти ким теңсинет (макал). Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, аларды эл таламын көздөөгө чакырат («Эр Табылды»). Жаш жарын бозой тоскондой, Жадырап аппак таң атты (Бөкөнбаев).

ЖИЙИРКЕН, ЖИПКИР, ИРЕНЖИ

Жагымсыз жыт-жыбырдан, булганч нерседен жана жаман даамдан улам жүрөгү айнып, денеси жыйырыла түшүү.

Силер жийиркенсенер, анын этин жебей эле койгула (Каимов). Даамы жаман экен, жүрөгүм жипкире түштү (Сыдыкбеков). Ошондон кийин бозонун өзү эмес, бозо куюлган идишти көрсөм да иренжичү болдум (Δ).

ЖИКИ, ИТ КОНОК

Башы конок сыяктанган чөп.

Сабиздин арасын жики менен ажырык басып кетиптир (Δ). Бала ит конокту сууга агызып ойноп отурду (Δ).

ЖИҢ, АЖЫНА

Мээ бузулушунан пайда болгон оору.

Бир күнү келип тилдеди, Жин тийгендей жулунуп (Токтогул). Ажына болгон окшойт, Берик дубананы чакыр (Бөкөнбаев).

ЖИНДИ, КЕЛЕСОО, МАКОО, КЕҢКЕЛЕС, ДЕЛБЕ

Акыл-эси ордунда эмес.

Көрүнүшүнө караганда жинди же келесоо неме болсо керек (Жантөшев). Же кургур ошончолук макоо беле, Чың тийбес, топоз кыял жөн билбеген (Турусбеков). Кантип от-казан болуп отурам, энең барып турган кеңкелес (Касымбеков). Делбе болгон немедей сураган сөзүбүзгө жооп бербей өзү эле ыңгыранат (Δ).

ЖИП, АРГАМЖЫ, КӨТӨРМӨ

Малды байлоо, отун көтөрүү үчүн жүндөн, кендирден чыйратылып жасалган нерсе.

Аркан, жибиң жок туруп, Байлап кеттиң карылык (Тоголок

Молдо). Эрмек эшегине отун артып, Аргамжысын бек тартты (Борбугулов). Алым керегенин башындагы чот менен көтөрмөнү алып, чыгып кетти (Жантөшев).

ЖИТ, КИР

Бир нерсенин ичине, арасына кирген бойдон көрүнбөй калуу.

Житкен окту аткан ок табат (макал). Карышкырлар бадалдуу токойго кирип, таптырбай кетти (Δ).

ЖОБУРА, БОЖУРА, КОБУРА, БАБЫРА

Көп сүйлөө.

Сен жобурап сөзгө киргенде, Жолунду тоспой сактандым (Тоголок Молдо). Бала кыялданган байкуш кары дагы божурады (Сыдыкбеков). Кобурабай жөн отур! («Ала-Тоо»). Болду, бабырап отурууга убакыт жок (Байтемиров).

ЖОГОЛ, ЖИТ

Табылбай калуу.

- Ботом, сен кайда жоголдуң? - деген Курманын үнү чыкты (Каимов). Аялдын кайда житип кеткенин да билбейм (Абдукаримов). Шыралжындын арасына житип кетет (Айтматов).

ЖОГОРКУ, ӨЙДӨКҮ, ҮСТҮҢКҮ

Жогору жактагы.

Жылкылардын бардыгын Жолум үйдөн жогорку көрүүгө каптатып салды (Жантөшев). Аңгыча өйдөкү айылдан келе жаткан жоон топ атчан кишилер көрүндү (Δ). Үстүңкү кабаттагы тээтиги эки терезе менин квартирам («Чалкан»).

ЖОГОРТОН, ЖОГОРТОДОН, ӨЙДӨТӨН

Жогору жактан.

Түн кирип, жогортон соккон сыдырым тыйылып, кырман тынчыды (Айтматов). Чарчаганда жогортодон ылдыйга түшүү кыйын болот экен (Δ). Өйдөтөн келе жаткандар айылга кайрылышты (Δ).

ЖОГОРУ, ӨЙДӨ, БИЙИК

Белгилүү бир точкага салыштырганда, андан ылдый эмес жак.

Мырзабек менен Жийдегүл Бекташтын үйүнүн жогору жагындагы ташка чыгып отурушту (Абдумомунов). Чолпонбай кемер жарака менен тике өйдө чуркап жөнөдү (Жантөшев). Ал өзүнөн жолдошун бийик коёт (Δ).

ЖОГОРУЛА, ӨЙДӨЛӨ, БИЙИКТЕ, КӨТӨРҮЛ

Жогору жакка чыгуу, жогору жакта болуу.

Жаңылбапсыз шаты менен баскандай, Жогорулап тоонун кенин казгандай (Аалы). Эх, техник мырзалар! Өйдөлөп баратасынар (Сыдыкбеков). Имараттын дубалы күн санап бийиктей берди (Δ). Биз акырындап көтөрүлө баштадык (Δ).

ЖОЙ, ЖОГОТ

Жок кылуу.

Кыжың-кужуң сөз чыкса, Акырын тыйып жоюңар («Мендирман»). Жаңынын салтын колдонуп, Жоготтуң эски жорукту (Бөкөнбаев).

ЖОЙЛО, КЫДЫР, ШИМШИ

Жем издеп көп жерлерге баруу.

Чыбырын түлкү жойлогон, Чычканын терип тойлогон («Эр Табылды»). Ач карышкыр талаа-түстү кыдырып келе жатып бир короо койго жолукту («Кыргыз эл жомоктору»). Балтек издин артынан шимшип отуруп түнткө кирди (Δ).

ЖОКЧУЛУК, КЕДЕЙЧИЛИК, ЖАРДЫЧЫЛЫК, ЖАРДЫЛЫК, КЕДЕЙЛИК, КЕМБАГАЛЧЫЛЫК, КЕМБАГАЛДЫК, ЖОК

Жетишерлик тамак-ашы, кийим-кечеси жоктук.

Он төртүмдөн жалданып, Малай кылдың жокчулук (Калык). Сен кайгырба, кедейчилик кайгыны жеп жүрөт (Байтемиров). Абышка жардычылыктын азабын башынан көп өткөргөн (Δ). Жардылыктын кесепетинен алыскы Кетмен-Төбөгө баруу үчүн мүмкүнчүлүк таба алган эмес (Барпы). Кендирди кескен кедейлик, Мындан башка малым жок (Тоголок Молдо). Кембагалчылык жаш баланы оор ишке салды (Δ). Ойлогон ою кембагалдыктан эптеп кутулуу эле (Δ). Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет (макал).

ЖОЛ, АЛДЫ

Өтө турган жер.

- Кайда барасыз, баатыр? - деди Бермет, абышкасынын жолун торгоп (Сыдыкбеков). Кызыккан кишилер анын алдын тосуп, улам кайталап сурашты (Δ).

ЖОЛДУУ, ОЛЖОЛУУ, ТАБЫЛГАЛУУ, КАНЖЫГАЛУУ

Пайда келтире турган, пайдалуу.

Мергенчилер жолдуу кайтып келе жатышты (Δ). Олжолуу болгон калың кол, Ойноп бүгүн жаткыла («Эр Табылды»). Жок жерден табылгалуу болгонуна бала аябай сүйүндү (Δ). Кашан, ала аяк тору ат канжыгалуу деп, атам дайыма ошону минип, мергенчиликке кетчү (Δ).

ЖОЛООЧУ, ЖҮРГҮНЧҮ

Жол жүрүп, сапар тартып бара жаткан адам.

Жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы (макал). Машинанын үстү толгон жүргүнчү (Баялинов).

ЖОЛУ, ИРЕТ, МЕРТЕ, МЕРТЕБЕ, МЕРТЕМ, САПАР, КУРДАЙ,
КУР, СЫЙРА, СААМ, ЭСЕ

Кайталап, улам бир кылка болушу.

Райондун борборунан айылга автобус үч-төрт жолу каттайт (Δ). Аскар уйпаланган чачтарын колу менен бир-эки ирет артына сылады (Сыдыкбеков). Жүз мерте өлчөп, бир мерте кес. (макал). Беке, сага миң мертебе ыракмат (Байтемиров). Конторуна эки мертем келдим, экөөдө тең ордунда жок («Чалкан»). Бирок бул сапар Жапар чыдап тура алган жок (Баялинов). Эки курдай келди (Δ). Үч кур келдим (Δ). Көсөл эшиктин алдына суу сээп, бир сыйра шыпырып чыкты (Каимов). Койду бир саам ал кайтарат, бир саам мен кайтарам (Δ). Бир эсе мен ичейин, бир эсе сен ич (Δ).

ЖОЛУК, КЕЗИК, УЧУРА, КЕЗДЕШ, КЕЗИГИШ

Бетме-бет кабылуу, кез болуу, кабылуу, жүздөшүү, туш болуу.

Он күндөн бери жол тосуп, Бүгүн аран, жолуктум («Курманбек»). Кокустан жоо кезиксе, Берейин анын сазайын (Жантөшев). Жолдон Жумадыл агайга учурайбыз (Үмөталиев). Сени менен экинчи жолу кездештик (Аалы). Көл жээгинде

кезигишип, сүйлөшүп калдык (Δ). Мага камы жок болсо, өлүмгө минтип тушугат («КОС»).

I ЖОН, АРКА, КЫР

Адамдын, жаныбарлардын үстү жагы, далысы орношкон жагы.

Жонуна асынган баштыгы бар солдат трибунаны көздөй келе жатты (Сасыкбаев). Ат аркасын суутуп, Эки-үч күн туралы («Олжобай менен Кишимжан»). Эми Мамбет да Мамбеткулдун кырына чыгып алды (Каимов).

II ЖОН, ЖЫЛМАЛА, ТЕГИЗДЕ, СҮР

Быдырлуу кылбай кайыпта кесүү, бир нерсенин бетин курч курал менен тегиздөө, жылмакай кылуу.

Кетмендин сабын жонуп, короодо атам отурганын көрдүм («Жаш ленинчи»). Бир станокто сом темирди көзөп жатса, дагы бирөөндө килейген курч болотту жылмалап жатат (Таштемиров). Акмат кетмендин сабын тегиздеп копшоодо (Сыдыкбеков). Бири тактайларды сүрүп жатса, бири полдоп жатат (Δ).

ЖООГАЗЫН, МАНДАЛАК

Кооз кызыл гүлдүү, пияз сыяктанган түбү бар өсүмдүк.

Жоогазын гүлдөсө да, узакка турбайт (Сыдыкбеков). Тоодогу ышкын, чүкүрү, мандалак, чайыр сыяктуу чөп-чардын бардык түрлөрүн жеп жүрдүм (Абдукаримов).

ЖООЛУК, ОРОМОЛ

Аялдар башына салына турган чарчы кездеме, баш кийим.

Ак жоолугуң колго алып, Булгасаң боло, Алымкан (Токтогул). Алым белиндеги оромолун чечип, учу менен терин сүртүнө кетти (Жантөшев).

ЖООТКОТ, АЛАКСЫТ, ШООТ

Чындыкты айтпай, башка нерсеге алагды кылуу.

Каныбек жооткотуп эки жакты карады (Жантөшев). Аркы-беркилерден сүйлөп, алаксытып турду (Δ). Акбар сөздү тамашага шоота сүйлөдү (Убукеев).

ЖООШ, МОМУН

Куулук-шумдугу жок.

Дүйшөнкул жаш кезинен эле коңур, жоош, бирөөгө жамандык ойлобогон жигит (Бөкөнбаев). Кудун болсо көпчүлүктүн ыркы менен жүрө берген момун бала (Каимов).

ЖОРТУУЛ, ЧАБУУЛ, АТАКА

Жоого каршы жүрүш, душманды талкалоо максатында аскерлердин активдүү качырып кириши.

Иле казактарына жортуулга барып, нечен ирет жылкы да тийиштим (Аалы). Чабуул күн чыга башталды (Баялинов). Атака жасоо (Δ).

ЖОРУК, КЫЛЫК, ЖОРО, ЖОСУН

Жүрүш-турушу, көнүмүш адаты.

Жонунда уктайт баласы, Жоругун мунун карачы (Шүкүрбеков). Саламаткандын кылыктары көз алдында элестеди (Жантөшев). Жоросу жаман кандай катын (Сыдыкбеков). Жосуну жок сүйлөйсүн, Үйүңдү бил, Айчүрөк, Колуму кантип бийлейсиң («КОС»).

I ЖӨЛӨ, СҮЙӨ

Бир нерсени экинчи бир нерсеге кыйгачынан тийгизип, жыгылбай турган кылып коомай коюу.

Боз үйдүн эшигинин жанына таягын жөлөп, койчу үйгө кирди (Δ). Кайра сыртка чыкканда сүйөп койгон таягын алды да, кырды көздөй кетти (Δ).

II ЖӨЛӨ, СҮЙӨ, ТАЯ, ТИРЕ

Жыгылбай, кулабай турган кылып кармап туруу же карматып коюу.

Манастын башын жөлөп, бир сулуу кыз олтурат («КОС»). Каныбекти сүйөй отургузду (Жантөшев). Абышканы колтуктап таяп, атка мингизди (Δ). Ширеңкенин чийи менен тиреп койгонсуп, кирпиктери ирмелбейт («Жаш ленинчи»).

ЖӨЛӨК, СҮЙӨНЧ, ТАЯНЫЧ, ТИРЕК, АРКА, БЕЛ, ЖӨЛӨКЧҮ, ЭШ

Жардам бере турган же жардам берерине шиене турган киши.

Айтышып акыл алуучу, Алдымда ага жөлөк жок («Мендирман»). Акеңден калган бир жетим - Артыңдан сүйөнч, тирегин («Саринжи-Бөкөй»). Комсомол партиянын таянычы болду («Коммунист»). Тирегисиң элимдин, Түбөлүк тынчтык каалаган (Осмонкул). Сапек атамдын аркасы менен ат жалын тарттым (Аалы). Мен картайып келгенде, Эми силер медеп кылган белимиң («Манас»). Анын да жөлөнчү болор кишиси табылат (Δ). Бири-бирибизге эш болуп чогуу окуганыбыз жакшы эмеспи (Бейшеналиев).

ЖӨНДӨ, ИРЕТТЕ, ТУУРАЛА, ОНДО

Жөнгө келтирүү.

Акылы бар азамат, Жаман ишти жөндөгөн (Токтогул). Үй ичин иреттемиш болуп, көпкө чейин жатпады (Убукеев). Эр жигиттин жакшысы, Элдин ишин тууралап, Жылдан жылга чыйралат (Барпы). Жаңы директор уюштургуч экен, келгенден бери ишкананы ондоп жиберди (Δ).

ЖӨНДӨМ, ИЙКЕМ, ШЫК, ЭП, ЫК, ТАЛАНТ

Бир нерсени жасоого, аткарууга карата болгон мүмкүнчүлүк.

Азыр да жөндөмүнө беремин баа, «Бали» дейм азаматтын артыгына (Абдыраманов). Жумушка ийкеми жок киши («КОС»). Жамакташып ырдаганга Жийдегүлдүн шыгы бар эле (Сасыкбаев). Мындай ишке эбим жок эле деп, сыртка чыга берди (Δ). Ар бир кишинин өзүнчө ыгы болот (Δ). Мындай учурда мыктысынган жигиттер талантын көрсөтүүгө ашыгышат (Δ).

ЖӨНДӨМДҮҮ, ИЙКЕМДҮҮ, ШЫКТУУ, ЭПТҮҮ, ЫКТУУ, ТАЛАНТТУУ

Жөндөмү бар.

Бырсбай бала кезинен эле бардык өнөргө жөндөмдүү болгондуктан, жылкы заводунун жумушчуларына бут кийим тигүү кесибине өттү (Байтемиров). Шахтанын башкы инженери ийкемдүү жаш жигит (Сасыкбаев). Бул селодо ырга, комузга шыктуу жаштар көп («Советтик Кыргызстан»). Адамдан жеңил эң эптүү, Сүйлөп турса бал кептүү («Эр Төштүк»). Жез оймоктун ыктуусу, Ургаачынын мыктысы («Эр Табылды»), «Кыял» бирикмесине таланттуу кызматкерлер кабыл алынды (Δ).

ЖӨНӨ, АТТАН

Бир жакка барууга жолго чыгуу.

Беш-Таштан ашып жөнөдүм Кетмен-Төбө жериме (Токтогул).
Уландар казатка аттанышты (Сыдыкбеков).

ЖӨНҮНДӨ, ТУУРАЛУУ

Бир нерсеге карата, ошол туурасында.

Жолдоштор! Эмгек тартиби жөнүндө көбүрөөк айткыла (Каимов). Бак ичинде көп нерселер тууралуу сүйлөшүп, далайга отурдук (Δ).

ЖӨӨ, ПИЯДА

Көлүксүз жана транспорттун жардамысыз.

Бирде жигит жөө жүрөт, бирде жигит төө минет (макал). Алты жылы пияда, Баскан Токоң кербези (Токтогул).

ЖӨӨК, СОЛ, САП, АГЕТ

Өсүмдүктөрдү иштетүү, сугаруу үчүн жасалган арыкча жана ар кандай нерселердин кырка тизмеги.

Чийип тарткан жөөккө Чигитти тандап саламын (Шимеев). Чалгычы аялдар солдун аягына чыгып, кайра тартышты (Баялинов). Кызылча сап кууп отолот («Жаш ленинчи») Жерди айдап бүткөндөн кийин агет тартып коёт («КОС»).

ЖӨӨЛҮ, АЙНЫ

Катуу ооруганда, эстең танганда байланышсыз, түшүнүксүз сүйлөө.

Сатылган эки күндөн бери наар албаптыр, жөөлүп жатат (Аалы). Жакшы сүйлөп келе жатып, айнып кетет (Δ).

ЖУБАЙ, ЖАР, ЖОЛДОШ

Эрди-катындын бири.

Жубайын жоого узатып, Жүргөндөр жалаң сен эмес (Нуркамал). Жарын ким сагынбасын, сагынсаң да ичинде болсун, ичине сакта (Айтматов). Атакем кошкон жолдошум, Энекем кошкон теңдешим («Эр Табылды»).

ЖУЛ, ТАРТ

Түбү менен чыгарып алуу.

Жылдызкан кара кыяк чөптөрдү жулуп алды (Байтемиров).
Ысыктын күнүндө талаадан чий тартып келди (Δ).

ЖУЛКУН, ЖУЛУН, ЧАМЫН

Бошонуп чыгууга аракет кылуу.

Мен сенин кулуң эмесмин, - деди Токтогул жулкунуп (Аалы).
Жулунуп ордуна тура калды (Δ). Ак жолборстой Айкырып атка мингенде («Манас»).

ЖУМ, ЖАП

Оозду, көздү, колдун манжаларын ж. б. ачпаган абалга келтирүү.

Жум алаканыңды! - деп катуу үн чыгарды («Чалкан»). Бала оозун жаап, тишин көргөзбөй койду (Δ).

I ЖУМА, АПТА

Бир жумадан экинчи жума күнгө чейинки убакыт.

Каныбек эки жумадан бери буту шишип үйдө (Жантөшев).
Өзгөчө эгин жыйын келгенде аптасы менен үй бетин көрбөй, эгин төгүп станцияда жүрчүбүз (Айтматов).

II ЖУМА, ООР КҮН, БЕШИНЧИ КҮН

Жекшемби күндөн тартып санаганда бешинчи күндүн аты.

Оор күн сөзү аялдардын тергеп айтканында колдонулса
бешинчи күн синоними күндөлүк (турмуштагы) кепте колдонулат.

Өткөн жума күнү Арзыматтан кат келген (Жантөшев). Ал киши оор күнү келип кеткен (Δ). Бешинчи күнкү сабакка неге келбей калдың? (Δ).

ЖУМУРТКА, ТУКУМ

Куштардын, таш баканын ж.б. жаныбарлардын сырты кабык менен капталган, тоголок же сүйүрүрөөк жумуру келген жаңы организм чыгаруучу уруктук заты.

Тукум сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Кылдан кыйкам таап, жумурткандан кыр таап, жактырбаган түрү билинип турду (Δ). Бышкан тукумдан да балапан чыкмак беле (Δ).

ЖУМУРУ, ТОГОЛОК

Кыры жок, жалтак эмес.

Тактайдан, жумуру жыгачтан кош ноо жасалган (Жантөшев).
Тилинбеген тоголок жыгачтарды алып келди (Δ).

ЖУМША, ЖИБЕР, ЖӨНӨТ

Бирөөгө аткарыла турган ишти милдеттендирүү.

Сен мени оңой ишке жумшаган эмес экенсиң (Δ). «Жиберсем» деп ойлосо Бой тарткан менде бала жок («Мендирман»). Атасын чакырып келүүгө баласын жөнөткөнгө бир далай убак болду (Δ).

ЖУМШАК, БЫЛПЫЛДАК

Катуу эмес.

Жайлоосу жашыл жибектей, Жери жумшак балкыган (Токтогул). Жаңы бышкан былпылдак нандан жеп отурду (Δ).

ЖУП, ТҮГӨЙ, ПАР

Эки нерседен турган бүтүндүн жарымы.

Кийген бут кийиминин бир жубу дайыма тарыраак болуп калат (Δ). Бир сменада 500 түгөй бут кийим ултарылды (Сасыкбаев). Пар ат чегилген араба («КОС»).

ЖУПТА, ТҮГӨЙЛӨ, ПАРЛА

Эки-экиден кылып коюу.

Өтүктөрдү размери боюнча жуптап, ар бирин байлаштырып койду (Δ). Эки өгүздөн түгөйлөп, Арабага чегишет (Осмонкул).
Аттарды парлап байлаштырып койдук (Δ).

ЖУРТТАШ, МЕКЕНДЕШ, ЖЕРДЕШ

Туулган же жашаган аймагы боюнча жакын адамдар.

Бишкек шаарында журтташтардын жыйыны болуп өттү (Δ).
Мекендештердин жолугуушусуна келген экен (Δ).

ЖУТ, ШИМИР, ИЧ, ТАРТ

Алкым булчуңдарынын жардамы менен ооздогу ашты курсакка кетирүү.

Суу боюна барайын, Суудан жутуп алайын («Эр Табылды»).
Акмат бергенди кайтарбай шимирип коюп гана, тамактан батыра жеп отура берди (Убукеев). Жайлоодогу биз ичкен, Байтал бээнин

бал кымыз (Осмонов). Биринчи кесени тартып жиберип, кайра сунду (Δ).

ЖУТУН, УМТУЛ, ОБДУЛ, ЖУЛКУН, ЖУЛУН, ЖҮТКҮН

Тим турбай, тап берип туруу.

Мумуза да жутунуп алга чыкты (Баялинов). Алым чакадагы муздак сууга умтулду (Жантөшов). Араң турган Кычан обдулуп, беркилерге жакындады (Бейшеналиев). Күлүк чыкчу тайдай кез, Байлоо бербей жулкунган (Үмөталиев) Уулдарды узатыш үчүн ар бир колхоз жулунган семиз аттарды сарайга кармап күтүп калышты (Сыдыкбеков). Отургандар алга жүткүнүшүп, моюндарын созду (Сасыкбаев).

ЖУУ, ЧАЙКА, ТАЗАЛА, ЧАЙЫ

Суу менен кирди кетируу.

Көйнөк кири жууса кетет, көңүл кири айтса кетет (макал). Олтурат тунук сууга жүзүн чайкап, Келбети ажарданат айдай толук (Абдыраманов). Бүткөн бойдун баарысын тазалап жакшы жуудурду («Курманбек»). Мамбеткул пиязды туурап бүтүп, колун чайып бүкүрөйгөн манжаларын салаалаштырып койду (Абдумомунов).

ЖУУТ, ЖАКЫНДАТ

Өзүнө тартуу, кайдыгерликтен алыс болуу, жактыруу сезимин билдирүү, жакшы көрүү, кастыкка барбоо.

Ташчайнарды боюна жуутпай, анын далысына азуусун матыра катуу каап алды (Айтматов). Энелик табиятына таянып аны үңкүрдүн тушунда жакындатты (Айтматов).

ЖҮЗДӨШ, БЕТТЕШ, ДИДАРЛАШ, КӨРҮШ

Көзмө-көз жолугушуп сүйлөшүү, таанышуу.

Түш болсо да жүздөшүп, Кубанчыңа канайын (Аалы). Бул киши менен биринчи жолу беттешип отурам (Δ). Жаңы гана дидарлашып, ал-жайды сурашып жаткан кезде силер келип калдыңар (Δ). Ооба, эжекелер, аман болсок эртең эле көрүшөбүз (Сыдыкбеков).

ЖҮЙӨ, ЖӨН, ТУУРА

Далилдүү жана орду менен айтылган сөз.

Чынокжо менен Толтойду, Жүйө менен жыкканы («Семетей»).
Сенин айтканыңдын жөнү бар экен - деп, мени кубатташты (Δ). Эл
Алымкулдун сөзүн туура табышты (Абдукаримов).

ЖҮЙӨЛҮҮ, ЖӨНДҮҮ, ТУУРА

Далилдүү жана орундуу.

Бермет жүйөлүү кебин айтты (Сыдыкбеков). Комсомолдун
райондук комитетинин секретары да менин пикиримди жөндүү
көрүптүр («Советтик Кыргызстан»). Туура сөздө тууган жок,
туугандуу бийде ыйман жок (макал).

ЖҮКТӨ, МИЛДЕТТЕНДИР

*Кандайдыр бир иштин аткарылышын жана жоопкерчилигин
бирөөгө тапшыруу.*

Чындык бизге ыйык милдет жүктөдү (Аалы). Кемчиликтерди
тез арада жоюуну ишкана милдеттендирди (Δ).

ЖҮРҮШ, БАСЫК

Аттын жоргого окшогон тынч кадам ташташы, басышы.

Аттын жүрүшү менен келдик (Δ). Басыгы жакшы ат (Δ).

ЖЫБЫТ, ЖЫЛГАЧА, ЧЫБЫР, КОКТУЧА

Кокту сыяктанган жер.

Ормуш жердин ыңгайын болжоп алды да, берки жыбыт менен
өйдөлөп жөнөп отуруп, эликтин капталынан чыкмак болду
(Байтемиров). Кекиликтер кичинекей жылгача менен жөргөлөп
бара жатты (Δ). Чыбырын түлкү жойлогон, Чычканын терип
тойлогон («Эр Табылды»). Коктуча коонун ичи менен Чонкойчу,
Жапек, Темир - үчөө келишти (Жантөшев).

ЖЫЙ, ЖЫЙНА, ЧОГУЛТ, ҮЙ, ТЕР

Бир жерге топтоо.

Даңктуу келин, сен жыйдын, Ак булуттай кебезди (Аалы).
Айылдан жыйнап алган идиш-аяктарды таза жууп, тактанын
алдына көмкөрдү (Баялинов). Балдар отун чогултканы токойго
кетишти (Δ). Аппак-аппак пахтаны, Ар жерге үйгөн көбөйтүп
(Нуркамал). Жүргүлө ойноп келебиз, Байчечекей терибиз
(Үмөталиев).

ЖЫЙНАЛЫШ, ЧОГУЛУШ, ЖЫЙЫН, ТОП

Кандайдыр бир маселени чечүүгө көп кишилер катышып өткөрүлгөн кеңеш, талкуу.

Алар келгенде жыйналыш аяктап калган (Бейшеналиев). Мал көчүрүү маселеси партиялык чогулуштарда иштелип чыкты (Убукеев). Башынан мындай жыйынга катышпаган, мындай кеп-сөздү укпаган букаралар кубангандан ыйлай жаздайт (Сыдыкбеков). Күндө жыйын, күндө топ кыла берип элинин кулагы жадаган окшобойбу (Убукеев).

ЖЫЛ, КОЗГОЛ, КЫЙМЫЛДА, ДҮРБӨ

Бир орунда тура бербей, башка жакка багыт алуу.

Өйдө турар шайы жок, Жылып барат Курманбек («Курманбек»), Короодо койлор бышкырат, досум, Козголчу менин койнумдан, досум (фольк.). Берди сүйлөмөк тургай, кыймылдаган жок (Жантөшев). Тумшуктарын искелген жыттын каны дүүлүгүп, бөлтүрүктөр дүрбөй түштү (Айтматов).

ЖЫЛАҢАЙЛАК, ЖЫҢАЙЛАК, ЖЫЛАҢ БУТ

Бут кийимсиз.

Ысык кумда жылаңайлак басалбай, айласы кетти (Δ). Козу союп жаткан кара жигит жыңайлак балдардын төртөөнө козунун төрт шыйрагын кесип берди (Аалы). «Мен чечем бул түйүндү», - деп сүйлөдү, Жылаң бут, ак сакалдуу бир карыя (Бөкөнбаев).

ЖЫЛГЫН, БАЛГЫН

Чырпык сыяктанып өскөн, морт келген кызгыл түстүү бадал өсүмдүк.

Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас, Жердин жайын айтайын («Манас»), Көлдүн айланасында өскөн камыш, балгын, жекендер көлдүн көркөмдүгүн арттырат (Жантөшев).

ЖЫЛМАЙ, КҮЛҮМСҮРӨ

Үн чыгарбай күлүү.

Карыя жылмайып койду да, өзүн тиктеп турган Шатенге жалт карады (Аалы). Асан кубангандай күлүмсүрөп ордуна турду (Δ).

ЖЫРАКА, ЖЫРА

Суу жеп кеткен жылга сыяктуу аңгек.

Карыя бир аз бастырып, кыян жеген кумдуу жыраканы көрсөттү («Ала-Тоо»). Айылдан төмөнкү жырадан кездештик (Аалы).

ЖЫРГА, КУУНА

Турмуштун үзүрүн көрүү, ыракатка батуу.

Кары-жашы билинбейт, Жыргаган элди карачы! (Токтогул). Жаш кезекте дуулаган, Ойумду алдың карылык (Тоголок Молдо). Укук берип куунап эркин өсүүгө, Улуу Ленин элдин ачкан таалайын («Ала-Тоо»).

ЖЫРГАЛ, ЫРАКАТ (ЫРААТ) УБАЙ, УЗУР

Бардык жагынан жетиштүү шайма-шай келген сонун турмуш, абал.

Ким көргөн мындай жыргалды, Жыргалдын ыры ырдалды (Убукеев). Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш, Кыргызстан ыр калаасы, ыракаттын бешиги (Осмонов). Адал эмгегинердин үзүрүн тойлоп жаткан экенсиңер го (Жантөшев). Күрөштүн көрүп убайын, Күн тийди батпас айлыңа (Бөкөнбаев).

ЖЫТТА, ИСКЕ

Бир нерсенин жытын алуу.

Гүлдү жыттап кармап турдуң кичине, Ойлодуң, да, салдың китеп ичине (Нуркамал). Жайлоонун желин искеймин (Бейшеналиев).

ЖЫШ, КАЛЫҢ, КОЮУ, ТҮНТ, ЧЫТЫРМАН

Бири-бирине өтө жакын, тыгыз.

Келтирилген синонимдердин **жыш, калың, түнт, чытырман** дегендери өзү өскөн дарактарга, **коюу** дегени кол менен айдалгандарына карата айтылат. Ошондуктан **жыш өскөн арпа** деп коюу өскөн арпаны айтууга болот, бирок **коюу токой** деш мүмкүн эмес.

Жыш өскөн карагайлардын ичинде капитан офицерди астыртан тиктеп отурат (Жантөшев). Биз тигил калың бактуу кыштыкка барабыз (Сыдыкбеков). Койу чөптүн арасынан аларды көрүү кыйын (Бейшеналиев). Карагайдын түнт жерлерин аралап,

Бугу турат боюн күүлөп даңкайып (Осмонкул). Чытырман токойлору адамды суктандырат (Абдукаримов).

ЖЭЭК, ЖАКА, БОЙ, КЫЛАА, ЧЕКЕ, ЧЕТ

Бир нерсенин кыркалай кеткен жери.

Көл болсо да, көл жээгинде мен болсом, Көк көйнөкчөн көлгө түшкөн сен болсоң (Урманбетов). Жаркырап аккан чоң суусу, Жакасы салкын көлөкө (Үсөнбаев). Капыстан суу боюна карай калсам, Нур чачып көрүндүң сен, айым толгон (Бердибаев). Ысык-Көл кыргыз көлү кылкылдаган, Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган (Осмонов). Ысыкта жолдун чекесиндеги бактын көлөкөсүндө автобус күтүп калдык (Δ). Сууга түшүп жаткан балдарды карап, көлмөнүн четинде турду (Δ).

ЖЭЭКТЕ, БОЙЛО

Жээк бойлоп жүрүү, кыркалай басуу.

Суусарлары сеңселип, Суу жээктеп бойлошкон (Осмонкул). Жигиттер, арык бойлоп, балык уулап жүрөсүңөрбү? (Бейшеналиев). Көл жакалап орус келди, Орусту ээрчип ырыс келди (Убукеев).

3

ЗАКОН, ЗАҢ, ЖОБО, ЭРЕЖЕ, МЫЙЗАМ

Мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан бекитилген жалпыга милдеттүү чечим.

Мына ошондуктан кара ниет Жаныбек Кардыбаев жана аны калкалагандар партиялык принциптүүлүк менен закондун негизинде өз энчилерин алуулары тийиш («Советтик Кыргызстан»). Бул иштердин натыйжасын боолголоп отурсаң, Көз алдыңа басып чыгат тарыхтагы болгон заң (Турусбеков). Агитаторлор шайлоо системасы жөнүндөгү жоболор менен шайлоочуларды тааныштырышты (Δ). Спортсмендер оюндун эрежелерин бузбоого аракеттенип жатышты (Δ). Анткени жан сактоонун мыйзамы ушундай - жашоо үчүн кан керек, тирүүлүккө болсо жан керек (Айтматов).

ЗАЛИМ, ЗУЛУМ, ЫРАЙЫМСЫЗ, МЭЭРИМСИЗ, ТАШ БООР

Бирөөгө жакшылык кылбаган, өз кызыкчылыгын гана ойлогон жана алдым-жуттум, ырайымы жок, башка бирөөгө боору ачыбаган.

Кара боор, залимден, Кантип алам кегимди (Токтогул). Байманаттан өчүндү ал, Алдатпагын зулумга (Тоголок Молдо). Бирок бул киши мурунтан мага тааныш болсо да, мен үчүн бир ырайымсыз каргашадай сезилди (Жантөшев). Тууганбай ушундай мээримсиз киши экен ээ - дешип, туугандар өздөрүнчө кейий баштады (Каимов). Душман - ырайымсыз жана таш боор (Сыдыкбеков).

ЗАЛКАР, ОЙЧУЛ

Ой жүгүртүүсү өзгөчө, бул тигил маселе боюнча түшүнүү терең, академиялык масштабда, жөндүү акыл айткан, багыт берген, жүрүм-туруму журтка жаккан, таалим - таасир берген.

Академиктер Юдахин Константин, Юнусалиев Болот, Орузбаева Бүбүйна - булар чыныгы залкарлар болушкан, боло да берет («Кыргыз туусу»). Биздин кыргыз коомчулугунда ойчулдар саналуу гана инсандар, алар менен түбөлүккө сыймыктанабыз («Кут билим»).

ЗАМАН, ДООР, МЕЗГИЛ, ЗАМАНА

Жашоонун, өмүр сүрүүнүн белгилүү бир убагы.

Адилеттик кылбаган, Падышанын заманы (Тоголок Молдо). Азыркы доордун талабына шайкеш келген чыгармалар жаралууда (Δ). Мезгилинде бул абышка да зор окуяларга катышкан (Δ). Карыларды жашартып, Кубандырган замана («КОС»).

ЗАМБИЛ, САНДАЛ

Топурак, таш ж. б. ташуу үчүн жыгачтан, темирден жасалган, талдан токулган көтөргүч.

Биздин мектепти курушканда ушул Мерген беш замбил көтөрүшүп, мончого түшкөндөй тердеген эле (Сыдыкбеков). Сандалдын бир жак башына дөңгөлөк орнотуп алган (Δ).

ЗАРНА, ЗАРДЕ

Кызыл өңгөчтү, көкүрөктү кыжылдатып, ачыштырган сезим.

Зарна болуп, жүрөгүнө тамак барбады (Δ). Майлуу тамак ичсе эле, зарде болот (Δ).

ЗАРЫК, ЗАРЫЛ, САРГАЙ

Абдан узак күтүү.

Күйүт тартып жатамын, Күнү-түнү зарыгып (Токтогул). Түн терметип уктабай, Түйшүгүн тартып зарылган (Бөкөнбаев). Качан келер экен деп, күтө берип саргайдык (Δ).

ЗАРЫЛ, МУКТАЖ, КЕРЕК, ЗАРУРАТ

Өтө керек.

Абышка шашылат, Өтө зарыл иши бардай (Үмөталиев). Муктажым жок болсо, сиздин алдыңызга келбейт элем («КОС»). Керек болсо, терек жыгылат (макал). Садагаң Нуржамал, ушунчалык зарураат ишим болгондуктан, сага шашып келдим (Жантөшев).

ЗАТ, НЕРСЕ

Көрүп-билүүгө, сезип-туюуга боло тургандардын жалпы аты.

Караңгыда издеп жүрүп, колуна бир катуу зат урунду (Δ). Токтогул жанын сыйпалап эч нерсе таба албайт (Бөкөнбаев).

ЗАЯ, БЕКЕР, БЕКЕРГЕ, БОШКО, ТЕККЕ

Эч пайдасыз.

Абышкалардын тилегин зая кетирбе (Сыдыкбеков). Ушунча мээнет кылган ишибиз бекер кетти (Δ). Кайран убакыт бекерге өлдү (Δ). Каныбектин үмүтү бошко чыкты (Жантөшев). Колхозчулар убактысын текке кетиришкен жок (Бейшеналиев).

ЗОРДУК, ЗОМБУЛУК

Күч көрсөтүүчүлүк.

Көз көрүнөө залымдер, Көрсөттү кыйла зордукту (Токтогул). Каруусуз кишилерге зомбулук иштеген бай баласы, бек баласы (Сыдыкбеков).

ЗӨӨКҮР, ХУЛИГАН

Тартип-тарбияга ылайык эмес иш кылган киши.

Сени тим эле дайнын таппай жүргөн зөөкүр го дечү элем (Сыдыкбеков). Андай хулигандардын жазасын бериш керек (Δ).

ЗЫЙНАТ, УРМАТ

Көзү өткөн (өлгөн) кишиге тирүүлөрдүн мусулман салты боюнча жерге берүүдө (көмүүдө) көрсөткөн сый жөрөлгөлөрү.

Жаныбек Алыкулов деген Шорпо аттуу куудулду Бишкек шаарында анын зыйнатына эл көп катышты (Δ). Аны урматтоого тууган-туушкандары арбын келишти (Δ).

ЗЫМЫЛДА, ЗЫПЫЛДА, ЗЫРЫЛДА, ЗАКЫМДА, ЗУУЛДА, ЧЫМЫЛДА, СЫЗ

Өтө тез жүрүү, абдан тез кыймылда болуу.

«Жигули» зымылдап, бат эле шаарга кирип келдик (Δ). Бөлкөнү тез ташышып жиберип, буйдалбай кайра Беккулду карай зымырадым (Элебаев). Күчтүү, күлүк от араба, Алга карай зыркырайт (Аалы). Кыргызек куштай зыпылдап, Кыялым учуп жөнөдү (Бөкөнбаев). Велосипедди зырылдатып айдайт (Δ). Тизгинин жыя тартпаса, Учкан куштай закымдап («Манас»). Түз жана ээн жолдо заркырап келе жатты (Δ). Түптүз жолдо зарылдап жүргүң келет (Δ). Зуулдап машинада кара жолдо, Караймын көзүм тойбой оңго-солго (Шүкүрбеков). Кыядан ылдый чуркадым, Кызды көрүп чымылдап (Осмонкул). Көрсөң, балдардын базарлыгынан ооз тийбей сызганы бар (Бейшеналиев).

ЗЫНДАН, ОР

Күнөөкөрдү кармап туруу үчүн терең казылган чуңкур.

Кырк аркан бою зынданга Тирүүлөй аны салыптыр («Манас»). Кырк аркан салса бойлогус, Кыйын чуңкур орум бар («Эр Төштүк»).

ЗЫЯН, ЗАЛАЛ, КЕСЕПЕТ

Кандайдыр бир ишке келтирилген тескери таасир.

Жалкоо өзүнө гана түгүл, өлкөгө да зыян кылат (Байтемиров). Каарына алса кокустан, Тийбесин бизге залалы (Жантөшев). Жакшынын - шарапаты, жамандын - кесепети (макал).

ЗЫЯНДУУ, ЗАЛАЛДУУ, КЕСЕПЕТТҮҮ, КЫРСЫКТУУ

Тескери таасири тие турган.

Экинчи каталыгым, сенин зыяндуу кылыктарыңды көрүп, мурунтан тыюу сала албагандыгым (Жантөшев). Мындай залалдуу ишке кабыларын кайдан билсин (Δ). Кесепеттүү манаптан, Кедей

пайда таппадың (Тоголок Молдо). Алгач пайдалуу болуп көрүнгөн иш кырсыктуу болуп аяктады (Δ).

И

ИЗДЕ, КАРА

Табуу үчүн аракеттенүү.

Китепти не кыласың, бардыгы бар, Эринбей карап чыксаң, таамай издеп (Осмонов). Жоголгон малды карап, таппай келди (Δ).

ИЗИЛДЕ, ИЛИКТЕ, АНАЛИЗДЕ

Байкоо, баамдоо жүргүзүү, ой жүгүртүү, бир бүтүмгө келүү.

Изилдөө иштери ийгиликтүү аяктады, өз үйлөрүнө, бала-чакасынын маңдайына аман-эсен жаркылдап-жайнап кирип келишти («Кыргыз туусу»). Бизден мурун да иликтешкен, ушундай жагымдуу жыйынтыкка келишкен экен («Кут билим»). Ар качандан бир качан анализдеп турушат, жүйөлүү пикирлерге кулак салышат («Кыргыз туусу»).

ИЙ, КАЙЫР

Түз турган нерсени ийрилген абалга келтирүү.

Темирди ие кармаган комсомолдорго ыракмат (Сыдыкбеков). Жоон зымдын учун кайрып, илмек кылып койду (Δ).

ИЙРИ, КЫЙШЫК

Түз эмес, ийри-буйру (ийри-муйру).

Ийри таяк таянган бекчөндөгөн бир кемпир келди (Байтемиров). Ошол төөлөр ичинде, Кыбыланы баштанган, Кыйшык өркөч кара нар («Эр Төштүк»).

ИЙРИМ, КРУЖОК

Бир нерсени үйрөнүүгө, жасоого уюшулган топ.

Институттун адабий ийриминин мүчөлөрү менен шаардагы жаш акын-жазуучулардын жолугушуусу болуп өтүү («Ленинчил жаш»). Мектеп окуучуларынын жөндөмүнө жараша ар түрдүү кружоктор иштейт (Δ).

ИЛГИЧ, АПКЕЧ

Суу көтөргүч (бакан), үй буюму.

Ийиндеги илгичке кош чака көтөрүп келаткан кызыл көйнөк кыз көрүндү («Ала-Тоо»). Апкеч алып сууга бар деп жумшады (Турусбеков).

ИНИ, ҮКӨ

Өзүнөн кичүү эркек бир тууган.

Иниси бардын ырысы бар (макал). Улууну «аке» деп, кичүүнү «үкө» деп жайдары жүргөн жигит экен (Δ).

ИРЕТ, ЫРААТ, ТАРТИП

Белгилүү бир калып.

Камдуулар китеп, дептерлерин иретке келтирүүдө (Бейшеналиев). Конокторго тамак ырааты менен берилди (Δ). Китептеринди тартипке келтирип жыйнап кой (Δ).

ИРИМ, АЙЛАМПА, ТЕРЕҢ

Суунун имерилип уюлгуп агып турган терең жери.

Мына бул жердеги иримге кайырмак салалы (Баялинов). Суунун айлампасына кайырмагын ыргытты («Жаш ленинчи»). Суунун тереңин карап турушуптур (Δ).

ИТИЙ, РАХИТ

Организмдеги минералдардын алмашуусунун бузулушунун натыйжасында сөөк жана нерв системасындагы өнүгүүнүн бузулушуна алып келчү балдардын оорусу.

А балдардын көбү териси сөөгүнө жабышып, куу далы ийнеликтей чилмийип, итий деген ооруга жолугушчу (Сыдыкбеков). Буттары ийрейип турганына караганда бала кезинде рахит менен ооругандай(Δ).

И ИЧ, КУРСАК, КАРЫН

Адамдардын, айбандардын ж.б. ичек-карды жайгашкан анатомиялык орган, аш казан.

Көзүң ооруса - колунду тый, ичиң ооруса – тамагыңды тый (макал). Курсагы саландаган бээлер желеге жакын оттоп жүрөт (Δ). Дыйкандардын карды ток, Соодагерде нысап жок (Токтогул).

II ИЧ, АСТАР, БУУДАЙ

Кийимдин, төшөнчүнүн ж.б. өңүнө карама-каршы жагына каптаган бөлүгү.

Кийим, төшөнчүгө карата **ич** жана **астар** сөздөрү синонимдеш болуп айтыла берет. Ал эми жаздыктын куштун жүнүн каптаган эң алгачкы кабатына карата **ич** жана **буудай** сөздөрү синоним болуп колдонулат.

Чепкенге ич кылайын деп эки метр боёмол алдык (Δ). Астары жибек күрмөсүн чечип койду (Δ). Жаздыктын буудайы жыртылып кеткен окшойт (Δ).

ИЧКИЛИК, ШАРАП

Мас кылуучу ичимдик.

Жарашпайт экен ичкилик, Айрыкча көк ала сакал карыга (Шүкүрбеков). Жүзүмдөн шарап ачытып, Кургатып алат мейизин (Үсөнбаев).

ИЧТЕ, АСТАРЛА

Кийим-кечеге, төшөнчүгө ж.б. ич салуу.

Ичин суусар ичтетип, Тышын буулум тыштатып («Манас»). Маасынын кончу жука чигирим менен астарланган.

ИШ, ЖУМУШ, КЫЗМАТ, ЭМГЕК, МЭЭНЕТ

Күч же акыл менен бүтө турган нерсе, аракет.

Ашың калса - калсын, ишиң калбасын (макал). Көрктөнөт киши жумуштан, Элине кызмат кылыштан (Шүкүрбеков). Кычкачка кармап зер чапкан, Кызматы менен мал тапкан (Тоголок Молдо). Эгин айдап, мал багып, Эмгек кылчу жай келди (Осмонкул). Мээнетин катуу болсо, татканың таттуу болот (макал).

ИШЕН, ЫНАН, ЫНА

Белгилүү бир кабарды чын деп кабыл алуу.

Бул сөзгө Салык менен Курмадан башкалардын баары ишеништи (Каимов). Мостоюп туруп айткан сөзүнө ынанып калдык (Δ). Макул, - деп түлкү ынады, Сынамакка чыдады (Тоголок Молдо).

ИШЕНИЧ, ЫНАНЫЧ, ИШЕНИМ

Бир кабарды чын деп кабыл алуу сезими.

Бир жолу эмес, далай жолу ишибиз түшөт, калп айтышып, ишеничтен кетишип калбайлы, баатыр (Δ). Кандай болбосун ошолордой болуу керек деген ынанычка токтоду (Абдумомунов). Ишенимди кыргыздар Намыс менен актады (Аалы).

ИШТЕ, ЭМГЕКТЕН, МЭЭНЕТТЕН

Белгилүү бир ишти аткаруу.

Эки айга жакын чамалуу бардык күчүмдү үрөп иштедим (Таштемиров). Эл алдында эмгектенген, тынбаган (Нуркамал). Мээнеттенсенер — сөөлөтүн көрөсүңөр («Чалкан»).

К

КААКЫМ, МАМА КАЙМАК

Сары (татаал) гүлдүү, уругунун учунда үлүлдөк сабакчасы бар өсүмдүк.

Мама каймак синоними кыргыз тилинин диалектилеринде айтылат.

Жыпар береги аары коно калган каакымдан көзүн албай мостойду (Сыдыкбеков). Мама каймакты жулсаң, сүт чыгат (Δ).

КААЛА, ТИЛЕ, САМА, КҮСӨ, ЭҢСЕ, КӨКСӨ

Жакшы үмүттө болуу, тилек кылуу. Алдына жакшы максат коюу, бирдемеге жетүүнү ойлоо, бир нерсени абдан калоо, ынтызар болуу.

Коштошор учурда өз ара каалоолор айтылды («Советтик Кыргызстан»). Атаңдай баккан алдейлеп, Аманын тиле Лениндин (Токтогул). Самаган кыргыз элимди, Сагынам көзүм төрт болуп (Токтогул). Күсөгөн эрик таңы аткан тура, Көйкөлүп жарык нурун чачкан тура (Турусбеков). Сагындым кагылайын кыргыз жерин, Эңседим, ой-түзүндү көрсөм дедим (Абдыраманов). Көксөгөн тилекке кайсы күнү жетем? («КОС»).

КААРМАН, КЕЙИПКЕР, ПЕРСОНАЖ, КАТЫШУУЧУ

Көркөм чыгарманын катышуучусу.

Жазуучунун башкы каарманы - эмгек адамы («Ленинчил

жаш»). Чыгарманын кейипкери жандуу берилген («Ала-Тоо»). Анын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнөн тартып конфликт куруу, персонаждардын индивидуалдуу сүйлөө речине чейинки компоненттердин баары автордун эпикалык жанрга анча жок экендигине кепил болот («Ала-Тоо»). Бул чыгармада катышуучулар анчалык көп эмес (Δ).

КААТ, КАТААЛ, КЫЙЫН, ООР, ТАТААЛ

Көбүнчө кыш мезгилине, аба ырайына жана турмуш-жагдайга байланыштуу болгон жетишсиздик, кемчилдик.

Кыш каат болду (Δ). Жылдын катаалдыгына карабастан мол түшүм алды («Ала-Тоо»). Кыйын иш бүтпөйт, Жалгыз-жарым аз менен (Токтогул). Согуштун оор күндөрүнүн бири эле (Сасыкбаев). Жыл да, кыш да татаал болду (Δ).

I КАБАР, ДАРЕК, ДАЙЫН

Кандайдыр бир иш, окуя ж. б. жөнүндө айтылган (же жазылган) билдирүү.

Мен космостон алган кезде кабарды, Кыялымда бир укмуш күч жаралды («Кыргызстан маданияты»). Ушул убакка чейин ал экөөнүн дареги жок (Жантөшев). Дайыны билинсе, сага кабар кылам («Ала-Тоо»).

II КАБАР, БИЛДИРҮҮ

Турмушта болгон, болуп жаткан, боло турган аракеттер жөнүндөгү маалымат.

Бизге жагымдуу кабарларды жеткирип тургандар арбын («Кыргыз туусу»). Боло турган билдирүүлөрдү бизден сураңыз (Δ).

КАБАРДА, БИЛДИР, МААЛЫМДА

Бир нерсенин дарегин, дайынын айтуу, эмне болгондугун эске салуу, түшүндүрүү.

Бир-бир баштан баяндап, Билдирип өтөм кабардап (Тоголок Молдо). Ызакул ыраазылыгын билдирип жүрүп кетти (Бейшеналиев). Жарчы жыйылган элдин баарына маалымдады («КОС»).

КАБАРДАР, КУЛАГДАР

Бир нерсенин дарегин, дайынын, эмне болгонун билген, дайыны бар.

Хан Шырдакта не сөз бар, Кабардар болгун соңуна (Тоголок Молдо). Теңтуш балдар ар качан бири-бирине кулагдар (Маликов).

КАБАРСЫЗ, ДАРЕКСИЗ, ДАЙЫНСЫЗ, БЕЛГИСИЗ

Бир иш, окуя ж.б. тууралуу маалымат жок, белгилүү эмес.

Анархан болсо ал жөнүндө кабарсыз (Жантөшев). Арка болор Алымкулдун дарексиз жоголгонун көрчү (Абдукаримов). Жоголуп кетти дайынсыз (Бөкөнбаев). Үй ким колдуу болуп өрттөнгөнү белгисиз (Жантөшев).

КАБАТ, КАТМАР, КАТ (КАТ-КАТ).

Көбүнчө горизонталь абалда жаткан (жайгаашкан) же бир нече ирет (биринин үстүнө экинчиси) коюлган, орнотулган, тургузулган, курулган буюм, зат, нерсе, имарат ж. б. карата айтылат.

Көк тиреген кабат-кабат Көркөм үйлөр салынган (Бөкөнбаев). Эгер жумшак катмар кездешсе, ураткан көмүрдү ташып үлгүрө албайт (Сасыкбаев). Жер кулагы - жети кат (макал).

КАДА, МАДА

Көпкө чейин тиктөө, тигиле көзүн албай кароо. Көзүн кадап карады (Δ). Көзүн мадады (Δ).

КАДАМ, АДЫМ, АРЫМ, АРЫШ

Баскан учурда эки буттун ортосундагы аралык.

Кадам бассаң арыбас Тушоо салды карылык (Токтогул). Үйүнө жакындаган сайын адымын тездетип, акырында жүгүрдү (Айтматов). Калптын арымы кыска (макал). Ажал жолу чилдин арышынан кыска (Сыдыкбеков).

КАДАМДА, АДЫМДА, АРЫМДА, АРЫШТА

Кадам шилтөө, кадам таптап басуу, алга жылуу.

Ашым кадамдай баштады эле, мен артынан ээрчип алдым («Ала-Тоо»). Жылаң аяк, жылаң баш ата-энемди кароо менен жалгандап сүйгөнүмө карай адымдадым (Жантөшев). Каныбек эшикти карай чоң-чоң адымдады (Жантөшев). Тообай Ачакейдин колун кыса кармады да, арыштай басып, тышка чыкты (Абдумомунов).

КАДЫР, СЫЙ, УРМАТ, БАРК, АБИЙИР, АБРОЙ, БЗАТ, АРДАК,
АТАК, ДАҢК, БЕДЕЛ, СЫЙМЫК, АВТОРИТЕТ, СЫЯПАТ

Коомчулуктун жылуу мамилеси, түшүнүгү, бирөөгө жасаган өзгөчө жылуу мамиле.

Ач кадырын ток билбейт, оору кадырын соо билбейт (макал). Сиздин жашыңызга жетсек, жаштардан сый көрөбүз (Сыдыкбеков). Жашка - кызмат, улууга - урмат (макал). Баркын байкап, бак кадырын билели (Осмонкул). Эки доочу бир келсе, абийириндин кеткени, эки оору бир келсе, ажалындын жеткени (макал). Аброй күткөн немедей (Δ). Бзат кылып салам берет (Сыдыкбеков). Сага сыймык, сага ардак, Жеңиш туусун алгандар (Нуркамал). Кыргыздын баатыр уулу деп, Ардактуу атак алып кел (фольк.). Эрдин даңкын алыстан ук, жанына барсаң - бир киши (макал). Бедел бар жигиттин акылы да, ары да бар (Жантөшев). Биздин сыймыктуу жигиттерибиздин бири (Δ). Ошол окуядан кийин анын авторитети кетти (Δ). Улгайган кишилер үйгө келгенде жаштар орундарынан тура калып, «келиңиз» деп сыяпат кылыш элдин салты (Аалы).

КАДЫРКЕЧ, КАДЫРМАН, АСЫЛКЕЧ

Ардактуу, урматтуу (көңүлү жакын, курбалдашына карата).

Кайта көрбөйт экенмин, Кадыркеч курдаш теңимди (Токтогул). Сүлүктүдөгү кадырман адам Иса эле (Сасыкбаев). Кол созот мына ошол убактарда, Асылкечтер жүздөрүнөн нур төгүлүп («Учкун»).

КАДЫРЛА, АРДАКТА, УРМАТТА, КАСТАРЛА, СЫЙЛА, БАПЕСТЕ, БАРКТА, БЗАТТА

Сыйлуу сезим, жылуу көз караш, аёо менен мамиле жасоо, сый көрсөтүү, жакшы мамиле кылуу.

Кадырлап баккан балдарын Казатка бүгүн жөнөтмөк (Бөкөнбаев). Ардактап кымбат эмгектин Асылын көрөр күн тууду (Аалы). Урматтап башымды ийип салам айттым (Үмөталиев). Баатырды кастарлап сүйгөн эли чогулду («Ала-Тоо»). Бирин-бири кадырлап, Сыйлаган элди карачы (Токтогул). Бапестеп элим чоңойтуп, Баатыр болду жүрөгүм (Осмонкул). Сөзүн барктап сүйлөдү (Δ). Жакшы көргөн келинин Мусабек Ленин жөнүндөгү жакшы сөздү угуп жатканда бөтөнчө ызаттады (Сасыкбаев). Жоо аяган - жаралуу (макал).

КАДЫРЛУУ, АРДАКТУУ, УРМАТТУУ, СЫЙЛУУ, БАРКТУУ

Кадырлоого татыктуу, ызат-урматы бар.

Кайраты артык шер болот, Калкына пейли кең болот, Кадырлуу сөзү эм болот (Барпы). Пайдалуу эмгектин бардыгы ардактуу (Убукеев). Ушунчалык жыргалды, Урматтуу Ленин сен бердиң (Токтогул). Булар бир колхоздун сыйлуу кары кишилери (Сыдыкбеков). Сурадым Тарас жөнүн сөз сонунда, Ал барктуу кызматчы дейт өз ордунда (Абдыраманов).

КАЖЫБАС, ТАЛЫКПАС, ЧААЛЫКПАС, КЕБЕЛБЕС, ЧАРЧАБАС

Чыдамдуу, аракетчил.

Кажыбас күлүк буудансың, калың топто элирген (Токтогул). Эр, аялы талыкпас, Эмгекке баатыр күжүрмөн (Калык). Күнү-түнү иштесе да, чаалыкпас адам экен («Ала-Тоо»). Кебелбес күлүк болот малдын көркү (Аалы). Чарчабас, эмгекчил эрдин биримин («Ала-Тоо»).

КАЗ, ЧУКУ, ОЙ, КӨӨЛӨ

Бир нерсенин учу (күрөк, кетмен) менен жерди чуңкурайтуу.

Кең казалы арыгын, Бирден күрөк алгыла (Осмонов). Майлыбай камчысынын сабы менен жер чукуй берди (Аалы). Кайгынын баарын коёлу, Кара жерди биз быйыл Кетмендеп жатып оёлу («Манас»). Жердин түбүн көөлөшүп коркпой терең барышкан (Үмөталиев).

КАЙГЫ, КАПА, САНАА, САР-САНАА, УБАЙЫМ, АЗАП, КҮЙҮТ, МУҢ, ОЙ

Кыйналып-кысталуунун натыйжасындагы абал.

Кара эчкиге - жан кайгы, касапчыга - мал кайгы (макал). Капамды жазып каткырып Күлгөнүңдү сагындым (Бөкөнбаев). Санаасы жок сары сууга семирет (макал). Жапа тартып, сарсанаага батпачы (Δ). Санаа саргайтат, убайым картайтат (макал). Азап менен өткөрдүм Айдалып жүрүп өмүрдү (Токтогул). Эне күйүткө жеңдирген жок («Ала-Тоо»). Кыргыздын өткөн күнү - муң менен зар, Бул күнгө теңей турган эмнеси бар (Үмөталиев). Оюм онго, санаам санга бөлүнөт (Δ).

КАЙГЫЧЫЛ, УБАЙЫМЧЫЛ, КЕЙИКЧЭЭЛ, МУҢДУК

Көп кайгыра бергендик, ашыра күйүп-бышып капалан, кайгы-капага батуучулук, муңкануучулук.

Акыркы күндөрү Марат кайгычыл болуп кетти окшойт (Δ). Жумагүл сөзмөр, даатчыл, убайымчыл экен («Ала-Тоо»). Көрүп жүрөм мезгилдерди, жылдарды, Тартуулашчу кейикчээл, жыргалды («Кыргызстан маданияты»). Кымыздан эки кесе ичкен - мундук, айрандан эки кесе ичкен - шумдук (макал).

КАЙГЫР, КЕЙИ, КАПАЛАН, КАЙГЫЛАН, МУҢДАН, МУҢАЙ, МУҢКАН, НААЛЫ, ӨКҮН, КҮЙ

Арман кылуу, убайым тартуу, азап чегүү, ыза болуу.

Калың эл келип жабылып, Кайгырып мени карашат (Токтогул). Айша кейип-кепчиген Бурулчанын көңүлүн көтөрмөкчү болду (Баялинов), Баса, карындашың капаланбай турабы? (Жантөшев). Кайгыланбай кайрат кыл («Манас»). Мунданып жерди караба (Δ). Сайра муңайым Батынанын саамайынан сылады (Сыдыкбеков). Алымкул эне-атасы, кызуу сүйгөн жары жөнүндө айтып мунканат (Абдукаримов). Капитан бирөөнүн капаланганын, наалып сүйлөгөнүн өлгүдөй жек көрөт (Жантөшев). Өткөн ишке өкүнбө (макал). Жумушчу тап бир уулунан айрылды, Катую күйүп, күнгүрөндү, кайгырды (Турусбеков).

КАЙДА, КАЯКТА, КАЕРДЕ, КАНА

Кайсы жерде, кайсы тарапта.

Атаң кана, кайда иштейт (Сыдыкбеков). Балам, сен каякта жүрөсүң? (Δ). Окумуштуулар менен жолугушуу каерде болот? (Δ). Кайран досу каерде жүрөт болду экен? (Гапаров). Кана, эми бери бас (Мавлянов).

КАЙКАЛА, ЧАЛКАЛА

Боюн түзөп, көкүрөгүн көтөрө, менменсинип чирене басуу, отуруу, сүйлөө.

Кечээги окуя Бактыгүлдүн эсинде калганбы, кайкалап тура калды («Ала-Тоо»). Лап көтөрүп чалкалап, Ташты кумдай талкалап (Осмонкул).

КАЙПАКТА, ТАЙСАЛДА, ЖАЛТАКТА

Болгон ишти, окуяны билер-билбес абалда кылып сүйлөө, үстүртөн жондотуп айтуу, сөздү тике айта албай туруу, жооткотуу.

Кайпактап, жуукурсунуп жүргөн менен, Бир күнү сыры чыгат булуң-булуң (Аалы). Ар кимге бирдей жалтайлайт, Адилет сөздөн тайсалдайт («КОС»). Жаш башы менен жалтактап, Жалкоолук кылган онобу?! (Осмонкул).

КАЙРА, КАЙТА, КАЙРАДАН, КАЙТАДАН, ДАГЫ, УЛАМ, ЖАНА

Окуянын, иштин, аракеттин, көрүнүштүн ж.б. эки же андан көп жолу кайталанышы.

Катардагы синонимдердин эки ирет (мисалы, **кайра-кайра** кайталанып да) айтылышы ойду күчөтүш үчүн колдонулат **Улам** башка синонимдерге салыштырмалуу аракет көп жолу жана бат-бат кайталанганда айтылат.

Асан Айсулууга кайра келди (Баялинов). Каныбек бир караган нерсесин кайта-кайта карагысы келет (Жантөшев). Керим китебин кайрадан окуй баштады (Δ). Ишке кайтадан киришти (Δ). Эми дагы китеп окуй бериңиз (Δ). Ажар улам тышка кулагын түрөт (Жантөшев). Жана да Бактыбек деп ардактаган, Момун бар кой оозунан чөп албаган (Осмонкул).

КАЙРАН, БАЙКУШ, ЭСИЛ, ЧИРКИН, КУРГУР, КУРГАН

Өкүнгөндө, аяганда, сыйлоо иретинде (жакшы адам эле, бирөөгө жамандыгы жок киши болчу, урматтуу киши деген мааниде) колдонулат.

Кайран жанды кол менен Жасап алар болсочу (Токтогул). Байкуш кемпирдин башы айланып кетти белем (Сыдыкбеков). Эсил энем Каныкей, Өлбөй тирүү бар бекен («Сейтек»). Чиркин, өмүр өткөн соң, Кайрылып кайра келеби (Токтогул). Өңүндөн да азып калыптырсың, кургурум (Байтемиров). Курган жанды кыргатсак, келип-кетип катташсак (фольк.).

КАЙРАТ, КУБАТ, АЛ, КҮЧ, КАРУУ, КУДУРЕТ, ДЕМ, ДАРМАН, МЕДЕТ, МЕДЕР, ШАЙ, ШАЙМАН

Кишинин бирдемени аткарууга болгон эрки, энергиясы, бир ишти орундатууга болгон мүмкүнчүлүгү.

Катардагы синонимдердин ичинен **дем** кыргыз адабий тилинде сейрек, түштүк диалектилерде активдүүрөөк колдонулат. **Дарман** - диалектилик мүнөзгө ээ. **Медет, медер** көбүнчө элдик оозеки чыгармаларда, энчилүү адам аттарында (антропонимдерде) учурайт.

Куру кайрат таш жарат (макал). Кубатым жетпей турган кезде (Δ). Бөрү карыса да, бир койлук алы бар (макал). Советтер Союзунун күч-кубаттуулугу (Δ). Карууң кетет кейибе, Кулак сал менин кебиме (Токтогул). Ар ким өз кудуретинин жетишинче сабакка далбас урууда (Бейшеналиев). Улуу совет элиң бар, бүтпөс сенин демиң бар (Δ). Кагылайын дарманым, менде жоктур арманым (Δ). Айланайын медетим, эми мен кантет экенмин (Δ). Эмгектеш жалгыз медедим, Эркекче кубат берерим («Эр Табылды»). Баскан сайын тизеге чыккан күрткү анын шайын кетирет (Байтемиров). Арабакечибиздин ак көбүктөнүп, шайманы кетип да калды (Бөкөнбаев).

КАЙРЫМ, БРАЙЫМ (ЫРАКЫМ), МЭЭРИМ (МЭЭР), КҮЙҮМ

Боорукердик, гумандуулук, бирөөгө кылган жакшы мамиле.

Кайрымы жок жигитти ким жактырмак эле (Δ). Гүлайымдын өзүнөн башкадан ырайым күтпөйм (Бейшеналиев). Ушул учурда эне кадимки энелик мээрим менен элжиреп карады (Байтемиров). Ата-энесине күйүмү жок («КОС»).

КАЙТАР, КҮЗӨ, КОРГО, КӨЗДӨ

Көз болуу, көз салуу, бир нерсени ар түрдүү коркунучтан, кол салуудан, кыянатчылыктан кароо.

Советтик чекти кайтарып, Жеңилбес кызыл эл турат (Үмөталиев). Бүт эмгекчилердин азаттыгын күзөйбүз (Тоголок Молдо). Элин коргоп душмандан, жоого каршы чабышса (Жантөшев). Таяк алып колуна, Малды көздөп турасың (Токтогул).

КАЙЫЛ, БРААЗЫ, МАКУЛ

Болгонун болгондой кабыл алуу, тагдырдын буйругуна, жазганына моюн сунуу.

Алдыда өлүм болсо да өткөндүн баарына кайыл болмогу (Айтматов).

КАЙЫМ, БАТ, ТЕЗ, ЗАМАТТА

Байкалып-байкалбастан, көз ачып жумганча, ылдам.

Деңиз бетинен ак жол толкун жалданып чыга келет да, жантаынымдай болуп, көз алдынан кайра кайым жоголот (Айтматов). Көз караштары бат эле жакындашкан (Сыдыкбеков). Турмуштун көшөөгөсүн тез эле өз көзү менен көрдү (Мураталиев). Жаңылык жаратуу заматта эле боло койбойт («Кыргыз туусу»).

КАЙЫП, ЗАТ, КӨРҮНҮШ (КУБУЛУШ)

Көзгө байкалып-байкалбаган, сезилип-сезилбеген абал, түйшүксүз кубулуш.

Доошун мурда кулак укпаган, өзүн мурда көз көрбөгөн кандайдыр бир укмуш талаа үстүнөн кайып учуп келе жатат (Айтматов). Моюнкумдун асманында бир кайрып салып, зат учуп кетишти (Айтматов). Мындай көрүнүштү биринчи жолу көрүшүм (Δ).

КАЙЫР, КУДАЙЫ, САДАГА, ЗЕКЕТ, НАЗИР

Тилекчи-суранчыга (ошондой эле кудайга арнап, атап) берилген нерсе.

Мурда бул сөздөр көбүнчө диндик ишенимге байланыштуу дин өкүлдөрүнө, жарды-жалчыга кишинин өз калоосу, эрки менен бир нерсе (буюм, акча ж. б.) бергенин түшүндүргөн. Азыр бул сөздөр тарыхый чыгармаларда, оозеки кепте какшык, каймана мааниде айтылат.

Эл кыдырып кайырды Сурап келе жатамын (Токтогул). Кудайы, назир берүү (Сасыкбаев). Сары улакты чаптырып, садагасын өткөрдү (фольк.). Кузгундай болгон молдолор, Куркулдаган соргоктор, Зекет алса тойбойбу (Токтогул). Манап болсо барктадың, «Назирди дөөм» деп, Ар жерге барып мактадың (Барпы).

І КАК, КУРГАК

Мөмө-жемиштин кургатылганы, кургатылып катырылганы.

Карагаттарын жайпак табакка салып как кургатышы (Δ). Куржундун эки көзүндө өрүк кагы, жийде сыяктуу кургак жемиштер бар (Абдукаримов).

II КАК, УР

Көбүнчө казык, мык, шынаа жана башканы уруу, киргизүү.

Узун арча казыкты мамынын жанына какты (Δ). Колу жок, уруп турат, буту жок, жүрүп турат (табышмак, жандырмагы - саат).

КАКШЫК, МЫСКЫЛ, КЕЛЕКЕ (КЕЛЕЧЕ), МАЗАК, ШЫЛДЫҢ, КЕКЭЭР

Кемсинтүү, жактырбоо иретинде, ошондой эле ашыра баалоо же өтмө мааниде колдонулат.

Бул синонимдердин ичинен какшык менен мыскыл жазма тилде көбүрөөк, ал эми келеке, мазак, шылдың, кекээр оозеки кепте активдүү колдонулат. Мазак диалектилик мүнөзгө да ээ.

Курулай какшык сөздөн эчтеке чыкпайт («КОС»). Толмоч кара тоголок бала Маликтин сөзүн коштоп, Өмүрбекти мыскылга ала сүйлөдү (Таштемиров). Ой, сен окуйсунбу же мени келеке кыласыңбы? («Ала-Тоо»). Тигилер чучукка сайыла турган кеп менен Көкөнү мазак кылууда (Касымбеков). Алымкул эч кандай кордукка, шылдыңга, адилетсиздикке чыдачу эмес (Абдукаримов). Кекээри жок, кер какшыгы жок сүйлөгөн болбойбу (Убукеев).

КАКЫЛДА, ШАКЫЛДА, БАКЫЛДА, ТАКЫЛДА

Жандуу, так, даана, тартынбай, ошондой эле тынымсыз сүйлөө.

Катардагы синонимдердин ичинен какылда, шакылда, акылда үнү анчалык бийик эмес, так сүйлөгөн адамга, ал эми бакылда үнү бийик жана батыраак сүйлөгөн кишиге карай колдонулат.

Кемчиликтерди жоёлу деп, какылдап-какшап айтып эле келе жатам (Убукеев). Бара-бара баягы Жылдызкандын уяңдыгы жоголуп, шакылдап сүйлөй турган болду (Байтемиров). Бакылдаган текени суу кечкенде көрөмүн (макал). Такылда, тилим, такылда, Алтындай сөздөр акында (Шүкүрбеков).

КАКЫР, ТАКЫР

Эч кандай өсүмдүк өспөгөн, чөп чыкпаган (жер, аймак. ж. б. тууралуу).

Жакыр элди жыргаткан, Какыр жерге гүл чачкан (Бөкөнбаев). Чөп чыкпаган такыр жер («КОС»).

КАЛ, МЕН

Адамдын денесиндеги (тубаса пайда болгон, туулган кезинде эле болгон кара, кызыл, көк) так, белги.

Салимага мурун менен ууртунун ортосундагы калдын жарашып калганын айт (Абдукаримов). Зарылдын оң кашынын астынан кичинекей меңи көрүнөт (Сыдыкбеков).

КАЛДАСТА, КАРБАЛАСТА, ДАЛБАСТА, АЛДАСТА, ШАШКАЛАКТА

Тынчы кетүү, шашуу, шашкалактоо.

Калдастаган Чаргын Зарылга бурула карады (Сыдыкбеков). Кычан менен Атай карбаластап жетип келишти (Бейшеналиев). Далбастаган атамды алыстан көрдүм (Δ). Жолбунов мукактанып, эч дем ала албай алдастап калды (Убукеев). Жанболот коштошушту да, шашкалактап Айнанын үйүн көздөй жөнөдү (Шимеев).

КАЛКА, ЖӨЛӨК, ТИРЕК, КАНАТ, МЕДЕТ, МЕДЕР, КАРА, ТАЯНЫЧ, БЕЛ, КАРАЛ

Кишиге (айрыкча балага, ага-иниге, тууган-туушканга) карата: жардам берүүчү, өбөк болуучу, келечекте каралашуучу.

Калкасы менен бирөөнүн Канча күн деги жашамак? (Маликов). Кагылайын, сендей менин жөлөгүм бар (Δ). Тирегисиң элиндин, Түбөлүк тынчтык каалаган (Осмонкул). Кагылайын канатым, сенсиң менин санатым (Δ). Кутмандуу күндө төрөлдүң, кагылайын медетим («Кыргызстан маданияты»). Жакшы аял эр азаматтын аскар тоодой медери (Жантөшев). Жабдык салып, ат минип, жака салып, тон кийип, Жанымда болгон карам жок («Манас»). Комсомолдор партиянын таянычы болду («Коммунист»). Кеңеш өкмөт чебибиз, Байлаган бекем белибиз («Жазгыч акындар»). Жаныңдагы беш жолдош, жанга карал эш жолдош («Саринжи - Бөкөй»).

КАЛП, ЖАЛГАН, ТӨГҮН, ӨТҮРҮК

Чындык эмес, туура эмес, чын эмес, чындыкка туура келбеген, коошпогон.

Калптын казаны кайнабайт (макал). Бул сөзүндө жалган жок (Тоголок Молдо). Абийирдин окуучулардын демилгесин төгүнгө чыгаргансып олунуп айткан сөзүн Абаз ичинен жактырган жок (Таштемиров). Кайдасыңар кадимки старчындар, Сөзүнүн жарымы өтүрүк, жарымы чындыр (Тоголок Молдо).

КАЛПЫЧЫ, ЖАЛГАНЧЫ, ТӨГҮНЧҮ

Чындыкты бурмалап сүйлөгөн адам.

Мындагы синонимдердин ичинен **төгүнчү** сейрек жана оозеки кепте колдонулат.

Калпычы атка коносун, бир эмес, жалпы калк айтса (Токтогул). Жалганчынын чын сөзү жалганга кетет (макал). Төгүнчү деп көпкө жектеди (Δ).

КАЛЧЫЛДА, КЫЛЧЫЛДА

Сууктан үшүп титирөө, ичиркенүү, үшүгөндүктөн, муздак суу тийгендиктен бүткөн бою дүүлүгүү, чыйрыгуу.

Гүлайым безгек болгон кишиче калчылдап кетти (Абдукаримов). Кылчылдап тоодо жүрөбүз Кышкы бороон ызгаарда (Осмонкул).

КАЛЫС, АДИЛЕТ, ТУУРА, АДИЛ (АДЫЛ), ЧЫНЧЫЛ, АДӨӨЛӨТ, АДИЛЕТТҮҮ, АКЫЙКАТ

Туура сүйлөгөн, чынын айткан, баарына тегиз караган, кара кылды как жарган.

Ар кайсыны тең ойлойт - азамат эрдин калысы (Осмонкул). Адилет сүйлөп, ак жүргөн - жигиттин белгиси (Δ). Чын сөздү туура айтуудан таймана албайм, биз элбиз, биз кишибиз - сени менен (Осмонов). Адил заман тушунда өчүмдү алдым манаптан (Токтогул). Булар жүрөгү өрт, чынчыл пионерлер эмеспи (Бейшеналиев). Чоң атабыз өзү кедей болгону менен, адөөлөт киши болгон экен (Δ). Каяша эмес, адилеттүү эле сөз айтам деп, атандын эмне болгонун көрүп турасың го! (Абдумомунов). Биздерге бүткүл элдер кылат кубат, Акыйкат жер жүзүндө жеңип чыгат (Шамшиев).

I КАМ, КАМЫЛГА, ДАЯРДЫК, АРАКЕТ

Көрүлгөн камкордук, күтүнгөн аракет, атайын камынгандык.

Эл үчүн кызмат кылсам деп, Эр жигиттин камы бар («Эр Табылды»). Камылганаарды жакшы көрүп, малыңарды жакшы баккыла (Абдумомунов). Жаңы окуу жылына даярдык («Советтик Кыргызстан»). Аракет кылсаң - берекет (макал).

II КАМ, ЧИЙКИ

Бышпаган, жетилбеген: түз маанисинде - тамак-ашка, мөмө-жемишке, эгин-тегинге; өтмө маанисинде - иш-аракетке, чыгармага карата айтылат.

Төрт түлүк малын бөлгүлө, арпасын кам оргула («КОС»).
Чийки эт койбой салгыла, Бүт бышырып алгыла («Эр Табылды»).

КАМАК, ТҮРМӨ, НАБАК (АБАК)

Кылмышкер(лер)ди камоочу жай.

Калкыма качан кетемин, Камактан бошор бекенмин
(Токтогул). Боздоп ыйлап түрмөдө, Жаткан болчу Токтогул
(Токтогул). Набакка кама («КОС»).

КАМДУУ, КАМКОР, КАМЫЛГАЛУУ, КАМБЫЛ, САРАМЖАЛДУУ

*Көбүрөөк кам жеген (же көбүрөөк кам көрө турган),
жыйнактуу, даярдыгы бар, ишине тыкан; оокат-тиричилигине
керектүү нерсеси дайым даяр турган, аларды сактай билген.*

Камдуулар китеп, дептерин иретке келтирүүдө (Бейшеналиев).
Ал адегенде эле камкор, чыйрак чыкты (Сыдыкбеков). Отряддын
адамдары камылгалуу (Сыдыкбеков). Шопок өзүнө тың, оокатка
чыйрак, эмгекке камбыл киши болгон (Бөкөнбаев). Сарамжалдуу
жигитке, Жандын баары таң калат (Тоголок Молдо).

КАН (ХАН), ПАДЫША (ПАША, ПААША)

*Түрк жана монгол элдериндеги (ошондой эле Жакынкы жана
Орто Чыгыштын кээ бир өлкөлөрүндөгү) бийлөөчү укукка ээ
болгон монарх (князь) титулу жана ушундай титулу бар адам.*

Сынга толгон баланы Хан көтөрүп алалы («Эр Табылды»).
Зулум падыша, бай-манаптын тушунда элди, жерди кара туман
каптаган (Нуркамал).

КАНААТ, КАНИЕТ (КАНИМЕТ), ТОПУК, ШҮГҮР

Алымсынгандык, ыраазы болгондук.

Канаат карын тойдурат (макал). Колунда барына каниет
кылсаңчы (Бейшеналиев). Жок болсо өз колунда, Топук кылып,
бирөөнүн кол сунбагын ашына (фольк.). Өз ата-энеси да шүгүр
кылып басып жүрүшөт («Кут билим»).

КАНАЛ, ӨСТӨН

*Ирригациялык курулуш, сууну бир жерден экинчи бир жакка
агызып (буруп) кетүү үчүн жасалган (казылган) чоң арык.*

Канал казып туш-туштан, Агызды терең дайраны (Үсөнбаев).
Электр станциясына суу агызчу өстөн казылат (Сыдыкбеков).

КАНДАЙ, КАЙСЫ

Аныктоо, тактоо үчүн жана бир нерсенин түрүн, түсүн сапатын, касиетин ж. б. билүү максатында колдонулат (суроо берилет).

Искендер, дарманың кандай? (Турусбеков). Ал кайсы киши? (Сыдыкбеков).

КАНДАЙДЫР, ЭМНЕГЕДИР

Себеби, жөн-жайы күдүк, бүдөмүк ойго, окуяга, көрүнүшкө ж. б. карай колдонулат.

Ызакул кандайдыр бир иш менен сыртка чыгып кеткен экен (Бейшеналиев). Көчөттөрдү отургузуп бүткөн соң, мен эмнегедир дөбөгө чыктым (Сыдыкбеков).

КАНДАЙЛЫКТАН, ЭМНЕЛИКТЕН (НЕЛИКТЕН), НЕГЕДИР

Бир нерсенин жөн-жайын билүү үчүн (кандай себепке байланыштуу, эмне себептен, кандайча деген мааниде) берилүүчү суроо.

Кандайлыктан иштин жыйынтыгы ушундай болуп калды? Эмнеликтен, бийик аска, бийик зоону көрсөм, бийик ой, бийик максат пайда болот? («Мугалимдер газетасы»). Карап туруп, негедир жибип кетти (Гапаров).

КАНЧА, НЕЧЕ (ЭЧЕ, НЕЧЕН)

Көппү, азбы? (заттын санын, эсебин суроо үчүн колдонулат).

Москвадагы олимпиаданын ачылышына канча күн калды? (Δ). Көз ачып жумганча Чоконун көңүлүнө алда нече ойлор келип кетти (Жантөшев).

КАҢТАР, КОҢТОР, КӨҢТӨР, АҢТАР, ТӨҢКӨР

Бир нерсени экинчи жагына оодаруу, ич (ылдый) жагын сыртына (тескери) каратуу, астын үстүнө келтирүү.

Кара жерди каңтарып, Эшилтип эгин айдаган (Тоголок Молдо). Коңторо чаап майдалап, Катуу жерин эриткен (Осмонкул). Кычан чакадагы бөксөргөн сууну көңтөрүп жиберди (Бейшеналиев). Трактор менен жер айдап, Дыңды аңтарып таштаган (Осмонкул). Тоодой болгон Коңурду Төңкөрө сайып турганы (Маликов).

КАҢШААР, ИМИШ, КАҢЫРТ, ШЕК-ШЫБЫР

Бүдөмүк кабар, анчалык так эмес дарек, анчалык далилденбеген кеп-сөз, кабар.

«Токтогул Ош жакта жүрөт» деген каңшаарды уктум (Тоголок Молдо). Чал бир кездерде дербиш болгон имиш, эл кыдырып, жер кыдырып жүрчү экен (Гапаров). Чалкалмактын каңыртын Угуп жатты Табылды («Эр Табылды»). Түрдүү имиш, божомол, шекшыбырлардын бардыгы Анаркан менен Алымдын айланасына жайыла баштады (Жантөшев).

КАПАР, ОЙ, КӨҢҮЛ (КӨӨН), НАЗАР, ЭС

Бир нерсеге зээндин бурулгандыгы, сезимдин багытталгандыгы, назар салуучулук, ой бөлүүчүлүк.

Андан калса, ишти чыны менен уюштура албагандыгын капарга албай, кур шылтоого жамынганга көнүп калган («Советтик Кыргызстан»). Эки элдин адабий байланышы тууралуу адил ойлорун чын ыкластык менен ортого салышканына нараазы болдум («Ленинчил жаш»). Көз ачып-жумганча Чоконун көңүлүнө алда нече ойлор келип кетти (Жантөшев). Отурган адамдардын назары жалгыз гана төрдө малдаш токунуп отурган ак сакал адамга бурулган (Каралаев). Кээде ошонун баары адамга узак ойлонууда эске келет («Мугалимдер газетасы»).

КАПТАЛ, КАПШЫТ, КАРЧЫТ

Бир нерсенин жаны (оң, сол жагы), тарабы.

Турбай дагы атты эле, ок аюунун оң капталына тийди (Баялинов). Кулбаш капшытта отурду (Абдукаримов). Карчытынан кармап койду («КОС»).

КАПЫС, КОКУС, КАПИЛЕТ

Байкоосуз, күтүлбөгөн (күтпөгөн) жерден.

Миң киши Мырзатөлөнүн алдынан капыс качырып чыгышты («Кыргыз эл жомоктору»). Кокус ката жибердим мындан кийин жаңылбайм (Осмонкул). Кайсы маалда болбосун капилет чыгар кырсыктан качып, кең көкүрөктөрү менен аба жиреп, кыйналбас үчүн алар дамамат баштарын жерге салып жүрүшөт (Айтматов).

I КАРА, КӨР, ТИКТЕ

Көз жүгүртүү, назар салуу, байкоо.

Динар чоң энени аянычтуу карады (Сыдыкбеков). Чоң жолдо зымырап кетип бара жаткан машинаны көрдү (Δ). Колхозчулар Мамбеткулду тиктеди (Каимов).

II КАРА, БАК

Чоңойтуу, өстүрүү, жетилтүү.

Кыз жети жашка чыкканга чейин чоң энеси караган (Δ). Абазды ушул кемпир багып чоңойткон (Таштемиров).

КАРААН, БАРААН, СӨЛӨКӨТ, ЭЛЕС, ШАҢГАЛАТ

Нерсенин алыстан көрүнгөн (билинер-билинбес болгон) сөлөкөтү.

Катардагы синонимдердин ичинен **шаңгалат** диалектилик мүнөздө.

Эки караан жакындап келе жатты (Сыдыкбеков). Мандайга чыксам, бараан бол, Баатырым, абам, караан бол («Манас»). Сөлөкөтүнө карасам, Манаска окшош эмессиң («Манас»). Жети жашар кыздын эсинде - жайдары адамдын элеси («Ленинчил жаш»). Дөңдө бир шаңгалат көрүндү (Δ).

КАРАГАНДА, САЛЫШТЫРГАНДА

Эки затты (окуяны, ойду ж.б.) бири-бирине теңдештиргенде, барабарлаштырганда.

Жылдызканга караганда Уркуя тың (Байтемиров). Тумшуктун тескей бети наркы күңгөйүнө салыштырганда таптакыр жаңы жер (Сыдыкбеков).

КАРАГАТТАЙ, КАПКАРА, КӨМҮРДӨЙ

Бул синонимдер нерсенин өңүн, каралыгын күчөтүп көрсөтүүдө колдонулат.

Карагаттай көбүнчө жандуу нерселерге (айрыкча поэзия да аялдардын көзүнүн сулуулугун көрсөтүүдө, ашыра сүрөттөөдө) айтылат.

Карагаттай тунук көздөрүн алайтып бизди карап, аргасыз жылмайды («Кыргызстан маданияты»). Капкара узунчачы жаанга суу болуп, мурунку аземдеп таралган калыбынан бузулган («Учкун»). Көмүрдөй болгон колдорун жууп жатып, мага кылчая карады (Δ).

КАРАГЫМ, КАРАЛДЫМ, МЕДЕРИМ, МЕДЕТИМ, ЧЫРАГЫМ,
КАЛКАМ, ЖӨЛӨГҮМ, ТИРЕГИМ, КАНАТЫМ, КУЛУНУМ.
СЕКЕТИМ, ЖАРЫГЫМ

Эркелетүү, жакшы көрүү, урматтоо маанисинде (менин эң жакшы көргөнүм, менин абдан жакыным сүйүктүүм деген мааниде) айтылат.

Эсенсиңби, карагым, Сөзүн ук эшен бабаңдын (Токтогул). Айтып берем, каралдым, кийин баарын айтам (Аалы). Тынч күндөрдө төрөлдүн, Кагылайын медегим (Осмонкул). Күлүп койчу кыткылыктап, медегим, кетирейген ак тишинди көрсөтүп («Мугалимдер газетасы»). Мен кеткенде төрт жашар Аркамда калган чырагым (Токтогул). Кагылайын калкамсың, жөлөгүмсүн, аркамсың (Δ). Тирегисиң элиндин, Түбөлүк тынчтык жеримдин (Осмонкул). Канатым менин жетилди (Δ). Көп кечигип кетпестен, Кулунум, өз элине барып кел (Үсөнбаев). Ата журтум, тууган элим, мекеним, Жан кубатым, сүйгөн жерим секетим (Осмонов). Атаң бүгүн келбей калышы да ыктымал, уктай бер, жарыгым («Кыргызстан маданияты»).

КАРАЖАТ, КАРЖЫ

Кандайдыр бир иштерди иштөөгө, аткарууга арнала турган (же арналган), керектеген (же керектелүүчү) жумишалуучу (же жумишалган) акча, мүлк, чыгым, байлык ж. б.

Кыргыз элинин фольклорун жыйноо үчүн совет өкмөтү эчен каражаттар берген (Бөкөнбаев). Каржым жетпейт («КОС»).

КАРАЙ, КӨЗДӨЙ, КАРАТА

Белгилүү бир багытка, мейкиндикке карата (жол тарткандык, багыт алгандык).

Колду баштап, Мендирман, жоону карай жөнөдү (Жантөшев). Шаарды көздөй бет алган үч-төрт машинага өңчөй мектеп окуучулары түшүп алышкан («Жаш ленинчи»). Каныбек менен Ажар ары карата жөнөдү (Жантөшев).

КАРАКТА, ТАЛА, ТОНО

Бирөөнүн (же бирөөлөрдүн) буюмун, малын ж.б. зордоп (күч менен) тартып алуу, зыянга учуратуу.

Жолдон өткөн кишинин Атын сойгон карактап (Барпы) Чаап, талап жеп жүрүп, Букарадан айрылган, Рыскулбектин беш каман (Токтогул). Кембагалдын кийимин Тоноп алды басмачы (Барпы).

КАРАКЧЫ (КАРАЧКЫ), ТАЛООНЧУ, ТОНООЧУ

Бирөөнүн мал-мүлкүн зордоп, коркутуп алган адам (адамдар).

Илгери жети каракчы болгон экен («Кыргыз эл жомоктору»). Талоончулар жөнүндөгү окуяны айтып берди (Δ). Тоноочулар капчыгайдагы үңкүргө бекинишкен экен (Δ).

КАРАЛА, КҮНӨӨЛӨ, АЙЫПТА, ЖАМАНДА

Жаманатты кылуу, жалаа сөздөр айтуу, жаман көрсөтүү.

Кармады мени Керимбай, Каршылык менен каралап (Токтогул). Жакындагы жоболондуу окуя үчүн Салык Мамбеткулду күнөөлөйт (Каимов). Күндө жейсиң айыптап, Бүтүн журттун баарысын (Токтогул). Аны жамандап эмне кереги бар (Аалы).

КАРАЛЫК, АРАМДЫК, БУЗУКУЛУК (БУЗУКТУК)

Жаман ойлуулук, кара ниеттик.

Айылды алалык бузат, араны каралык бузат (макал). Анын арамдык менен отурганын Анархан сезген жок (Жантөшев). Шаарга окуйм деп келип, бузукулук, уурулук кылдым, хулигандарга кошулдум, акыры түрмөгө түштүм («Учкун»).

КАРАҢГЫ, САБАТСЫЗ, БИЛИМСИЗ, ТҮРКӨЙ

Окубаган, билим албаган, кат тааныбаган.

Мен болсом окубаган караңгы (Жантөшев). Сабатсыз болгондугуна карабастан, айылдагы кадырлуу кишилерден болуп саналат (Δ). Билимсиздер канча кайрат кылса да, көрсөтпөсө көп сырларды биле албайт (Аалы). Мен окубаган түркөй адаммын (Сыдыкбеков).

КАРА ӨРҮК, КАЙНАЛЫ

Роза гүлдүүлөр тукумундагы данектүү мөмө өсүмдүгү жана анын жемиши (мөмөсү).

Кара өрүктөр текши мөмө байлаптыр (Δ). Атымды үйүбүздүн жанындагы кайналыга байлап койдум (Δ).

КАРАПА, ЧОПО

Минерал кошулмалуу керамика жана анын аралашмасы бышырылып жасалган буюм, идиш, ошондой эле минерал кошулмалуу масса.

Карапага өстүрүлгөн гүл буруксуп турар эле (Сыдыкбеков).
Машина өтө бергенде, катуу жамгырдан кийин эзилип жол
жээгинде чопо эшиле берди («Кыргызстан маданияты»).

КАРАПАЙЫМ, ЖӨНӨКӨЙ, ЖӨН, ТИМ

Куулук-шумдугу жок, мүнөзү жакшы, менменсинбеген.

Карапайым койчулар көптү билет (Жантөшев). Абдан
жөнөкөй, бой көтөрбөгөн сонун киши (Жантөшев). Жөн кишиси бу
болсо, Дөө кишиси не болот? («Манас»). Ал сөзүн тим сүйлөбөйт,
макал-лакаптап, кээде жамактап сүйлөйт (Δ).

КАРАШТУУ, ТААНДЫК, ТИЙИШТҮҮ (ТИЕШЕЛҮҮ), ТЕН

*Бирөөгө, мекемеге, ишканага карайт деп эсептелген, кимдир
бирөөгө (бирөөлөргө), мекемеге ж. б. караган мал-мүлкү ж. б.
кимдир бирөөнүн карамагындагы, ага жата турган.*

Чүй районуна караштуу айыл (Δ). Элге таандык мурас (Δ). Бул
бизге тийиштүү жай го (Сыдыкбеков). Бул мага тен шыбага (Δ).

КАРГАША, КЕСЕПЕТ, КЫРСЫК, КОКУСТУК, ЖОЛТОО, КЕДЕРГИ, СААТ, БӨГӨТ, ТОСКООЛ

*Зыяндуу таасир, күтүүсүздөн болгон жамандык,
кыйынчылык.*

Бул катуу каргаша болду го (Сыдыкбеков). Каардуу согуштун
кесепети Сүлүктүгө да аябай тийген эле (Сасыкбаев). Эгер
аттардын бири кырсык болуп ылаңдап калса, Сейитказынын ичкен
тамагы аш эмес («Жаш ленинчи»). Чоно ар кандай кокустуктарга
даяр болуп жүрүүнү ойлоду (Каимов). Аттиң арман ай, уулунуз
жолтоо болбогондо, иш оңунан чыкмак экен да! (Жантөшев). Мен
сени үйлөнтөйүн дедим эле, бирок кедейлик кедерги болду, - деди
Култай уулуна (Абдукаримов). Эшендин кесир саатынан Элсиз
нечен түнөдүм (Токтогул). Сенин бактыңа бөгөт болоюн деген
менде такыр ой жок (Баялинов). Таалайга эми тоскоол жок
кучакташ, достор, эсен-соо (Аалы).

КАРГЫШ, НААЛАТ

Жаман ниет, тескери тилекте айтылган сөз.

Бөрү каргышы койго жетпейт (макал). Намыстуу жигит боло
көр, Наалатын албай элиндин (Бөбөнбаев).

КАРДАР, АЛУУЧУ, КЕРЕКТӨӨЧҮ

Базардан (ошондой эле үйдөн, колдон) мал, буюм, машина жана башка товарды сатып алуучу же сатып алууга ниети бар адам.

Фергана, Самарканд тарапта жоргого, азынаган айгырларга кардар көп чыгат (Жантөшев). Максуда алуучуларга кайрылды («Советтик Кыргызстан»). Керектөөчүлөр болсо өзү келет, анын үчүн көп ойлонуп отурбаңыз (Δ).

КАРМА, ТУТ, УШТА

Кол менен (бир нерсени, буюмду, затты, ж. б.) кармоо.

Катардагы синонимдердин **уштасы** көбүнчө оозеки кепте жана фольклордук чыгармаларда айтылат.

Чыркырап качсам да, кармап келбединер беле (Сыдыкбеков). Жолой бекен тутканы, Колун Кошой булкканы («Манас»). Ууру келсе - уштайбыз, башын айыра муштайбыз (фольк.).

КАРООЛ, КҮЗӨТ

Белгилүү бир объекттини (жерди, курулушту ж. б.) кайтаруу, сакчылык.

Каныбек алдыртан кароолдо турган солдаттарды карады (Жантөшев). Күлчорону күзөткө Аттандырып коюшту («Семетей»).

КАРООЛЧУ, КҮЗӨТЧҮ, САКЧЫ, КӨЗӨМӨЛЧҮ

Белгилүү бир объектти кайтаруучу, коруучу киши.

Кароолчусу туруучу Кара-Тоонун белине («Курманбек»). Жапардын алдынан күзөтчү карыя чыга келди (Баялинов). Көрбөсүн душман кокус деп, Сыртынан сакчы коюшту («Мендирман»). Ал эми мындагы көзөмөлчүлөр кемчиликтен кыя өтүшкөн («Советтик Кыргызстан»).

КАРТ, КАРТАҢ, КАРЫ, КЕКСЕ

Улгайган, жашап калган (адамдын, малдын жана башканын жашына, курагына карата).

Карт мугалим баарын карайт кубанып, Жан жагында жаштар турат кыналып (Маликов). Чоң энем бечара абдан картаң болучу (Байтемиров). Кары да бол, жаш да бол, Кадырлашкын түрүүндө (Токтогул). Мен сыяктуу далай жылды узаткан, Кардай сакал кекселерди көп көргөн (Аалы).

КАРЫГАН, КАРТАЙГАН, УЛГАЙГАН, КӨКСӨӨ

Бир топ жашка чыккан, жашы илгерилеген, карып калган, карылыгы жеткен.

Карыган кишилердй көп аяй турган эле (Δ). Картайган Токон талыкпай, Булбулдай болуп элирет (Токтогул). Улгайган киши биздин үйдүн жанынан өтүп бара жатыптыр (Δ). Келиптир кары, жашы калышпастан, Жүрүшөт көксөө чалдар чалыш баскан (Үмөталиев).

КАРЫЗ, БОРЧ, БЕРЕСЕ, НАСЫЯ, КӨТӨРМӨ

Убактынча (пайдаланууга, урунууга, сарптоого) берилүүчү же алынуучу акча (ошондой эле буюм, зат).

Карыз арасына суу жүрбөйт (макал). Дыйкандын түбү - кенч, соодагердин түбү борч (макал). Анын мага бересеси бар (Δ). Эгинтегинге, чөп-чарга, отун-сууга каралашып берип, насыяңарды үзөсүңөр (Жантөшев). Көтөрмөнү көп алып, көнүп калган кембагал (фольк.).

КАРЫЛЫК, ПЕНСИЯ

Закон боюнча белгиленген шарттарга ылайык инвалиддерге, карыган адамдарга ж.б. берилүүчү жардам, акча.

Инвалиддиги боюнча берилген пенсия (Δ). Ошондон тартып карылыкка чыккыча араба айдады («Учкун»).

КАРЫП, МУСАПЫР, БЕЧАРА, БАЙКУШ, МИСКИН, ШОРДУУ

Каралашар, кайрылышар кишици жок адам.

Кайырлуу элем карыпка, Боорукер элем жетимге (Токтогул). Кулак салбайт залымдер, Мусапыр, мундуу сөзүнө (Токтогул). Бечара, карып, кедейге Ушул закон туулду (Токтогул). Байкуш кемпирдин башы айланып кетти белем (Сыдыкбеков). Ыйлатып жесир-жетимди, мискиндерди, кемирген арам тамак доңуздарым (Тоголок Молдо). Шордуулар менен мундууну Соороткон сенсиң Октябрь (Бөкөнбаев).

КАРЫШКЫР, БӨРҮ, КӨК ЖАЛ, УЛУМА, ИТ КУШ, КАШАБА, СЫРТТАН

Итке окшош келген жырткыч, ит куш.

Миң койлууга карышкыр тийсе, бир койлуу бычак алып жүгүрөт (макал). Бөлүнгөндү бөрү жейт (макал). Ошондо

белесчеден ашып бара жаткан көк жалды көрүп, сестене түштү («Ала-Тоо»). Кышта булар табылбайт деп, кайгуулчу кашабан суурду аямак беле (Айтматов). Моюнкумдун бөрүлөрүнүн арасында бирине бир тең келген сырттан жуп болуп өзгөчөлөнгөн көккөз Акбара менен Ташчайнар (Айтматов).

КАРЫЯ, АБЫШКА, ЧАЛ, КАРЫ, АКСАКАЛ, КӨКШҮҢ,

Көп жашаган, улгайган адам.

Катардагы синонимдердин ичинен **абышка, чал, кары** дегендери нейтралдык (демейдеги) мааниде, ал эми калгандары улгайган кишилерге сыйлуу сезим, урматтоо менен кайрылганда айтылат. **Көкшүн** сейрек жана диалектилик мүнөздө.

Карыя Мамбет иштеп жүрөт (Δ). Жашымда кеткен экенмин, Болуп келдим абышка (Токтогул). Чал болуп калган кезимде жолуккан («Ала-Тоо»). Карысы жоктун - ырысы жок (макал). Аксакал дебей, жаш дебей, Алдыга койгон ураан бар (Тоголок Молдо). Көкшүн чалдар чогулушту (Жантөшев).

КАСАП, КАСАПЧЫ

Мал союп сатуучу, мал союучу киши.

Касап энесине сөөк сатат (макал). Кара эчкиге - жан кайгы, касапчыга - мал кайгы (макал).

КАСИЕТ, ШАРАПАТ, БЕЛГИ, САПАТ, АЙЫРМА, ӨЗГӨЧӨЛҮК, БӨТӨНЧӨЛҮК, АЙЫРМАЧЫЛЫК, НЫШАН

Кандайдыр бир белгиси боюнча (башка бир заттан, кубулуштан, көрүнүштөн) айырмалангандык, башкачараак болуп көрүнгөндүк.

Акыл, эс, уят, ар-намыс, Чоң касиет адамга (Шүкүрбеков). Жазда төлдүн жакшы кириши да ошонун шарапаты сыяктуу (Айтматов). Жаны барда жалынган - жаман эрдин белгиси (макал). Анын адамкерчиликтүү сапаты - кишини сыйлай билгендиги (Δ). Адам менен айбандын Айырмасы сөзүндө (Шүкүрбеков). Белектин өңүндө бир өзгөчөлүк бар экенин Сыдык эми сизди (Жантөшев). Өздөрүнүн бөтөнчөлүктөрүн таанытканы жатат (Аалы). Жаңы жазылган чыгармасынын айырмачылыгы жөнүндө сөз кылып берди (Δ). Туулганда баланын денесинде бир нышаны бар экен (Δ).

КАСТЫК (КАСЧЫЛЫК), ДУШМАНДЫК (ДУШМАНЧЫЛЫК).

Көрө албастык, терс мамиле.

Манаска бирөө кастык кылат деп, Тушунда кароол турчу экен («Манас»). Душмандык кылдың далайга («Манас»).

КАТ, ЖАШЫР, БЕКИТ

Көзгө урунтпай (көрсөтпөй) коюу, көздөн далда кылуу.

Арзыбаган буюмду Казына кылып катпагын (Осмонкул). Балдар үч күндөн бери жашырып жүргөн буюмдарын бүгүн гана ачыкка чыгарышты («Жаш ленинчи»). Берсең-ичпейт, бекитсең - койбойт (макал).

I КАТААЛ, КААРДУУ, МЭЭРИМСИЗ, ЫРАЙЫМСЫЗ

Ырайымы жок, адамга боору ачыбаган, тапш боор.

Эми Лахун бизге мурункудай катаал болбой калды (Жантөшев). Жездеси Капсалаң каардуу адам (Бейшеналиев). Тууганбай ушундай мээримсиз киши экен ээ - дешип, туугандар өздөрүнчө кейий баштады (Каимов). Бирок бул киши мурунтан мага тааныш болсо да, мен үчүн бир ырайымсыз каргашадай сезилди (Жантөшев).

II КАТААЛ, ТАТААЛ, ООР, КЫЙЫН, КЫМБАТ

Өтө кыйынчылык туудурган иш, тапшырма, аракет, жыйынтык, көрүнүш.

Жылдын катаал мезгилинде да өндүрүмдүү иштей берүүгө колхозчулар үйрөнүшкөн («Советтик Кыргызстан»). Турмушунда татаал жолду басып өткөн адам (Δ). Согуштун оор күндөрүнүн бири эле (Сасыкбаев). Кыйын иш бүтпөйт ойлосон, Жалгыз-жарым, аз менен (Токтогул). Ашуусу кымкат бел да көп, Андышып жаткан эл да көп (Δ).

III КАТААЛ, КАТУУ, ОРОЙ

Жан кейите айтылган сөз, пикир.

Какшыкталган катаал сөздөр менен кулагымды тындырышпады (Жантөшев). Бир ай болду абакем, Оорусу катуу Кадырдын (Жантөшев). Ар кайсыны бир айтып, сөзү орой, оозу бок (Тоголок Молдо).

I КАТАР, ИРЕТ, ЫРААТ

Белгилүү бир тартип, закон-ченем боюнча нерселердин (буюмдардын, заттардын) жайгашышы, бир кылка орун алышы.

Болгон ишти катары менен айтып бериңиз (Δ). Өз ирети менен Шамбет да Чаргынды тамашалап коёт (Сыдыкбеков). Берилген тапшырманы ырааты менен, шашпай аткара баштады (Δ).

II КАТАР, УДАА, ЖАНАША, КЫРКА, КЫРКААР, КЫРКАЛАЙ

Биринин артынан экинчиси, биринин тушунан башкасынын тизилиши, турушу, тизмектешкен (каз) катар, бирине-бири жакын.

Олжобай менен Кишимжан экөө катар туулду («Олжобай менен Кишимжан»). Ургаачыдан уз көрдүм, Он үч удаа кыз көрдүм («Манас»). Эки райондун малчылары жанаша конушуптур (Каимов). Кырка туруп алып пахта терип жүргөн колхозчулардын орто ченинде Жылдызкан (Байтемиров). - Жаңы полк! - Тизил, түптүз! Шанданып, кыркаар тартып алдыга жүр! (Турусбеков). Кыркалай таккан түймө («КОС»).

III КАТАР, АРА, ТОП, САП

Ортодогу мамиле, катнаш (байланышка карата).

Жолдош болбо жаттарга, Кошпойт өзүн катарга (Токтогул). Ачылып барат арабыз, Келишкен кепке жете албай (Тоголок Молдо). Балам бар деп мактанба, топтоо бирөө жок болсо (макал). Жапар сапка тизилип турган балдарга бастырып келди (Баялинов).

I КАТТА, ЖАЗ

Тизмеге, эсепке алуу, учетко тургузуу, катка түшүрүү.

Бул экөөбүздү жаңы түтүн эсебине каттады (Жантөшев). Мен сизди жазып койдум, шашпай бара бериңиз (Δ).

II КАТТА, КАБАТТА

Үстү-үстүнө коюу, кат-кат кылуу, кат-каттоо.

Ок өтпөгөн бадана, Төртөөнү каттап кийиптир («Манас»). Керез бешилик менен чөптү кабаттай сайып, тез-тез ыргытат (Бейшеналиев).

КАТТАШ, КАТЫШ (КАТНАШ)

Байланыш жасоо, байланышта болуу, келип-кетип туруу, бирөөгө баруу.

Колхоздорго катташып, тажрыйба алышкан колхозчулар (Сыдыкбеков). Жазма адабиятка оозеки речтеги диалектилердин тийгизген таасири, алардын бири-бирине болгон карым-катыштык байланыштары сыяктуу проблемалуу маселелерди чечип алуу убактысы жетип отурат («Ала-Тоо»).

КАТЫЛ, ТИЙИШ

Жакын барып сөз сүйлөө, кол тийгизүү, тийиштик кылуу, бир нерсесин ала коюу, бекитүү же кычаштык сөз айтуу.

Таалайлуу элге катылган, Таш капсын анын планы (Тоголок Молдо). Тийиштим кымтый качып кол жоолугун, Ашыктым сөз айтууга элден мурун (Үмөталиев).

КАТЫШ, АРАЛАШ

Башкалар менен кошо, бирге, чогуу болуу.

Бул ишке актив өзү баштап комсомол, пионерге чейин катышсын! (Сыдыкбеков). Эми Акман кепке аралашып, мурункуну жактап койду (Сыдыкбеков).

КАУХАР, КӨӨР

Өтө кымбат баалуу асыл таш.

Жаркырап бир караса, миң кубулган, Дубалы акак, каухар, асыл таштар (Бөкөнбаев). Жүгүн чечип караса, Зумурут, көөр таш экен («КОС»).

КАЧ, БОЗ

Жүгүрүп кетүү, алыстоо, көрүнбөй-билинбей калуу, башка жакка кетип калуу, бирөөнү жеткирбөө.

Элинен качканды бөрү жейт (макал). Айласын таппай бозуп кетти (Δ).

КАЧЫР, КЫЧЫР

Катуу нерсе сынганда сүрүлгөндө чыккан дабышка карата.

Эшикти качыр эттире катуу жапты (Δ). Керебет кычыр эткен сайын жүрөгү зырып дей түшөт («Ала-Тоо»).

КАШАА, ТОСМО, КОРУК, КУРЧОО

Өткөрбөө, коруу, тосуу үчүн жыгачтан, чырпыктан, тактайдан жасалган короо.

Карабек экөөлөп жыгачтан кашаа жасашат (Каимов). Тосмонун бери жагында отурган адамдардан сурасаңыз, ошолор жакшы билет (Δ). Жерине корук салып, бак тикти (Δ). Багына айландыра тактайдан курчоо жасады (Δ).

I КАШАҢ, КЫБЫР, КИБИР

Өтө жай жүргөн, жай кыймылдаган, шашпай иштеген, кыймыл-аракети жай, акырын.

Ал өтө кашаң кыймылдайт (Таштемиров). Кербендердин жүрүшү эң эле кыбыр (Абдукаримов). Кибиреп басып келе жатат (Δ).

II КАШАҢ, ЫКШОО

Жумуштан, иштен качкан, иштөөгө мойну жар бербеген, иш кылгандан эринген.

Балам, сен өзүнө берилген ишке кашаңдык кылып жатасын (Δ). Мышык кызматкер эле, Бир мекемеде, Анын сырын билебиз го, Барып турган ыкшоо неме («Чалкан»).

КАШАТ, ЖЭЭК

Суунун, арыктын кыр жери, бийик чети.

Кашатка турду кан Манас («Манас»). Арыктын жээгиндеги ташты кулатты (Δ).

КАШКАЙ, ЖАДЫРА, БАЖЫРАЙ, ЖАЙНА

Сүйкүмдүү, жагымдуу болуп көрүнүү, даана байкалуу.

Дөбөгө чыгып карасаң, биздин айыл кашкайып, алаканга салгандай көрүнөт (Δ). Бүгүн күн эртең мененден баштап жадырап чыкты (Δ). Сейитова тигил көрүк жакка караса, көздөрү бажырайып, маңкая түшөт (Сыдыкбеков). Жадырап-жайнап жаз келди (Δ).

КАШЫ, ТЫРМА

Кычышкан жерин кол менен өйкөө, сүрүү.

Жалкоо койчуларча санын кашып жата бермек беле (Аалы). Кичинекей жараны чукуп, тырмап ырбатты (Осмонкул)

КАЧКЫН, БОЗГУН

Качып, жашырынып, изин таптырбай жүргөн киши.

Качкында жүргөндөргө да сот тарабынан өкүм чыгарылды (“Кыргыз туусу”). Бозгунчулукта жан багыш өтө эле кыйын болот (фольк.).

КАЯША, КАРШЫ, КАРШЫК

Терс айтылган сөз, жооп, жактырбай сүйлөгөн кеп.

Алымкул, жат жерде эч кимге каяша айтпай, жакшы жүр (Абдукаримов). Ал мага көптөн бери каршы сүйлөп жүрөт (Δ). Ушул азыр ал каршыккан кайсы жоосу бет келсе да тартынбас эле (Айтматов).

КЕБЕЛБЕС, КЕНЕБЕС, ЧААЛЫКПАС

Өз оюна, көз карашына туруктуу, убадасына бекем, айтканын аткарышы шенимдүү.

Чындыкты сүйлөө, акыйкатты сүйүү акындын кебелбес сапаты эле (Бөкөнбаев). Кенебестик анын турмушундагы негизги закондордун бири эле (Δ). Сиз чаалыкпас күрөшүүчүлөрдүн катарына киресиз (Δ).

КЕБЕТЕ, КЕЛБЕТ, КЕШПИР, (КЕБЕТЕ-КЕШПИР), КЕЙИП (КЕЙПИ), ЫРАҢ, ТУРПАТ, СЫМБАТ

Кишинин сырткы көрүнүшү (түзүлүшү), көзгө урунушу (чагылышы), жалты (бүт) өңү-башы.

Анын кебетесине караганда элүү беш жаштарда деп айтууга мүмкүн болучу («Ала-Тоо»). Жийдегүлдүн келбети, көз карашы Андрейге алда немедей көрүндү (Сасыкбаев). Келгендердин кебете-кешпирине караганда социалисттик жарыштын жыйынтыгын текшергени келишкен делегация деп да ойлоого болот («Чалкан»). Ал менин бул кейпимди көргөндө менден оолактап качар («Советтик Кыргызстан»). Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз (Эралиев). Мамбеткулдун турпатында өкүмдүк да, кайра тартпас эрдик да бар (Каимов). Сымбаты сулуу чүрөктөй (Осмонкул).

КЕДЕЙ, КЕМБАГАЛ, ЖАРДЫ, ЖАКЫР, БУКАРА, БАКЫР

Колунда жок, оокаты жетишсиз, эптеп күн көргөн киши.

Кедейдин келди заманы, Байлардын кетти амалы (Тоголок Молдо). Совет мектебинин эшиги кедей-кембагалдардын балдары

үчүн ачык (Сыдыкбеков). Ыракмат силерге! Жарды болсоңор да, адамкерчиликтүү экенсиңер (Жантөшев). Томаяк эрди карып деп, Торго таштап кетпеңер (Барпы). «Жакшы киши» дечү эле, жакырларды жарыткан (Токтогул). Ачылды багың, букара, Аргымактай күжүлдө (Токтогул). Пайдасы тийчү жан эле, Бакырлардын баарына (Токтогул).

КЕЖИР, КЫЙЫК, ТЕЖИК (ТЭЭЖИК)

Тил албас, кыялы, тескери, айтканга көнбөгөн, өз билгенин бербеген, мүнөзү терс.

Тургун барып турган кежир (Баялинов). Кызыктырып кыйыкты, Кыйын жерге жибербе (Токтогул). Жаныбекти тежик деп айткан экен, катуу таарынып калыптыр (Δ).

КЕЖИРЛИК, КЫЙЫКТЫК, ТЕЖИКТИК (ТЭЭЖИКТИК)

Кыялы, жоругу тескерилик, тетирленгендик, айтканынан кайтпагандык.

Түшүнүп туруп, көрүп туруп, кантип эле кежирлик кылайын (Байтемиров). Жөнү жок эле кыйыктык кыла бергидей сен деги өзүң кимсиң?! (Δ). Тежиктик кылып туруп алган экен, күтпөй кетип калыптыр («Мугалимдер газетасы»).

КЕЗ (КЕЗЕК, КЕЗЕҢ), УЧУР, МЕЗГИЛ, ЧАК, УБАК (УБАКЫТ), ДООРОН, ТУШ, КЫЙРЫ, МААЛ, ЧОЛО, (БИР) ООКУМ

Белгилүү бир убакыт, мезгилдик агым, ченем, убакыттын болжолдуу өлчөмү.

Күн кечтеп, көз байлаган кез (Баялинов). Ал учурда почто аттарын бекеттин башчылары өздөрү айдашчу (Сасыкбаев). Эртең жайлоого көчөбүз деп турган мезгил (Абдумомунов). Эрмегим комуз колдо ойноп, Ээлигип сайрар чак ушул (Бөкөнбаев). Убактымдын жоктугунан сиз айткандарды аткара албадым (Δ). О, балалык ай!.. Ал дагы өзүнчө бир кызык доорон экен (Айтматов). Бай-манаптын тушунда Айдалып жүрүп куурадым (Токтогул). Кыйрында калың жоолордун, Кыйынын атаң чапчу эле (Маликов). Өзүңүз билесиз, азыр орок маалы келип калды (Абдукаримов). Жок, келбейсиң, чолоң тийбейт, кызыл кырман маалында (Осмонов). Үркөр төбөдөн кыңкайып, түн бир оокум болуп калган («Чалкан»).

КЕЗДЕШ (КЕЗИГИШ), УЧУРАШ, ЖОЛУГУШ

Жүз көрүшүү, бетме-бет болуу, бири экинчисине туш келүү, беттешүү.

Мына, пейли жакшы кишилер күтүлбөгөн жерден кездешет (Каимов). Сагынган теңтуштарыма учураштым (Сыдыкбеков). Омор менен мугалимдер көп жолугушат (Сыдыкбеков).

КЕЗЕК, КЕЗМЕК (КЕЗМЕТ), НӨӨМӨТ (НООВАТ)

Биринин артынан экинчисинин келиши, биринен соң экинчисинин болушу, катар тизилиши.

Нөөмөт (нооват) сөздөрү кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде колдонулат.

Эмки кезек Уркуяга тийди (Байтемиров). Ар бир оюнчу кезмеги келгенде колундагы ташты же чынынын сыныгын төрт бурчтуктун көзөнөгүнө дал түшкөндөй кылып ыргытат («Байчечекей»). Нөөмөт боюнча бүгүн мен чай койгон элем (Касымбеков).

КЕЗЕКТЕШ, АЛМАК-САЛМАК, УЛАМ (УЛАМ-УЛАМ)

Биринен кийин бири, биринен сала бири (кезек менен иштөө), бирине бири кезек берүү.

Кезектешип жыйнасак, далай ишти бүтүрөбүз го (Δ). Келиндер сапыргычка алмак-салмак дагы да топон салышты (Баялинов). Сары саптуу калемди сыяга улам малып коюп, Сыдык отурат (Жантөшев).

КЕКЕН, ЫЗАЛАН (ЫЗАЛА), ЫЗЫРЫН

Бирөөнү жаман көрүп, ичине кандайдыр бир арамдык, кек сактоо, жамандык ойлоо.

Кекенип калды, бирдеме кылып жүрбөсүн (Δ). Болор-болбос сөз үчүн өзүнөн өзү ызаланды (Δ). Косолапов муштумун силкилдете ызырынып койду (Жантөшев).

КЕКЕТ, ЖЕКИР, ЖЕКТЕ, ЖЕМЕЛЕ, ЗЕКИ, КОДУЛА

Кагып-силкип, коркута орой сүйлөө, кемсинте мамиле жасоо; кыр көрсөтүү.

Кекетпе, болуш кекетпе, Кудайдын досу болсоң да (Бөкөнбаев). Каныш Батыйнаны жекире сүйлөдү (Убукеев). Кудакени жактырбай, Жектеп жүргөн андан көп («Олжобай менен

Кишимжан»). Сени эч ким жемелей албагандай бол («Ала-Тоо»). Зекибе, сенден корко турган жерим жок (Турусбеков). Бири-бирин курулай кодулабай, ынтымакта оокат кылышсачы («Ала-Тоо»).

КЕКЕЧ, САКОО, ЧҮЧҮК

Сөздү түзүк, шар сүйлөй албаган, муактанып сүйлөгөн.

Мурдагыдай эле кекечтенип сүйлөдү (Δ). Сакоонун тилин энеси билет (макал). Тилиңиз чүчүк экен деп, мени сүйлөтпөй коюшту (Δ).

КЕКЕЧТЕН, САКООЛОН, МУАКТАН, БУЛДУРА

Токтолуп-токтолуп сүйлөө, аптыгып-тутугуу.

Шабыралы кекечтенип сүйлөй албайт (Байтемиров). Наймат сакоолонуп, сүйлөй албай туруп калды (Δ). Бала Дүйшөнкулдун суроосуна жооп бере албастан муактанды (Бөкөнбаев). Булдурайт, так сүйлөбөйт, чыкпайт үнү (Токтомушев).

КЕКИРТЕК, АЛКЫМ, АЛК, КУЛКУН (КУЛКУМ), ТАМАК, КОКО, НАПСИ, НИЕТ

Анатомиялык орган, мүчө, моюндун ылдый жагы, жеген тамак-аш ооздун ичинен өтө турган жер, ооз көңдөйү менен кызыл өңгөчтүн туташкан жери жана ага туташ сырткы жагы.

Арыстандай кекиртектен алып жыктың (Бөкөнбаев). Бир алкымдын айласы үчүн Калп айтканды мен койсом (Маликов). Алкың бузук эле, Самтыркан, баарын жебе (Байтемиров). Кулкуну бузук неме эле (Δ). Тамактан өткөндүн баары - тамак (макал). Кокодон алып сыртка сүйрөп чыкты (Δ). Шум напсиңди тыйбадың, Түшкөн жерде эшеним Кой сойбосо кыйнадың (Барпы). Адамдын ниети дурус болсо болгону, апа (Сыдыкбеков).

КЕКТЕ (КЕКЕН), ӨЧӨШ

Кек кылуу, кекенүү, бирөөгө кек сактоо, жаман ойдо болуу, өчүгүү, көрсөткөн кордугуна, ызасына жооп мамиле кылуу:

Керимбайдын кылганын кектеп кетип барамын (Токтогул). Мен өчөшкөндөй болдум, жатып алдым (Бөкөнбаев).

КЕКЧИЛ, ӨЧӨШЧӨӨК

Жамандыкты унутпаган, кек санагыч, кырс мүнөз.

Өгөй - өөнчүл, жетим - кекчил (макал). Өчөшчөөктүгүн - өзү да билет экен (Δ).

КЕЛБЕТТҮҮ, КЕЛИШИМДҮҮ, СЫМБАТТУУ, ӨНДҮҮ, ОКШОМДУУ

Келбети келишкен, сыны жарашыктуу, көрктүү, өңү-сыны мыкты.

Келишип кошоор кенешин, Келбеттүү нечен баатырлар (Нуркамал). «Ак-Булак» колхозу тараптан басыгы тетик, келишимдүү боз ат минген, чийкил сары жигит чыга келдй (Абдумомунов). Зейнеп апа кандайдыр ичи элжиреп, Саадаттын толмоч, сымбаттуу мүчөсүнө көз жиберет (Айтматов). Майрам - өзүнүн кызына окшогон өндүү-түстүү токтоо киши (Абдумомунов). Ойрондоп казган каналдан Окшомдуу дарак гүл өсөт (Аалы).

КЕЛЕ, КАНА

Бер, бол деп суроону, ошондой эле буюрууну билдирүүчү модаль сөз.

Акман аке келе, комузду (Сыдыкбеков). Кана, кимден башталсын (Сыдыкбеков).

КЕЛЕСОО, АКМАК, МАКОО, АКЫЛСЫЗ, ДӨДӨЙ, ДӨӨПӨРӨС. КЕМПАЙ, КЕҢКЕЛЕС, КЕЙБИР, МАҢГИ

Кем акыл, акылы (түшүнүгү) жок.

Бала күндөн келесоо, Эс-акылы такыр жок (Тоголок Молдо). Бир акмак атасы өлгөндө көбөт, бир акмак катын алганда көбөт (макал). Же кургур ошончолук макоо беле, Чын тийбес, топос кыял жөн билбеген (Турусбеков). Акылсызга бак консо, башын чулгайт ойдолоп (Осмонов). Түшүнбөй калдыңбы? Анда барып турган дөдөй экенсиң (Жантөшев). Журтбек дөөпөрөстү ошончолук жек көрөт (Бейшеналиев). Анык жалкоо, ашты аңдып ичер кемпай экендиги да даана көрүнүп турат («КОС»). Кантип от-казан болуп отурам, энең барып турган кеңкелес (Касымбеков). Кейбир кылат өзүңдү, Кеп салбагын маңызга (Токтогул). Адам болбой баарыбыз, Маңги болгон экенбиз («Эр Төштүк»).

КЕЛЕЧЕК, БОЛОЧОК, ПЕРСПЕКТИВА

Алдыда боло турган (иштин, курулуштун ж.б. жөнү планы).

Келечек жөнүндөгү ой кимдердин акылын бийлебеген (Абдумомунов). Болочок турмуш жөнүндө көпкө ойлонушту (Δ). Чарбага туура жетекчилик кылуу - бул баарыдан мурда анын өнүгүшүнүн перспективасын көрө билүү («Коммунист»).

КЕЛИШТИР, МЫКТЫЛА

Келбетине чыгаруу, көрктүү кылуу, ажарын ачуу.

Жасадым келиштирип сонун букет («Ала-Тоо»). Мыктылап туруп бир там салдырып алайын деген экен го (Турусбеков).

КЕМЕ, ПАРОХОД, КОРАБЛЬ

Сууда жүрүүчү (сүзүүчү) транспорт.

Капитан кеме башын алып барат, Көгүлжүм көлдүн бетин улам карап (Маликов). Жүк ташуучу пароход (Δ). Казакстан - ааламды таң калтырып, Байконурдан зуулдаган кораблдер («Мугалимдер газетасы»).

КЕМЕГЕ, ОЧОК

Казан асууга ылайыкталып, жерден оюлуп (же таши, кирпич тизилип) жасалган от жагуучу жай.

Кемегенин жанында жалаң баш балдар отуруптур (Δ). Эркининди отургузуп, тетиги үч кышты коюп, очок жасап, от жакчы (Жантөшев).

II КЕПЕ, САРАЙ

Малкана, анчалык чоң эмес мал камала турган жай.

Кепеде турган уйга саман таштап коюп басып кетти (Убукеев). Кампада да, сарайда да өчпөс шамдар жанат (Сыдыкбеков).

КЕПТЕР, КӨГҮЧКӨН

Анча чоң эмес ар түрдүү түстөгү бакма жана жапайы канаттуу (куш).

Ак кептер учуп жетпеген, Асманда учуп барамын (Бөкөнбаев). Маңдайлашкан, заңгыраган үйлөрдө, Көгүчкөндөр каршы-терши ойношот (Аалы).

КЕР, ЧОЙ

Созо тартуу, созуу, создуктуруу, узартуу.

Суунун тигил өйүзүндө да, бул өйүзүндө да мамы орнотуп, зым аркан кердик (Сасыкбаев). Эркин оң колу менен көйнөгүнүн оң жаккы этегин чоюп, кудундап кара Даряханга умтулду (Жантөшев).

КЕРБЕН, КАРАВАН

Узак жол тартуучу (жүрүүчү) жүктүү уналардын (көбүнчө төөлөрдүн) тобу.

Алар жүк алып, кайта кетип бараткан кербенчилердин кербендерин көрүшөт (Убукеев). Жарак-жабдык жүктөлгөн караванды эртең таң сүрө тосуп алгыла (Жантөшев).

КЕРЕК, ТИЙИШ, МҮМКҮН, ЫКТЫМАЛ

Болжолдоо, чамалоо иретинде айтылат: ошондой да болуп калар (ошондой болуп калышы мүмкүн) деген маанини билдирет.

Ормон кечинде биздикине келип калыш керек (Δ). Парман адеп-ахлактык жактан таза киши болууга тийиш («Ала-Тоо»). Сиздин биздин үйгө келгениңизди укса, өзү да келип калышы мүмкүн (Δ). Айтып коюп, аны ишке ашыра албай калуу да ыктымал («Кыргызстан пионери»).

КЕРЕКСИЗ, ПАЙДАСЫЗ, ЖАРАКСЫЗ, ЫЛАЙЫКСЫЗ

Кереги жок, жарактуу эмес, жарабаган, туура келбеген, бейпайда.

Керексиз ишке көп убара болуп, өмүрдү текке кетирбегиле (Δ). Пайдасы аз эле аракет кыла бергендиктен, эмгеги бааланган жок (Δ). Кай бирин жараксыз иретинде четке кагып таштаган («Советтик Кыргызстан»). Бул сөзүң ылайыксыз болсо керек, Жалындуу жаш жүрөгүм калган кармап (Турусбеков).

КЕРЕКТЕ, ПАЙДАЛАН, ЖУМША, САРПТА (ЗАРПТА)

Керегине (керекке) жаратуу, пайдалануу.

Өзүңөргө бөлүнүп берилген айыл чарба шаймандарын этияттап керектегиле (Δ). Көрсөтмө куралдарды пайдаланып сабак өттү (Δ). Жаралдың жаңы заман бактысына, Жалтанбай жаштыгыңды элге жумша (Бөкөнбаев). Коомдук мүлктү үнөмдүү сарптагандыгы үчүн алкыш жарыяланды (Δ).

КЕРЕКТҮҮ (КЕРЕК), ПАЙДАЛУУ

Кереги бар, зарылдыгы (зарылчылыгы) бар, пайда келтирүүчү, жарамдуу.

Керектүү таштын оордугу жок (макал). Арашан менен Жети-Өгүз, Адамга дары, пайдалуу (Бөкөнбаев).

КЕРЕМЕТ, УКМУШ, ШУМДУК, АЖАЙЫП

Таң каларлык сонун, өтө эле кызык, аябагандай мыкты, айтып бергис (бүткүс) көрүнүш, окуя, не бир сонун (сапат, касиет ж. б.).

Чапкан кылыч кеспеген, Керемети дагы бар («Манас»). Учтун учкуч, жасан укмуш (Осмонов). Нечен шумдуктарды айтып, бизди таң калтырар чечен адам экен («Чалкан»). Түндө жатып түш көрдүм, Бир ажайып иш көрдүм («Эр Табылды»).

КЕРЕМЕТТҮҮ, УКМУШТУУ, ШУМДУКТУУ

Ажайып сонун, тим эле жакшы, суктандырат, таң калтырат, не деген кызык, көздүн жоосун алат.

Мына ушундай кереметтүү жерде жан сергитип жаттык (Каралаев). Маманазар кээде чукугандай сөз таап, укмуштуу ырларды ырдайт (Жантөшев). Көз алдыман шумдуктуу кыз сүрөтү кетпеди (Жантөшев).

КЕРКИ, ЧОТ

Жыгач чабуу, кесүү, отун жаруу үчүн жасалган курал, устанын аспабы.

Барбайын десе, эрки жок, башына тиет керки, чот (макал). Алым керегенин башындагы чот менен көтөрмөнү алып чыгып кетти (Жантөшев).

I КЕРТ, КЫРК, КЕС, КЫЙ

Майда кылып тууроо, бөлүк-бөлүк кылуу, майдалоо, бөлүк-бөлүккө ажыратуу.

Турпан талдын бутагын керттип, арыктын жээгине сайып койсон, көктөй берет (Сыдыкбеков). Багын кыркып кыйратып, баары жогун ыйлатып (фольк.). Баш кесмек бар, тил кесмек жок (макал). Байлалуу турган аттардын, Чылбырын кыя чапты эми («Эр Табылды»).

II КЕРТ, ЖЕКЕ, ЖАЛГЫЗ (ЖАҢГЫЗ), ИНДИВИДУАЛ

Бирөө, бир гана деген (чектөө) мааниде.

Чыгаша болсо, керт башыбыз менен жооп беришели (Жантөшев). Жеке баштагы кайгы да оңой эмес экен (Бейшеналиев). Жалгыз өгүз кош болбойт, жаакташкан дос болбойт (макал). Индивидуал ишкер менен бат-бат эле жолугуп турушту («Де-факто»).

КЕРЧӨӨ, БӨЗДҮРМӨ, ТӨШТҮК (ТӨШТӨН)

Кой сойгондо төштүн сыртынан териси менен кошо кесип алынган майлуу эт жана ушул эттин отко көмүлүп, какталып бышырылганы (тамак).

Бөздүрмө түштүк кыргыз тилинин диалектилеринде көбүрөөк айтылат.

Куржундун экинчи көзүнөн кургаткан керчөө, сүрсүткөн эт чыкты (Жантөшев). Бөздүрмө жасады (Мукамбаев). Төштүктөн беркилерге бир аз калтыргыла (Δ).

I КЕРЭЭЗ, ОСУЯТ

Өлөр алдында өзүнүн жакын адамдарына: балдарына, тууган-туушкандарына ж.б. айтылган аманат сөз, өтүнүч, сураныч, акыл-насаат.

«Эми өлүп кетем» - деп, Керээзин айтып турду эми («Эр Төштүк»). Улуу чоң ата Ленин «Окуу, окуу жана окуу» - деп, осуят айткан (Сыдыкбеков).

II КЕРЭЭЗ, ТУЯК

Көбүнчө атасы өлгөндөн (кээде атасы узак бир жакка кеткенден) кийин төрөлгөн бала.

Келсем да тирүү көрбөдүм Керээзим жалгыз баламды (фольк.). Сатылгандын бир жалгыз, Туягы болгон Токтогул (Барпы).

КЕСИП, ПРОФЕССИЯ, ӨНӨР

Бир нерсени жасоо, иштөө жолун, жөнүн билгендик, белгилүү бир иш. тармагы боюнча даярдык.

Кесип, профессия - жазма тилде, өнөр - оозеки кепте көбүрөөк колдонулат.

Мугалимдик кесип - өтө ардактуу жана жооптуу (Δ). Жакшы профессияга ээ болуш үчүн баланы жаш кезинен даярдаш керек (Δ). Өнөрүң болсо, өргө чап, Кор кылбай асыл жанды бак (Токтогул).

КЕСКИН, ЧЕЧКИН(ДҮҮ)

Олку-солку эмес, оюн, буйругун, чечимин даана, так айткан.

Анын сөзү кескин айтылды (Δ). Биз чечкинбиз, шилтеп Урган болоттой, Көрбөгөнбүз, кездешкенди жоготпой (Аалы).

КЕТ, ЖӨНӨ, БАР

Бир жакка (тарапка) бет (багыт) алуу, жол тартуу.

Ал шаарга карай кетти (Δ). Чаргын башка сөзгө келбей, жөнөй бермек болду (Сыдыкбеков). Атаң барып, жоо жеңип, Элдин жазат капасын (Нуркамал).

КЕТЕНЧИКТЕ, ЧЕГИН, КИЙИНДЕ

Артка кетүү, арт жакка жылуу.

Айгүл акырын кетенчиктеп отуруп эшикке жакындады (Жантөшев). Оттун жалыны бир заматта тегеректи үп кылып жиберди эле, костёрду курчап тургандар артка чегине баштады (Таштемиров). Пешкамды артка тартып, өзүм да кийиндеп отурдум («Чалкан»).

КЕЧКУРУН, КЕЧКИСИН, КЕЧИНДЕ

Күн батарга жакын жана күн баткандан (отургандан) кийин, кечке жуук (маал), кечке жакын.

Керимкул кечкурун айылга түштү («Ала-Тоо»). Кечкисин курбу чалдары менен аңгемелешип отурууну жакшы көрө турган (Δ). Бурулча кечинде уулун ээрчитип алып, Мамыркандыкына барды (Байтемиров).

КЕЧҮҮ, КЕЧМЕЛИК, КЕЧИТ, ӨТКӨӨЛ

Суунун экинчи жагына, өйүзүнө кечип өтүүчү (тайыз) жер.

Кечүүдөн өткөндөр шашылып машинага түшүштү (Δ). Бул суу азыр кире элек, киргенде тетиги кечмеликти көрдүңүзбү? Ал жерден төө кечип да өтө албай калат (Байтемиров). Байдамтал суусу элирген, Абайла түндө кечиттен, Алтыным менде уйку жок, Аз эле келбей кечиксең (Айтматов). Суунун чытыш тарабы болсо өткөөлү татаал майда калың чер (Жантөшев).

КИЙИН, СОҢ

Анан, анын артынан, бир топ убакыт өткөндө.

Кебек карыя менен коштошкондон кийин Андрей үйүнө чейин ойлонуп барды (Байтемиров). Кыңыр иш кырк жылдан соң да билинет (макал).

I КИЙИНКИ, СОҢКУ, АКЫРКЫ, АРТКЫ, АЯККЫ

Арт жаккы, артындагы, баарынан кийинки, эң четки.

Сүлүктү кени кийинки беш жылдыктардын ичинде канчалык өстү (Сасыкбаев). Бул Кусейиндин соңку каты болучу (Сыдыкбеков). Акыркы жылдары бизде көп жаңылык болду (Δ). Алдыңкынын адашканын арткы киши билет (макал). Мен эң аяккысын алдым (Δ).

II КИЙИНКИ, СОҢКУ, КЕЛЕРКИ, ЭМКИ

Келечекте (кезекте) боло турган, үстүбүздөгү учурдан кийин келүүчү, болуучу, алдыда боло (келе) турган.

Кийинки жылы ушул маселени дагы козгошубуз керек (Δ). Газетанын соңку санына бир кызыктуу макала басылат экен (Δ). Келерки мол түшүм үчүн күрөшөлү («Советтик Кыргызстан»). Силер эмки бейшембиде келгиле (Жантөшев).

КИЙИТ, САРПАЙ

Кыз бергенде (келин алганда) кудалардын (ошондой эле достошкондо достордун ата-энелерине ж. б. туугандарына) кийгизген кийим-кечеси ж. б. белектери.

Артынан Теңирберди үнүн бийик чыгарып, угузуп, берер кийитин кулактар кылды (Касымбеков). Тойго келген кудаларга сарпай кийгишти (Δ).

КИМГЕДИР, КИМДЕНДИР

Башка бирөөдөн, чоочун адамдан, бөлөк кишиден.

Ал кимгедир нараазы болот («Ленинчил жаш»). Ал кимдендир жардам сурагансыйт («Ленинчил жаш»).

КИНДИКТЕШ, БООРДОШ, ЖАТЫНДАШ

Бир тууган, бир ата-эненин балдары (кээде атасы бөлөк, энеси бир туушкандарга карата да айтылат).

Оо, чиркин таш боор жүрөк, киндиктешиндин убалы кимге? («Учкун»). Казак ССР илимдер академиясынын М.Ауэзов атындагы Адабият жана өнөр институтунун илимий кызматкерлери «боордош бир тууган элден турбайсыңбы» дешип, кучактарын жайып, мээрмандык менен тосууга алышы мени толкундатты («Ленинчил жаш»). Жатындаш тууган иним жок (Токтогул).

КИНОМЕХАНИК, КИНОЧУ

Кино койгон (көрсөткөн) адам.

Киночу көбүнчө оозеки кепте колдонулат.

Менин агам киномеханик болуп иштейт (Δ). Киночу келиптир, бүгүн кечинде жакшы кино болот дейт (Δ).

КИР, БУЛГАНЧ, ЫПЫЛАС, БАЛИТ, КОКОЧО

Таза эмес, кир-мири көп, адамга жаман таасир эткен.

Көйнөк кирин жууса кетет, көңүл кирин айтса кетет (макал). Кашаалардын ичи өтө булганч (Каимов). Аккак сууну даана айт, Ыпыласты тазалайт (Барпы). Ичине көр-жер түшүрүп, Балит кылат ашыңды (Тоголок Молдо). Кокочо кара кир болуп, токтоп калган сары дат, Ичи менен бир болуп («Манас»).

КИРЕШЕ (КИРИШ), ПАЙДА, ДОХОД, ОЛЖО

Түшкөн (алынган) пайда, байлык.

Оозеки кепте **олжо** өзүнөн мурдагы сөздөргө синоним болуп айтыла берет.

Ферма колхозго эки миллион сомго жакын киреше берди («Коммунист»). Кызыл кулак сүткорго пайда чыгар мал жакшы (Жантөшев). Колхоздун доходунун өсүшүнө байланыштуу колхозчулардын турмушу жакшырып, алардын керектөөлөрү артып жатат («Коммунист»). Быйыл турмушунда олжо көп болду (Δ).

КИРЕШЕЛҮҮ, ПАЙДАЛУУ, ДОХОДДУУ, ОЛЖОЛУУ

Кирешеси көп, арбын.

Кой чарбасы - абдан кирешелүү тармак («Кыргызстан чарбасы»). Иштин пайдалуу жагын көздөгөнүбүз оң болчудай (Δ). Доходдуу чарбага айланып бара жатат (Δ). Олжолуу жагын ойлонуштургула (Δ).

КИРИЛДЕК, КИРКИРЕК

Кирилдеген, кир-кир эткен.

Кирилдеген үнү менен элдин ортосуна туруп алып сүйлөдү (Δ). Ошондо да колхоздун башкармасы ушул азыркы киркирек Садык болучу (Байтемиров).

КИРИН, ЖУУН

Сууга түшүү, тазалануу,
Сууктан жаман корунуп, Жумасына кириңбейт (Тоголок Молдо). Алар шашып-бушуп жуунду (Δ).

КИРИШҮҮ, КИРИШМЕ

Китептин эң башкы бөлүгү, кириш бөлүмү, сөз башы, алгачкы сөзү.

Китептин киришүү бөлүмү дурус жазылыптыр («Мугалимдер газетасы»). Киришмеси өтө кыска берилген (Δ).

КИРПИ, КИРПИ ЧЕЧЕН, ЧҮТКӨР (ЧҮТКӨРҮ), КАРМҮШТӨК

Жону, капталдары тикендүү кичине жаныбар.

Берилген синонимдердин **кирпи**ден башкалары сейрек колдонулат жана диалектилик мүнөзгө ээ.

Карга баласын аппагым дейт, кирпич баласын жумшагым дейт (макал). Акжол абама кирпич чечендин баласын алып келди (Δ). Чүткөрүнү көрүп, коркуп кеттим (Δ). Кармүштөктөй болгон неме (Δ).

КОДОГОЙ, ЖАПАЛДАШ, ЖАПЫЗ, КЫСКА, КЫДЫГЫЙ

Бийик эмес, кыска бойлуу.

Катардагы синонимдердин ичинен **жапалдаш**, **жапыз**, **пакана**, **кыска** - көбүнчө демейдеги (нейтралдык) мааниде, ал эми **кодогой**, **кодоо**, **корто** - жактырбай, кемсинте сүйлөгөндө колдонулат. **Кыдыгый** сейрек айтылат.

Кодогой койчуңар дагы эле жайлоодобу? (Δ). Боюн кодоо деп мени көп кемсинтти (Δ). Мен сүйлөйүнчү? - деди корто бою какайып туруп калган Кайып (Сасыкбаев). Жапалдаш бойлуу бир жигитти балбанга чыгарышты (Баялинов). Келинибиздин бою жапыз эле экен (Δ). Пакана бойлуу эки киши кечинде арыктын жээгине келип отурду (Δ). Боюм кыска болсо да, оюм узун (Δ). Окуучулар көрсөк деп самаган адам анча деле кыдыгый адам эмес экен (Таштемиров).

КОЁНЕК, БӨЖӨК

Коёндун баласы.

Сексен куйрук, кош кулак, серендеген коёнек (Δ). Бөжөгүнө коён да өмүр тилейт (Үмөталиев).

КОЖОЛУК, ТҮТҮН, ҮЙ-БҮЛӨ

Өз алдынча бир үй эсебиндеги чарба бирдиги, чарба.

Булак-Башы айылында элүүдөй кожолук бар экен («Мугалимдер газетасы»). Түтүнү бөлөктүн - түйшүгү бөлөк (макал). Эки элдин ортосундагы байланыштын үзүлбөс жиби, бири-бирине адил кыйышпас достугу, бир үй-бүлөдөй ынтымагы бар экендигине эч ким күнөм санабас («Ленинчил жаш»).

I КОЗГО, КЫЙМЫЛДА, ЖЫЛДЫР

Ордунан копшоо, копшолтуу, бир жайдан (орундан, аймактан) экинчи жайга жылдыруу.

Өз денемди араң козгоп жүрөмүн (Аалы). Чарчап келгендигимди билген апам ордумдан кыймылдаткан жок (Δ). Жылдырбай эле коё турсаңыз боло (Δ).

II КОЗГО, ЖАҢЫРТ, ЭЛЕСТЕТ

Эске салуу, кайрадан козгоо, унутулган ишти, ойду, көз карашты ж.б. жаңыртуу.

Боздодун апа, боздодун, Кайгымды кайра козгодун (Токтогул). Көп сүйлөп, унутулган жараны кайра жаңыртың (Δ). Каныбек атасы Сансыздын таяк жеп келип өлгөнүн элестеди (Жантөшев).

III КОЗГО, КОЗУТ, ЭЭЛИКТИР

Жээликтирүү, козголуу, күчөтүү, токтоно албай күүлөнүү.

Делебени козгогон шаар багынын музыкасы ойнолду (Баялинов). Жүрөк черин козготуп, эч кимге айтылбас сырды Гүлайымга айткысы келет (Бейшеналиев). Бат эле жетсек экен деп ээлигип келе жаткан чалдар (Сыдыкбеков).

КОЗГОЛОН, КӨТӨРҮЛҮШ, ҮРКҮН

Таптык жана улуттук кызыкчылыкты коргоо (же эски коомдук түзүлүштү кулатуу, жаңы коомдук түзүлүштү орнотуу) максатында жүргүзүлгөн (уюштурулган) куралдуу күрөш, чыгуу, кыймыл.

Кимдер кетпейт кыян жүрсө сел менен, Козголоңдо биз кеткенбиз эл менен (Аалы). Эски доордун элесин да билбеймин, Төрөлүпмүн көтөрүлүш жылында (Аалы). Айткулу үркүндө окко учкан (Баялинов).

КОЗУ, МАРКА

Койдун жаш төлү, жаңы туулган баласы.

Жазгы туутта койлор козуларын жакшы эле карады («Кыргыз туусу»). Мактанарлык эле маркалуу болдук («Де-факто»).

КОЙ, ТОКТОТ, ТЫЙ

Кыймыл-аракетти, сөздү ж.б. болтурбоо, бир нерсени жылдырбоо, уланышына жол бербөө.

Кой, балам андай кылба («Ала-Тоо»). Сөздөр токтоп, жымжырттык өкүм сүрдү (Жантөшев). Кой, ачуунду тый, балдардын атасы (Жантөшев).

КЕРЕБЕТ (КРОВАТЬ)

Үй эмереги, жатууга ылайыкталган орун.

Оорукана койкаларынын саны («Советтик Кыргызстан»). Директор узун коридордун орто чениндеги каалгасынын сыртына 11 деген цифра жазылган бөлмөгө башбакты эле, эки бала эки керебеттин үстүндө туруптур (Мавлянов).

КОЙЧУ, КОЙЧУМАН, ЧАБАН

Кой кайтаруучу, кой багуучу адам.

Кокту, чыбыр, адырын, Койчулар билет кадырын (Убукеев). Койчуманды Төө-Жайлоодон кезиктирдик (Δ). Кочкор асыл тукум кой өстүрүүчү заводунда 1931-жылы чабан болуп иштөөдөн эмгек жолун баштаган («Ала-Тоо»).

КОКОЛО, АЛКЫМДА, ЖАКАЛА

Коко турган жерден кармоо (кыстоо, доолоо), жакадан кармап булкуу, силкүү, урушуу.

Ал-жай сурашпай эле, коколой баштады (Δ). Казанчы баланы алкымдап, силкип-силкип алды (Аалы). Жаман менен дос болсоң, Жарым тыйын доолашып, Жабыркатат жакалап (Осмонкул).

КОКТУ, КОЛОТ, КОО, ЖЫЛГА, ЖЫБЫТ, ДАРА, САЙ

Чоң жылга, эки кырдын (адырдын, дөңдүн, дөңсөөнүн) ортосу, аралыгы.

Дара сөзү, топоними кыргыз, тажик элдери аралаш же жанаша жашаган аймактарда кездешет.

Жогорку коктудан жалгыз аттуу адам көрүндү (Жантөшев).

Кетип бара жатканыбыз - бир узун колот (Бөкөнбаев). Алды жагын карасаң, Аңырайган бийик коо («Курманбек»). Күн жылып, жылгадан аккан суулар көбөйө баштады (Айтматов). Жыбыттын түбүнөн кезигишти (Абдукаримов). Даранын оозундагы суунун чатында күтүштү (Δ). Сай-сайлап аккан суулары сагындырат адамды (фольк.).

КОКУЙ, КАТЫГҮН, КАПЫРАЙ

Чочуганда, таң калганда, өкүнгөндө, иренжип жактырбаганда, кейигенде айтылып, эмне болуп кеткен, эмне болгон деген маанилерди билдирет.

- Кокуй, андай кылбагыла, козусуна доо кетет (Жантөшев). Эмнени айтат, катыгүн! (Δ). Капырай, бул кандай укмуштуу көрүнүш (Жантөшев).

I КОЛ, БУТ, САН

Малдын мүчөсү, малдын алдыңкы буту, саны.

Тайбуурул минген атынын колун бүгүп кармады (фольк.) Эки алдыңкы бутунан кармап жыкты (Δ). Эки санын чаап алды («Ала-Тоо»).

II КОЛ, МАНЖА (БЕШ МАНЖА, БЕШ БАРМАК)

Кишинин мүчөсү, анатомиялык орган.

Беш кол тең эмес (макал). Апакай колунун кичинекей манжаларын бирден бүктөп жумуп, бирден ачып, санап чыкты (Таштемиров).

III КОЛ, ПОЧЕРК

Кол менен жазган жазуу (кат).

Колу жаман экен, адам түшүнбөйт (Δ). Почеркиңди ондобосоң, жазганыңды өзүңдөн башка киши окуй албай калат (Δ).

IV КОЛ, АСКЕР, КОШУУН, ЧЕРҮҮ

Кишилерден турган (куралган) согуштук күч, адамдардын (жоокерлердин) тобу.

Жарактуу кол куралсын, аба (Турусбеков). Аттуу аскер (Δ). Камсыз жаткан Жаңылга, Калың кошуун барышты (Тоголок Молдо). Черүүнү чексиз алыптыр, Беленденип калыптыр («Манас»).

КОЛОМТО, ОЧОК

От жагылып, казан асыла турган жер, орун.

Асылкан коломтону карап, ойлонгонсуп калды (Элебаев).
Очоктун жанында тамак ичип отурушат (Δ).

КОЛТУК, КЫСЫК, ТҮП, ТУЮК

Эки нерсенин (мисалы, тоонун, дөңдүн) аралыгындагы тар (кууш) жер, ошол тар (кууш) жердин акыры, эң аягы, ары карай жүрүүгө мүмкүн болбогон чеги.

Паровоз бийик жылганын колтугуна кирип токтоду (Сасыкбаев). - Эмнеси болсо да шашпагыла! Дал ушул кысыкка келишсин, - деди Жолой (Жантөшев). Биздин койлор Шор-Булактагы Асман-Өтөк деген түпкө келип токтоду (Δ). Чоно жүрүп отуруп, коктунун башындагы бадалдуу туюкка жетти (Каимов).

КОЛУКТУ, КЕЛИН

Жаш келин, жаш аял.

Темиркан кызы Каныкей, Колукту кылып алыңыз (фольк.).
Койчунун таягынан, келиндин аягынан (макал).

КОМПОЙ, КАМПАЙ

Көтөрүлүү, мактануу, менменсинуу, кекирейүү.

Бардык ишти кенешип иштейбиз! - деп, Берди компоюп сакалын сылады (Жантөшев). Бир жакшы бардаңкем бар эле, ошону бердим деп кампайып койду («Ала-Тоо»).

КОМУЗ, ЧЕРТМЕК

Улуттук музыкалык кылдуу аспап.

Катардагы синонимдин кийинкиси пассивдүүрөөк айтылат жана сүйлөө кебинде көбүрөөк колдонулат.

Тилге - жолдош, үнгө - дем, Комузду чертип ырдайлы (Үсөнбаев). Эң акырын, дабыш катуу билинбейт, Чертмегинин алтын кылы дирилдейт (Аалы).

КОМУЗЧУ, ЧЕРТМЕКЧИ

Улуттук музыкалык кылдуу аспапта - комузда ойной билген адам.

Жума өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен (Жантөшев). Телевизордон жакшы чертмекчилер жөнүндө көрсөтүп турат го (Δ).

КОН, ТҮНӨ

Бир жерге токтоо, жатуу, түнкүсүн жатып калуу, түндү өткөрүү.

Жете албай, Күрмөнтүгө конуп калдык (Осмонов). Атым жүрбөй бир сайда, Талаага түнөп калганмын (Калык).

КОНОК, МЕЙМАН

Сый-сыпатка, тойго ж.б. салтанатка келген, чакырылган адам.

Жапардын жолдошторун конокко чакырдык (Жантөшев). Меймандарга кымыз куя башташты (Аалы).

КОНОКТО, МЕЙМАНДА

Сый-сыпатка, тойго ж.б. салтанатка келген (чакырылган) адамдарга сый көрсөтүү.

Ал апендини жакшылап коноктоду («Кыргыз эл жомоктору»). Жолдош Исаевди ушул мейманканада бир ай меймандаса эмне болор эле? («Чалкан»).

КОНСУЛЬТАЦИЯ, КЕҢЕШ

Адис адамдын кеп-кеңеши, берген түшүнүгү (сабагы).

Коңшуңа консультация бергин (Δ). Илимий кеңешке бардым («Ала-Тоо»).

КОНТАКТ, БАЙЛАНЫШ

Байланышкан, кошулган, туташкан жери (көбүнчө техникада, медицинада).

Анчалык контакт түзө албай жаткандыгы айтылган («Советтик Кыргызстан»). Единцов башкарган мектеп-интернат менен да өткөн жылдан бери ошондой байланыш түзүлүп калган эле (Мавлянов).

КОНТИНЕТ, МАТЕРИК

Океандар жана деңиздер менен курчалып турган эң зор кургактык.

Советтер Союзу, башка континенттер сыяктуу эле, Африкада өзү үчүн өзгөчө укуктуулукту жана артыкчылыкты изилдебейт («Советтик Кыргызстан»). Адегенде океан менен материктин кошулган жери күчтүү кысымга учурайт («Советтик Кыргызстан»).

КОНЧ, САК

Бут кийимдин апкыттан өйдөкү (жогорку) бөлүгү.

Катардагы синонимдердин кийинкиси, т.а., сак диалектилик мүнөздө

Каныбек өтүгүнүн кончун тартып койду (Жантөшев).
Өтүгүнүн сагы узун экен (Δ).

КОҢУЛ, КОБУЛ

Бир нерсенин астындагы, боорундагы (капталындагы) көңдөйчө (оюк).

Ал таштын коңулуна барып отруп калды (Аалы). Ээрдин кобулу (Δ).

КОҢУР, САЛКЫН, МУЗДАК, СЕРҮҮН, МЕЛҮҮН, (МЭЭЛҮН)

Ысык да, суук да эмес (орточо) аба агымы, ысык да, суук да эмес желдин соккону (жүрүшү), кыймылы.

Аба коңур тартты (Баялинов). Салкын жели бетке урган, Таңы сонун Ала-Тоо (Бөкөнбаев). Барганда көңүл сергиткен, Баш жагы муздак төр эле (Токтогул). Ашыр жаздын серүүн абасын жута дем алып, теребелди суктана карады (Сасыкбаев). Айлана мелүүн тартып жымжырт (Сасыкбаев).

КОҢШУ, КОШУНА, КОҢШУ-КОЛОҢ

Жанаша, жакын, улаагалаш, жашаган, турган адам, үй, үй-бүлө, айыл-кыштак, шаар ж.б.

Кечээ коңшу колхоздо кызыктуу лекция окулду (Бейшеналиев). Арам пейил кишиге Айыл конбо коңшу (Осмонкул). Коңшу-колондор, жакын-туугандар үйгө толду («Ала-Тоо»).

КОҢШУЛАШ, КОШУНАЛАШ, КОҢШУ-КОЛОҢДОШ

Бири-бирине жанаша, жакын, улаагалаш жашаган, турган адам, үй, үй-бүлө, турак-жай (айыл-кыштак, шаар, квартал) район ж.б.

Бул айылдагылар гана эмес, коңшулаш айылдагылардын бардыгы келишти (Бөкөнбаев). Анын атасы менен менин атам коңшулаш жашашчу (Δ). Коңшу-колондоштору өтө ынтымакта турушат (Δ).

КООГА, ЧЫР, ЧАТАК, ЖАҢЖАЛ, УРУШ

Пикир келишпестиктин, түшүнбөстүктүн натыйжасында пайда болгон талаш, чыры-чуу, ың-жың.

Күндө коога, күндө уруш, Көрбөдүм жандын жыргалын (Токтогул). Арзыкул иши кылып түрдүү нерседен кынтык таап, чыр чыгара албай турду (Байтемиров). Алардын чатагынан улам цехтегилердин баары чогула калды (Каимов). Жаңжалдан жалын чыкпайбы, Жамандык башты жутпайбы (“Эр Табылды”). Уруштун башы - тилдешүү (макал).

КООМАЙ, ОБОЧО, ОКЧУН, ООЛАК, АЛЫС

Четирээк, четкерээк (теппесин, түшүп кетпесин, тийбесин деген максатта) бир нерседен алысыраак.

Кексе-карт жорулар коомай кыймылдары менен айланасын карап сактанган болушат (Аалы). Мына ушинтип, ого бетер кызуу иштеп жатабыз, - деди Салынбек станоктон обочо боло берип (Сасыкбаев). Башкалардан окчун алдыда келаткан жээрде атчан өтө ашыгат (Сыдыкбеков). Анысы да боюн оолак качырып жолотпой калыптыр (Убукеев). Башынан алыс аттым («КОС»).

КООМАЙЛА, ОБОЧОЛО, ОКЧУНДА, ООЛАКТА, АЛЫСТА

Жакындабоо, кошулбоо, четирээк, четкерээк, обочороок болуу (туруу), четтөө, алыстоо.

Керим балдарга кошула албай коомайлап турат (Δ). Чолпонбай военкоматка барганда, обочолой калып, катты окуду (Жантөшев). Бир атчан артта окчундап келе жатат (Δ). Жакып бастырмадан оолактап, ачыкка чыкты (Бейшеналиев). Жолобой калат билгендер, Алыстайт бирге жүргөндөр (Шүкүрбеков).

КООШ, ЖАКЫНДАШ

Бири-бирине жакындыгы (катышы) болуу.

Шарип жаңы үйдөгүлөргө да коошо албады (Бейшеналиев). Жакындаша турган ойду айтсаңчы (Δ).

КОПОЛ, ОЛДОКСОН, ЧОРКОК

Эби жок, ыктуу эмес, иши жасай албаган ийкемсиз, эписиз.

Ары-бери жүрүшүң, отуруп-турушуң копол (Жантөшев). Кандай олдоксон адамсың (Каралаев). Жолдош болбо чоркокко, Иш кылдырба коркокко (Токтогул).

I КОРГО, ЖАКТА

Талкууга сунуш кылынган, коюлган эмгектин (ошондой эле диссертация, проект, дипломдук иш ж. б.), жобонун атайын кеңешмесинде кабыл алынышына жетишүү, элге жарыя кылуу.

Райхандын кандидаттыгын коргогондо сүйүнгөндөй эле Алмандын партияга өткөнүнө да аябай сүйүндүм («Мугалимдер газетасы»). Кандидаттык диссертациясын жактап, көптөгөн куттуктоолорду алды («Мугалимдер газетасы»).

II КОРГО, САКТА

Ар кандай кырсыктан, кокустуктан, зыян келтирүүчү нерселерден аман алып калуу (жүрүү), башкага кол салдырбоо (тийгизбөө), зыяндуу таасирге учуратпоо.

Башчылык кылып партия, Калкын жоодон коргоду (Осмонкул). Жоодон сактап калкыңды, Эл алкышын ала жүр («Мендирман»).

КОРГОЛ, КУМАЛАК

Кой, эчки, элик, коён, төө ж. б. жаныбарлардын тезеги.

Бул эки сөз кыргыздын улуттук оюнуна - **«Тогуз коргол тогуз кумалакка»** карата айтылып да синоним болот.

Тогуз коргол ойносоң тактап ойно, Алды-артыңды сактап ойно (Жантөшев). Бир кумалак бир карын майды чиритет (макал).

I КОРГОН, ТОСМО

Короо-жайды, бакты, огородду айландыра курчалган дубал, тоскоол, кашаа.

Жүздөгөн ак-бууралыктар Болот миң башынын коргонун курчап турган эле (Жантөшев). Тосмонун бери жагындагы жылкылардын ыркы кетип, уйгу-гуйгу («Ала-Тоо»).

II КОРГОН, КОРОО

Мал камоо, багуу үчүн салынган курулуш, имарат.

Коргонунду бошотуп, Жылкыңды алды басмачы (Барпы). Эртен, менен короодон койлор жайытка карай чыга баштады (Δ).

III КОРГОН, СЕПИЛ, ЧЕП

Душмандан коргонуу үчүн курулган тосмо (дубал, аскердик курулуш).

Коргон бузган тартынбай, Жоосу качкан батынбай (Үмөталиев). Сепилин бийик куруптур (Бейшеналиев). Бийигин зоодой кылдырып, жасап койгон чеби ошол («Манас»).

КОРДО (КОРДУКТА), КЕМСИНТ, БАСЫНТ, КОРСУНТ, МАЗАКТА, ШЫЛДЫҢДА, КЕЛЕКЕЛЕ, ЫЗАЛА

Адамдын даражасын төмөндөтүү, жокко чыгаруу, өзүнөн төмөн баалап мыскылдоо.

Жабыгып жүргөн жигитти, Жакырсың деп кордобо (Токтогул). Эч негизсиз эле кемсинте бербениз (Δ). Жанындагы кишини басынта сүйлөдү (Δ). Кичинекей кыз чондордун мазактаганына көңүл бөлбөдү (Осмоналиев). Кантейин манап, корсунтасың, - деди Казак (Сыдыкбеков). Көрүшүп жал-коолордун сүрөтүн, Шылдындап көпчүлүгү күлүп жаткан (Барпы). Кыз-келиндер Момуштун ырын келекелеп күлүшөт (Бөкөнбаев). Синдисин ызалап тамашалай баштады (Аалы).

КОРДУК, КЫЙНОО, АЗАП, ЖАПА

Кыйынчылык, кыйын абалга, түйшүккө кабылуу, оорчулукка дуушар болуу, мээнет тартуу.

Жазылып жарпы жадырап, Кордуктан кедей ажырап («Жазгыч акындар»). Мен дагы сиздей кыйноо тартам го (Δ). Азап менен өткөрдүм, Айдалып жүрүп өмүрдү (Токтогул). Ушул жалганчынын айынан аябай жапа чектим (Δ).

КОРДУКТУУ, АЗАПТУУ

Түйшүктүү кыйынчылык, ызалуу, шордуу мээнет.

Кутулуп келдим күнөөдөн, Колго түшүп жүдөгөн, Кордуктуунун бири мен (Токтогул). Айдалып жүрүп Сибирде, Азаптуу жаман турмушта (Токтогул).

КОРКОК, КОРКУНЧААК

Жүрөгү жок, тартынчаак, суу жүрөк, коён жүрөк.

Жолдош болбо коркокко, Жүк артпагын торпокко, Иш кылдырба чоркокко (Токтогул). Кайратсыз адам - коркунчаак (Токтогул).

КОРКОКТУК, ЖҮРӨКСҮЗДҮК

Баатыр эместик, тартынчаактык, кайратсыздык.

Эч качан кыйындыктан кайра качпа, Өзүңдү коркоктукка бекер сатпа (Абдыраманов). Жүрөксүздүк жигиттерге жарашпайт (Δ).

КОРКУНУЧТУУ, КООПТУУ, ОПУРТАЛДУУ

Коркунучу (кокус болуп кетүүчү жагы) бар.

1941-жылдын күз айлары - биздин өлкөбүз үчүн эң коркунучтуу айлар болду (Бөкөнбаев). Бүгүнкү күн - биз үчүн эң кооптуу (Аалы). Малды ашуудан ашырып алып келүү жооптуу да, анын үстүнө опурталдуу да иш (Убукеев).

КОРКУТ, ОПУЗАЛА, НЫГЫР

Калп эле үрөйүн учуруу, коркоктук сезим пайда кылуу.

Катуу коркутуп жатат («КОС»). Канайды атасы урчу да эмес, бирок кээде тентектиги үчүн опузалап койчу (Таштемиров). Андан көрө Майлыштын өзүн чакырып алып, аябай ныгырып кой (Абдумомунов).

КОРО, ТҮГӨН, АЗАЙ, КЕМИ

Коромжуга учуроо, түгөнө баштоо, ысырап болуу, калбай калуу.

Төл кошулду төлүнө, Бир да бири коробой (Үмөталиев). Эт түгөнүп, жаз болду, Азык-түлүк аз болду (Тоголок Молдо). Ок-дары калды азайып («Эр Төштүк»). Көлмөнүн суусу кемип бараткандыктан, арыктагы сууну буруп койдук (Δ).

КОРОЙ, СОРОЙ, КОКОЙ, СЕРЕЙ, ЭРБЕЙ, УРКУЙ

Даана болуп көрүнүү, башка нерселерге салыштырмалуу сөзгө бат урунуу, өзгөчөлөнүп туруу, даана көрүнүү.

Жалгыз гана ар кайсы жерде ат кулак менен балдыркандын куурайлары короюп куураганын көрөсүң («Ала-Тоо»). Там үйдүн төбөсүндө сороюп чыккан кернейи бар («Ала-Тоо»). Көркөмү жок кыш маалында кокойгон, Карагай да мончок, акак тагынды (Бөкөнбаев). Шыпшагандай серейип, куураганы дагы бар (Аалы). Жердин үстүн кар басып, эрбейген куурайлар көрүнөт (Байтемиров). Уркуйган ташты кестирип, Машина жүрчү жол кылды (Барпы).

КОРОМЖУ, ЫСЫРАП

Үнөмсүз, максатсыз коромжуга учурагандык, пайдасыз жоготулгандык.

Жемиштердин түшүмүн коромжу кылбастан, жыйноого кол кабыш кыл («Чалкан»). Материалдын бардыгын куурчакка ысырап кылганга апамдын кантип ачуусу келбесин (Таштемиров).

КОРОМЖУСУЗ, ЫСЫРАПСЫЗ

Бекер, дайынсыз жок болбогон.

Артель түшүмдү жыйноо жумуштарын өз убактысында коромжусуз аяктады («Советтик Кыргызстан»). Биздин колхоздун мүчөлөрү сууну ысырапсыз пайдаланууну үйрөнүшкөн (Δ).

КОРОО, КАШАР

Мал (көбүнчө кой, эчки) багылуучу жылуу жай.

Арык-торук койлорду короодо калтырдык (Δ). Минип келген атын кашардын жанына байлады (Δ).

КОРООЛОШ, КОҢШУЛАШ (КОШУНАЛАШ), ИРЕГЕЛЕШ, ЖАНАША

Короолору, үйлөрү жакын, жашаган жерлери алыс эмес.

Колдон келсе короолош кошунаңды сыйлагын (Осмонкул). Бул айылдагылар эмес, коңшулаш айылдагылардын бардыгы келишти (Бөкөнбаев). Ирегелеш отуруп, эреже бузган макулбу? (Осмонкул). Эки райондун малчылары жанаша конушуптур (Каимов).

КОРС, ОРОЙ, ОДОНО, ОЛДОКСОН

Сылык эмес, мүнөзү терс (терс мүнөз).

Жакшынын сөзү корс болбойт (Токтогул). Ар кайсыны бир айтып, сөзү орой, оозу шок (Тоголок Молдо). Одоно мамиле кылуучулары аз эмес («Мугалимдерге жардам»). Кандай олдоксон адамсың? (Каралаев).

I КОРУ, КАЙТАР, КОРГО

Эч нерсе жолотпоо, тийгизбөө.

Эгинди таранчыдан коруду (Δ). Советтик чекти кайтарып, Жеңилбес кызыл эл турат (Үмөталиев). Элин коргоп душмандан, Жоого каршы чабышса (Жантөшев).

II КОРУ, АЯ

Бирөөгө кыйбоо, ыраа көрбөө, кызгануу.

Жаман катын эр коруйт (макал). Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи! (макал).

КОРУК, ЗАПОВЕДНИК

Баалуу, сейрек жаныбарлар багылып көбөйтүлгөн, ошондой эле өсүмдүктөр өстүрүлүп корголгон аймак.

Эми бул чарбадан «Башкы-Терек», «Каныш-Кыя», «Ак-Таш», «Беш-Арал» совхоздору, «Беш-Арал» мамлекеттик коругу, «Чаткал» машина мал чарба станциясы бөлүнүп чыкты («Советтик Кыргызстан»). Токмок шаарына жакын жердеги заповедникке бардык (Δ).

КОРУТУНДУ, ТЫЯНАК, ЖЫЙЫНТЫК, БҮТҮМ, НАТЫЙЖА

Белгилүү бир ойдун, айтылган сөздүн, иштин, монографиянын, изилдөөнүн, диссертациянын натыйжасы, андан чыккан ой, сунуш.

Анын корутунду актысы ар түрдүү социалдык түзүлүштөгү өлкөлөрдүн ортосунда тынчтыкта жанаша жашоо мамилелеринин чыныгы партиясы - эл аралык кырдаалдын өнүгүшүнө оңтойлуу таасир тийгизди («Ленинчил жаш»). Биздин сөзүбүздүн тыянагы: экөөбүз тең окууга баруу жөнүндө убадалаштык (Каимов). Кечинде комиссия жыйынтык чыгарды (Байтемиров). Бирок бул жыйынтыктар менен автордук бүтүмдөрдүн бардыгы тең окуянын, чыгарманын компо-зициялык-сюжеттик өнүгүш логикасынан келип чыкпастан, концепциянын жок болуп жатканынан туулуп тургандай сезилет («Ала-Тоо»). Мына күрөштүн, эмгектин натыйжасы (Бөкөнбаев).

КОРУТУНДУЛА, ТЫЯНАКТА, ЖАЛПЫЛА, ЖЫЙЫНТЫКТА

Айтылган пикирдин, сүйлөгөн сөздүн негизги мазмунун белгилөө, андан ой чыгаруу, натыйжасын көрсөтүү, сунуш кылуу.

Мойнунда дагы мынча карызың калат, - деп корутундулайт (Абдукаримов). Монографиянын аягына тыянакты автор өзү чыгарууга тийиш (Δ). Жыйналыштын аягында директор өзү жалпылап корутунду чыгарды (Δ). Сөздү жыйынтыктап айтканда, сиздин мыкты эмгектенгендигиңиз даана байкалып турат (Δ). Сен жарагың болсо Жамдап чык, Жасоонду бөлүп камдап чык («Эр Табылды»).

КОРУТУНДУЛУУ, ТЫЯНАКТУУ, ЖЫЙЫНТЫКТУУ

Айтылган ой, сүйлөгөн сөз жыйынтыкталып берилген, жыйынтыгы бар, натыйжалуу, сунушу даана.

Кечээ чогулушта биздин депутат корутундулуу сөз сүйлөдү (Δ). Тыянактуу жана кыска пикир айтканыңызга чоң ыракмат (Δ). Азыркы жаш сынчылар оюн жыйынтыктуу берип, окуган кишини бир топко ойлонтот (Δ).

I КОТОР, АЛМАШ (АЛМАШТЫР)

Ордуна башканы коюу, орун которуштуруу.

Атым баспай калганда, Ат которуп бергиле («Курманбек»). Жапек менен Каныбек оттук, кестик алмашып дос болушкан (Жантөшев).

II КОТОР, ЖЫЛДЫР

Башка жакка, орунга жиберүү, көчүрүү.

Силерди мугалимдер институтуна которолу деген ой бар (Бейшеналиев). Ар кандай жүйөлүү себептер менен экзамендин графигин жылдырдык (Δ).

III КОТОР, ООДАР, АҢТАР, КОҢТОР, КӨҢТӨР, ТӨҢКӨР

Ичин сыртына (же сыртын ичине), экинчи жагына каратуу.

Кийиздин улам бир бетине которуп жая берди («Ала-Тоо»). Казандагы кайнап жаткан этти улам оодарып турду (Δ). Жаанда суу болгон плащын аңтарып илип койду (Δ). Коңторо чаап майдалап, Катуу жерин эриткен (Осмонкул). Кычан чакадагы бөксөргөн сууну көңтөрүп жиберди (Бейшеналиев). Тоодой болгон Коңурду Төңкөрө сайып турганы (Маликов).

КОТОРМОЧУ, ТИЛМЕЧ

Бир тилден экинчи тилге которуу жагында иштеген адам, ушул багытта кесип кылган киши.

Котормочу көбүнчө жазуу жүзүндө, жазуу иштерин, тилмеч негизинен оозеки котормого карата колдонулат.

Биз, жазуучулар, котормочулар, байып-калыптанып бара жаткан адабий тилибизди элибиздин ишенимине татырлык эстетикалык рухий байлыктарын байытыш үчүн патриоттук, интернационалдашкан ак ниетибиз менен аракеттене берели («Советтик Кыргызстан»). Кызматым мурда тилмеч эле («Ала-Тоо»).

I КОШ, ЭКИ (ЭКӨӨ), ЭГИЗ, ТҮГӨЙ, ЖУП, ПАР

Эки нерседен турган, бир бүтүндүн түгөйү, бир нерсенин ажырагыс эки бөлүгү, эки бөлүктөн турган бирдик түшүнүк; так (бирөө) эмес.

Кош колдоп найза бек сайды, Кокустатам деп сайды («Эр Табылды»). Ал экөө биз менен болду (Δ). Эгиздей ээрчишип жүрө беришет («Кут билим»). Эки курбу баш кошуп, Эркелешсең, эң кызык (Токтогул). Бир сменада 500 түгөй бут кийим ултарылды (Сасыкбаев). Менин колумда бекитилген таш жуппу же такпы? (Δ). Пар ат чегилген араба («КОС»).

II КОШ, БИРИКТИР

Бир нерсеге экинчи нерсени (санды, затты) кошуу.

О Урумкан эне, тур, уюнду кош! (Бейшеналиев). Шаар менен айылды бириктирген кан жолдо күз берекеси - кант кызылчасын ташыган машиналардын кыймылы чымын-куюн («Учкун»).

III КОШ, КАЙЫР, КАЙЫР-КОШ

Коштошордо, бир жакка (сапарга) узап бара жатканда, ажырашарда жакшы тилек менен айтылып: жакшы барыңыз (калыңыз, турунуз, жүрүнуз), саламатта болунуз, (калыңыз, турунуз, жүрүңүз) деген мааниде колдонулат.

Келтирилген синонимдер өз ара кош сөз катарында да айтылып, жеке тургандагыдай эле мааниде пайдаланылат.

Кош, жакшы калыңыз! - деп, Батый да Осмондун колун бекем кысты (Сасыкбаев). Кайыр, саламатта болунуз (Жантөшев). Кайыр-кош көрүшкөнчө, - дедим да, бурулуп, Боосунан толгой кармап (Үй чарба сумкасынан), Жонума коё койдум («Ленинчил жаш»).

КОШОМАТЧЫ, ЖАСАКЕР, КӨШӨКӨР

Бирөөгө жагынгысы, жакшы көрүнгүсү келген, кошоматты көп айткан (кылган) адам.

Карасам келген жигит Желки кара дешчү Айдардын кошоматчысы экен (Сыдыкбеков). Жасакер катын жаткыча таяк жейт (макал). Жанындагы жигит өтө көшөкөр (Δ).

КОШОМАТЧЫЛЫК, ЖАСАКЕРЛИК (ЖАСАКЕРЧИЛИК), КӨШӨКӨРЛҮК (КӨШӨКӨРЧҮЛҮК)

Бирөөгө жагынгандык, жагынуучулук, жакшы көрүнүүчүлүк, айыбын жуушка, жашырууга аракет кылгандык.

Кошоматчылык кеп кылып, көнүп калган окшойсуң (Δ). Жасакерликти жакшы эле үйрөнүптүр, досум (Δ). Көшөкөрлүктү көп кылган жигит экен (Δ).

КОШМО, БИРИКМЕ, АРАЛАШМА, ТУТУМДАШ(МА)

Аралашмадан турган, бириккен, өз ара биригишкен, байланышкан.

Кыргыз адабий тилиндеги кошмо сүйлөмдүн түрлөрү (Δ). Бирикме мүчөлөрдү ажыратуу керек (Δ). Азыр биз жандык малга аралашма тоют беребиз (Δ). Чоң жолдун боюндагы айылкыштактар бири экинчисине тутумдаш салынганы даана байкалып турат (Δ).

КОШО, БИРГЕ, ЧОГУУ, ЖАНАША, КАТАР

Бирдикте, катарлаштыра, бир учурда, бир мезгилде, бирдей даражада, абалда, бөлөк-бөлөк болуп ажырабай.

Сүт менен бүткөн мүнөз сөөк менен кошо кетет (макал). Ал партия менен бирге, Эл менен аралаш күнүгө (Шүкүрбеков). Бектай Кычандар менен чогуу окуган (Бейшеналиев). Тообай кыткыт күлүп, аппак сакал карыяга жанаша отурду (Абдумомунов). Күн тартибинде биринчи маселе менен экинчи маселе катар каралууга тийиш (Δ).

КОШОКТО, БАЙЛА, ЧИРКЕШТИР

Жип, аркан, чынжыр сыяктуу нерсе менен бирин-бирине кошоктоп (тутааштырып), улай байлоо (көбүнчө мал байлоого карата).

Койлорду кошоктоп койгула («Ала-Тоо»). Колу-бутун байлаңар («Эр Табылды»). Чубалжыган вагондорун чиркештирип поезд кетип бара жатат (Δ).

КОШТО, КОЛДО, КУБАТТА, СҮРӨ

Кайрат берүү, сүрөөн салуу, жактыруу, дем берүү, кошулуу.

Карабектин бул кылыгы отургандардын бардыгына жаккандыктан, күүлдөгөн үндөр менен коштоп жатышты (Жантөшев). Олуя жакынын колдойт (макал). Жакшы ырды залдагылар кубаттап, өздөрү да кошулуп ырдап жатышты (Δ). Балбылдаган совет туусу жеңиштерге сүрөдү (Аалы).

1. КОШТОШ, КАЙЫРЛАШ

Бир жакка жөнөөчү(лөр) менен узатуучу(лардын) адамдардын кош айтышуусу, кайыр-кош айтуу (узатуу, коштошуу).

Колуна болот найза алып, Коштошуп турат жарына («Курманбек»). Кайырлашайын деген максат менен силерге кайрылып калдым (Δ).

II КОШТОШ, ТОКТОТ

Биротоло токтотуу, кол үзүү, экинчи кайрылбоо.

Бул иш менен эртең биротоло коштошуп, биротоло тыныша турган болдук («Ала-Тоо»). Тамеки тартууну биротоло токтоттум (Δ).

КОШУМЧАЛА, ТОЛУКТА

Үстүнө кошуу, көбөйтүү, кошумча кошуу.

Ал упкаганды угат, Укканына өзү кошумчалап чыгат (Шүкүрбеков). Толуктап камдап албаптыр Тоюткор жем-чөп дандарын (Үсөнбаев).

КӨБӨЙ, АРБЫ, АРТ

Көп (мол) болуу, артылуу, күчөө.

Төлгө төл кошулуп, эгиндин түшүмү көбөйүп, колхоз өркүндөй баштаган кез (Сыдыкбеков). Каз-өрдөк койдой жайылып, Канаттуу кушун арбысын! (Маликов). Отличниктердин саны барган сайын артып бара жатат (Δ).

КӨБҮНЧӨ, АСЫРЕСЕ, АЙРЫКЧА

Көп учурларда, башкаларга салыштырганда көбүрөөк (колдонулган, айтылган ж. б.).

Түндөтөн бери кез-кез гана өзүнө келе калганы болбосо, көбүнчө жөөлүй баштаганы мени караманча эле түңүлтүп таштады («Учкун»). Жергиликтүү диалектилердин негизинде пайда болгон кыргыз адабий тили али да болсо ошол диалектилердин таасири менен өнүгүп жаткандыгын, асыресе, лексика менен фразеология боюнча адабий тил менен диалектилердин карым-катышы (бири-бирине таасири) күчтүү экендигин эстен чыгарбоо зарыл («Ала-Тоо»). Партия менен өкмөтүбүз азыр агартуу ишине, айрыкча, назарын бурду (Сыдыкбеков).

I КӨГӨР, КӨКТӨ

Бур байлоо, өсүү (көбүнчө өсүмдүк жөнүндө).

Өтмө мааниде айтылганда бул синонимдер адамга карата да колдонула берет. Жадыраган жаз келип, бак-дарактар көгөрө баштады (Δ). Көктөй бер, көгөрө бер кең талаалар (Осмонкул).

II КӨГӨР, КӨКТӨ

Жетилүү, чыңалуу, күчкө толуу, көзгө көрүнүү, өсүү, илгерилөө, алга жылуу, жогорулоо.

Октябрдын жалынынан төрөлгөн, Жаңы кыргыз өнүп, өсүп көгөргөн (Аалы). Балам, сенин жакшылыгыңа менин айтарым: көгөрүп көктөп өсө бер (Δ). Алсыз элек - өстүк, өндүк, алп болдук, Биздин совет ай-ааламдык күн менен (Аалы).

КӨЗ, КАРЕК

Көрүү мүчөсү, жаратылышты байкоо, кабыл алуу, байкоо каражаты.

Көрөр көзүм кулунум, Көкүрөктө туйгунум (фольк.). Өзүнүн карындашын карегим деп эркелетти («Кыргыз туусу»).

III КӨГӨР, ӨЖӨРЛӨН, КӨШӨР

Өз билгенинен кайтпоо, көктүк кылуу, билгенин (беттегенин, ойлогонун, айтканын) бербей тырышуу, айтканынан кайтпай тырышып жатып алган, өзүнүкүн бербеген (көк).

Көгөрүп Манас күчөдү, кайраты эрдин түтөдү («Манас»). Биз калаага киргенден кийин, жоо каарын чачып, өжөрлөндү (Каралаев). Канчалык жүйө сөз айтсам да, Көшөрүп чалым болбоду (Маликов).

КӨЙКӨЛ, ЖАЙКАЛ, ЧАЙПАЛ (ЧАЙКАЛ), ЫРГАЛ, ТЕРМЕЛ, ТЕҢСЕЛ, СЕҢСЕЛ, КУБУЛ, КУЛПУН (КУЛПУР)

Жарашып, келишип туруу; жагымдуу, жарашыктуу маанай тартуулоо, көзгө сүйкүмдүү, элестүү көрүнүү.

Жаңы тиккен жапжаш дарактар, гүлдөр ыраңына кирип көйкөлөт (Сасыкбаев). Жайкалып жашыл шибер миң кубулуп, Чачырайт ак байчечек төрдүн гүлү (Үмөталиев). Бирде боз жоргодой чайпаласың, Бирде сен закым болуп байкаласың («КОС»). Ак өргөөнүн аппак чийлерин, желге ыргалып булут

чийгенин... («Ала-Тоо»). Термелип терезеге басып келди (Δ). Теңселип басып бара жаткан Мээримди көпкө карап турду (Δ). Койлор чубайт, жибек жүнү сеңселип Уйлар отгойт бүйрү чыгып теңселип (Осмонкул). Нурдуу кара сур өң нечен түркүн кубула түштү (Бейшеналиев). Чаңкаган жерлер кулпунду, Жашыл сайма гүл ачып (Осмонкул).

КӨЙЛӨ, АРАЛАШТЫР

Майда нерсени, айрыкча азыкты (мисалы, талканды) суюк зат (мисалы, айран, каймак) менен кошуу.

Каныш каймакка талкан көйлөп, Кемелге берди («Ала-Тоо»). Талканга май аралаштырып жеди (Δ).

КӨЙНӨК, ЖЕГДЕ

Күрмө, кемсел ж.б. сырт кийимдердин ичинен кийилүүчү жалаң кат кийим.

Көйнөк жалпы элге тараган, ал эми жегде болсо диалектилик көрүнүшкө ээ жана эркектердин колдо тигилген жалаң кат кийимине карата гана айтылат.

Көйнөктүн кирип жууса кетет, көңүлдүн кирип айтса кетет (макал). Алышкул боз жегдесинин этеги менен көзүн сүртө тышка чыккан (Абдукаримов).

КӨЙРӨҢ, МАКТАНЧААК, КӨТӨРҮЛМӨ, КӨӨСӨР, КӨӨДӨК, КӨПКӨЛӨҢ

Ала көөдөн, жеңил мүнөз, мактана берген, менменсинген.

Күлүк минсең күүлөнүп, Эки жагың каранба, Көйрөң атка коносуң, (Токтогул). Чоңмурун мактанчаак, ала көөдөн житит (Баялинов). Көтөрүлмө адаты боюнча ооз көптүрүп сүйлөдү («Ала-Тоо»). Көтөрүлүп кеп сүйлөп, Көөсөр жүргөн келең бар (Тоголок Молдо). Көбүшөт көөдөк жандар өпкөгө окшоп, Сөзүн уксан, өзүнөн бөтөн эч ким жок (Борбугулов). Камчыны сылай таштаган көпкөлөн, уландар (Сыдыкбеков).

КӨЙРӨҢДӨН, МАКТАН, КӨТӨРҮЛ

Көйрөңдүк кылуу, өзүн ашыра баалоо, жогору сезүү.

Жакшы кийсең, жаш балдар, Көйрөңдөнүп элирбе (Токтогул). Жакшыны мактасаң, жоону чабат, жаманды мактасаң каман чалат (макал). Көтөрүлүп көп сүйлөп, Болбос ишке көнбөгүн (Токтогул).

КӨК БӨРҮ, УЛАК (ТАРТЫШ)

Кыргыздын улуттук ат оюну.

Журтбек көк бөрүгө шыктуу жигит (Бейшеналиев). Элдин бардыгы жабыла улакка киришти (Жантөшев).

КӨК БӨРҮЧҮ, УЛАКЧЫ

Көк бөрү оюнун билген, мыкты ойногон (тарткан) адам.

Көкбөрүчү түгөнгүр, Ээрге жапма салды эми («Эр Табылды»). Улакчы бала экен деп, Көргөндөр айтсын ырактан (Токтогул).

КӨКТӨМ, ЭРТЕ ЖАЗ

Жаз мезгилинин башы, көк чыккан мезгил, ала жаз.

Көктөмдө Жаңы-Арыктын адырлары кандай сонун (Абдукаримов). Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» деген чыгармасы боюнча кино тартылды (Δ).

I КӨКҮ, ЭСИР

Тил албоо, оюна келгенин бербөө, кежирленип-көгөрүү, менменсинип, ообу жок болуп көөп кетүү.

Атасы келгенден бери көкүп кетти (Δ). Ал мага, дөөлөткө эсирип, турмушту баалабады (Сыдыкбеков).

II КӨКҮ, ҮРК, ЧОЧУ

Чочуп жалт берүү, жалт берип качуу.

Ат укурукту көрүп, көкүп кетти (Δ). Аманды көргөндө жылкылар бышкырып-кошкуруп үркө баштады (Убукеев). Эмнеден чочуп, өңүң бузула түштү, жеңеке? (Жантөшев).

КӨКҮРӨК, ТӨШ, КӨӨНДӨН, КӨӨДӨ, КӨКӨЙ

Кишинин анатомиялык органы - дененин курсактан моюнга чейинки алды жак бөлүгү.

Алтын орден көкүрөктө жарк этип, Адис эже туулгансын намыска (Нуркамал). Экөө тең дудукча төштөрүн кагып обдулушат (Бейшеналиев). Көөдөнүн найза аралап, көкүрөктү жаралап («Курманбек»). Талып калган Жакыптын Көөдөнүнө бүрккөнү («Манас»). Көкөйгө көк талкандай тийди (Δ).

КӨКҮТ, ЭРЕГИШТИР, КАЙРАШТЫР, ТУКУР

Бирөөгө каршы жаман пикир туудуруп кайраштыруу арыздаштыруу, колтугуна суу бүркүү, бирин-бирине атаандаштырып чатакташтыруу.

Эки жаш толмоч балбанды кайраштырып көкүткөн (Токтогул). Экөөнүн бирөө жеңбейби, Эрегишип жоолашса (Осмонкул). Балдар Ашымды алдырган кайрашты (Сыдыкбеков). Агасын инисине тукурушуптур (Δ).

КӨЛ, КЕҢ ПЕЙИЛ

Кишиге жамандык ойлобогон, анча-мынча жеңил сөздөргө көңүл бурбаган, мүнөзү жаакшы, токтоо, салмактуу.

Мүнөзү көл жигит (Δ). Кең пейил, сөзү шайыр Марфа менен бир окуп, бир партада, бирге жүрдүм (Абдыраманов).

КӨЛБҮ, КАЛКЫ

Сууда сүзүү (көбүнчө канаттууларга карата).

Жарышкан туш-тушунан туура суулар, жарашкан көлбүп ойноп өрдөк, куулар (Осмонов). Балыгы сууда чалкыган, Куулары көлдө калкыган (Токтогул).

КӨЛМӨ, КӨЛЧҮК, КӨЛЧӨ

Суу токтогон (жыйылган) жер, чуңкур.

Көлмөлөрдө чардап жаткан бакалардын дабышын укканда өзүңдү ополоң-тополоңдун арасында жүргөндөй сезесиң (Абдукаримов). Бөөт, көлчүк сазы бар, Бөлүнгөн өрдөк казы бар («Манас»). Корообуздун ичинде суу толтурчу көлчөбүз бар эле («Ала-Тоо»).

КӨЛӨКӨ (КӨЛӨҢКӨ), САЯ, САЯБАН

Күн тийбеген жер.

Токтор тамдын көлөкөсүнө келип жатты («Жаш ленинчи»). Арчанын саясы жок, шак болбосо, Булбул куш кайда сайрайт, бак болбосо (Барпы). Айчыгы алтын саябан, Чынарым аман бар бекен («Курманбек»).

КӨЛӨМ, ӨЛЧӨМ, ЧЕН

Бир нерсенин белгилүү бир чеги, ченеми, өлчөмү.

Байымбеттин айтымы боюнча «Манас» жомогунан (эпосунан)

жазылган кол жазманын көлөмү 150 басма табак («Ала-Тоо»). Анда биздин ишибиздин өлчөмү да ченемдүү эле (Шимеев). Алыс эмес жууктун, Ченин билген ким экен? (Тоголок Молдо).

КӨМ, КОЙ

Кишинин сөөгүн (өлүгүн) мурзөгө (көргө) алып барып калтыруу, үстүнө топурак таштап жашыруу, бастыруу.

Карыган апам көзү өтсө, Өз колуң менен көмө көр (Үсөнбаев).
Өлүктү койгон күнү («КОС»).

КӨМҮР, КАРА АЛТЫН

Жер байлыгы, отун, катуу кара зат.

Берилген синонимдердин экинчиси - **кара алтын** өтмө мааниде метафора катары колдонулат.

Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Кымбат баалуу көмүр бар (Осмонкул).
Кара алтын казган азаматтардын сүрөтү журналга басылыптыр (Δ).

КӨН (КӨНҮК), ҮЙРӨН, ТАКШАЛ, МАШЫК

Көндүм болуу, адет алуу, көнүгүү, машыгуу, маш болуу

Күчүң барда иштеп көн, Күлүп-жайнап эр жигит (Токтогул).
Оку, иште, өнөр үйрөн, көптү бил, Ошону күт, эмгек менен таалай тап (Нуркамал). Ошентип, биздин кишилердин катарында мен да эмгекте такшалдым (Сыдыкбеков). Кичинемден бардык ишке машыккам (Осмонкул).

КӨҢДӨЙ, БОШТУК

Бир нерсенин ичиндеги, капталындагы, астындагы (түбүндөгү) бош аралык, бош жери (орду).

Коёндор карга көмүлгөн бадалдардын көңдөйүндө эркинче оттошот (Каимов). Күндүзү үңкүрлөрдө, коңулдарда, тамдын чатырларында жана дарактардын жаракаларында, боштуктарда жашынып алып жата беришет («Байчечекей»).

І КӨҢҮЛ, НИЕТ, ПЕЙИЛ, ТИЛЕК, КӨӨДӨН, КӨКӨЙ, МААНАЙ

Каалаган үмүт, самаган максат, жүрөктөгү ой-санаа.

Кечээтен бери далай киши келип, жакшы саналуу көңүлдөрүн айтышты (Байтемиров). Акман өз ниетинде карылыкка ашыккан киши эмес (Сыдыкбеков). Пейили жумшак бир жансың, Бүткөндөй сонун жибектен (Маликов). Жакшы тилек ар кимде бар (Каимов).

Калтырбай айтып берейин Көөдөндөгү сырымды (Каралаев). Көкөйдөн кетпейт эски доор, экинчи болбойт ал таш боор («КОС»). Токтогул калктын мүдөөсүн билдирип, алардын маанайын көрсөтөт («Ала-Тоо»).

II КӨҢҮЛ (КӨӨН), ОЙ, ПИКИР, САНАА, ЭС, ДАРТ (ЭС-ДАРТ, ЭСИ-ДАРТЫ), КУПУЛ

Ойдун жаралышы, калыптанышы жана багытталышы, акыл жүгүртүлүп ойлонулган ниет, ойлоо процесси, ойлоо продукциясы.

Бүт көңүлүн билимге Берип турган пионер (Барпы). Сабыр азыр Сырганын оюн түшүнүп тургансып, балдарга суроо берди (Сыдыкбеков). Эми, элим, силерге, Ички пикир, сырды айттым («Курманбек»). Жакшы адамдын санаасы, жамандыкка бурулбайт (Токтогул). Сенин ошондогу мага айткандарыңдын бардыгы эсимде (Жантөшев). Анаркандын эси-дарты эшиктеги Каныбекте (Жантөшев). Эки жаштын бир-бири купулуна толуптур (Жантөшев).

III КӨҢҮЛ, МАКСАТ, КААЛОО

Каалаган ой, ишке ашырууга ниеттенген маселе.

Бүт көңүлүн окуган сабагына бурду (Δ). Биздин максат так ушул жетишкендиктерге теңелүү (Байтемиров). Омор өзү каалап, мектеп багына күзөтчү болгон (Сыдыкбеков).

IV КӨҢҮЛ, НАЗАР, КУНТ, ЫНТАА (ЫНТА), ЫКЛАС, ДИТ, ЗЭЭН, КАБАК (КАБАК-КАШ)

Ойдун бир нерсеге бурулушу, багытталышы.

Сүйлөөгө көңүлүм чаппай турат (Касымбеков). Көп болду четке тентип кеткендери, көргөндө көңүл чөктү, назар сынды («Советтик Кыргызстан»). Кычан агайынын сөзүн кунт коюп укту (Бейшеналиев). Ачык сүйлөмдөр менен курган докладдын ынтаа коюп укту («КОС»). Алардын сөзүн ыклас менен тыңшап отурган Кадыркул өкүнгөндөй башын чайкады (Каимов). Чаргындын кебин дит менен угуп, прокурор сылык отурат (Сыдыкбеков). Класстагы курбулары Майрамгүлдүн зээнине таң калышчу («Мугалимдер газетасы»). Сиздин кабак-кашыңызга карап эшигиңизде кызмат кылып жүрө албаймын (Жантөшев).

КӨҮЛДӨГҮДӨЙ, ОЙДОГУДАЙ, КААЛАГАНДАЙ

Эң сонун, күткөндөй, жакшы, жагымдуу, мыкты.

Брас, көңүлдөгүдөй жер экен (Жантөшев). Оңой эмес ойдогудай өстүрмөк, Он бир бала - он бир баатыр кабланды (Осмонов). Жардамчылар биз каалагандай иштеп жатыптыр (Δ).

КӨҮЛДӨН (КӨҮЛСҮН), НИЕТТЕН

Көңүлүн салуу (буруу), ниет кылуу, ойлоонуу.

Кызына көйнөк-көнчөк алып берүүгө көңүлдөнүп келген (Байтемиров). Балдар карыянын кызыктуу уламадан айтып берүүгө ниеттенгенин сезишип, тегеректешти (Бейшеналиева).

НИЕТТЕШ, САНААЛАШ, СЫРДАШ, ТИЛЕКТЕШ ПИКИРДЕШ

Көңүлү жакын, ою, көз карашы бирдей, ой-санаасы бир.

Көрөмбү деп жүрчү элем, Көңүлдөш сендей теңимди (Токтогул). Ушундай сөздөрдү укканда Салык менен Мамбеткул түгүл аларга ниеттеш кишилердин кабыргасы кайыша турган (Каимов). Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш, Кыргызстан ыр калаасы, ыракаттын бешиги (Осмонов). Биз өтө эле жакын, бири-биринен эчтеме жашырбас сырдаш курбулар сыяктуу элек (Айтматов). Ага менен инидей, Бир тилектеш элибиз (Барпы). Эми мен кенге барам, билим алам, Соо болгун, бир пикирдеш акын абам (Турусбеков).

КӨҮЛСҮЗ, КАПАЛУУ

Көңүлү (ыкласы, ынтаасы) жок, кызык эмес.

Ансыз мен да, менсиз ал да көңүлсүз (Аалы). Каткырып түрлүү ыр менен, Капалуу жанды соороткон (Осмонкул).

КӨҮЛЧӨӨК (КӨҮЛЧӨК), ИШЕНЧЭЭК

Бирөөнүн айтканына кирип кете, берген, көңүлгө карама, ак көңүл, ээрчиме, мүнөзү (эрки) жумшак.

Көңүлчөөк киши экен, катуу сөз айтпады («Ала-Тоо»). Менин атам ишенчээк киши эле (Δ).

КӨҮЛЧӨӨКТҮК, ИШЕНЧЭЭКТИК

Ак көңүлчөөктүк, көңүлгө карамалуулук.

Көңүлчөөктүк кылып көп кишиге убада бергендигин өзү да билбей калыштыр (Δ). Биздин карыялардын ишенчээктик сапаты адамды аябай кубантат (Δ).

I КӨП, АРБЫН, МОЛ, АШЫК

Аз эмес, ашыгы менен, толук жетиштүү, белгилүү (болжолдуу) чектен (нормадан) көп.

Көп баатырдан жоо кетет, көп чеченден доо кетет (макал). Алыска сапар жүрөбүз, Азыгын арбын камдасын Манас»). Биздин Чүй боорунда кызылчанын мол түшүмүнө ээ болгон бир топ мастерлерибиз бар (Жантөшев). Ашык сөздү сүйлөбөй, азыраак гана тыным ал (Бөкөнбаев).

II КӨП, УЗАК

Бир топ убакыт (саат) созулган окуя, иш, аракет ж. б.

Бүгүнкү чогулуш аябай эле көпкө созулду(Δ). Арзымат экөөбүз узак убакытка чейин сүйлөштүк (Жантөшев)

КӨР, БАЙКА, СЫНА

Назар таштоо, көз жүгүртүү, баамдоо, сезүү, байкап көрүү.

Көрбөс төөнү да көрбөйт (макал). Эки жагын жакшылап байкадыңбы? (Δ). Айырбай көздөн дүрбүнү абайлап Жапар тиктеди (Бөкөнбаев). Эрдин күчүн эл сынайт (макал).

КӨРК, КӨРКӨМ (КӨРӨСӨМ), ЖАРАШЫК, СУЛУУЛУК, КООЗДУК

Көркөмдүүлүк, келишимдүүлүк, көзгө көрүмдүүлүк, жагымдуулук.

Кыздын жакшынакай көркүнө кайра-кайра карагысы келди (Сыдыкбеков). Көзүм толкуйт көркөмүңдү көргөндө (Алыбаев). Жарашык берип асманга, Жайнады жылдыз жыбырап (Бөкөнбаев). Көз тойбогон сулуулук, Көрүп туруп кубандым (Бөкөнбаев). Тоолуу жаратылыштын кооздугуна Ниязкулдун кумары канчу эмес (Абдумомунов).

КӨРМӨКСӨН, БИЛМЕКСЕН, БАЙКАМАКСАН

Көрмөксөн болуу, көрүп турса да, көрбөгөн сыяктануу, байкамаксан (билмексен) болуу.

Керимбай аларды көрмөксен болуп жер карап өттү (Каимов). Билмексен, көрмөксөн болуп иштеген ишин уланта берет (Байтемиров). Байкамаксан болуп отура берди (Δ).

I КӨРӨГӨЧ, КӨРӨГӨН, КӨРӨНӨӨК

Көзү курч, жакшы (даана) көргөн.

Көрөгөч менен жер тыңшаар, Жел жетпес менен үч Маамыт, Жибек торду алды эми («Эр Табылды»). Кыраакы аатыр көрөгөн, Кыйкырышкан жоо келсе, Кызыл канга бөлөндү («Семетей»). Айбандар адамдарга караганда түнкүсүн өөк болот (Каимов).

II КӨРӨГӨЧ, КЫРААКЫ, СЕЗГИЧ, БААМЧЫЛ, БАЙКАГЫЧ, БААМДУУ, БИЛГИЧ

Бат баамдаган, бир нерсени тез туйган, билген.

Лениндин көрөгөчтүк менен айткан ойлору биринин артынан бири турмушка ашты («Кыргызстан» пионери»). Көптү көргөн кыраакы, Көк жал Бакай кабылан («Манас»). Адамдын ички оюн сезгич жигит дешет (Δ). Демейдегидей эле болуп көрүнгөн үйдө бир окуя болгонун баамчыл келин биле койду (Δ). Мунун байкагычын көрчү дегенсип Мырзабек кызды таңдана карады (Абдумомунов). Атай комузду күүлөй баштаганда эле Оторбай анын колунун эптүүлүгүн баамдуу көзү менен карады (Каимов). Билгич карыяны ортого калыс кылып коюшту (Δ).

КӨРСӨ, БАЙКАСА

Жакшылап көңүл бурса, чындап баамдаса, назар салып караса.

Ал, көрсө, мор ордуна коюлган түбү түшкөн карапа тура (Сыдыкбеков). Эсенбек, байкаса, баягы эски арабанын дөңгөлөгүн оңдогон тура (Δ).

КӨРСӨТ, КӨРГӨЗ

Бир нерсени бирөө(лөр)гө көрсөтүү, көргөзүү, байкатуу

Ишти туура көрсөтүп, Балдарга баш-көз болуңар (Жантөшев). Эпкиндүүнүн белгиси - эмгегин элге көргөзсөк (Осмонкул).

КӨРСӨТКҮЧ (КӨРГӨЗГҮЧ), МААЛЫМАТ

Бир нерсенин жыйынтыгын, өнүгүш деңгээлин ж.б. жактарын аныктоого мүмкүндүк берүүчү далил; жыйналган алынган кабар, алардын жыйындысы.

Биз ишибиздин темпин мындан ары да күчөтүп, тапшырмаларды жогору көрсөткүчтөр менен аяктоого күрөшөбүз («Советтик Кыргызстан»). Маалыматы боюнча ошол жактын келечеги кең (Ашубаев).

I КӨРСӨТМӨ, КӨРГӨЗМӨ

Иштин багыты, тартиби жөнүндө жол-жобо, кандай иштөө жолу.

Ал колхоздун бүт активин чогултуп алып, көрсөтмө берди (Каимов). Большевик депутаттар лениндик көргөзмөлөрдү колдонушкан («Коммунист»).

II КӨРСӨТМӨ, КӨРГӨЗМӨ, КОЛДОНМО

Колдонуу (окуу, үйрөтүү, жазуу) үчүн чыгарылган (иштелип чыккан) эреже, жобо же алардын жыйнагы (китеп). Пайдаланууга, жетекчиликке алууга ылайыкталган курал жыйнак.

Калый Долдоевичке өзү эки-үч курдай окуу-тарбия иши боюнча балдардын кийим-кечеси, окуу-көрсөтмө куралдары жөнүндө телефон чалды эле, анда да тиги киши ал тууралуу такыр сөз кылбады (Мавлянов). Сабакты жандуу жана жеткиликтүү өтүш үчүн өзү жасаган көргөзмөлөрдү пайдаланды (Δ). 1979-жылы «Мектеп» басмасынан «Кыргыз адам аттарынын сөздүгүнүн» практикалык колдонмосу басылып чыкты («Кыргызстан маданияты»). Ал кишинин колуна «Программа» деген ат менен сөз жыйноочу колдонмо жазып берип, бир топ иштер тапшырдым («Ала-Тоо»).

КӨРҮНҮКТҮҮ, БЕЛГИЛҮҮ, ТААНЫМАЛ

Жалпы элге, калайыкка атак-даңкы чыккан, белгилүү болгон, даана байкалган, сезилген.

Силердей эле мотурандап окуп жүрүшүп, эми республиканын көрүнүктүү адамдары болуп отурган агайларыңар эң эле көп («Жаш ленинчи»). Белгилүү баатыр турбайбы («Эр Табылды»). Лениндик сыйлыктын лауреаты Тургунбай Садыков элибизге көптөн бери таанымал (Δ).

КӨРҮНҮШ, КУБУЛУШ, АБАЛ, ЖАГДАЙ, ТӨНҮМ

Бир нерсенин (ошондой эле объектинин) көзгө көрүнгөн белгилери жана алардын суммасы, көзгө урунган сырткы түрү (түзүлүшү), панорамасы, турпаты, көрүнүшү.

Каныбек айлананын көрүнүшүнө суктанды (Жантөшев). Жаратылыштын кубулуштары менен көрүнүштөрүнө суктанып көлдүн жээгинде отурат (Δ). Заттардын газ түрүндөгү абалы (Δ). Бардык жагдайлар менен кеңири тааныштырып чыкты (Δ).

Үстүндө көмкөрүлүп турган асмандын канчалык түпсүз төнүм экенин билебиз (Айтматов).

I КӨТӨР, ЖОГОРУЛАТ

Мурунку ордунан, жайынан, кызматынан, ишинен жогору (өйдө) көтөрүү, өйдө (бийик) кылуу, жылдыруу.

Туу көтөргөн элди ырдайлы, Асты токто дебечи (Маликов).
Окуучулардын билиминин деңгээлин жогорулатты (Δ).

II КӨТӨР, КОЛДО

Өстүрүү, жогорулатуу, көтөрмөлөө.

Тарбиялап көтөрдүн, Кедей менен жакырды (Барпы). Олуя жакынын колдойт (макал).

КӨТӨРҮҢКҮ, БИЙИГИРЭЭК, ЖОГОРУААК, ӨЙДӨРӨӨК

Демейдегиден бийик болгон (үн, дабыш, музыка, жер, аянт, кадыр-барк ж. б.).

Капитан бир көтөрүңкү жерге чыга бергенде кайрылып тура калды (Жантөшев). Жаш окумуштуу коңур үнүн бийигирээк чыгарып сүйлөдү да, залда отургандарга бурула карады (Δ). Мырзабек Айдардан өзүн билими боюнча жогорураак сезет (Δ). Чолпонбай бизден өйдөрөөк барып отурду (Δ).

КӨЧМӨ, КЫДЫРМА

Бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүүгө ылайыкталган (дүкөн, кино, автоколонна ж. б.).

Жайлоого көчмө кино келгендигин балдар биринчилерден болуп угушту (Δ). Алыскы жайыттагы малчылар үчүн кыдырма дүкөндөр уюштурулган (Δ).

КӨЧӨТ, ОРНАМЕНТ, ОЮУ, ОЙМО (ОЙМО-ЧИЙМЕ) ТҮР

Нерсенин (килемдин, шырдактын, таардын ж. б.) бетине түшүрүлгөн сөлөкөт, сүрөт, элес, наар, сайма.

Түрлүү көчөт гүлү бар Килеми сонун кыргыздын (Барпы). «Кайкалак» - элдик орнаменттин элге кеңири тараган бир түрү (Δ). Арасына оюнунун Актан милте койдурган (Тоголок Молдо). Тегирич, жабык баш, тизгичтердин түрдүү оймо кыялдарын сүрөттөп болбойт (Аалы). Килемдин көркү ачылат, кооздоп сайган түр менен (Осмонкул).

КӨЧҮР, КОТОР

Бир орундан экинчи орунга которуу, мурунку жазылганды кайрадан жазуу, башкача кылуу.

Кээде сыгып жүз барактын ичинен, Сөздү терет бир топ көчүрүп (Аалы). Сабактан жетишпей калган студентти төмөнкү курска которушту (Δ).

КӨЧҮРМӨ, КОПИЯ

Бир нерсенин (жазуунун, сүрөттүн, чийменин ж.б. түп нускасынан көчүрүлгөн, алынган) үлгүсү.

Анын кагаздарын карап отуруп ал заседателдин биринчи катын жана ага берилген жооптун көчүрмөсүн гана тапты («Ала-Тоо»). Балдардын туулгандыгы тууралуу күбөлүгүнүн көчүрмөсүн алып келдим (Δ).

КУБАН, СҮЙҮН, ШАТТАН, КУДУҢДА

Көңүлү куунак болуп, көңүлдүү (кубанычтуу) болуу, көңүлү көтөрүлүү, жүзүнөн ыраазылыктын белгиси байкалуу.

Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат (макал). Жылдызкан сүйүнгөнүнө чыдабай, алаканын шакылдатып чапкылап жиберди (Байтемиров). Кумсарып жаткан боз талаа Күлкүсү чыгып шаттанат (Осмонкул). Ылайыктуу адамдын оңой-олтоң табылганына кудундаган Ызакул колун көтөрүп, дуу-дууну басты (Бейшаналиев).

КУБАНЫЧ, СҮЙҮНҮЧ, ШАТТЫК

Кубангандык, сүйүнгөндүк, көңүл көтөрүлгөндүк, көңүлү көтөрүлүп шаттангандык, ыраазы болуп алымсынгандык.

Адылдын келиши Анархан менен Дарыякан үчүн эбегейсиз кубаныч болду (Жантөшев). Сүйүнүчү койнуна батпады («Ала-Тоо»). Наристенин төрөлүшү биздин үйдү чексиз шаттыкка бөлөдү (Δ).

КУБАНЫЧТУУ, СҮЙҮНҮЧТҮҮ, ШАТ, ШАТТУУ, КУРСАНТ (КУРСАН), КӨҢҮЛДҮҮ

Кубанычы көп, ыраазычылыгы, арбын, алымсынгандык менен көңүлдүү болуу, көңүлү шат.

Баарысынын жүзү жарык, кубанычтуу (Баялинов). Деги уулдуу болгонуна сүйүнүчтүү экенсиң, Ашыр (Сасыкбаев).

Таабалдынын көңүлү шат, жоодурап кабагы ачык (Бектенов). Жасалгалуу кийинген кыз-келиндер, жигиттер шаттуу ойноп, ырдап жатышат (Бөкөнбаев). Ашыр Сары-Зоо адырына көз чаптырып, көңүлү курсант (Сасыкбаев). Бардыгы-нын жүзү жарык, көңүлдүү («Ала-Тоо»).

КУБАР, КУМСАР, БОЗОР, САРГАР

Купкуу болуу, өңү саргаруу, өңү өчүү, саргыч тартуу, бозоруу, боз тартуу, каны качуу.

Талаа кубарып, күндүн ысыгы куйкалай баштады («Ала-Тоо»). Кубатка ачуусу келгендиктен, Чыныгүлдүн өңү кумсара түштү (Жантөшев). Чөп куурабас болсочу, Көз тунарбас болсочу, Кызыл жүзү бозоруп, Кыз кубарбас болсочу (Токтогул). Бак-дарактардын жалбырактары саргарып, бириндеп түшө баштады (Абдукаримов).

КУБАРЫҢКЫ, БОЗОРУҢКУ, САРГАРЫҢКЫ, КУМСАРЫҢКЫ, КЕР САРЫ

Кубарып бара жаткан, өңү өзгөргөн, түсү өчүп бара жаткан, даана байкалбаган.

Коңур күз, сары талаа кубарыңкы, Бүркөлүп күндүн көзү тунарыңкы (Шимеев). Бозоруңку көрүнгөн - Аштыгын айдар жер ошол («Манас»). Биз оруп жыйнаган чөптөр саргарыңкы тартып калыптыр (Δ). Долдоевдин өңү кумсарыңкы (Мавлянов). Иреңи гана кер сары тартып калганы болбосо, уктап жаткан кишидей мемирейт («Ала-Тоо»).

КУБАТТА, ЖАКТА, КОЛДО

Бирөөнү (бирөөлөрдү), бир нерсени колдоо, туура деп эсептөө, айтылган пикирге кошулуу, бирөө (же бирөөлөр) тарапта болуу, бир ойду колдоо, таламын талашуу.

Абыл баш ийкеп, Өмүштүн айткандарын кубаттап отурду (Байтемиров). Тоо жумушчулар союзунун бийлигин жактайбыз (Сасыкбаев). Эл кызылдарды колдоп жатат (Жантөшев).

КУБУЛ, КУБУЛЖУ, ӨЗГӨР, КӨРҮН

Башка көрүнүшкө (түргө) айлануу, түрдөнүү, ар түрдүү түстө (түрдө) болуп туруу, башка-башка болуп көрүнүү.

Арстанды көрсөң акыры, Ажыдаар болуп кубулду, Жакындап келген адамдын, Жүрөгү оозго тыгылды («Манас»).

Уккан жерден Чоронун Кубулжуп түсү бурулду («Семетей»). Күндөн күнгө гүл турмуш, Гүлдөп жайнап өзгөрдү (Осмонкул). Баламдын татынакай кийген кийими жанында отурганга да, менин өзүмө да бир кызык болуп көрүндү (Δ).

КУБУЛМА, ӨЗГӨРҮЛМӨ (ӨЗГӨРМӨ)

Кубулуп (өзгөрүп) турма, башка болуп турган, башка-башка болуп көрүнгөн, угулган.

Булбул да тууган жерин күүгө кошуп, Кубулма, мукам назик обон созуп («Учкун»). Биздин бригадирдин мүнөзүндөй өзгөрүлмө мүнөздү бүгүнкү күнгө чейин көрө элекмин (Δ).

КУБУЛУШ, КӨРҮНҮШ

Байкалган абал, жагдай.

Сары-Өзөктүн жааны келди-кетти кубулуш (Айтматов). Мындай көрүнүштү бул аймактан бат-бат эле байкоого болот («Кыргыз туусу»).

КУДАЙ, ЖАРАТКАН, АЛДА (АЛЛА ТААЛА), ЭГЕМ (ЭГЕ), ТЕҢИР, КУДУРЕТ

Диндик ишеним боюнча бүт дүйнөнү (ааламды) жаратуучу жана аны башкаруучу.

Кудайыңа ишенсең, жөө каласың (макал). Жарагын белге чалынып, Жаратканга жалынып («Манас»). Жазууңа көндүм алданып, Көтөрдүм өлүм салганын («Курманбек»). Ишинди эгем ондосун («Семетей»). Телкүрөң оозун керген бейм, Теңирим чыңдык берген бейм (Эшмамбетов). Жараткан экен кудурет, Биздей кайгысы көп пендесин («Олжобай менен Кишимжан»).

КУЛПУН (КУЛПУР), КӨРКТӨН, СУЛУУЛАН, КООЗДОН

Көрктөнүү, көркүнө чыгуу, кооз, жакшынакай болуп көрүнүү, културуу.

Жер жаандан кийин кулпунуп, жашара түштү (Бейшеналиев). Үйлөрү көркөм болуп, кыштагыңар көрктөнө түшө турган экен («КОС»). Жибек менен, баркут менен сулуулап, Урмат кылып, кадыр кылып улуулап (Осмонов). Өздүк көркөм чыгармачылыктын катышуучулары кооздонуп кийинишиптир (Δ). Татынакай өндөрүнө башайыланган көйнөктөрү куп жарашат (Δ).

КУМАР, МООКУМ (МООКУМ, МООК), ЫШКЫ

Кумарлангандык, берилүүчүлүк, берилип сүйгөндүк, кызыккандык, кызыгып берилгендик, самагандык, эңсегендик.

Токтогулдун өнөрүн үйрөнүүгө кумар болушкан (Бөкөнбаев). Аттары күлүк аргымак, Мингендин моокун кандырат (Үмөталиев). Сүйгүң келет чиркинди, Ичинден ышкың козголуп (Тоголок Молдо).

КУМАРЛАН, САМА, ЭҢСЕ, КЫЗЫК, БЕРИЛ

Кумар (кумары) болуу, өтө эңсөө, аябай кызыгуу, берилүү, абдан каалоо, самоо.

Ал кыздын атын сурап билип алдым, Бир мүнөз миң сырына кумарландым (Токобаев). Эки тоонун чөбүн самаган кийик ачка өлөт (макал). Сагындым кагылайын кыргыз жерин, Эңседим ойтүзүндү көрсөм дедим (Абдыраманов). Ысык-Көлдү канчалык бат-бат көрүп турсам дагы, кайрадан кызыгып көргүм келет (Δ). 2-курстун студенттери кыргыз тили боюнча жазылган жаңы окуу китебин ушунчалык берилип, кызыгып окуп жатыптыр (Δ).

КУМГАН, ЧАЙДООС, ЧӨӨГҮН

Колго суу куюу, ошондой эле чай кайнатуу үчүн колдонулуучу (чоюндан куюлуп жасалган чорголуу жана туткалуу) идиш, үй буюму.

Кумганга суу куюп, колун чайкай баштады (Абдумомунов). Акыл аке сөзүн токтотту да, узун моюн чайдооско көк чай салып, оттон оолагыраак тартып койду (Аалы). Катарлаган төөсүнө Калайлуу кумган, жез чөөгүн, Баарын жүктөп таштаптыр («Эр Табылды»).

КУМУРА, КӨЗӨ

Чоподон (карападан) ооз жагы кууш жасалган идиш.

Жакшы ышталган кара кумурадан кымыз куюп олтурат («КОС»). Көзөгө суу толтуруп, үйдүн капшытына алып чыгып койду (Δ).

I КУНАР, БЕРЕКЕ

Адамга тиешелүү (таандык) белги, жогорку сезимдүүлүк.

Эми карыганда кунарың кеткенби? Кызыңды ушул абалга келтирип сага эмне болгон? (Байтемиров). Берекеси кеткен байга жолобойм деп жүргөн («Ала-Тоо»).

II КУНАР, КАСИЕТ

Адамга таандык сапат, белги, артыкчылык.

Дээриңде жигиттик кунарың аз болсо керек (Убукеев). Касиети жок байга кимдер жолугат? («Ала-Тоо»).

I КУНАРЛУУ. БЕРЕКЕЛҮҮ

Ар нерсеге мол, үнөмдүү.

Сиздин күйөө балаңыз кунарлуу көрүнөт(Δ). Берекелүү күндүн белгиси байкалат(Δ).

II КУНАРЛУУ, КАСИЕТТҮҮ

Адамга таандык сапаты, белгиси, артыкчылыгы көп, арбын; сыйкырдуу, кереметтүү.

Сөзгө чечен, билимдүү, Кунарлуу булбул деген бар (Тоголок Молдо). Касиеттүү бул дөбө, Кадимден даңка конгон жер (Бөкөнбаев).

I КУР, КАЙЫШ, КЕМЕР

Белди байлай (курчай) турган нерсе (буюм).

Катардагы синонимдердин кайыш, кемер дегендери регионалдык мүнөздө айтылат. Курун байланууну унутуп калыштыр (Δ). Кайышты бала-сына берди (Δ). Карк алтындын өзү бар, Каухар таштан көзү бар, Кыркыңа кемер-куру бар («Манас»).

II КУР, КУРУЛАЙ, БОШ

Куру бекер, эчтемеси жок, бекеринен.

Машина кур кетмей болду (Бейшеналиев). Эч муратка жеткирбес Курулай чеккен кайгы зар (Элебаев). Төө-Жайлоого жем алып кеткен тракторлор бош келишти (Δ).

III КУР, КУРУЛАЙ, БЕКЕР, ТИМ (ЭЛЕ)

Эч аракети, кызматы, натыйжасы жок.

Эл тиричилик кылганда, эсирип уктап кур жатпа (Токтогул). Сен мага курулай эле таарына бербе (Δ). Атайын барып, бекер эле келе бериптир (Δ). Атасынын айтымына караганда, он үч күн тим эле жүрө бериптир (Δ).

КУРА, КОШ

Кууроо, бир нерсени экинчисине улоо, жалгааштыруу, кошуу, бириктирүү, кошуп түзүү, тизүү.

Эмгекчини баш коштуруп курадың, Эл достугун бекем кылып чыңдадың (Осмонкул). Алар дагы бизге окшоп кошкон (Δ).

I КУРАК, ЖАШ, КУРБАЛ

Белгилүү бир жаш (өлчөмү), өмүр чени.

Курагым элүүдөн ашып калган (Жантөшев). Жашым жетимишке жакындап бара жатат (Δ). Токон али жаш, эми 25 жаш курбалында («Ленинчил жаш»).

II КУРАК, КУРАНДЫ

Ар кандай өөн, кесинди, кыйык, кыйкымдар жана алардан бириктирилип жасалган буюм.

Боз үйдүн жанында келин-кесектер курак курап отурушуптур (Δ). Мураттын үстүндө кырк куранды чепкени бар, бутунда - чарык (Баялинов).

КУРАЛ, ЖАРАК

Согушууда колдонулган буюмдар. Согуш куралы, жоо жарагы.

Борис согуш башталганда курал алып, ата мекенди коргоого кеткен (Байтемиров). Барбаган жер, баспаган жол калбады, Жатсам, турсам, колдон түшпөй жарагым (Үмөталиев).

КУРАЛДУУ, ЖАРАКТУУ

Куралы бар, куралданган, курал-жаракка жетиштүү.

Кендеги куралдуу отрядды чындап, көмүрдү казууга камынышты (Сасыкбаев). Жарактуу күнү жоо келбейт (макал).

КУРБУ (КУРБУЛАШ), КУРДАШ, (КУРБУ-КУРДАШ) ТЕҢТУШ, КУРАКТАШ, КУРБАЛДАШ, ТЕҢ (ТЕҢ КУРБУ), КАТАР (БИР КАТАР), ЖОЛДОШ, БУРАДАР

Бирге өсүп, бирге чоңойгон; бир жашташ (же жаш жагынан жакын), жашташ жана мамилелеш жолдош.

Бекендин курбу кыздары Фрунзеде (Каимов). Эсен өз курдаштары менен эртеден кечке иш үстүндө («Жаш ленинчи»). Карабек теңтуштары менен кетти (Жантөшев). Анын Сейде экенин өзү менен куракташтар гана билбесе, андагылардын карысынан жашына дейре чоң эне деп аташчу («Кыргызстан аялдары»). Айрыкча ушундай көп жыл иштеген курбалдаштарымдын жаш мугалимдердин алдында мүчүлүштөн жер карап турганынан уялам

(«Мугалимдер газетасы»). Ээрчишип баскан жашымдан, Теңим аман барсыңбы? (Токтогул). Азыр элиң социалдык жарышта, Асыл эже катарындан калышпа (Нуркамал). Сени менен өмүрлүк жолдош боломбу деген тилегим бар (Баялинов). Бурадар Аккан, сөз байка, курдаштык жайын айтайын («Курманбек»).

КУРБУЛУК, КУРДАШТЫК, ТЕҢТУШТУК

Жашташ, куракташ өскөндөрдүн мамилеси. ойноп-күлгөн, бирге жүргөн учуру.

Бул - тилектештик, курбулук ысык мамиле (Каимов). Курдаштыкка жарап, бир жардам берип койгула («Ала-Тоо»). Теңтуштук кылып тамаша кылды («Ала-Тоо»).

I КУРЧ, ӨТКҮР

Курчутулган (мисалы, бычак, кылыч ж. б.) нерсе, буюм.

Кылычтын көркү - курчунда, Кундуздун көркү - сыртында (Токтогул). Канжардын өткүр мизи анын оң кулагын шылып түштү (Сыдыкбеков).

II КУРЧ, ӨТКҮР, ТАЙМАНБАС, КАЙРАТТУУ, ӨРТ, ӨТ

Эр жүрөк, кайраты бар, чечкиндүү, тайманбаган.

Иним ачуусу чукул, курч жигит эле (Жантөшев). Өткүр жигит өйдө өтөт, Жүргөн жерин гүлдөтөт (Үмөталиев). Тайманбас жүрөгүндө кайраты бар, Мамбет да өзүнчө бир сырттан белем (Турусбеков). Табылды эл таламын талашкан кайраттуу азамат боло баштайт («Эр Табылды»). Өрт жүрөктүү - курч кайрат, октон кайра качпаган (Осмонкул).

КУРЧТУК, ӨТКҮРЛҮК, ТАЙМАНБАСТЫК, КАЙРАТТУУЛУК, ТАРТЫНБАСТЫК

Курчтуктун көрүнүшү, мындай көрүнүштүн жалпы белгиси, абалы.

Каныбек ыңгайсызыраак курчтук кылып жибергенине уяла түштү (Жантөшев). Менин балам өткүрлүк кылып озунуп сүйлөп жиберди (Δ). Тайманбастык жөнүндө студенттерге, жаш жигиттерге айтып берди (Δ). Кайраттуулук таш жарат (Δ). Балам, тартынбастык кылбагын, артыла берсин өнөрүң (Δ).

КУСА (КУСАЛУУ), КУСАДАР

Бир нерсени каалоо, эңсөө; сагынуу.

Эжеке сизди бекен сагынчымды, Ак жаандын кусалуу шыбырынан («Мугалимдер газетасы»). Муса экөөбүз бир пас көрүшпөсөк, кусадар болушабыз (Бейшеналиев).

КУСАЛЫК, БУК, САГЫНЫЧ

Жактыра жакшы көрүү, берилип күтүү.

Кусалыгым барган сайын ашып-ташып барат (Δ). Кусалык бугун, арман-мунун бүт чыгарып солукап жатып калгыча ыйлар эле (Айтматов). Сагынычым саргарды сени күтүп (фольк.).

КУУРДАК, КУУРМА

Тамактын бир түрү (майга куурулган эт).

Берилген синонимдердин ичинен **куурма** дегени диалектилик мүнөздө айтылат. Жаш эттен куурулган майлуу куурдак тартылды (Каимов). Биздин шашып жаткандыгыбызды билген байбиче, казандагы куурмадан табакка салып келди(Δ).

КУУШ, ТАР, ИЧКЕ (НИЧКЕ)

Анчалык кенен (жайык) эмес (жер, капчыгай ж. б.), энсиз.

Таке менен зоотехник атка минип кууш коктуну өрдөп баратышты («Ала-Тоо»). Өтүгүн тар болсо, дүйнөнүн кеңдигинен не пайда (макал). Ичке жол менен атын жетелеп келе жаткан жеринен жолуктур (Δ).

КУШТАР, ДИЛГИР, ЫНТЫЗАР, ЫНТАЛУУ

Бир нерсеге кызыккан, берилген, жакшы көргөн.

Күлайды бир көрүүгө куштармын («Ала-Тоо»). Кайыр Купуяны көрүүгө дайым дилгир (Аалы). Даниярдын обонун угууга ынтызар болуп, чыдамым жетчү эмес («Советтик Кыргызстан»). Ачынта камчы чаап бууданга, Артынан ынталуу жаш жигит Аябай киришти куугунга («Ленинчил жаш»).

КУШТАРЛЫК, ДИЛГИРДИК (ДИЛГИРЛИК), ЫНТЫЗАРЛЫК, ЫНТАЛУУЛУК

Куштар болгондук, кызыккандык, даяр тургандык, жакшы көргөндүк, берилгендик, сүйгөндүк.

Менин уулум атасы окуган жогорку окуу жайынан окусам деп

куштарланып жүрөт (Δ). - Саламат - деп, Жолой Жолдошевич ордуна тура калганда, жаш жигит эки колун кабаты менен сунуп, учурашууга дилгирдигин билгизди (Каимов). Сенин үнүңдү угууга ынтызарлыгым артылып бара жатат (Δ). Ишке болгон ынталуулук (Δ).

КУЮЛУШ, КУЙМА, ЧАТ

Суулардын (дарыялардын) бири-бирине куюлган, кошулган жери.

Токсон суунун куюлуш, Суу түгөнүп жоголгон («Эр Табылды»). Биздин колхоздун койчуларынын үйү Жаңгакты менен Белес сууларынын куймасында (Δ). Самат колхозунун малчылары Үч-Арча менен Ак-Чуңкур сууларынын чатындагы таштак конушта экен (Δ).

КҮБӨ, ДАЛИЛ, ФАКТ

Белгилүү көрсөткүчтөр, чындыкты далилдөөчү фактылар, бир нерсенин аныктыгын же төгүндүгүн аныктай ала турган маалыматтар.

Калптын күбөсү - өлүк (макал). Дагы бир далил болду. (Сыдыкбеков). Фактыларга таянып сөз сүйлөдү (Δ).

КҮБҮ, КАК

Уруп-силкип түшүрүү.

Кийиминин быр-сырын, чаңын күбүп тазалады (Δ). Чанды какса кетет, кумду силксе түшөт (Сасыкбаев).

КҮБҮР, ШЫБЫР (КҮБҮР-ШЫБЫР), КҮҢКҮЛ, КҮПҮР, ШЫБЫШ

Шыбырап айтылган (күңкүл) сөз, ачык, даана угулбаган, акырын айтылган сөз (шыбыш). Астыртан айтылган сөз, ачык айтылбастан (астыртан) билдирилген нараазылык (нараазычылык).

Өтмө мааниде бул сөздөр ушак, айың, имиш-имиш деген маанини билдирет.

Күбүрүн угуп экөөнүн, Көк жал Манас баатырдын Күлкүсү келип калганы («Манас»). Салык менен Мамбеткулдун шыбыры өтө акырын болгондуктан, сыртка угулган жок (Каимов). Өздөрүн таза деп санашкан кээ бир абысындар аны көргөндө мурундарын

тумчулап алышып, өз алдынча күңкүл сүйлөшөт («Ала-Тоо»). Сыртынан күпүр сөздөрүн сүйлөшө турган («КОС»). Шаңкылдаган күлкү менен шыбыш көпкө чейин басылган жок (Каимов).

КҮБҮРӨ, ШЫБЫРА

Акырын, угулар-угулбас кылып сүйлөө, башкаларга угузбай айтуу, астыртан күбүрөп сүйлөө.

Көзүң менен көрбөсөң, Күбүрөп ушак айтпагын (Осмонкул). Шыбыр кеп болбойт, шыйрак эт болбойт (макал).

КҮДҮК, КҮМӨН (КҮНӨМ), АРСАР

Белгисиз, так эмес, болору же болбосу, аткарылары же аткарылбастыгы шек туудурган, күмөн санаткан.

Сапар Шариптен уккан күдүк сөздү ачууга аракеттенүүдө (Бейшеналиев). Жамийланын араба айдап кетерине мен эч кандай күмөн санаган жокмун (Айтматов). Ал тойдон бүгүн эмес, эртең келери да арсар (Жантөшев).

КҮДҮР, ОЙ-ЧУҢКУР

Туз эмес (жер, талаа), адыр-күдүр, өңгүл-дөңгүл.

Күрдөөлдүү малдын баарысы, Күдүрдө төлдөп жайнаган («Манас»). Ал өзүнүн туулуп өскөн жеринин ой-чуңкурун калтырбай көргүсү келет (Сыдыкбеков).

I КҮЖҮРМӨН, МЭЭНЕТКЕЧ, ЭМГЕКЧИЛ

Иштегенди жакшы көргөн, эмгекти сүйгөн, эмгекти ардактаган, иштерман.

Гүлдөй турган колхоздун Күжүрмөн болот жаштары (Осмонкул). Биздин дыйкандар эзелтен мээнеткеч келет («Советтик Кыргызстан»). Падышаны тактан кулаткан, Эркин берип колуна, Эмгекчил элин кубанткан (Осмонкул).

II КҮЖҮРМӨН, ТЫКАН, БЫШЫК

Талыкпай иштеген, аракеттүү, жандуу, жүргөн-турганы, иштегени жыйынтыктуу.

Күжүрмөн жигит экени бат эле байкалды(Δ). Булабаев мурдагыдан тыкан, кыймылдуу болуп калды (Сасыкбаев). Айылдагылар Кычанды абдан бышык бала дешет (Бейшеналиев).

КҮЗГҮ, АЙНА

Бир нерсени чагылтууга арналган буюм (көбүнчө бет маңкайындагыны чагылтып көрсөтүүгө ылайыкталып жасалган айнек).

Айна сөзү диалектилик мүнөздө.

Күзгүнүн маңдайында чачын таранып жаткан Гүлайым калыбынан козголбостон жооп кайтарды (Бейшеналиев). Ой, сен, өзүңдү айнадан көрчү (Мукамбаев).

КҮЗӨТ, КӨЗӨМӨЛДӨ, КАЙТАР, КАРООЛДО

Бир нерсени, объектини ж.б. кайтаруу; уурдоого жол бербөө.

Жылкычылар кементайларын кийишип, мал күзөтө беришти (Байтемиров). Жума өз атын минип, аттарын көзөмөлдөөгө кетти (Жантөшев). Советтик чекти кайтарып, Жеңилбес кызыл эл турат (Үмөталиев). Биз айылга кеттик, биздин үйдү да кароолдоп тургула (Δ).

I КҮЙ, ЖАН, ТУТАН

Күйүү (түз жана өтмө мааниде).

Үйдө лампа күйүп турат (Баялинов). Бүлбүлдөгөн от жанат (Бөкөнбаев). От тутана баштады (Абдукаримов).

II КҮЙ, ЖАН, ӨРТТӨН

Күйүү, жануу, өрттөнүү, алоолонуу, жалынданып күйүү (түз жана өтмө мааниде),

Отко жакын шиш күйөт, жеңеге жакын кыз күйөт (макал). Жаным жай таппай, жанып бара жатам (Δ). Алсак, Жумгал районундагы «Большевик» совхозунда кашар өрттөнгөн («Советтик Кыргызстан»).

КҮЙӨР, КАРАЛАШАР, ЖАРДАМДАШАР

Жакын адам, көз салып, жардам берер киши.

Жан күйөр, издер тууган жок, Жалгыздыгым билинди (Токтогул). Каралашар бала-чакаңыз жок беле (Жантөшев). Эки жакты карасам, жардамдашар киши жок (Δ).

I КҮЙӨРМАН, КҮЙҮМДҮҮ

Карамдуу, боорукер, кайрымдуу, ырайымдуу, мээримдүү.

Күйөрман жигит баштагы, Күлүм көз жарын таштады («Чалкан»). Жүкөш - абдан күйүмдүү бала (Абдумомунов).

II КҮЙӨРМАН, БШКЫБОЗ

Күйүп-бышып бирөө (бирөөлөр) тарапта болгон, алардын таламын талашкан, максатташ адам.

Фрунзелик студенттердин техникалык жана тактикалык даярдыгына спорт күйөрмандары жакшы баа беришти («Мугалимдер газетасы»). Спорт ышкыбоздорун кубандыра турган нерсе, фрунзелик студенттер алгачкы оюндарын ийгиликтүү башташты («Мугалимдер газетасы»).

КҮКҮМ, МАЙДА

Нерсенин майдаланган, талкаланган (кичине) бөлүгү (ушагы).

Баганалардын кычыгына көмүрдүн күкүмдөрү себелеп турат (Сасыкбаев), Кум шекер канттын майдасын тазалашты(Δ).

КҮЛКҮ, КАТКЫРЫК

Шаттанганда, кызыктуу нерсени көргөндө же укканда. кытыгылаганда чыккан дабыш (шыбыш).

Ич оорулуу күлкү сүйбөйт (макал). Сүзүп жүргөн эки өрдөк катуу чыккан каткырыктан чочуп, уча жөнөдү (Сыдыкбеков).

КҮЛҮҢДӨ (КҮЛМҮҢДӨ), КҮЛҮМСҮРӨ

Жылмайыңкы көрүнүштө (жайдары, күлүүгө жакындаган) мүнөздө болуу.

Маруся сыр бербестен күлүндөй карайт (Сыдыкбеков). Мамбетовдун эриндери күлүмсүрөп, суйдаң каштары жазыла түштү (Бейшеналиев).

КҮЛҮК, БЕДӨӨ

Катуу (тез) чуркаган (ат, төө, ит ж. б.).

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт (макал). Кырк келинчек жүгүрүп, Кырк бедөөнү алганы («Манас»).

КҮЛЧӨТАЙ, КҮЛЧӨ

Эттүү сорпого тилке-тилке кесилген камыр кошулуп (салынып) бышырылган тамак.

Батыш күлчөтай жасаган (Байтемиров). Эки киши чакырып, бир табак күлчө жеген менен эчтеме чыкпайт («Ала-Тоо»).

КҮН, КУЯШ

Түбөлүктүү жарыктык, жашоо булагы.

Чагылгандан кийин күн чайытттай ачылды да, балдар ойноп

башташты (фольк.). Көлдүн жээгинде, жолдун боюнда кызарып бара жаткан куяшты кызыгып карап турушту (фольк.).

КҮНӨС, КҮНӨСТҮҮ, КҮҢГӨЙ, ЧАГАТ

Күн көп тийген жер, күнгө бет жер (тескейдин карама-каршысы).

Чагат сөзү диалектилик мүнөздө.

Эркин жайлоо, атыр жел, Элим күнөс чыгышты (Осмонкул). Эмчегине ууз жыйнап, Күнөстүү жерге мал барат (Токонбаев). Тескейи - бийик аска, күнгөйү - калың арчалуу кокту («КОС»). Кышта чагаттарда кар болот («КОС»).

I КҮҢҮРТ, БҮДӨМҮК

Ачык (даана) эмес.

Булуттун арасынан чыккан айдын нуру айлананы күңүрт гана жарык кылат (Абдумомунов). Кээ бир маселелер мен үчүн бүдөмүк болуп жүрөт («КОС»).

II КҮҢҮРТ, ТУНАРЫҢКЫ

Күңүрт тарткан, тунарыңкы болгон, боз болуп көрүнгөн, мунарык тартып турган.

Эл чогулуп, күңүрт ойго кеткен (Турусбеков). Коңур күз, сары талаа кубарыңкы, Бүркөлүп күндүн көзү тунарыңкы (Шимеев).

КҮПКӨ, КҮРКӨ

Анчалык чоң эмес там (малкана, тооккана), сарай

Тиги кыштан тургузулган күпкөнүн биринчи эшигин ачты эле, ак ала, сары ала болуп тооктор жайнады («Ала-Тоо»). Ал күркөдөн күркөгө кирип, тооктун кыгын жайып, эмгектенип жүрдү («Ала-Тоо»).

I КҮРӨШ, КАРМАШ

Кандайдыр бир ишти аткаруу, максатка жетүү үчүн болгон аракет, кыймыл.

Жан аябай душмандар менен күрөшүп келебиз (Жантөшев). Олку-солку болуп жалтактоону ташта! Күрөш, кармаш (Сасыкбаев).

II КҮРӨШ, САЛГЫЛАШ

Максатка жетүү үчүн аракет кылуу; бир ишти аткаруу (орундатуу) үчүн болгон кыймылга катышуу.

Күрөшүп таалай алышкан, Баатыр экен элиңер (Турусбеков).
Баатырлар душман менен салгылашып, Сен үчүн канча канды төгүшпөгөн (Шимеев).

КҮРҮЧ, ШАЛЫ

Дан эгини, өсүмдүк жана анын даны.

Таруу, күрүч, пахталар, Таңкы желге теңселип (Нуркамал).
Шалыга суу коюп жаткан кишилер арыктын четине келип отурушту (Δ).

КҮТ, КҮЙ

Кандайдыр окуя, жаңылык, аракет ж. б. болот деп токтой (аярдап тура) туруу.

Жылдызкан тигилердин турушун чыдамсыздык менен күттү (Байтемиров). Айтып берген короолчум, Он эки күнү күйөмүн («Курманбек»).

КҮҮГҮМ, ҮРӨҢ-БАРАҢ (ИРӨҢ-БАРАҢ)

Күн баткандан түн киргенге чейинки (караңгы түшө баштаган) мезгил; көз байланып калган кез; таң атып жаткан учур; көзгө нерселер элес-булас көрүнгөн маал.

Асман киргилт түскө келип, бара-бара күүгүм кирди (Абдукаримов). Аскалары үрөң-бараң тартып каалгып үргүлөшөт (Сыдыкбеков).

КҮЧ, АРАКЕТ, ШАА

Бир нерсени, ишти аткарууга болгон аракет.

Бардык күчүмдү жумшаймын, силерди эл алдында уят кылбоого тырышамын (Δ). Аракет кылсаң, берекет болот деп бекеринен айтылбаса керек («Кыргыз туусу»). Шаам жетерине чындап эле ишенемин, туугандар, мага ишенгиле («Кыргыз туусу»).

КҮЧӨ, КАТУУЛА, ЫЛДАМДА, ТЕЗДЕ, ЫКЧАМДА

Күч алуу, улам артуу, иштөө, аракеттенүү.

От алоолонуп, барган сайын күчөп барат (Абдукаримов)

Алымкул катуулай басып, заматта Гүлайымга жетип келди (Абдукаримов). Элдияр баатыр ылдамдап, Аяр кылбай чамдагын («Эр Табылды»). Балам ишинди тездет (Δ). Сай жээктеп кашаттын түбү менен ыкчамдай келе жатышты (Жантөшев).

КЫБЫЛА (КЫБЛА), (КҮН) БАТЫШ

Күн батуучу (отуруучу) жак, тарап.

Кыбыладан жел чыгып, кандайдыр бир жылуулук мемиреди (Сыдыкбеков). Колун батыш жакка шилтегендей болот (Сыдыкбеков).

КЫБЫРА, КИБИРЕ, АКЫРЫН, ЖАЙ

Жай кыймылдоо, илээлеп жүрүү, басуу.

Көрүнүп бул кезекте бүлбүл караан, Кыбырап ал бечара басат араң (Шимеев). Кызым кибиреп эле баса албайт («Чалкан»). Акырын басып келе жатат (Δ). Бүбүш жай басып барып, арыктын боюна отурду («Ала-Тоо»).

КЫДЫР, КЕЗ, ТЕНТИ

Улам бир жерге баруу, кыдыруу; бет келди жүрүү, сапар чегүү; ар кандай себептер менен эл-жеринен азуу; эптеп күн көрүү үчүн эл аралап, жер кыдырып кетүү.

Асанбай Барпыны ээрчитип алып жылкыларды кыдырды (Байтемиров). Тентидик, кездик, Таманды тештик, бүгүн мында, эртең анда (Элебаев). Сен кайда тентип жүрдүн? «КОС».

КЫЗАМЫК, КЫЗЫЛЧА

Балдардын жугуштуу (кызамык) оорусу.

Беш жашары солуп жаткан, Алдастатып кызамык (Аалы). Быйыл жазга жуук айылды кызылча каптап, жыйырма бир баланы алып кетти (Жантөшев).

КЫЗАҢДА, КЫЗЫРАҢДА, ЧЫЧАЛА, ТЕРИК

Айтылган сөздү, тамашаны, сынды көтөрө албоо, тамашаны чын көрүү, ызаланып ачуусу келүү.

Сапар кызандап тумшугу менен бир тийди (Бейшеналиев). Тамаша иретинде бири-биринин кычыгына тийишип, кызырандап алышчу (Сасыкбаев). Чычалабай экөөбүз, Чындыкты таап берели (Осмонкул). Олдоксон айтылган орой сөзгө Саадат териге түштү («Ала-Тоо»).

КЫЗАР, КЫЯР

Кызыл түскө кирүү, бир аз кызара (өңү бурула) баштоо.
Чыгыш тарап өрттөй кызарып, күн чачырай баштады (Байтемиров).
Кыярып бышкан ак эгин (Осмонов).

КЫЗМАТЧЫ, КЫЗМАТКЕР, ИШЧИ

Көбүнчө акыл эмгеги менен башкаруу тармагында иштеген адам.

Акмат райондук кызматчы эле (Жантөшев). Шамбет жаш кезинен эле колхоздун белдүү кызматкеринен болду (Сыдыкбеков). Ар кайсы мекемелерден ишчилер гана барат («Кыргызстан маданияты»).

КЫЗУУ, КЫЗЫМТАЛ

Чала мас, анча мас эмес.

Жолбунов ичип алып, кызуу келген экен (Убукеев). Отургандар дурус эле кызымтал болуп, тилдери чалына баштаган кезде бай чөнтөгүнөн төрт барак кагазды алып чыкты (Абдукаримов).

I КЫЗЫК, СОНУН

Көңүлдү өзүнө тарткандай, көңүлдү өзүнө тарткан, көңүл көтөрө турган.

Кызык кинону көрүшкөн жумушчулардын көңүлү көтөрүлдү (Сасыкбаев). Эскирип кеттим кошулбай, Эмки сонун турмушка (Токтогул).

II КЫЗЫК, СУКТАН

Көңүл бөлүү, көңүлү түшүү, көз артуу.

Жаш балдар таттыга кызыгып, өз алдынча кожураша баштады (Каимов). Суктанып жүрбөй ар кимге, Сүйгөнүңдү тандап ал (Токтогул).

I КЫЙКЫМ, ӨӨН

Нерсенин (мисалы, кездеменин, булгаарынын, кагаздын ж. б.) кесиндиси, майда бөлүкчөсү.

Кездеменин кыйкымдарын жыйнаптыр (Δ). Ажар болотнайдын кыйыгын мындай таштап койду (Δ). Өөн бириксе тон болбойт, ынтымак болбой, эл болбойт (макал).

II КЫЙКЫМ, ӨӨН

Жетишпегендик, кемчилик, мүчүлүш, мүчүлүштүк.

Начальник карамагындагы кызматчыны жактыргысы келбесе, андан кыйкым таппай койбойт (Каимов). Кыйык издөөгө жасаган аракетти текке кетиптир (Д). Эки чабан бардык жактан өз ара өөн таба алышпады (Каимов).

КЫЙМЫЛ, АРАКЕТ

Белгилүү бир максатты көздөгөн иш, болуп турган абал.

Колхозчулардын бүгүнкү кыймылы дегеле жандуу (Каимов). Аракет кылсаң. - берекет (макал).

КЫЙШАКТА, КЫЙШАҢДА

Токтоно албоо, жеңил мүнөз көрсөтүү, туруксуздук байкатуу.

Тентек кыйшактаганын коюп кадимки токтоо кишидей козголбой калды (Сыдыкбеков). Тегеренип кыйшаңдап, Токтоно албай шыңкылдап (Маликов).

КЫЙЫНДЫК (КЫЙЫНЧЫЛЫК), ООРДУК (ООРЧУЛУК)

Татаал иш (аракет) ж. б.

Күрөш десе билек түрүп качырган, Кыйындыкты жеңмейинче асылган (Турусбеков). Динарага оордук сезилбейт (Сыдыкбеков).

КЫЛ, ЖАСА

Бир нерсени орундатуу, болтуруу, даярдоо.

Кылганың киши үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүк (макал). Андрей алды менен така жасады (Байтемиров).

КЫЛГЫЛЫК, КЫЯНАТ

Бирөөгө карата жаман ой менен кылынган иш, жамандык, тоскоолдук.

Кылгылыктын баарысын ошол жерде кылалык («Семетей»). Ак пейилдүү азамат, Адамга кылбайт кыянат (Токтогул).

КЫЛДАТ, ЧЕБЕР, ЭТИЕТ (ЭТИЯТ)

Акырын, акырындык, сак (сактык); эптүү, байкаштырып.

Өз ишине кылдат карап барк кылган, Кызылчанын мол түшүмүн арттырган (Осмонкул). Чоң эне чебер басып, табыш

чыгарбай өтүүчү (Сыдыкбеков). Каныбек, өзүнө өзүң этиет бол (Жантөшев).

КЫЛДАТТА, ЧЕБЕРДЕ, ЭТИЕТТЕ (ЭТИЯТТА)

Сак болуу, абайлоо, байкап аракет кылуу.

Бир сөздү ортосунан талаш кылып, Кылдаттап бирди миңге майдалаган (Осмонов). - Чебердегиле, кокус бирөөнүн көзүнө чалынып калбайлы, - деген үндөр чыкты (Жантөшев). Сындырбай, этиеттеп кармагыла (Δ).

КЫЛКА, ТЕГИЗ, ТЕКШИ

Бирдей, бардыгы, бүт баары.

Адыл тигил шымаланып иштешкен өңчөй бир кылка пионерлерге кубанып карайт (Сыдыкбеков). Дыңды бузуп майдалап, Үрөндү тегиз сепкиле (Осмонкул). Ушул келген буруттар, Баары текши эр экен («Манас»).

I КЫЛЧАЙ, КАРА

Мойнун буруп, арка жагын кароо.

Өз кыялына өзү кубанган Ашым артына кылчайып, Көсөлдү карап коёт (Каимов). Эшик жакка карады («КОС»).

II КЫЛЧАЙ, КАЙРЫЛ

Кайта келүү, айланып келүү, барган жагынан (жеринен) келүү.

Кылчайып келсем, үйдө жок, Кыргызым качкан оң колдон (Токтогул). Кайрылбай сансыз ай өттү («КОС»).

II КЫЛЧАКТА, КЫЛЧАҢДА

Бирөөнү күткөнсүп улам-улам арка жагын кароо, басып бара жатып кайра-кайра арка жагын тиктөө.

Аркасын карап кылчактап, Коңурбай качып калган кези экен («Манас»). Кылчандап улам боздосо, Иңгендин көркү тайлакта («Мендирман»).

КЫЛЫК, КЫЯЛ

Жүрүш-туруш, кулк-мүнөз, мамиле.

Кыз-келиндин ичинде, Кылыгы сонун көрүнгөн (Токтогул). Жинди кыял көпкөн эр, Татып ойноп бүткөн эр («Семетей»).

КЫЛЫКТАН, КЫЛЫКСЫН, НАЗДАН, ОШТОН, КЫТЫЙ

Мүнөз көрсөтүү, койкоктогон (ойноктогон) көрүнүштө болуу; уялымыш, тартынымыш болуу.

Ира кылыктанып басып, боз уландардын көз жоосун алат (Бейшеналиев). Кыздар келип кылыксынып жесин деп, мейиз төгөм ак тоочтун сыртынан (Осмонов). Чоро Шекерге үңүлө тиктеп, анда-санда мурутун чыйратат, анан наздана күлүндөгөн болот (Касымбеков). Оштонгон ошол селкиге жүрөк кантип түңүлсүн (Аалы). Кыргыек куштай кытыйып, Кыз кылыктуу болуучу («Ала-Тоо»).

I КЫМБАТ, АСЫЛ, БААЛУУ

Баасы жогору, арзан эмес.

Баасы кымбат, баркы өйдө жакасына пахта айдап (Үсөнбаев). Акыл - баштан, асыл - таштан (макал). Токтогулдун чексиз баалуу алтын өнөрүнөн үйрөнгөн («КОС»).

II КЫМБАТ, АСЫЛ

Кадыр-баркы бар, сыйлуу, кадырлуу (адамга карата).

Айрылып калдым арманда, Акын Шаршен кымбаттан (Осмонкул). Демек, таанышпасак да, сиз менен пикир алышууну мен өзүм алтындан кымбат, каухардан асыл көрөмүн (Жантөшев).

КЫМЫҢДА, КЫМЫЛДА, КЫМЫЙ

Ичинен кубануу, сүйүнүү.

Кымыңдап басып келе жатат (Δ). Теңтуш өскөн ынактар, алардагы кымылдап (Тоголок Молдо). Эриктик ко баатыр деп, Эрдин тиштеп кымыйды («Эр Табылды»).

КЫМТЫ, КЫМЫР

Бир нерсенин четин (жакасын) ичин көздөй кайруу.

Батыйна маңдай чачын жоолугуна кымтыды (Убукеев). Ошого чейин делпилдеп келаткан эки этегин кымырып алууга буямасы келбептир («Ала-Тоо»).

КЫПЧУУР, ЧЫМЧУУР, КЫЧКАЧ, АТТИШ, АТАШ

Чокту, ысык темирди ж. б. кысып кармоо үчүн темирден жасалган курал.

Аттиш, аташ күрөк деген сөздөр кыргыз говорлорунда

айтылат.

Бир кезде кыпчууру кызарып кетти эле, карыя уста сууга чар эттире малды (Убукеев). Тырмактарым болот чымчуурдай карыша-карыша түшкөн экен (Сыдыкбеков) Клименко очоктогу кызарган темирди кычкач менен кармап алды да, чоң дөшүгө тосо берди (Сасыкбаев). Аттиш жасаганды билчү эле (Мукамбаев). Отту аташ күрөк менен ары-бери жайды (Мукамбаев).

I КЫР, ЧЕТ

Нерсенин жону чыгып (оркоюп) турган бөлүгү, түгөнгөн, белгиленген жери.

Атай суудан секирип, арыктын кырына чыкты (Бейшеналиев). Көсөл күрөң бээни огороддун четине алып барып аркандады (Каимов).

II КЫР, ӨЛТҮР

Жок кылуу, өлүмгө дуушар кылуу, каза таптыруу, жашиоосунан ажыратуу.

Жыргалга кастык кылганды, Жыландай жанчып кырамын (Бөкөнбаев). Элимден айдап бөлгүдөй, Эр өлтүргөн мен белем (Токтогул).

III КЫР, СҮР

Бир нерсени же бир нерсенин бетин тегиздөө, тазалоо, жылмалоо, жукалап жонуу.

Аттын жанына барып, мойнун сылап, каткан жерлерин кырды (Каимов). Мелмилдеген талаа сыдыргы менен сүргөндөй түз, сүргү менен сүргөндөй тегиз, алда нече салаа («Советтик Кыргызстан»).

КЫРГАК, ЖЭЭК, ЧЕТ, ЧЕКЕ

Бир нерсенин жээгине тартылуучу (көбүнчө кооздолуп жасалган) тасма, тилке, сайма.

Кыргагына калпактын Ноколоп сайма сайдырган («Мендирман»). Жээк басуу (Δ). Килемдин четин чыгарды (Δ). Өзү жасаган шырдактын чекесин бекитти (Δ).

КЫРК, КЕС, КЫЙ

Бир нерсени туурасынан бөлүү, түбүнөн ажыратуу, чаап тааштоо, майдалоо.

Чоң араа жок, чочубагын кыркпаймын, Ак балта жок, анык ишен жыкпаймын (Калык). Отуз өлчөп, бир кес (макал) Эсин болсо тындагын, Эмилден таяк кыяйын («Мендирман»).

І КЫРС, ТЕРС, КЫЙТ

Мүнөзү жаман: ачуусу чукул, тарынчаак, кыялы тетири.

Карыя Алийманын мүнөзүнүн кырс экенин билүүчү («Жаш ленинчи»). Сырын чыгара бербеген, кээде кырс эткен терс мүнөздүү (Сыдыкбеков). Кичине кыз, калыбы, кыйт дей түштүн го, ээ (Маликов).

КЫРЧ, ЖАНЧ

Майдалай кесүү, кичинекей бөлүктөргө ажыратуу, кыймалап майдалоо.

Капысынан эле ит башын жулкуйт да, оң колунун бармактарын кырча тиштейт (Абдукаримов). Эзип, жанчып ургудай, Эр өлтүрүп салдымбы? («Эр Табылды»).

КЫС, СЫК

Бир затты экинчи нерсенин арасына бекем кыпчуу, кармоо, бир нерсенин ичиндегисин эки жагынан кыпчый кармап чыгаруу.

Сагынгандай сүйөп маңдай, Кыстым тааныш колуңду (Нуркамал). Каныбекти сыга кучактап, эки бетинен эки өптү (Жантөшев).

КЫСКА, ЧОЛОК, КЕЛТЕ

Узун эмес, узак эмес.

Брас, өмүр кандай кыска, кандай аз (Осмонов). Гүлайым гүлдүү, чолок жең жарашыктуу жеңил көйнөк кийип, маңкая түшкөн (Бейшеналиев). Чынар жашын адамзатка берсечи, Бул табият келте кылып ченебей (Аалы).

КЫСКАСЫ, ОШЕНТИП

Жыйынтыктап (корутундулап) айтканда, кыскача билдиргенде, баяндаганда.

Кыскасы, өзүң колхоздо бир күн турсаң да, бизди жок санатпа элге (Сыдыкбеков). Ошентип, сен Нарынга бара турган болдуң («КОС»).

КЫСТАЛАҢ, КЫСТАЛЫШ

Кысталып-кыйналган учур, кыйын абалда калгандык.

Кысталаң түштү башыма, Калайык, кулак салыңар («Манас»).
Кысталыш ишке жарайт деп, Ушундай күтүп жүргөн мен элем («Манас»).

КЫСТАР, ИЛ

Бир нерсени бир нерсеге асуу, асып (өткөрүп, бекитип) коюу.

Баштыкты алып, керегенин башына кыстарды (Жантөшев).
Чаргын чылбырын кырчоого иле салды (Сыдыкбеков).

КЫСЫМ, КЫСМДЫК

Кыйнап-кыстоо, кыстап күч көрсөтүүчүлүк.

Эл балага Жаныбек хандын кысымын айтты («Кыргыз эл жомоктору»). Кысмакка алуу (Δ).

КЫСЫҢ, ТАРТЫҢ

Батына албоо, бир нерсеге аракет кылуудан баш тартуу же туура таппоо.

Ачуусу тез кишиден Кысынып турат балалык (Токтогул).
Артыла берет өнөрүң, Балам, тартынбай киргин жарышка (Токтогул).

КЫЧА, КҮЧӨ

Ого бетер артылуу, көбөйүү; кычаптык кылуу.

Суук шамал, нымдуу кар бир жагынан кычап, жерди ылайлады (Сасыкбаев). Бороон улам күчөйт (Жантөшев).

КЫШ, КИРПИЧ

Блайга саман же топон кошулуп (ошондой эле ылайдан заводдо) жасалган курулуш материалы.

Кыш куюу маселеси чечилди, малчылар өзүбүз куюбыз деп милдеттенме алышыптыр (Байтемиров). «Өзүм баштап кирпич куюшамын» деп директор Бегалиев демилге көрсөттү (Сыдыкбеков).

КЫЯЗЫ, СЫЯГЫ, БОЛЖОЛУ, ЧАМАСЫ, КАЛЫБЫ, КЕЙПИ, КЕБЕТЕСИ

Болжоп караганда (айтканда), болжолдогондо, байкаштырып ой жүгүрткөндө.

Кыязы, уулу Эркинбек бүгүн үйгө келбеген өңдүү («Ала-Тоо»). Сыягы, биздин жолду буумакчы болсо керек эле (Баялинов). Айылдан, болжолу, үч километрдей узадык (Каимов). Чамасы, жаандын басылчу түрү жок («Ала-Тоо»). Калыбы, атага абдан жаккан окшойт (Каимов). Бул, мен көрбөгөн мылтык окшойт, кейпи, жүз атар болсо керек («Ала-Тоо»). Кебетеси, бул киши мени бүгүн да жөнөткүсү жок (Δ).

І КЫЯЛ, ФАНТАЗИЯ

Ойлогон ой, самаган (көксөгөн) тилек, эңсеген максат.

Ташыган дарыядай кыял чиркин, Отуруп ойго кеттим түркүн-түркүн (Бөкөнбаев). «Түпкүрдө» спектаклин режиссер азыркы замандын көз карашынан алганда өзүнчө оригиналдуулукта чыгармачылык фантазия менен койгон («Ала-Тоо»).

II КЫЯЛ, ФАНТАЗИЯ

Куру ойлоону, иш жүзүнө аштаган (жалган) нерсе.

Таттуу кыялына алданган Зарыл арыкты бойлой басты (Сыдыкбеков). Жаш бала - согуштун кандай экенин, кантип согушкандыктарын жомоктотуп укканды самап, балалык фантазия менен дилгирленген каарман («Учкун»).

КЫЯЛА, КЫЙ

Жантайма жол менен жүрүү, кыйгач бет менен басуу.

Кыялап борчук жол менен, Кырк чамалуу кол менен («Эр Табылды»). Сары-Зоонун астынан абайлап бери карай кый (Δ).

КЫЯМАТТЫК, ТҮБӨЛҮК(КӨ)

Жан аябас (кандай кыйынчылык болсо да чыдай турган) достук.

Алп кара куш - зор кушка, Кыяматтык дос болуп («Эр Төштүк») Түбөлүккө дос болуу (Δ).

Л

ЛЫПЫЛДА, ЛЕКИЛДЕ (ЛИКИЛДЕ)

Эпилдеп-жепилдеп тез-тез кыймылдоо, ыкчам, жеңил аракет кылуу, тез жана жеңил басуу, жүрүү.

Маша лыпылдап эшикти тез ача койду (Шимеев). Аттар чү-

чүлөп камчы чабылганда гана лекилдеп басып, бир аздан кийин кайра илкишет (Каимов).

М

МААЛКАТ, ЗАРЫКТЫР

Иштер-иштемексен болуу, аткарар-аткармаксан болуп создуктуруу, бат (оңой) эле бүтөр ишти ар кандай себептер менен шылтоолоп кечиктирүү.

Көп маалкатпай айта бер аңгеменди (Каралаев). Кишини зарыктырбай оюнду айт (Δ).

МААЛЫМАТ, КАБАР, ДАРЕК

Жыйналган, алынган билдирүүлөрдүн, окуялардын жыйындысы, топтому.

Ар кайсы малчыдан маалымат жыйып, Сатар экөөбүз бетин толтурганбыз (Бейшеналиев). Радионун кабарларына караганда келе жаткан жума жаан-чачындуу болот экен (Каимов). Кылымдардын түбүнө дарек таштап, Түпсүздүккө түнөрүп барат түнөп («Ала-Тоо»).

МААНИ, МАЗМУН, МАҢЫЗ

Ички логикалык ой, акыл-ой менен түшүнөрлүк касиет, өз ичине камтыган негизги ой, айтылуучу же билдирүүчү негизги пикир.

Мунун себебин улгайгандар билбесе, жаштар ал сөздүн маанисин ажырата алчу эмес (Аалы). Ырдын мазмуну шахтер Мусабектин жүрөгүн сыздаткан (Сасыкбаев). Өзү сөзмөр өнөрлүү, сөзүнүн чыкты маңызы (Калык).

МААНИЛҮҮ, МАЗМУНДУУ, МАҢЫЗДУУ

Айтылуучу же билдирүүчү негизги пикири толук, даана, акыл-ой менен түшүнөрлүк касиети жетиштүү.

Маанилүү сөз сүйлөдү (Δ). Ыр мазмундуу, терең ойлуу болсо, жүрөккө жагымдуу болот (Шүкүрбеков). Нуркасым эң маңыздуу кылып сөз сүйлөдү (Баялинов).

МААНИСИЗ, МАЗМУНСУЗ, МАҢЫЗСЫЗ

Айтылуучу же билдирүүчү негизги пикири түшүнүксүз, бүдөмүк, чаржайыт.

Сүйлөгөн сөздөрү маанисиз (Δ). Сүйлөмдөрү мазмунсуз (Δ). Эч нерсе айта албады, сүйлөгөнү баары маңызсыз (Δ).

МААШЫРКАН, КАНААТТАН, ЫРАКАТТАН

Ыраазы болуу, таңдануу, жакшы пикирде болуу, алымсынуу, каниет алуу.

Колхозчу берекелүү күзгө маашыркап, досторконун кеңесири жайды (Бейшеналиев). Жер-жерлердеги соода түйүндөрү шаар калкынын муктаждыгын толук канааттандыра албай жатат («Советтик Кыргызстан»). Өз жердештеринин созолонгон сонун обондоруна, коюп берген концерттерине абдан ыракаттанышты («Кыргызстан маданияты»).

МАВЗОЛЕЙ, КҮМБӨЗ

Мүрзө үстүнө тургузулган курулуш, имарат, архитектуралык эстелик.

В.И.Лениндин мавзолейи (Δ). Айтылып элде калсын деп, Ак күмбөз өзү салдырган (Бөкөнбаев).

МАГАЗИН, ДҮКӨН

Азык-түлүк, өнөр жай товарларын сатуучу соода ишканасы. жана ушундай товарлар сатылуучу жай, имарат, соода точкасы.

Өнөр жай товарларын сатуучу магазин (Δ). Дүкөндөрү болсо ар кандай жер-жемиштерге, өрүк мейиздерге толгон («Советтик Кыргызстан»).

МАГАЗИНЧИ, ДҮКӨНЧҮ

Магазинде иштеген адам, дүкөндө товар сатуучу (соода кылуучу) киши.

Чоң кызым магазинчи болуп иштейт («Кыргызстан маданияты»). Дүкөнчү келин сен болсоң, Текшерүүчү мен болсом («Чалкан»).

I МАЗАР, КӨРҮСТӨН, КАБЫР ЖАЙ

Өлгөн адамдар көмүлгөн (коюлган) жай, жер.

Балалуу үй - базар, баласыз үй - мазар (макал). Жылдызканды

издеп көрүстөндөн башка жердин баарын кыдырды (Байтемиров). Кабыр жайга үч киши кетти (Δ).

II МАЗАР, БЕЙИТ, МҮРЗӨ, КӨР, ЖАЙ, КАБЫР

Өлгөн адамды көмө турган жер, өлгөн кишини көмүү үчүн казылган чуңкур жана өлүк көмүлгөндөн кийин топурак үйүүнүн натыйжасында пайда болгон дөбөчө (дөмпөйүп турган жер).

Куураган мазарга барып, куран окуп келип турасыз (Жантөшев). Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатышты (Баялинов). Кемпирди уулунун мүрзөсүнө жанаша койдум (Абдукаримов). Көр казып жаткандар бери карата чубап калышты (Жантөшев). Жай казганга кишилерди жибериш керек (Δ). Кабыр (жайга) барчу жолду адамдар тегиздеп коюшуптур (Δ).

МАЙДАЛА, ЖАНЧ

Кесек, келки нерселерди кичине бөлүктөргө бөлүү, кичине түргө келтирүү, талкалоо.

Чоң таштарды майдалады (Δ). Ундай кылып жанчты(Δ).

МАЙДАН, ФРОНТ

Согуш жүрүп жаткан жер, душманга бет маңдайлаш (тылга карама-каришы келген стратегиялык) район.

Кан майдан согуштарда кагылышып, канча элдин мекен үчүн каны аккан («Учкун»). Мыкты уулдар фронтто эркиндик үчүн күрөшкөн кез (Сыдыкбеков).

МАЙЛА, ЖУУ

Жаңы кызматка, орунга турганда (каторулганда) ошол кызматын (ордун) белгилеп, кесиптештерине, кызматташтарына сый көрсөтүү максатында тамак-аш берүү, чай ичирүү.

Жаңы орунду майлаңыз (Δ). Эми сен бизге жууп беришиң керек (Δ).

МАЙМЫЛ, МЕЧИН

Мүчө түзүлүшү жагынан адамга бир кыйла жакын болгон сүт эмүүчү жаныбар.

Ошол себептен адатынча, эки колун жардамга чакырат да, куду маймылга окшоп, сырандап секирип жөнөйт (Гапаров). Он эки циклдүү жылдар мындайча тартипте келет: Чычкан, Уй,

Илбирс, Коён, Улуу, Жылан, Жылкы, Кой, Мечин, Тоок, Ит, Доңуз («Ленинчил жаш»).

МАЙТАР, МАЙЫШ (МАЙЫШТЫР)

Миздүү, учтуу (курч), кырдуу нерселердин учун (мизин), кырын чаап уруп ийүү, бир жакты көздөй майтарылган абалга келтирүү, кайкалатуу.

Жеңүү үчүн жеңилүүгө майтарылбай, Өмүр барат талса да канаттары («Учкун»). Бутагы бүрдөп майышкан, Булбулдар конор тал беле (Калык).

МАКАЛА, СТАТЬЯ

Газета-журналдарга, жыйнактарга басылуучу (чыгуучу) көлөмү жагынан анчалык чоң эмес илимий же публицистикалык чыгарма.

«Советтик Кыргызстан» газетасынын баш макаласы (Δ). «Мугалимдер газетасына» үч статьям жарыяланды (Δ).

МАКИ (БАКИ, ПАКИ), ЧАРАБЗАЛ

Чөнтөккө салып жүрүүчү кичине бүктөлмө бычак.

Токон чөнтөгүндөгү калай сабы бар макисин ачып муздап адалдады («Ала-Тоо»). Чарабзалымды жоготуп койдум (Δ).

МАКОО, МАКУЛУК, АЙБАН

Айткан сөзгө түшүнбөгөн, иштин жөнүн билбеген.

Же кургур ошончолук макоо беле, Чың тийбес, топоз кыял жөн билбеген (Турусбеков). Сен өз жанынды эптеп баккан бир макулуксуң (Сыдыкбеков). Теңир урган Чөнтөйдүн Жоругу айбан малда жок (Тоголок Молдо).

МАКСАТ, ТИЛЕК, МУРАТ, МҮДӨӨ

Көздөгөн ой, ишке ашырууга ниеттенген маселе.

Биздин максат так ушул жетишкендиктерге теңелүү (Байтемиров). Жакшы тилек ар кимде бар (Каимов). Байлык мурад эмес, жоктук уят эмес (макал). Токтогул эмгекчи элдин мүдөсүн, тилегин, оор турмушун ырдаган («Советтик Кыргызстан»).

МАКСАТСЫЗ, ТИЛЕКСИЗ

Койгон максаты жок, алдына белгилүү бир максат койбогон.

Же көпкүлөң алаңгазар шайтандай, Эч максатсыз сызып кетип калгандыр (Аалы). Тилексиз эч ким жашабайт (Δ).

МАКСАТТАШ, ТИЛЕКТЕШ

Ою, каалоосу бир, бир көз карашта.

Бир максатташ элдерге, Мээримдүү жаздай сүйүүң бар (Осмонкул). Ага менен инидей, Бир тилектеш элибиз (Барпы).

МАКСАТТУУ, ТИЛЕКТҮҮ

Алдына койгон максаты бар, белгилүү бир максатты көздөгөн.

Кол кармашкан жолдошумсуң, бир максаттуу, бир тилек (Аалы). Токтогул - тилектүү, ойлуу, прогрессивдүү акын (Бөкөнбаев).

МАКСЫМ, ШОРО, АЧКЫЛ, ЖАРМА, КЫЧКЫЛ

Жармадан ачытылып жасалган суюк тамак, талкандан ачытылып жасалган азык.

Кычан кырма аякка көбүрүп-жабырган максым алып келди (Бейшеналиев). Шорону жактыруу менен ичишет (Δ). Айымбүбү сыр чөйчөккө ачкыл куяп келип, Жапарга сунду (Баялинов). Торсойгон кичинекей казанга Батыш жарма жасады (Байтемиров). Кычкылды кызыгып ичкендер арбын (Δ).

МАКУЛ, МЕЙЛИ, КУП, ЖАРАЙТ, БОЛУПТУР, ООБА, ОШОНДОЙ

Ылайык көрүү, туура деп табуу иретинде айтылган сөз, каршы эместикти билдирүү үчүн колдонулат, жакшы болот деген мааниде пайдаланылат.

Макул болсо бу сөзүм, Айныбайм айткан кебимден («Олжобай менен Кишимжан»). - Э, мейли, Баатыр. Аты ким болсо, а болсун, анын элге келтирген пайдасын айтыңызчы (Сыдыкбеков). Айтканга куп деңиз, анан мен сиздин көңүлүнүздү табам («Чалкан»). Жарайт, кечикпей барып келейин (Δ). Болуптур, жакшы тилегиңизге ортоктошмун (Бейшеналиев). - Ооба, кагылайын адис неме экен го, чиркин (Сыдыкбеков). Сарыбай айткан болсо, ошондой эле болот («Кут билим»).

МАЛАЙ, ЖАЛЧЫ

Бай-манаптарга, киши күчүнөн пайдалануучуларга жалданып иштеген, кызматын кылган адам.

Малайы болуп байлардын, Мал менен бирге жатканмый (Бөкөнбаев). Кутулар күнүм болобу, Куу тумшук башым жалчыдан (Осмонкул).

МАЛКАНА, МАЛ КОРОО

Мал туруучу (багылуучу) жай.

Кыштоодогу бир бөлмөлүү тамдын жанында жабык малкана турат (Абдукаримов). Мал короого жакын барып, жети-сегиз үймө чөпкө кашаа кармап, зым менен чырмап, мал өтпөгүдөй кылып тосуп, кайра кайтты («Ала-Тоо»).

МАЛКОР, МАЛСААК

Мал жандуу адам, мал күткөндү (малды) жакшы көргөн киши, малдын жайгашын башкарып-тескегенди жакшы көргөн адам.

Айылдагы малкорлор, короодогу сакчылар кыйкырып, иттерди айдакташты (Жантөшев). Биздин айылда малсаак кишилер көп (Δ).

МАМИЛЕ, АЛАКА, КАТЫШ (КАТНАШ, КАТТАШ), БАЙЛАНЫШ, КАРЫМ-КАТНАШ, АЛЫШ-БЕРИШ

Адамдардын (ошондой эле мекемелердин, мамлекеттердин ж. б.) ортосундагы бири-бири менен болгон катышы, бирөөгө же бир нерсеге карата болгон көз карашы, өз (ич) ара мамиле.

Каныбек экөөнүн мамилеси жакшы (Жантөшев). Ошентип, Айдарбек менен алакам жакшы деңизчи (Жантөшев). Алардын үй-бүлөлөрү өз ара катышып турат (Δ). Биздин отряддын көп жактан байланышы бар (Сыдыкбеков). Андай болсо бөлүмгө байланышкан маселелерди биргелешип чечип, карым-катнашта болсок, максатка ылайык болмокчу («Ленинчил жаш»). Алардын үй-бүлөлөрү өз ара алыш-бериште (Δ).

МАМЛЕКЕТ, ӨКМӨТ

Өзүнө таандык саясий түзүлүшү жана ага ылайык башкаруу аппараты бар бийлик органы, түздөн-түз башкаруу иштерин (бийликти) жүргүзүүчү жана аткаруучу жогорку орган.

Ар койдон 3-6 килограммдан жүн кыркып алып, жогорку

сапатта мамлекетке тапшырдым («Советтик Кыргызстан»).
Советтик адам - өз өлкөсүнүн чыныгы кожоюну («Коммунист»).

МАНЖА, БАРМАК

Колдун жана буттун учу, салаа-салаа болуп кеткен бөлүктөрү, кыймылдуу шакшактары, кишинин анатомиялык органы.

Апакай колунун кичинекей манжаларын бирден бүктөп жумуп, бирден ачып, санап чыкты (Таштемиров). Бармактарың барбайтып, Басаган элең жыргалым (Тоголок Молдо).

II МАҢДАЙ, КАШКА

Бет алды тарап, бет жак, өзү турган жерден алганда каршы жагы (географиялык-мейкиндик мааниде).

Ал маңдайдагы зоонун чокусун карап калды (Абдукаримов). Кашкадагы кыядан атын минип түшүп келе жатат (Δ).

III МАҢДАЙ, ӨЙҮЗ

Бет алды тарап, бет (өзү турган жерден алганда, караганда каршы жагы).

Суунун аркы маңдайында кырманчылар от жагышып, көжөсүн кайнатууда (Айтматов). Аркы өйүздөн кез-кез иттин үнү угулат (Жантөшев).

МАҢДАЙКЫ, ӨЙҮЗГҮ

Каршысындагы, бет (маңдайындагы), алдындагы.

Келе жатат калың кол, маңдайкы сары белди ашып («Эр Табылды»). Көзүн тикирейтип өйүзгү тарапты карап калыптыр («Советтик Кыргызстан»).

МАҢДАЙЛАШ, БЕТТЕШ

Бетме-бет келүү (болуу), бет маңдай келип сүйлөшүү салгылашуу, учурашуу ж. б.

Арыстан Манас баатырга, Маңдайлашып калганы («Манас»). Биз Жыргаландын боюна келгенде душман менен беттештик (Каралаев).

МАҢКУРТ, МАҢ

Коомдун, мамлекеттин түзүлүшү жөнүндө түшүнүгү жок же элдир-селдир киши.

Бирок ал эми адам эмес, эс-акылдан айрылган манкурт, кул (Айтматов). Маң тарткандай кейбиреп, мас болгондой кеңгиреп («КОС»).

МАРА (МААРА), ФИНИШ

Жарышта, мелдеште чыгып келгендиги белгиленүүчү акыркы чек, жарыштын, мелдештин чеги (белгиленген аралык).

Марага кадимкидей тизгин кагышып келерсиңер (Байтемиров). Марафондук жарышта жердешибиз Сатымкул Жуманазаров үчүнчү болуп финишке келди («Ленинчил жаш»).

МАРКУМ, ЫРАМАТЫЛЫК

Урматтоо иретинде өлгөн адамга карата айтылуучу сөз (кайран, байкуш).

Маркум Оогонбай тирүүсүндө бир нерсени кыңгыратып черте коюучу (Каимов). Ороз ыраматылык март адам эле (Каралаев).

МАРТ, ЖООМАРТ, БЕРЕШЕН

Колу ачык, колдо болгонун аябаган.

Берген март эмес, алган - март (макал). Жоругун адам билбеген, Жоомарт эрдин бири ушул («Манас»). Пейли - кең, берешен кол - адамдары (Осмонов).

I МАТЕРИАЛ, СЫРЬЕ

Кандайдыр бир максатта (курулушта, өнөр жайларында, өндүрүштө, турмуш-тиричиликте ж. б.) колдонуу үчүн керектеп турган нерсе; зат, масса.

Булар бизге ошол айрым-айрым турганы боюнча гана курулуп бүтө элек имаратка коюлган кээ бир керектүү, жакшы материалдар сыяктуу кабыл алынат («Ала-Тоо»). Пахтачылар өлкөгө көп, арзан сырьё берүү үчүн күрөшүп жатышат («Коммунист»).

II МАТЕРИАЛ, МААЛЫМАТ

Кандайдыр бир ишке, чыгармага же бир окуяны (ошондой эле көрүнүштү, кубулушту ж.б.) далилдөө үчүн негиз болуучу, ошого пайдаланылуучу кабарлар (даректер).

Ар кимиси чыгармачылык менен иштөөгө аракеттенгени андай материалдардан көрүнүп турат (Мавлянов). Маалымат боюнча ошол жактын келечеги кең (Ашубаев).

МАШТА, ҮЙРӨТ, ТАКШАЛТ

Маш кылуу, жакшы өздөштүрүү, бир нерсени билүүгө, көнүктүрүү, окутуп билген деңгээлге жеткирүү.

Үлгү берип маштадың, Өспүрүм келин-кыздарды (Осмонкул). Аялдарга ардак, сыйды мол кылып, Ар өнөрдөн калбагын деп үйрөткөн (Нуркамал). Ошентип, биздин кишилердин катарында мен да эмгекте такшалдым (Сыдыкбеков).

I МЕЙКИН, ЖАЙЫК

Мелтиреген, кеңири (көбүнчө жерге, түздүккө, талаага карата) созулуп жаткан кең жер.

Мекеним - көз жетпеген мейкин түздөр (Маликов), Кыштактын үстү кыйла жерге мелтиреп жаткан чоң жайык (Байтемиров).

II МЕЙКИН (МЕЙКИНДИК), ТАЛАА, ТҮЗ

Түз жер, жайык аймак (географиялык-мейкиндик маанисинде).

Шанданды шайыр элибиз, Гүлдөдү мейкин жерибиз (Сасыкбаев). Дүнгүрөп жаткан талаага, Дүрбүсүн салып карады (Бөкөнбаев). Мелтиреген түз экен, Бет алып качар бел да жок («Манас»).

МЕЙМАНКАНА, КОНОК ҮЙҮ

Жолоочулар (сапарга чыккандар) конуп-түнөп кетүүгө арналган үй, жай, мекеме.

Андан кийин а киши мейманканада калат (Мавлянов). Заңгыраган конок үйүнүн жаркыраган бир белмөсүнөн орун алган («Кыргызстан маданияты»).

МЕЛМИЛДЕ, МЕЛТИЛДЕ

Калкып, мемирегендей абалда болуу, мелт-калт эткен абалда (же көз жетпеген сыяктуу) көрүнүү, суюктук мелт-калт толтура болуу (суу, көл, дарыя жөнүндө).

Быйманкул экөөбүз мелмилдеген көк жайыкты бет алып жүрүп

кеттик (Элебаев). Өзөндө суулар мелтилдеп, Ыргалат шибер желпилдеп (Барпы).

МЕНЕН, ЖАНА, ДАГЫ, ОШОНДОЙ (УШУНДАЙ), ЭЛЕ

Бир өңчөй мүчөлөрдү, сүйлөм мүчөлөрүн, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулуучу кызматчы (байламта) сөз: бирге, кошо, чогуу, андан башка да деген маанини билдирүү үчүн колдонулат.

Алар бул жерге плотина үчүн шагыл таштар менен кумдарды ташууда («Ленинчил жаш»). Жайлообайдын жана анын жан жөөкөрлөрүнүн уу-чуулары күчөгөндөн күчөп айыл ичине жайыла баштады («Чалкан»). Кубатты жана дагы бир жигитти бир топ мал менен түн катырып бир коктуга качырып, жашырышты (Баялинов). Бул китепте академик Болот Мураталиевичтин өмүр жолу жана илимий чыгармачылыгы жөнүндө айтылат, ошондой эле замандаштарынын эскерүүсү да берилет (Δ).

МЕНЧИК (МЕНЧИКТҮҮ), ӨЗҮМДҮК (ӨЗДҮК)

Коомдук эмес, жеке бир адамга (бирөөгө) таандык, тийиштүү болгон мүлк, каражат, нерсе ж. б.

Алиев өзүнүн менчик автомашинасын айдап бара жатып, Фрунзе - Ош жолунун 12-километринде жол эрежесин бузган («Советтик Кыргызстан»). Өзүмдүк үйүн каалоосу менен камсыздандырган («Ленинчил жаш»).

I МИЛДЕТ, ПАРЫЗ (ПАРЗ)

Аткарылууга тийиш болгон карыз иш, адамдын мойнундагы жоопкерчилик.

Кой багуу менин милдетим («Ала-Тоо»). Ата менен эненин эзелден берки биринчи парызы баланы өстүрүп чоңойтуу (Абдукаримов).

II МИЛДЕТ, МАКСАТ, АРАКЕТ

Бир нерсеге жетүү үчүн болгон далалат.

Биздин милдет - мектепти куруу (Δ). Тилеген максатына жетти («КОС»). Согуш аракеттери (Δ).

МИСАЛЫ (МИСАЛ), МАСЕЛЕН

Кандайдыр бир көрүнүштү, кубулушту (нерсени) аныктоо, далилдөө үчүн алынган факты (же фактылар), далил. конкреттүү аргумент, негиз.

Мисалы, айыл турмушуна, Ата мекендик согуш, интеллигенция же кыргыз элинин өткөн тарыхына, сүйүү ж.б. темаларына арналып жазылган («Ала-Тоо»). Маселен, Сапар иштеген мектепте алар (ашпозчулар) тез-тез алмашат (Мавлянов).

МОНЧОК, ШУРУ, БЕРМЕТ

Аялдардын көркөмдүк кооздук үчүн моюнга тагынган кооздук, сулуулуктун элементи.

Мойнундагы мончогун тизип, апасына мактана көрсөттү («Кыргыз туусу»). Майда шурусун мага атайылап жаркылдатып жактыра жагалдана карады («Кут билим»). Ыстамбулга келгенде деңизден өткөргөндүн акысына жараар деп сарамжалдап сактап жүргөн бир тизим илгерки бермети бар болчу (Айтматов).

МӨЛТҮРӨ, МӨЛТҮЛДӨ, МӨЛМҮЛДӨ

Суюктук (суу, сымап ж.б.) заттын, нерсенин, тунук жана жалтылдап көрүнүшү, жагымдуу элес бериши, чагылышы, мөлт-мөлт этүү.

Сууларыңдын баары тунук мөлтүрөп (Калык). Мөлтүлдөйт кыз балдардын шурусун (Осмонкул). Сымапты төгүп жаткандай, Мөлтүлдөйт тери куланып (Аалы).

МӨМӨ, ЖЕМИШ

Кээ бир жыгачтардын, бадалдардын желе турган ашы, даны.

Алма, дарак кулпуруп, Башында мөмө байлаган (Осмонкул). Жемиши чексиз, кени көп, Түштүгүм, сендей кайда (Аалы).

МУГАЛИМ, ОКУТУУЧУ

Кандайдыр бир окуу предметинен окуу жайларында сабак берген адам, адис.

Жаңы заман балдарын Машыктырган мугалим, Караңгыны билимге Сүйрөп чыккан мугалим (Бөкөнбаев). Кыскасы Никалай Михайловичти окутуучум гана эмес, бир тууган агайымдай көрүп калган элем (Мавлянов).

МУЗДА, ТОҢ

Сууктун натыйжасында катуу болуп калуу.

Арык-чөнөктөрдө суулар муздап, балдарга эрмек болду (Абдукаримов). Жамынып жатар төшөк жок, Буттарым тоңуп муз болду (Токтогул).

МУКАБА, ТЫШ, СЫРТ

Китептин тышы, сырткы катмары, китепти каптаган сырткы бөлүгү.

Жаман урунгандыктан, китептин мукабасы тытылган (Таштемиров). Калың тышталган китеп (Δ). Сыртында солдаттын сүрөтү тартылган Ж. Жээнчороевдин «Ыйык чептин сакчылары» деген китеби 1980-жылы басылган («Советтик Кыргызстан»).

МУКАМ (МУКАМДУУ), УГУМДУУ (УККУЛУКТУУ)

Кулакка жагымдуу (угулган) үн, дабыш, ыр, ритм, ыргак.

Торгойдун мукам үнү угулат («Ала-Тоо»). Кулагыма угумдуу, Жүрөгүмө жагымдуу, Кошо чыкса добушум (Осмонкул).

МУЛУК, МУЛТУК

Дүмүрү, түбү эле калган же болгон (көбүнчө анатомиялык органдарга карата).

Көчөрбайдын тубаса бир кулагы мулук болгон (Тоголок Молдо). Мултук куйрук ат (Δ).

МУНАПЫЗ, АМНИСТИЯ

Соттолгондордун, кылмышкерлердин жазасын, күнөөсүн жеңилдетүү же толук кечүү үчүн мамлекеттик жогорку бийликтин чечими боюнча чыккан кечирим, ырайым, жеңилдик.

Мунапыз болуп, бошонуп келиптир («Кыргызстан маданияты»). Өкмөтүбүздүн кең пейилдүүлүгүнөн, гумандуулугунан амнистия берилген. («Кыргызстан маданияты»).

МУНАР, МУНАРЫК, БОЗ

Күңүрт тарткан аба, бозоруп турган абал (жаратылыштын көрүнүшү).

Кыштак үстүн көгүлтүр мунар каптаган (Абдумомунов). Төмөн жакты мунарык басып турат (Таштемиров). Алайдын тоолоруна да боз түшкөн (Жантөшев).

МУНАРА, БУРАНА

Бийик (тик), кууш салынган архитектуралык курулуш, эстелик.

Өзгөн шаарынын ортосунда мунара турат (Жантөшев). Тарыхтан кабар берип турган өңдүү, Карачы Чүй боорунда бурананы (Шүкүрбеков).

МУНАСА, ЫНТЫМАК

Бул же тигил маселе, аракет, көрүнүш, жагдай боюнча бир же жакын тил табышкан абалда, көрүнүштө болуу.

Биз мунаса табыштык, элдешкен абалда жашап жатабыз, сиздерге да ийгилик каалайбыз («Де-факто»). Ырыс алды – ынтымак (макал).

МУНЖУ, МАЙЫП, ЧОЛОК

Колу-буттарынан (же колу-бутунун биринен) ажыраган киши, кандайдыр бир мүчөсү кемчил (мүчүлүш), алты саны аман (демейдеги) адамдарга салыштырганда жарамсыз.

Буту жокко бут киргизип улашты, Мунжулардын маңдайынан сылашты (Калык). Мекен коргоодо бир бутунуз майып болгон экен (Убукеев). Чолок бутум менен эки буттуудан кем иштебесмин деп ойлоймун (Баялинов).

I МУРУН, МУРДА, ИЛГЕРИ, БАШТА, НЕБАК, ОБОЛ

Өткөн учурда (убакта, заманда), бир кездерде, көп убактарда.

Бирок бул жөнүндө мен мурун такыр ойлогон эмесмин (Жантөшев). Мурда уккан жок беле, Менин Бөкөй деген даңкымды («Саринжи-Бөкөй»). Мындай турмуш күткөндү, көрбөдүм эле илгери (Тоголок Молдо). Ал башта райкомдо иштеген адам экен (Сыдыкбеков). Жердин кыртышы небак тоборсуп, көк жабырап чыга баштады (Сыдыкбеков). Мына артта калгандардын баары, обол башында жамы калк жашоосунун маңызы деп... (Айтматов). ...Келүүнү каалагандар оболу кат жазышып (Айтматов).

II МУРУН, ТУМШУК

Адамдардын, айбандардын жыт алуу (сезүү) органы, бет (алды) жагы.

Ит мурдуна суу киргенде сүзөт (макал). Моюнча менен музоону тумшукка чапкылап токтотууга аракеттенет (Байтемиров).

МУРУНТАН (МУРУНТАДАН), МУРДАТАН (МУРДАТАДАН),
ИЛГЕРТЕН (ИЛГЕРТЕДЕН), БАШТАДАН, ОБОЛТОН
(ОБОЛТОДОН), НЕБАКТАН

Алда качандан (көптөн) бери, илгерки убактан бери (алда качантан) бери, атам заманынан бери карай.

Бул синонимдер **алдын ала** даярданган, озунуп күтүнгөн, көп көргөн деген мааниде да колдонулат.

Мурунтан минбей чалгынга, буулугуп калган чагы бар (Манас»). Биз бул жигит менен мурдатан таанышып (Δ). Кыргыз эли акындык чыгармага илгертеден бай (Сыдыкбеков). Баштадан колдонулуп келе жаткан курал (Δ). Алай, Алтай, Ала-Тоо - Оболтон берки жерлерим (Маликов). Небактан бери айтылып келе жаткан сөз (Δ).

МУРУТ, МОЙЛОО

Үстүңкү эриндин үстүнө чыккан кыл (түк), өсүндү.

Кыроо түшүп кар басты, Кыл мурутум агарып (Осмонкул). Орунтай Мырза такай кыркып жүргөн кыска мойлоосун ээн-жайкын коё берди (Бейшеналиев).

МУШ, МУШТУМ

Манжалары жумулган колдун башы, манжалардын жумулган (түйүлгөн абалы).

Колунда жарак болбосо, Душманды жыга албайсың муш менен (Барпы). Сөз билбеген муштуму менен коркутат (макал).

I МҮНӨЗ, МЕНТАЛИТЕТ

Улутка таандык болгон титул, сапат көрүнүш.

Көркөм чыгармадагы кишинин мүнөзү, жүрүм-туруму тууралуу адабий маалыматтар («Жыгыз туусу»). Реалдуулукту өзгөчө кабылдоонун шарты («Де-факто»).

МҮНӨЗ, ПЕЙИЛ, КУЛК

Кишинин кыял-жоругу, жүрүш-турушу, кылык-жоругу.

Короонун четинде жүргөн Уулбала Туяктын бүгүнкү мүнөзүнө таң калды (Аалы). Пейили жумшак бир жансын, Бүткөндөй сонун жибектен (Маликов). Кыргыз тилин суудай билет, Кырс эмес, мүнөз, кулку бардык элге жакчу эле (Аалы).

МҮРҮ, ИЙИН

Кишинин анатомиялык органы. (мүчөсү) - моюндан кол сөөгүнүн жогорку башына чейинки бөлүгү, денеси.

Сатар Шариптин мүрүсүн апчый кармады (Бейшеналиев). Боз шинелди үч бүктөп оң ийине салып койгон (Сыдыкбеков).

МҮЧӨ, ДЕНЕ

Адамдын денесинин бөлүктөрү (кол, бут ж. б.).

Он эки мүчө, кырк тамыр таптакыр ооруп зырпырап («Эр Төштүк»). Эрке кыздын денеси «алтырап, көзү чакырайды (Байтемиров).

МҮШТӨК, КАНЖА, НАЙ

Оозго тиштөөчү жагы ичке, тамеки салуучу учу кененирээк (же чөйчөк сымал болгон) тамеки тарткыч аспап, түтүк. Най синоними диалектилик көрүнүштө.

Бугимов мүштөгүн катуу кагып, кайрадан чылым жасады (Сасыкбаев). Жезекчиси көрүнөт, Канжанын оту жылтылдап («Эр Табылды»). Бириң - чылым, бириң - най, Бириң - жылдыз, бириң - ай, Экөөңө көөнүм жай (Барпы).

МЫЙЫК, МУРУТ

Көбүнчө үн чыгарбай, билинер-билинбес күлкүгө карата.

Алымкул көзүн кысып, мыйыгынан гана күлүмсүрөп койду (Абдукаримов). Качканын көрүп Чубактын, Мурутунан күлдү эми («Манас»).

МЫК, ЧЕГЕ

Бир нерсени бекитүү, кагуу, бириктирүү үчүн (көбүнчө бир жагы учтуу, экинчи жагы бөрктүү) жасалган кичинекей түз таякча, металл.

Жыгач уста вагондун алдына төшөлгөн тактайга мыкты житире кагып жатат (Сасыкбаев). Босогонун сыртына Болоттон чеге кактырган («Манас»).

МЫКТЫ, КЫЙЫН, МЫКЧЕГЕР

Кандайдыр бир коллективдин, элдин, үй-бүлөнүн ичиндеги тыңы, башкаруучусу, атактуусу, белгилүүсү, жарамдуусу, жөндөмдүүсү.

Олжобай мыкты болуптур, Калың кыпчак урууга («Олжобай менен Кишимжан»). Кырк чоронун кымбаты, Кыйын чубак дагы өлгөн («Манас»). Бир айылдын мыкчегери (Δ).

МЫНДА, УШУНДА

Кандайдыр бир нерсе, көрүнүш, окуя ж.б. жөнүндө көрсөтө, белгилей айтуу үчүн колдонулат: ушул жерде, бул ж е р д е.

Түн жамынып кетейин, Болбос мында турганым (Жантөшев).
Ушунда көңүл бура турган бир кызык факты бар (Δ).

МЫНДАЙ (МЫНДАЙЧА), УШУНДАЙ (УШУНДАЙЧА)

Ушул сыяктуу, мына ушундай, ушуга окшогон.

Жылдызы экен адамдын, Ким жактырбайт мындайды («Курманбек»). Ушундай болуп калды (Δ).

МЫНЧА (МЫНЧАЛЫК), УШУНЧА (УШУНЧАЛЫК)

Кандайдыр бир өлчөмдүк маанини, аракеттин канчалык даражада экендигин билдирүү үчүн колдонулат.

Мынча өнөрдү бизге билгизбей, кайсы жериңе катып жүргөнсүң? (Сыдыкбеков). Ой, курган киши, эмне болду ушунча (Сыдыкбеков).

МЭЭЛЕЙ, КОЛ КАП

Беш же эки (бармак менен калган манчаларга) салаа кылып тигилген, токулган, колго кийилүүчү кийим.

- Ме, кийип ал, - дейт кемпир жалгыз бармактуу жүн мээлейин чалына берип (Байтемиров). Төрт жолоочунун бирөө - узун бойлуу, сол колуна кара мээлей кийген («Кыргызстан маданияты»).

Н

НААБАЙЧЫ, НААБАЙ

Тандырга нан бышыруучу жана сатуучу адам, нан кылган (жасаган) киши.

Мадалахун деген наабайчыга күнүнө бир чоң көтөрүм куурай көтөрүп барабыз (Жантөшев). Наабай өлүп жатса, койнунан наны чыгып жатат (макал).

НААДАН, МАДАНИЯТСЫЗ, НААМА

Маалыматы (билими), маданияты жок (же төмөн), караңгы.

Өмүрдүн билбейт кадырын, Жигиттин наадан начары (Тоголок Молдо). Менин оюмча, Сатыбек маданиятсыз («Кыргызстан маданияты»). Наама киши (Δ).

НААР, АЗЫК

Ичип-жегенге ылайык зат, тамак- аш.

Наар алып алыскы сапарга аттандык («Де-факто»). Азыгыбыз өзүбүзгө жетиштүү эле болгондуктан, эки жакка көп кылчактаган жокпуз («Кут билим»).

НАГЫЗ, НУКУРА, ЧЫНЫГЫ, АНЫК, НАК, КАДИМКИ

Бир нерсе кошулбаган, дал өзүндөй (окиоиш), кошундусу таза.

Чолпонбай нагыз эр болду, Душмандан коркпос шер болду (Осмонкул). Нукура таланты бар адам кулагын түрүп тыңшайт («Ала-Тоо»). Чыныгы жүндөн токулган килем (Δ). Ажалдан анык баатыр коркмок эмес (Үмөталиев). Уктап кеттим кызарып эки бетим, Тура албадым, нак кымыз койгон жыгып (Шүкүрбеков). Бул ыр - кадимки Каныбек баатырдын ыры (Жантөшев).

НАЗ, КЫЛЫК

Кулк-мүнөз, жагымдуу жүрүш-туруш (көбүнчө кыз-келиндерге карата).

Сулуулар бетин өптүрөт, Толгоно берип наз менен (Токтогул). Кыз-келиндин ичинде Кылыгы сонун көрүнгөн (Токтогул).

I НАЗИК, ЖАГЫМДУУ

Сезимге сылык таасир эткен, сүйкүмдүү элес берген (мамилеге, көз карашка, добушка ж. б. карата).

Эшитким келет үнүндөн, Булбулдай назик тилинден (Барпы). Укканда жанга жагымдуу, Кулактан кетпейт кептериң (Осмонкул).

II НАЗИК, ҮЛБҮРӨК

Үлүлдөгөн, өтө жумшак.

Алиптей кашы чийилген, Ак жуумал назик жан экен (Бөкөнбаев). Бубактай аппак сүлдөрү, Үлбүрөк сансыз гүлдөрү (Аалы).

НАКЫЛ, САНАТ, НАСЫЯТ

Үгүт-насыят (акыл) берүүчү сөз, үлгү (сабак) болорлук кеп.

Барып турган сараң адамды ушул накыл сөз менен сыпаттайт («Ала-Тоо»). Жыйындын ортосунда мени баалап, Ыр менен нечен түркүн айтты санат (Барпы). Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары (Δ).

НАМЫЯН, КОШЕЛЕК

Ичине акча сала турган кичинекей баштыкча, чөнтөкчө.

Кошой намыянынан жыйырма тыйын алып, Токтогулга берди (Аалы). Жаңы кошелөк (Δ).

НАПСИ, СУК, ОБУР

Тамак жееш үчүн же бир нерсени өндүрүү (алуу) үчүн болгон ниет, үмүт; сугун агытуучулук, суктук.

Шум напсинди тыйбадың, Түшкөн жерде, эшеним, кой сойбосо кыйнадың (Барпы). Сук агызган эрк сенде, Тандап учуп коно бер (Үмөталиев). Байгесине Көкөмдүн Баары агытып обурун («Манас»).

НАСААТЧЫ, УСТАТ

Өзүнөн кичүүлөргө, тажрыйбасы аздарга өз кесиби, иши боюнча билгендерин үйрөтүүчү, такшалтып-машыктыруучу.

Насаатчылардын өрнөгүн жолдогон Шайлоо Султанкулов, Бекжан Турсунбаев да өздөрүнө тапшырылган койлорду талаптагыдай багып жатышат («Советтик Кыргызстан»). Малчылар кой фермасынын башчысы Абдыразак Касымалиевди устат катарында билишет («Советтик Кыргызстан»).

НАТЫЙЖА, ИЙГИЛИК, МАЙНАП

Белгилүү бир аракеттин, иштин ж. б. жемиси, жыйынтыгы.

Үчөөнүн аз күндүк аракеттеринин натыйжасы көрүнө баштады (Убукеев). Ийгиликке ээ болуп, көргөзмөгө баргыла (Осмонкул). Окурмандардын көйүнөн шыпаа тапкан «Көктөмдөгү кыштак», «Тоту», «Телегей», «Бороондуу күндөр» чыгармалары көп жылдык толгонуусунун натыйжасы, талыкпас ички эмгегинин майнабы деп айтар элек («Ленинчил жаш»).

НАТЫЙЖАЛУУ, ИЙГИЛИКТҮҮ

Белгилүү бир иштин, аракеттин, тажрыйбанын жемештүү болушу, жакшы жыйынтыктарга алып келиши.

Көрдүңбү, биздин көтөргөн демилге натыйжалуу болгону турат (Таштемиров). Сага иштин ийгиликтүү болгону эле жакшы, - деди Ашым акырында (Каимов).

НАТЫЙЖАСЫЗ, ИЙГИЛИКСИЗ

Белгилүү бир иштин, аракеттин, тажрыйбанын ж. б. жетишсиз болушу, жаман жыйынтыкка алып келиши, ойдогудай болбошу.

Кылган ишиңер натыйжасыз болду (Δ). Бул аракет ийгиликсиз аяктады (Δ).

НЕГИЗ, ӨЗӨК

Бир нерсенин таяныч болгон бөлүгү, мааниси, жобосу уюткусу.

Өндүрүш каражаттарына болгон социалисттик мамиле-советтик түзүлүштүн негизи (Δ). Бул ырлардын өзөгүндө жаштыктын тунук романтикасы жатат («Ала-Тоо»).

НЕГИЗСИЗ, ДАЛИЛСИЗ

Жөнү (олуттуу себеби) жок.

Ушундай ырастоолордун негизсиздиги жөнүндө далилдейт («Советтик Кыргызстан»). Ушул күнгө чейин - далилсиз («Кыргызстан маданияты»).

НОО, АШТОО

Жыгачтан, тактайдан жасалган сүйрү узун идиш. Ал көбүнчө малга жем, суу берүүгө керектелет же суу агызуу үчүн пайдаланылат.

Имериштин төмөн жагына суу өтүүчү ноо курдук (Сыдыкбеков). Аттардын аштоосуна суу төгүп салыптыр (Аалы).

НУР, ШООЛА

Айдын, Күндүн, чырактын ж.б. тийген жарыгы, жарыктын чачырандысы.

Айдын нуру аппак болуп төгүлөт (Δ). Айдын шооласы Чолпонбайдын бетине таамай түштү (Жантөшев).

I НУСКА, ҮЛГҮ, ТААЛИМ, ӨРНӨК, НАРК

Эзелтен элде калыптанган адеп, жакшы жүрүш-туруш элге кеңири белгилүү болгон жана кабыл алынган моралдык-тарбиялык түшүнүк, адамдын жүрүм-турумунун, кулк-мүнөзүнүн коомдун таламына ылайык калыптанган эрежеси.

Акылдуунун сөзү - кыска, айта салса - нуска (макал). Келечекке үлгү болор, Эмгек кылсын өмүрлүк (Аалы). Далай ырчы, акынга, Таалим берип, сын таккан (Токтогул). Өзүң жок, өрнөгүң бар, ишиң тирүү, Арадан ата Ленин өткөн менен (Үмөталиев). Конок келсе - сыйлаган, наркы сонун кыргыздын (Барпы).

II НУСКА, НАСЫЯТ

Терме, үгүт түрүндө айтылган сөз, жакшы жүрүм-турумга үндөгөн санат кеп, накыл ой, акыл-кеңеш берүүчү сөз.

Карымын деп турбастан, Калкыма нуска чачамын (Тоголок Молдо). Накыл сөздөр - ата-бабабыздан айтылып келе жаткан үлгү, насыят, акыл сөздөр («Ала-Тоо»).

III НУСКА, ДААНА

Китептин, газетанын, журналдын ж. б. басылып чыккан саны, канча даана басылганы (эсеби).

Революцияга чейин китеп басып чыгарууну билбеген Казакстан азыркы кезде жылына казак, орус жана уйгур тилдеринде 30 миллионго жакын нускадагы жалпы тираж менен 2 миңден ашык наамдагы китепти чыгарат («Мугалимдер газетасы»). «Манастын» С. Орозбаков айткан вариантынын 2-китеби 39 миң экземпляр басылып жатат (Д). Кол жазма менен «Сабат ачкычы» аттуу китеп түздүм. Аны «шапираграф» деген көбөйткүч. аппарат менен 100 даана бастырып, жер-жерлерде ачыла турган курстарга жибердим («Ала-Тоо»).

НУСКАЛУУ, ҮЛГҮЛҮҮ, ӨРНӨКТҮҮ, НАРКТУУ

Эзелтен элде калыптанган адептин, жакшы жүрүш-туруш нормасынын, элге кеңири белгилүү болгон жана кабыл алынган моралдык тарбиялык түшүнүктүн, адамдын жүрүм-турумунун, кулк-мүнөзүнүн коомдун таламына ылайык калыптанган сапаттарынын көптүгүнө, молдугуна карата; үлгү боло ала тургандай.

Апам айылдагы нускалуу, кадырман байбичелердин бири (Айтматов). Иштин темпин көргөзгөн, Үлгүлүү шайыр жаштар го

(Турусбеков). Бул мектепте балдар үйүнүн тарбиялануучулары окушат, ошондуктан мектептин мугалимдери окуучуларга терең билим, өрнөктүү тарбия берүүгө аракет-тенишет («Мугалимдер газетасы»). Демченко бир катар нарктуу сөздөрдү сүйлөдү (Убукеев).

НЫК, ЧЫМЫР, ЧЫҢ

Чың, чыйрак (көрүнүшкө, абалга, кишинин боюна, дене түзүлүшүнө ж.б. карата), бошоң (көпшөк) эмес.

Төштүк атка конгону, Нык чоңоюп, зор өскөн («Эр Төштүк»). Барпы мыртыйган чымыр колдору менен Ышкаынаалынын жакасын камтый кармады (Байтемиров). Баарынын жүздөрү кайраттуу, денелери чың (Бөкөнбаев).

НЫКТА, НЫГЫР

Катуу (катуу-катуу) басуу, күч менен басуу.

Узакбек да күрөгүн ныктап-ныктап сайды («Ала-Тоо»). Боюн түзөп өтүгүн ого бетер ныгыра басты (Бейшеналиев).

I НЫМ, НЫМДУУ

Суулуу, кургак эмес, нымы бар (көп).

Малдын чыласынан чыккан нымды кургак чөптөн буруксуган таза жыты басып, сарай ичи көңүлдүү боло түштү (Сыдыкбеков). Саздагы ным, суу чөптөрдү бери өтөккө тартты («Ала-Тоо»).

II НЫМ, СЫЗ

Нымдуулук, нымдуу (муздак) жер.

Жерде нымы бар экен (Δ). Сыз жерге олтурбагылачы, балдар («Ала-Тоо»).

О

ОБО, АБА

Аба жыштыгы, тыгыздыгы, агымы.

Ободо «Азаттык радиосу өз уктурууларын баштайт» (Δ). Аба жиреп, алыс жактан келишти («Кыргыз туусу»).

I ОЙ, ПИКИР

Бир нерсе жөнүндөгү көз караш, кандайдыр бир көрүнүшкө, абалга, окуяга ж. б. карата айтылган билдирүү.

Сабыр азыр Сырганын оюн түшүнүп тургансып, балдарга суроо берди (Сыдыкбеков). Эми, элим, силерге, Ички пикир, сырды айттым («Курманбек»).

II ОЙ, НИЕТ

Жүрөктөгү сыр, каалаган үмүт, самаган тилек.

Экөө тең алда кандай терең ойлордун кучагына түшүп термелди (Жантөшев). Акман өз ниетинде карылыкка ашыккан киши эмес (Сыдыкбеков).

III ОЙ, ЧУҢКУР

Төмөнүрөөк болуп кеткен (айланасындагы жердин деңгээли менен салыштырганда төмөнүрөөк келген, болгон) жер.

Теребелде тынчтык уюган, Бир бейпилдик каптап ой-кырды («Ленинчил жаш»). Бул кезде жүз кадамдай чуркап келип, Чуңкурга жата калдым беленделип (Осмонов).

ОЙНОКТО, МӨЛТҮЛДӨ

Бир орунга тынч тура албоо, тынч ала албоо, оюн салуу, бир калыпта (абалда) тура албоо, өтө тез, элек жана ар кыл кыймыл-аракетте болуу.

Деңизде сүзүп ойноктоп, дем кылган жакка бара алсам (Аалы). Анын көздөрү сымаптай мөлтүлдөп, туш-тушка карады (Аалы).

ОКТО, ДҮРМӨТТӨ

Мылтыкка ок салып, атууга даяр кылуу.

Мылтыгын мыктап октоду, Милтесин бу да чоктоду («Манас»). Мылтык дүрмөттөп алуу (Δ).

ОКУМУШТУУ, ИЛИМПОЗ

Билимдүү киши, илимдин бир тармагы боюнча адис.

Кыргыз филологиясы менен киришкен окумуштууларыбыз өтө баалуу эмгектерди берди («Ала-Тоо»). Илимпоз-түркологдорду даярдай турган Чыгыш институтун бүтүргөнмүн («Ала-Тоо»).

ОКЧОНТОЙ, ПАТРОНТАШ

Көбүнчө булгаарыдан жасалган ок салынуучу баштыкча, ок салгыч.

Аттуу окчонтойдон бир окту ала коюп, тиштеп туруп Байтерекке берди (Аалы). Патронташым белимде, Бат барбадым элиме (фольк.).

ОКШОШ, ӨНДӨШ

Кебетелери бирдей, түстөрү жакын, турпатташ, түспөлдөш, өңү-түсү бирдей.

Ал атасына окшош («КОС»). Баарынын кийгендери өңдөш, бир үлгүдө тигилгендей окшош кийимдер (Сыдыкбеков).

I ОЛУТТУУ, ОРУНДУУ, САЛМАКТУУ

Жөнү бар, жөндүү, ылайыктуу.

Акбардын олуттуу мамиле кылып, тигирээк сүйлөшү Шекерге жылуу таасир этти (Убукеев). Бала да болсо Сакадайдын бул сөзү орундуу болду (Жантөшев). Сакалын оң колу менен сылап алып, Салмактуу коргошундай сөзгө кирди (Бөкөнбаев).

II ОЛУТТУУ, ОРЧУНДУУ, КҮРДӨӨЛДҮҮ, НЕГИЗДҮҮ

Маанилүү, керектүү (иш, окуя, сөз ж. б.).

Жаңы жердин маанисине түшүнбөй, Олуттуу иштен бизди четке бурасыз (Осмонкул). Тенти Кычанга орчундуу маселелерди айтты (Бейшеналиев). Кыргыз поэзиясы жагымдуу, күрдөөлдүү доордон калбай арыш таштоодо («Советтик Кыргызстан»). Бүгүнкү саясатта ошол белгиленген милдеттердин негиздүүлөрү аткарылмак (Сыдыкбеков).

ОЛУЯ, МАШАЙЫК (МАШАЯК)

Демонологиялык жана диний түшүнүк боюнча бир нерсени (болор окуяны, жаратылыштын кубулуштарын ж. б.) кун мурунтан билүүчү (касиети бар) адам, баарын билген, көзү ачык киши, кудай сүйгөн пенде.

Олуя жакынын колдойт (макал). Аты кызыр машайык, Ал ооздуктан алыптыр («Сейтек»).

ОМКОР, ТОМКОР, ООДАР

Бир нерсенин бетин экинчи жагына каратуу, бир нерсени чоң кесек бойдон төңкөрүү, астын үстүнө кылуу, каңтаруу.

Колдоруна майышпаган лом алып, Таш омкоруп, арабага салып (Осмонов). Тоо жактан катуу жел жүрүп, Томкоруп ташты баратты (Бөкөнбаев). Заңгелдей зор ташты бат эле кашатка оодара салды (Сыдыкбеков).

ОҢДО, ОҢО, ТҮЗӨ

Бир нерсенин бузук жерин жөнгө салуу, энке келтирүү, тартипке салуу, түзүгүрөөк көрүнүшкө (абалга) жеткирүү, бузулган же начарлаган ишти, абалды жолго коюу.

Шамдын билигин оңдоп коюп, Айнысакан катка үнүлдү (Жантөшев). Жаңы башкарма колхозду оңойм деген жакшы тилекте ойлонуп жатып, терең уйкуга кетет («Чалкан»). Тескери жолго басчууну, Тезге салып түзөдүк (Тоголок Молдо).

ОҢОЙ, ЖЕҢИЛ, ЖӨНӨКӨЙ

Жеңил-желпи, кыйын (татаал) эмес.

Айтууга - оңой, кылууга - кыйын («КОС»). - Сиз үйлөнүүнү ошончолук жеңил нерсе деп эсептейсизби? (Каимов). Бул жүрүштуруштун жөнөкөй эрежесин билбегендик билип туруп бузгандык (Мавлянов).

ОҢТОЙ, ООМАТ

Блайыктуу абал, ыңгайлуу, жакшы учур, оңдуу кырдаал, күрдөөлдүү (олуттуу) кез, кезек.

Оңтоюна келтирип, Ооганга бүлүк бир салам («Курманбек»). Эгин быйыл жакшы чыкты. Быйыл шалынын да ооматы келген экен (Абдукаримов).

ООДАРЫШ, ЭҢИШ (ЭР ЭҢИШ)

Эки балбан ат үстүнөн бири-бирин алып түшүрүү үчүн күч сынашкан улуттук оюн.

Оодарыш, күрөш, ат чабыш, Ойноду нечен баатырлар (Осмонкул). Томпоюп аттан жыгылды, Эңишке түшкөн баласы (Токтогул).

ООР, САЛМАКТУУ

Салмагы көп, салмагы чоң.

Төөдөй балбан эч бир болбойт малдардан, Оор жүктү тарта берген чарчабай (Осмонкул). Чоң койчу салмактуу чоң колу менен жерди түрсүлдөтө муштап-муштап койду (Жантөшев).

I ООРУ, ДАРТ, ИЛДЕТ, КЕСЕЛ, СЫРКОО, НООКАС

Табы жоктук, ден соолуктун начарлаганы.

Каныбек оорусунан абдан айыга элек (Жантөшев). Көздү жаш, көкүрөктү дарт алды (фольк.). Бир ай дарылансаң бардык илдетин жоголот (Жантөшев). Жакшылыгы түк болбойт, Жармашкан оору, кеселдин (Токтогул). Врач кантсе да, сыркоо адамдын көңүлүн көтөрүү керек («Советтик Кыргызстан»). Парманбек ноокас деп уккандыктан, мында келдим (Жантөшев).

II ООРУ, КЕСЕЛДЕ, СЫРКООЛО, НООКАСТА

Дартка кабылуу, илдетке жолугуу, бейтап (табы жок) болуу.

Бүткөн боюмдун бардыгы кол тийгизбей ооруп калыптыр (Жантөшев) Абышка адам атын укпаган ооруга кабылып, кеселдеп жатып калды («Ленинчил жаш»). Алымкул арка кылган Кулбаш сыркоолоп төшөктө жатат (Абдукаримов). Анча-мынча ноокастап жүрөм (Абдукаримов).

ООШ, ООМА

Туругу жок, сөзүнө турбаган, ээрчиме.

Бул дагы оош неме көрүнөт (Δ). Айнысакан акылга тайкы, кыялы чукул, оома (Жантөшев).

I ОР, ЧУҢКУР

Казылган же табигый себеп менен пайда болгон тереңдик, оюк жер.

Түшүп калдың - Казылган орго (Тоголок Молдо). Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу («КОС»).

II ОР, ЧААП

Чөптү, куурайды, эгинди ж.б. орок (же машина) менен түбүнөн кыркуу.

Баштагыдай буудайды, Кол менен орок орбойбуз (Осмонкул). Он чакты эркек болуп беде чаап атышкан (Гапаров).

ОРО, ЧУЛГА

Бир нерсени материал менен курчоо, чалып ороо, чулгай чалуу.

Жибектен кылган суп аркан, Он эки ороп бүктөдү («Манас»).
Башын жүн жоолук менен чулгап алган. (Сасыкбаев).

ОРОМ, ТҮРМӨК

Бир нерсенин (же нерселердин) түрүлгөн тобу, таңылчак, түйдөк (жип).

Талаадан табылса, бир ором жип да - олжо (макал.). Алымкул колуна кандайдыр бир кагаз түрмөгүн көтөрүп чуркап келди (Абдукаримов).

I ОРТОК, ШЕРИК, ДОС, ЖОРО

Бир ишке бирге катышкан (жолдош), көңүлү, жүрүш-турушу боюнча бири-бирин жактырган, өз ара жакшы мамиледе болгондор, тилектештер.

Күндүзгү аштын ортогу көп (макал). Экөөнүн эки шериги бар (Гапаров). Ачуу - душман, акыл - дос (макал). Менин жорозолдошторум сизди көпкө күтүп отурушту («Кыргыз туусу»).

II ОРТОК, ТЕҢ

Баарына бирдей (барабар), жалпыга тиешелүү.

Чечендин сөзү - орток, чебердин колу - орток (макал). Кең жер - улуу, кичүүгө тең жер (макал).

ОРТОКТОШ, ШЕРИКТЕШ

Иштеп тапканын, жыйнаганын ж. б. бирге бөлүшкөндөр, тең орток болушкандар; биргелешип (кошо) иштөөчү, бирге болуучу.

Болуптур, жакшы тилегиңизге ортоктошмун (Бейшеналиев). Таалайымдын шериктеши садага, Тагдырыма буйруп койгон эрмегим (Нуркамал).

ООРУК, ТЫЛ

Фронт (согуш) жүрүп жаткан аймактын (линиянын) арт жаккы территориясы, согушуп жаткан өлкөлөрдүн фронттон тышкары аймагы.

Жазуучу согуш мезгилиндеги ооруктун турмушун сүрөттөөдө көркөм-эстетикалык ийгиликтерге жетишип, чыгармачылык майнап чыгарганы талашсыз («Ленинчил жаш»). Тылдагылардын турмушу да оор болгон (Δ).

ОРУН, ЖАЙ

Бир нерсени коё турган, отура турган, иштей турган ж. б. жер.

Тиги кишиге арадан орун беришсек кантет (Сыдыкбеков). Жай таппадым жатарга, Үй таппадым батарга (Токтогул).

ОСУЯТ, НАСААТ (НАСЫЯТ)

Айтылып калтырылган акыл (накыл) кеп, акыл-кеңеш берип, үлгүлүү жүрүүгө үндөй айтылган сөз.

Улуу чоң ата Ленин: «Оку, оку жана оку» - деп, осуят айткан (Сыдыкбеков). Азыр Бүбүйна минтип. «арткы синдилерине» кайрылып жаткан насаат, өтүнүчү аларды көп деле ойлонтуп, толкундата бербейт («Ала-Тоо»).

ОТ, ЧӨП, КӨК

Жерден өнүп чыккан өсүмдүк (малдын азыгы).

Кычан кунанды от жерге аргамжылап коюп, уйларды тосмолойт (Бейшеналиев). Ар бир түрлүү сонун чөп, Ыргалып турат тоолордо (Тоголок Молдо). Тоо көгү жаңыдан тишке илинип келе жаткан убак (Абдумомунов).

ОШОНДОЙ, УШУНДАЙ

Дал ушул сыяктуу, ошонун (ушунун) өзүнө окшош.

Турмуш мени так ошондой жаратты, Сырым кашан, ичке берип канатты (Аалы). Ушундай болуп келди жана мындан ары да ушундай болот («КОС»).

ОШОНДУКТАН, АНДЫКТАН, УШУНДУКТАН

Ошон (ошол) үчүн, ошол себептен, ошого байланыштуу, ошонун натыйжасында.

Ошондуктан таятам айыл арасында болуп, бизге зарыл иштер жөнүндө кабар берип турсун (Жантөшев). Андыктан уят эмес, айып эмес, Сен өндүү азаматтын кемтик жери (Осмонов). Ушундуктан сен да мунун артынан куубай эле кой («Мугалимдер газетасы»).

ОШОНЧО, УШУНЧА

Ушул санда, ошол болгончолук, мынча, мынчалык.

Бирок ошончо көп сандаган каттардын биринен да пайда

чыкпады (Жантөшев). Ушунча жерге чейин ээрчип келгенине ыза болду (Сыдыкбеков).

ОШОНЧОЛУК, УШУНЧАЛЫК, МЫНЧАЛЫК

Ошол санда, канча болсо ошондой, бул сыяктуу.

Эмне болду сага ошончолук? («КОС»). Ушунчалык жыргалды, Урматтуу Ленин, сен бердиң (Токтогул). Нурбай шашты эмнеге мынчалык, Тез жөнөдү, «жүр» дегенге жарабай (Аалы).

Ө

ӨЖӨР, КӨК, КАШКӨЙ

Айтканынан кайтпаган; айтканын, ойлогонун бербеген, тоң моюн, көк мелтей.

Берилген синонимдердин ичинен жөкөш диалектилик көрүнүшкө ээ.

Омор оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү өжөр адам (Сыдыкбеков). Эр болсоң, көк бол, сөзүңө бек бол (макал). Чарчабас кийик тукумун кубалап жүрүп жан багыш не деген кашкөйлүк (Айтматов).

ӨЖӨРДҮК (ӨЖӨРЛҮК), КӨКТҮК

Өзүнүн айтканынан койтпагандык, өзүнүн оюн бирөөгө бербегендик, тоң моюндук, көк мелтейлик.

Өчөшүп душман бекем өжөрдүккө, Бар күчүн салып жатат күнү-түнү (Абдыраманов). Көктүккө салып көшөрүп, Көп кыйынга чыдадык (Элебаев).

ӨЗДӨШТҮР, ҮЙРӨН

Бир нерсени түшүнүү, байкоо, кандайдыр бир түшүнүккө (көз карашка) ээ болуу, токтолуу, машыгуу, көнүгүү.

Кычан күн сайын уй кайтаруунун ыгын өздөштүрүп, жумушун жеңил, кызыктуу сезе баштады (Бейшеналиев). Оку, иште, өнөр үйрөн, көптү бил, Ошону күт, эмгек менен таалай тап (Нуркамал).

ӨЙҮЗ, ЖЭЭК

Суунун (дарыянын, өзөндүн, көлдүн ж. б.), жолдун ж. б. экинчи (маңдай) жагы, бир жак чети.

Аркы өйүздөн кез-кез иттин үнү угулат (Жантөшев). Закир суу жээгиндеги калың талдарды аралай кеткен эски жолдун нугу менен аттарын жай бастырып, шашылбай келатты (Гапаров).

ӨКТӨМ, ӨКҮМ, ШАР

Мамилеси, мүнөзү өткүр, курч; атырылган, жалаңдаган; ачык, түз айтып жооп берген, сөздү көпкө созуп отурбаган (мылжыңдабаган).

Бүт байларды кедейлерге жыйнатып, Жоёт элем багынбаган өктөмүн (Аалы). Өкүм болмок - өзүндөн, сылык болмок - сөзүндөн (макал). Элдин узун кулак карылары жөнөкөй баарлашканда да макал-лакапташтырып, ыр сыяктуу куюлтуп шар, элестүү таамай сүйлөп, четинен сөзмөр-чечен келет («Мугалимдер газетасы»).

ӨКҮМ, ЧЕЧИМ, ТОКТОМ, БУЙРУК, АМИР (ЭМИР)

Кандайдыр бир иш боюнча аткарылышы милдеттүү болгон бүтүм, буйрук иретиндеги жыйынтык; иш каралгандан кийинки соттун корутунду пикири, оюу.

Өзүм бүгүн жол чалам, Өкүмүн угуп отургун («Эр Табылды»). Чечим чыгарылды («КОС»). Айрыкча Борбордук Комитеттин «Чыгармачыл жаштар жөнүндө» ...кабыл алган тарыхый Токтомунан кийин бул иш бөтөнчө жанданды («Ленинчил жаш»). Буйрук аткарылат («Ала-Тоо»). Ооба балам, түзүкмүн, кудайдын амири менен макулмун (фольк.).

II ӨКЧӨ, КАЛЧА

Чүкө ойнунда чүкөнү кондуруу максатында үйрө ыргытуу, экчей (жая) таштоо. Өтмө мааниде: кишини убара (беймаза) кылуу.

Өкчөй койсом, ат болгон, Алтын сакам кошо бар («Эр Төштүк»). Төрт куу чүкөнү тазалаган жерге калчай баштады (Сасыкбаев). Өтмө маанисине мисал: Армандуу атам Көкчөнү Жашында Манас өкчөдү («Семетей»). Мени шакаба чегип, ары-бери калчагысы келет (Бейшеналиев).

ӨЛКӨ, МЕКЕН (АТА МЕКЕН), АТА ЖУРТ, АТА КОНУШ

Белгилүү бир жер (территория, аймак, край); туулуп-өскөн, ошондой эле жашап турган, турук алган (туруп калган) жер; киндик каны тамган жер.

Эрки менен эмгек эткен, Менин өлкөм – Кыргызстан («Ленинчил жаш»). Мекеним үчүн талыкпай кызмат кыламын (Сасыкбаев). Ата журтум, силерди, Кантип чыдайм сагынбай (Токтогул). Ал элдин бир замандан берки ата конушу (Сыдыкбеков).

ӨЛӨҢ, КОПО

Саздак жерде өсүүчү көп жылдык ичке жалбырактуу чөп.

Өлөң чөп маалым кылат жай мезгилин (Бөкөнбаев). Кара кыяк копосу, Уйдун жери Ала-Тоо (Тоголок Молдо).

ӨЛҮМ, АЖАЛ

Өмүрдүн, жашоонун бүткөнү, тирүүчүлүктүн (жүрөктүн согуусунун) токтолгону, жүрөктүн согуусу денеде токтолгондон кийинки физиологиялык абал, өмүр гүлүнүн өчкөнү.

Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүндүн өмүрүңдү тиле (макал). Ажал, азап каш-кабактын ортосунда (макал).

ӨЛЧӨ, ЧЕНЕ

Заттын оордугун (салмагын), көлөмүн, узундугун ж. б. аныктоо, тактоо, белгилөө, чактоо.

Отуз өлчөп, бир кес (макал). Баш-аягын метрлеп, Ченеп болбойт акылды (Үмөталиев).

ӨЛЧӨМ, ЧЕНЕМ

Бир нерсенин белгилүү бир чеги (чени), ченеми, көлөмү ж.б.

Белгилүү өлчөмдө акча төлөп, бошонуп кетүүгө да акылуу (Абдукаримов). Болжолдоп ченемим жетпеди (Сыдыкбеков).

ӨЛЧӨМДҮҮ (ӨЛЧӨЛҮҮ), ЧЕНЕМДҮҮ (ЧЕНЕЛҮҮ)

Белгилүү бир өлчөмгө ылайык (көп ашыкча же кем эмес).

Сокого тапта бышты кара керди, Өлчөмдүү беде жана берип жемди (Турусбеков). Ченемдүү оокат (Δ).

ӨЛЧӨМСҮЗ, ЧЕНЕМСИЗ

Абдан, көп, өтө чоң, болжолсуз, чексиз, чен жетпей тургандай мол.

Тоолордун бийик чокулары өлчөмсүз көпкөк асманды тиреп тургандай сезилет (Аалы). Бул кандай ченемсиз күч, кандай сырдуу толкун? («Советтик Кыргызстан»).

ӨМҮР, ЖАШОО

Күндөлүк тиричилик, адамдын (ошондой эле айбандын, өсүмдүктүн ж. б.) жаралгандан өлгөнгө (жок болгонго) чейинки физиологиялык абалы, кыймылы.

Өмүр бизден өтүп кетсе, Эл эмгектен эскерсин (Аалы). Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет (макал).

ӨН, ӨС

Уруктан, үрөндөн, тамырынан ж. б. өсүп чыгуу, жетилүү, көбөйүү, өркүндөө, жогорулоо, ошондой эле жетилүү, илгерилөө, алга жылуу, өрчүү, арбуу, артуу, баюу.

Ушул жерди жердешип, өсүп-өнгөн кыргыз эл (Тоголок Молдо). Жүкөш окуду, өстү, бүткүл кенден чыккан сулуу кызга да үйлөндү (Сасыкбаев).

ӨНӨКӨТ, КӨНҮМҮШ, КӨНДҮМ

Адатка айланып бара жаткан же айланып калган окуя, көрүнүш, абал, процесс ж. б., акырындык менен көнгөн үйрөнгөн аракеттин калыптанышы.

Ийитип саашка өнөкөт алган уйлар оорсок саашка жөн эле көнүп бере коёр бекен? (Убукеев). Коно түнөп тоо кезүү, Ага бир мүнөз көнүмүш (Жантөшев). Азыр болсо өзүнүн көндүм иштеринин бирин да колуна албады («Ала» Тоо»).

ӨӨН, ЭРӨӨН, СЕРТ

Жагымсыз (жагымсыздык), адаттан тышкары (тескери) сезилгендик.

Түркүндүн ыйлаганы өтө өөн учурады (Бейшеналиев). Ал өзүнүн айтканын эрөөн албай, Мыскалга карады (Сыдыкбеков). Энесиз жетим деген сөз эң эле суук, серт экен (Убукеев).

ӨӨНӨ, КЫМТЫ, КЫМЫР, КЫТЫ, ЖЫМЫР, ЖЫМКЫР

Үзүп-жулуп, эптеп өзүнө пайда түшүрүп алуу, бир нерсенин анча-мынчасын өзүнө алып калуу же бүт (толук) бербей коюу; жашырын (уурдап) алуу, көрсөтпөй, билгизбей жашырып алуу; уурдоо.

Байлар кайра эптеп эле сенин өзүңөн өөнөп алгылары келет (Абдукаримов). Урдап алган, кымтып алган жук болбойт, Андайлардын карды тойбойт, иши оңбойт (Осмонов). Сарбашевага

тийиштүү пенсияны кымырып-кымтый баштады («Чалкан»). Кытыма баштыгына кытып алышкан (Δ). Койду эчак жымырды («КОС»). Бирөө саатымды жымкырып кетти («КОС»).

ӨӨНЧҮЛ, КЫЙКЫМЧЫЛ

Бирөөнүн артынан кемчилик (кыйкым) издеген; жок жерден шылтоо кылган.

Өгөй - өөнчүл, жетим - кекчил (макал). Кыйкымчыл киши (Δ).

ӨП, СҮЙ

Жакшы көргөндүгүн, эркелеткендигин, сүйгөндүгүн, урматтагандыгын билдирүү (сездирүү) иретинде кезиккенде, коштошкондо ж. б. учурларда эрдин тийгизүү, жыттоо.

Кубанып балам келди деп, Кучактап өөп бетимден (Нуркамал). Кучактачы, сүйчү беттен балаңды? (Турусбеков).

ӨРКҮНДӨ, ӨНҮК, ӨРЧҮ, ӨС

Өсүп-өнүгүү, чыңалуу, жетилүү, жогорулоо, илгерилөө.

Чыңал, кыргыз, өркүндөгүн, жайнагын, Жеңиш үчүн көтөр эмгек байрагын (Аалы). Колхоздун экономикасы тез өнүгүп көтөрүлдү (Δ). Ойлоп турсам, көз жиберип, Өстүк өрчүп күн санап! (Бөкөнбаев). Октябрдын жалынынан төрөлгөн, Жаңы кыргыз өнүп, өсүп көргөргөн (Аалы).

ӨРМӨК, ДҮКӨН

Кыргыз элинин колдо буюм (мисалы, таар) токууга. ылайыкталып (горизонталь абалда) жасалган станогу.

Жайдын күнү бир үйгө Узун өрмөк курулду (Осмонкул).. Дүкөн куруштум (Δ).

ӨРӨӨН, ӨЗӨН, ӨНДҮР

Суу бойлото созулган чоң, узун тилке, мейкиндик, тоо арасындагы жайык, узун түздүк

Өрүшү кенен малга жай, Өрөөнү пахта, данга бай (Токтогул). Кетмен-Төбө кең өзөн, Токомдун өскөн жери экен (Калык). Суудан чыгып жайылып, Өндүр, өндүр сай менен Төш жөлөнүп жабылып («Эр Төштүк»).

ӨС, ЧОҢОЙ

Улам жетилүү, жетиле (өнүгө) берүү, өрчүү, илгерилөө артуу, арбуу.

Бир айдын ичинде козулар бир топ өсүп калды («КОС») Кандай сонун дегим келет Биз чоңойгон боз үйдү (Аалы).

ӨТ, ОЗ

Алдыга чыгуу, алдыга өтүп кетүү.

Туугандан өтөм десең, кой бак; душмандан өтмөн десең, аштык бак («КОС»). Катар баскан адамдын алдына озуп кетет (Сыдыкбеков).

I ӨТӨ, АТКАР

Бир нерсени иштөө (иш жүзүнө ашыруу), белгилүү мөөнөткө кызмат кылуу, орундатуу.

Өтөбөй калайыктын бир кызматын, Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып (Бөкөнбаев). Элдин ишеничин абийирдүү аткар! (Бейшеналиев).

II ӨТӨ, АКТА

Ишенимине жетүү, үмүтүн (тилегин), максатын орундатуу.

Ошентип, айрылышкан мундуу энем, Канткенде мээнетинди өтөп берем? (Аалы). Түйшүгүн тартып бек, Аккан досчулугун актады («Курманбек»).

ӨТҮН, СУРАН

Кандайдыр бир суроо (өтүнүч) менен кайрылуу, жалбаруу, жалынуу.

Капсалаң Ызакулга атайылап назарын салып өтүндү (Бейшеналиев). Суранса - суранып, суранбаса - жөн эле кете берет («КОС»).

ӨТҮНҮЧ, СУРАНЫЧ

Кандайдыр бир суроо менен кайрылгандык, жалбаргандык, жалынгандык, суранып өтүнгөндүк, каалагандык.

Уулунун өтүнгөнүнө Ырайымжан дароо жооп бере алган («Ала-Тоо»). Сизден бир сураныч, биздин кыздарды ала барып таштаңыз («Кыргызстан маданияты»).

ӨЧ, КЕК

Качандыр бир кездеги көрсөткөн кордугу, жасаган шылдыңы ж. б. үчүн алынган (же алынуучу) ыза, ачуу, кастык.

Ашырдан өч алсам дегенде, Кайып ак эткенден так этет (Сасыкбаев). Душманга кекти кетиргенче, денедө башты кетирген артык (макал).

II

ПАЙДА, КЕРЕК

Зыяны жок, ашык (артык баш) эмес.

Жамандын жолдошу көп, жанына пайдасы жок (макал). Кереги тиет, ташып ал, Калбасын саман кырманда (Үмөталиев).

ПАЙДУБАЛ, ФУНДАМЕНТ, ЖЕРПАЙ

Дубалдын (ошондой эле бир нерсенин) түбү, негизи.

Профессионалдуу улуттук театрыбыздын пайдубалын курушкан сахна өнөрүнүн нагыз устаттары М.Рыскуловдун, Б.Кыдыкееванын, А.Ботолиевдин, Д.Күйүкованын, С. Күмүшалиеванын жана башкалардын чеберчиликтеринин өр жолун татыктуу түрдө улап жатышкандыгынын өзү кубанычтуу («Ала-Тоо»). Кыргыз маданиятынын фундаментин курушкан алгачкы муундардын бири - академик Б.М.Юнусалиев (Δ). М.Абдукаримов - кыргыз совет адабиятынын жерпайын түзүүгө, тургузууга катышкандардын бири («Ала-Тоо»).

ПАКТА (ПАХТА), КЕБЕЗ, АК АЛТЫН, АК БУЛА

Буласынан кездеме ж. б. нерселер жасалуучу, уругунан май ж. б. нерселер алынуучу, ысык жакта өсүүчү бир жылдык техникалык өсүмдүк жана ушул өсүмдүктүн буласы (түшүмү).

Элесиң келет көзүмө, Ак пахта терген сулуудай (Маликов). Кебезди баксаң кенен бак, Кезеги келген ушул чак («Советтик Кыргызстан»). Алар кыска убакыттын ичинде эле 121 тонна «ак алтын» даярдап, жылдык план-тапшырмаларын 101 процентке орундатып коюшкан («Советтик Кыргызстан»). Ак буладай созулган (Δ).

ПЕРИ, ПЕРИЗАТ (ПАРИЗАТ), ПЕРИЗААДА

Демонологиялык түшүнүк боюнча аял кебетесиндеги сулуу, кереметтүү, акылдуу, айлалуу, ашкан сулуу; мифоним, мифоперсоним.

Көңүлүн кыйбай ак Саткын пери, Муная карап мындайча деди (Осмонов). Айдай сулуу Айсалкын, Перизаттын өзү экен («Эр Төштүк»). Перизаада Айчүрөк, Берен бейбак келгенде («Сейтек»).

АСАН КАЙГЫ, КЕЙИКЧИЛ

Турмушка сары санаа менен көңүлсүз көз карашта болгон адам, иштин (аракеттин, турмуштун жакшы аякташына) келечегине ишенбеген кейикчил киши; сары санаачыл), ар нерсени (болор-болбосту) ойлоп кейий берген убайымчыл.

Демек, жазуучунун романдарында сезиле калган «пессимистиги» социалдык-тарыхый жагдай менен шартталган десек туура болор («Ленинчил жаш»). Акыркы күндөрү эмнегедир кейикчил болуп кеттим окшойт (Δ).

ПЕЧАТЬ, МӨӨР

Бир нерсеге басканда жазуу (кээде тамга, оюу), түшүрүүчү белгилүү бир документти күбөлөндүрүүчү мекеменин, ишкананын, уюмдун ж. б. белгиси (символ).

Менин мүнөздөмөмө печать басып бериңиз (Δ). Тек жайы кедей-батрак деп мөөрү баскан үчөөндө тең айылдык советтин справкалары бар (Сыдыкбеков).

ПОПУЛИСТ, МАКТАНЧААК

Турмушка ашпаган реалдуу эмес иштер, аракеттер жөнүндө курулай, кат убадаларды көп берген киши.

Популист кишилерди көп учуратабыз («Де-факто»). Ал менден да мактанчаак болуп кетиптир (Δ).

Р

РЕВОЛЮЦИЯ, КӨҢТӨРҮШ, ТӨҢКӨРҮШ, ЫҢКЫЛАП

Өндүрүштүк күч менен өндүрүштүк мамилелердин ортосундагы жетилген карама-каршылыктарды чечүүчү коомдук-саясий мамилелерди түп-тамырынан бери өзгөртүп жана

мамлекеттик бийликти алдыңкы катардагы коомдук таптын өз колуна өтүшүнө алып келген көңтөрүш; түп-тамырынан бери өзгөрүш.

Жашасын Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын 63 жылдыгы! («Мугалимдер газетасы»). Бул ишке минтип жол ачкан Улуу Октябрь көнтөрүш (Бөкөнбаев). 1917-жылы февраль айында төңкөрүш болуп, падыша тактынан кулады («Советтик Кыргызстан»).

С

СААДАК, КОЛОМСОК

Жаанын огун салчу баптык.

Саадакта огум түгөндү, Күпсүрдө дарым күбүлдү («Семетей»). Коломсокко кол салды, Ошо кушка ок алды («КОС»).

СААМ, СААН

Саан малды бир саагандан экинчи сааганга чейинки убакыт.

Бээ саамдан калбай кет («КОС»). Уйлардын желиндери чатырап, түшкү, кечки саанда теңселе басып келишет (Бейшеналиев).

СААТ, УБАКЫТ

Убакытты (убакыттын агымын) өлчөөчү прибор.

Пароходдон келгенине үч-төрт саатча болгон («Советтик Кыргызстан»). Убактың канча болду? (Δ).

САБА, УР, ТОКМОКТО, ТАЯКТА, ТЕПКИЛЕ, ТӨПӨШТӨ

Катуу жана чеккендей кылып уруп-согуу.

Кудаке шайтан аябай, Камчылап сабап, урду дейт («Олжобай менен Кишимжан»). Адилет болсоң текшерчи, Кедейди байлар урганын (Токтогул). Көпчүлүк Болот миң башыны токмоктоп жатып калды (Абдукаримов). Канчалык таяктаса да, көргөнүн айтпай койду (Δ). Тескери карап койдуң деп, Тепкилеп как баш кармашты (Калык). Тил ал-багандарын төпөштөп да коёт (Δ).

САБАК, ДАРС

Окутуу ишинде өтүлүүчү ар кандай предметтер.

Ал кезекте иштин баркын сезбеген, Бир сабакты даярдашты эстегем (Байгабылов). Дарс берип эң жогорку мектепте, Өзүндөй кадр тапса профессор (Үмөталиев).

САБЫР, ЧЫДАМ, БАЙЫМ

Ар кандай шарттарда өзүн кармап билүү, токтоолук.

Сабырдын түбү - сары алтын (макал). Алымдын келишин күтө берип чыдамым кетти (Жантөшев). Жакшылыкка да, жамандыкка да байымы жок киши экен (Δ).

САБЫРСЫЗ, ШАШКАЛАК, ЧЫДАМСЫЗ, ШАШМА

Токтоо (салмактуу) эмес.

Өзү чоң болгон менен, сабырсыз киши экен (Δ). Чаргын шашкалак башка сөзгө келбей, жөнөп кетти (Сыдыкбеков). Каныбек чыдамсыз ары-бери басып турду (Жантөшев). Тигил Чаргындын жолун жолдогон Гүлнар тентек абдан шашма (Сыдыкбеков).

САГЫН, КУСАЛАН, КУСА БОЛ

Сагыныч(тык) сезимде болуу.

Курбулар, көптөн бери Жапардын созолонтуп ырдаганын сагындык (Бөкөнбаев). Кусаланган Жийдегүл шахтага келүүгө камынды (Сасыкбаев). Бир заматка алыс барсам, Куса болуп зарыгам («Ала-Тоо»).

САЙ, КОЙ

Спорт оюндарынын жана ар кандай мелдештердин байгеси деп жарыялоо.

Байгесинин башына Тогуз нарча төө сайды (Тоголок Молдо). Колхоз кыркында жеңип чыккандыгы үчүн бир килем койду (Δ).

САЙМА, КЕШТЕ

Кездемеге ийне, илме шибеге ж. б. ар түрдүү жиптерди өткөрүү аркылуу жасалган кооздук.

Сайма адабий тилде колдонулса, **кеште** сөзү диалектиде айтылат.

Кыргагына калмактын, Ноколоп сайма сайдырган

(«Мендирман»). Кештелери жакшы жасалган, муну мага өкүл энем сайып берген (Δ).

САЙМАЧЫ, УУЗ

Сайманы жакшы саюучу, уз, чебер.

Азыркы кыздардын көбү саймачы, иштүү болушат(Δ). Айкызды кештечи деп коюшчу (Δ).

САЙРА, ТАҢШЫ, БЕЗЕ

Кубулжуган үн чыгаруу (куштарга карата).

Токоюнда булбулу, Токтоосу жок сайраган (Тоголок Молдо). Келгин куштардын таңшыган үндөрү жүрөктү эргитет (Сасыкбаев). Асмандан торгой безеп, салтанаттуу ырын ырдагандай болот (Жантөшев).

I САК, СЕРГЕК, СЕЗГИЧ

Бир нерсени бат туйган.

Атка жеңил, тайга чак, Уйкусу жок, жолго сак («Манас»). Көп уйкуга кызыкпай, Сергек болгон жакшы экен! (Барпы). Жаш жигит бир нерсе айтканы турганын сезгич киши биле койду (Δ).

II САК, КЫЛДАТ, ЭТИЕТ (ЭТИЯТ)

Алды-артына карап, жаман-жакшысын ылгап иш кылган.

Жамандыкка чалынбайт, Өз башына өзү сак (Токтогул). Өз ишине кылдат карап барк кылган, Кызылчанын мол түшүмүн арттырган (Осмонкул). Каныбек, өзүңө этиет бол (Жантөшев) .

I САКТЫК, СЕРГЕКТИК, СЕЗГИЧТИК

Бат туя коюучулук.

Койлор үрккөнсүп калганда сактык кылып койчу эшикке чыкты (Δ). Тышка чыгып, салкын абада бир аз баскан соң, уйкусу ачылып, боюна сергектик кирди (Δ). Бул иш сезгичтикти талап кылат (Δ).

II САКТЫК, КЫЛДАТТЫК, ЭТИЕТТИК (ЭТИЯТТЫК)

Алды-артын карап, жаман-жакшысын ылгап иш кылгандык.

Аке, сактыкка кордук жок, кылычыңардын датын кетирип тургула (Касымбеков). Салык өзүнүн ишин кылдаттык менен жүргүздү (Каимов). Мындай учурда этиеттик кылуу зарыл (Δ).

I САЛ, КУР, ЖАСА

Пайдалана турган бир нерсе жаратуу.

Асканы муздай талкалап, Жол салып өткөн кез ушул (Бөкөнбаев). Гүлдөтүп айыл-кыштак, талааларды, Курабыз зор курулуш мурдагыдан (Нуркамал). Жар бооруна орок менен үй жасап, Жаңы гана көчүп келдик дечү элек (Садыков).

II САЛ, ЖӨНӨТ, ЖИБЕР

Почта, транспорт ж. б. аркылуу бир нерсени же бирөөнү башка жакка узатуу.

Баламды автобуска салдым (Δ). Окуудагы баласына акча жөнөттү (Δ). Тез келгин деп телеграмма жиберипти (Δ).

III САЛ, ТАК

Чыгып кетпей турган кылып кийгизүү, бекитүү.

Сол колуна саат, оң колуна билерик тагып, манжалары сайын шакек салынган аял кирип келди (Δ).

IV САЛ, КОЙ

Көңүл буруу, назар таштоо, ынта бөлүштүрүү (табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн кабыл алган же кабыл албаган көңүл, ынта деген сөздөргө сал жана кой сөздөрү жалганып, этиш жасайт).

Көңүл салып укпаган соң, эмне айтканын кантип түшүнмөк эле (Δ). Айтылган сынды көңүл коюп угуп отурду (Δ).

V САЛ, КОЙ

Малдын эркек төлүн ургаачысына кошуу үчүн ылайыктап-калтырып коюу.

«Жаман болсо да, өз улагыбыздан теке салабыз» деген сөздөр айтылды(Δ). Куйруктуу кара козуну кочкор койду(Δ).

VI САЛ, КОЙ

Билдирүү, макулдашуу (барыш жөндөмөсүн кабыл алган айрым сөздөргө сал жана кой сөздөрү жалганып, этиш жасайт).

Бул маселени жалпы добушка салуу керек (Δ). Оор ишти элге коюп, эл менен чечкен жакшы (Δ).

VII САЛ, КУР

Оюнду уюштуруу, баптоо.

Айылдын четиндеги бакка алты бакан, селкинчек салып тээп жаткан жаштардын арасына бардык (Δ). Чоң короонун ортосуна ордо куруп, жаңыдан атыша баштаган экен (Δ).

VIII САЛ, КОЙ

Берүү, билдирүү (негизги этиштен кийин удаа айтылып, капысынан тез болгон кыймыл-аракетти туюнтат).

Асан атасына биздин тоого барганыбызды айтып салды (Δ). Жанымда турган киши мага бир түйүнчөктү бере койду (Δ).

САЛАМАТТЫК, ДЕН СООЛУК, ЭСЕНДИК

Адамдын (оору-сыркоого карата болгон) абалы.

Ушу өткөн анча-мынча күнү чырнактай калганы болбосо, Жылдызкандын саламаттыгы жакшы (Байтемиров). Биринчи байлык - ден соолук (макал). Тилектин түбү эсендик, саламат болсок болгону (Δ).

САЛАМДАШ, УЧУРАШ, АМАНДАШ, ЭСЕНДЕШ

Салам айтып, ал-жай сурашып, кыскача пикирлешүү.

Улуу-кичүү баарыңа, Жашың менен карыңа, Саламдашып алайын (Калык). Сагынган теңтуштарыма учураштым (Сыдыкбеков). Айсулуу амандашты колун берип (Үмөталиев). Аман-эсен Манаска, Эсендешип көрүштү («Манас»).

САЛАТ, ШАКАРАП

Жашылчалардан тууралып (памидор, бадыраң, пияз ж.б.) жасалган тамак.

Шакарап сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Фекла Андреевна закускалык салат даярдап берди (Бейшеналиев). Келиндер шакарап жасоого киришишти (Δ).

I САЛКЫН, СЕРҮҮН, МЕЛҮҮН (МЭЭЛҮН)

Ысык эмес (аба ырайына карата).

Атырдай жыттуу салкын жел, Адамдын черин тараткан (Нуркамал). Ашыр жаздын серүүн абасын жута дем алып, теребелди суктана карады (Сасыкбаев). Айлана мелүүн тартып жымжырт (Сасыкбаев).

II САЛКЫН, СУЗ, ТОҢ

Анчалык сүйбөгөн, жактырбаган (адамдын мамилесине карата).

Эртең менен биринчи учурашкандагы салкын мамилеси да Мыскалды көп ойлондурган (Убукеев). Оң колу жок экен, ойго түшүп, Отурат жерге карап, ачылбай суз (Үмөталиев). Баягыдай жайдарыланбай, бизге тоң мамиле кылды (Δ).

I САЛКЫНДА, СЕРҮҮНДӨ, МЕЛҮҮНДӨ, СУУ

Катуу ысыбоо (аба ырайына карата).

Сентябрь айы келип, мурдагыдан күн салкындай түштү (Δ). Кеч киргенде гана күн серүүндөй баштады (Δ). Жаандан кийин аба тазарып, мелүүндөп калды (Δ). Абаз абанын ысыгы тез сууп, кеч киришин чыдамсыздык менен күтүүдө (Таштемиров).

II САЛКЫНДА, СЕРҮҮНДӨ, ШАМАЛДА

Салкын абага чыгып дем алуу (адамга карата).

Салкындап суу боюнда басып жүрөм (Үмөталиев). Дербиш өзүнө тааныш бактын ичинде серүүндөп келе жатты (Каимов). Уйкусу ачылсын үчүн сыртка чыгып, шамалдап келүүсүн өтүнүштү (Δ).

САЛМАК, ООРДУК

Нерсенин, заттын салмактап өлчөө аркылуу аныктала турган абалы.

Сенин салмагың канча болсо да, мага сезилбейт (Байтемиров). Оор жүктүн оордугун кенебей, Чымырканат намыстанган немедей (Осмонов).

САЛТАНАТ, САНАТ, ШААН-ШӨКӨТ, ШААНИ, ШАҢ, АЗЕМ

Маанилүү чоң окуяларга арналган шаңдуу көрүнүштөр.

Жеңиш күнгө салтанат! Жеңгендерге салтанат (Осмонов). Кан Көкөтөй ашынан Артык кылам санатын («Манас»). Купуяны төркүндөрү күйөөгө бергенде чоң шаан-шөкөт менен узатты (Аалы). Шаңшыгын, бүркүт, шаңшыгын, Шааниси сенсиң асмандын (Бөкөнбаев). Ааламга биздин шаңыбыз угулуп жатат дүңгүрөп (Турусбеков). Жакында Чолпон-Ата шаарында көчмөндөрдүн ... аземи болот («Кыргыз туусу»).

САНДАЛ, СЕНДЕЛ, ТЕНТИРЕ

Курулай убара тартуу, тентирөө.

Дөө бастым сандалып, Ат жетпеген жолуна (Токтогул). Сексенде энем сен элең, Сенделип кеткен мен элем (Токтогул). Өз короосуна кирбей калган торпоктор тентиреп, көрүнгөн үйдү сагалап жүрөт (Δ).

САПАР, ЖОЛ

Бир иш боюнча (узак убакка) үйүнөн кеткендик.

Алыска сапар жол жүрсөң, Асемдүү жорго ат жакшы (Тоголок Молдо). Жолоочунун жолдо болгону жакшы, жолдо болбосо үйдө болгону жакшы (макал).

САРАҢ, ЗЫКЫМ, БИТИР

Бирөөгө эч нерсе бербеген, дүйнөгө кароо.

Сараңдар кантип күн көрмөк, Саттырса сууну, абаны (Сарногоев). Атаң чириген бай болсо дагы, куучуюп зыкым болчу (Байтемиров). Жүзбай жетишерлик малы болгон менен, өтө битир эле (Каралаев).

САРКЕЧ, КООЗ

Кооздук, көркөм, жарашыктуу таасир.

Саркечтеп сайган жоолугуң, Алымкан, сарсанаа кылат жоругуң (Токтогул). Азыркы кезде кыргыз бийкечтери колдон кооздолгон кийим-кечелерге көңүл бура башташты (Δ).

САСЫК ТУМОО, ТУМОО, ГРИПП, ЫСЫТМА

Дем алуу органдарына суук тийүүдөн болгон оору.

Ысытма сөзү диалектилик мүнөздө.

Сасык тумоо тийген көрүнөт (Касымбеков). Азыр айылда ушундай тумоо күчөп турат (Δ). Жаз, күз айларында грипп менен көп оорудум (Δ). Беш күн катары менен ысытмаладым (Δ).

САТ, СООДАЛА

Бир нерсени башка бирөөгө акчага (же башка нерсеге) айырбаштоо.

Эки койго сатып жиберген («Ала-Тоо»). Малы өтпөгөн , акырында бирөөгө насыя соодалап жүрө берди (Δ).

САЯКАТ, ЭКСКУРСИЯ

Жашап турган жеринен башка жакка сейилдеп келүү, тамашага чыгуу.

Эки жакка чыгып, саякатта болбогон кишиге бөлөк жер, бөлөк элде болуу кызыктуу да, кооптуу да болуп көрүндү (Δ). Башталгыч мектептин окуучулары экскурсияга чыгышты (Δ).

СЕБЕБИ, АНТКЕНИ

Себеттик байланышты билдирүүчү (татаал сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу) байламта.

Бөксөлөргө жайнаган байчечекейлер чыкты, себеби жаз келди (Δ). Жалпы элдер эмгекти сүйөт, анткени эмгек - жашоонун булагы (Δ).

СЕБЕП, ШЫЛТОО, КӨЙҮ

Кандайдыр бир окуянын, иштин келип чыгышына алып келген шарт.

Мында бир нече себеп бар деп болжолдоо керек («Советтик Кыргызстан»). Анын айлында болгондугу ушактын көбөйүшүнө ого бетер шылтоо боло берди (Аалы). Ошол билбегендиктин көйү ушул (Айтматов).

СЕЗ, ТУЙ, БИЛ, БАЙКА, БААМДА

Сезүү органдары аркылуу бир нерсени аңдоо.

Атам Жумахун колдуу болгонун сезгем (Жантөшев). Ангыча артымдан жакындап келатканыңды туйдум («Ала-Тоо»), Лампочкалардын чайпалып жатканынан улам жер титиреп жатканын билдим (Δ). Тамаша сөзгө бир аз ызалана түшкөнүн байкап, эми сөздүн жөнүн башкага бурду (Δ). Кексе кары баланын оюн баамдай койду (Касымбеков).

СЕЗИМДҮҮ, СЕЗИМТАЛ, ЖӨНДӨМДҮҮ, ЗЭЭНДҮҮ, ЗИРЕК

Сезе билүүсү жакшы, жакшы сезе билген.

Көп какшатып сүйлөтпөй, сезимдүү киши кыйыгып айтса деле түшүнөт эмеспи (Δ). Сезимтал, зирек Акбара эртегисин кайра жашагандай болор беле (Айтматов). Ырысбай бала кезинен эле бардык өнөргө жөндөмдүү болгондуктан, жылкы заводунун жумушчуларына бут кийим тигүү кесибине өттү (Байтемиров). Адыл зээндүү, тырышчаактыгы аркасында илимди тез өздөштүрдү (Сыдыкбеков). Жакшы окуйт балам зээндүү - деди Момун кайрып берген тыйындарды эсептеп жатып (Айтматов).

СЕКЕЛЕК, КЫЯЛКЕЧ

Таза, тунук сезим менен жашаган жаш кыз.

Секелек кыздын элеси күнү бүгүнкүдөй эсимде (Айтматов).
Кыялкеч кезин эсине түшүрө берет (фольк.).

СЕКРЕТАРЬ, КАТЧЫ

Мекеменин, уюмдун (же жеке кишинин) иш кагаздарын тейлөөчү адам.

Сезгич, сергек, ары ишкер секретарь болуңуз («Ленинчил жаш»). - Чаргын райкомдун катчысы Аскардын кабинетине кирди (Сыдыкбеков).

СЕКСЕЙ, СЕРБЕЙ, СЕРЕЙ, ЧЫЧАЙ

Кичинекей келип, иретсиз көрүнүштө болуу.

Кыздын сексейген чачы бар экен (Δ). Тескейге сербейген майда карагайлар өскөн (Δ). Шыпшагандай серейип, куурагандары да бар (Аалы). Күлүндөгөн тегерек көздүү, жээрде сакал, муруттары чычайган кызыл киши - үй ээси Салык (Каимов).

СЕЛ, КЫЯН, ТАШКЫН

Катуу жаандан (кийин) пайда болгон суунун агымы.

Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты сел бузат (макал). Тар капчыгайда кыян жүрсө, аска кулап, таш басып калышы мүмкүн (Сасыкбаев). Ташкын суу тамырын жулуп агызды, Ошол жердеги бүткүл чөптү (Шүкүрбеков).

СЕЛДЕ, ЧАЛМА

Молдо, эшендер башына орон алчу узун (ак) кездеме.

Ажылар Кетмен-Төбөдөн аттанганда эле селде оронуп аттанышты (Аалы). Баш кийимдин ордуна чалма чалып алса, кадимки эле молдого окшошуп калды (Δ).

СЕЛДЕЙ, СЕЛЕЙ, СЕНЕЙ, ЭЛЕЙ

Эмне кыларын билбей, далдайып туруп калуу.

Кымка эне шыпыргысын кармаган боюнча селдейди (Бейшеналиев). Чоочун киши эшикти ачкан боюнча же ары кетпей, же бери кирбей, селейип туруп калды (Δ). Зайнанын оюнан бардык нерсе чыгып, эки колун өйдө көтөргөн калыбында сенейди («Жаш ленинчи»). Корккон эчкидей элейип токтой калды (Сыдыкбеков).

СЕЛКИНЧЕК, АЛТЫ БАКАН

Эки жыгачка байланган жиптерге ары-бери термелип ойной турган оюндун аты жана ошол оюн жасалган эмеректер.

Өткөрдүк айлуу түндү нечен жолу, Бир тептик селкинчекти жыргап-куунап (Үмөталиев). Суу боюнда алты бакан тээп, ойноп-күлүп ырдап жаткан адамдар («Ала-Тоо»).

СЕЛСАЯК, ТЕНТИМИШ, КАҢГЫ БАШ, ЖОЛБУН

Жашай турган (туруктуу) жайы, иштөөгө иши жок жүргөн бир неме.

Селсаяк деген жигит бар, Сенделип жүргөн алыста (Сарногоев). Тентимиш бала сенсиңби (Аалы). Жакын туугандары болбогон соң, ар кай жерде каңгы баш жашап жүрдү (Δ). Мен да жолбундарды ээрчип, көрбөгөндү көрдүм («Ала-Тоо»).

СЕМИЗ, ТОЛУК, ЭТКЕЛ, БОЛУК

Эти толук, эттүү жана майлуу, демейдеги адамдарга салыштырганда жоонураак.

Калк көзүнө жарашпайт, Колхозуң - кедей, сен - семиз (Сарногоев). Жеңе эти толук киши эмеспи, деми кысыла түштү (Убукеев). Эрке эткелинен келип, балпайган кара тору аял эле (Байтемиров). Болук киши кара жумушка бош келет (Δ).

СЕМИР, ЭТТЕН, ТОЛ

Семиз болуу, салмак кошуу.

Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүктүү жерде молдо семирет (макал). Мал эттене баштады (Δ). Баягыдан бир топ толуп калыптыр (Δ).

I СЕП, ЧАЧ, СЕБЕЛЕ

Суюк, майда нерселерди бириндетип төгүү.

Эшик алдын шыпырып, суу сээп тазалайм (Абдукаримов). Мамбеткул колундагы тепшиге салынган жемди тоокторуна чачты (Каимов). Көмүлбөй калган дандарга топурак себелеп койду (Δ).

II СЕП, АЙДА, ЭК

Өстүрүү үчүн өсүмдүктүн уруктарын жерге атайын чачуу.

Арпа, буудай, сулулар, Сепкен жерде сеңселип (Нуркамал). Эгин айдап, жакшы бак, Жазында чыгат, жалтылдап (Токтогул). Быйыл буудай эктим эле, жакшы чыкты (Δ).

І СЕРГИ, СЕРҮҮНДӨ

Таза абадан дем алып, көңүл ачуу.

Жайлообуз сонун жер болот, Жан-жаныбар сергиген (Бөкөнбаев). Шаардын ысыгына чыдабай, тоого чыгып серүүндөп келүүнү чечтик (Δ).

II СЕРГИ, ЖЕҢИЛДЕН

Мурдагысынан оңолуу.

Уркуя сөзүнүн аягына чыкканда бир чоң жүгү түшкөнсүп, бою сергий түштү (Δ). Үстүндөгү чепкен, күрмөсүн чечип, жеңилденип алып сөзгө кирди (Δ).

СЕРТ, СУУК, КУНИК, КУНУШ

Сулуу эмес, көрксүз, иреңи суук.

Куник жана кунуш сөздөрү айрым говорлордо колдонулат.

Карындашымдын өнү серт болсо да, иши сулуу болду (Байтемиров). Болуштун өнү адамдан суук эле (Каралаев). Мен алардын ичинен өнү-түсү дурустарын да, кетиктүү куниктерин да көрүүчүмүн (Абдукаримов). Өзү күлүк болгон менен, өнү кунуш мал эле (Δ).

I СИЛК, ШИЛТЕ

Кескин кыймыл жасоо.

Көкө чекесин чүрүштүрө калып, колун силкип таштады («Ала-Тоо»). Тумакчан киши колундагы сумкасын шилтей жөнөдү (Сасыкбаев).

II СИЛК, БУЛК, КАК

Кескин кыймыл жасоо.

Боз айгыр үйүрүнө карап азынаса, тизгинин катуу силкип коюп Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат (Жантөшев). Каарыма келе түштүм намыс кылып, Бир булкуп бастым жерге чалып туруп (Үмөталиев). Кара кер аттын оозун кагып бастырбаса, жүрүшүнөн танып кетет (Δ).

СОГУМ, СОЮШ

Союу үчүн семиртилген (багылган) мал.

Согумуң чүйгүн болсо, ичиңе сакта (макал). Менин силерге салакам тийген эмес, мен барсам, ортон колдой союшумду ала баруучумун (Байтемиров).

СОГУШ, УРУШ, САЛГЫЛАШ, ЧАБЫШ

Мамлекеттер, элдер, уруулар арасында болгон куралдуу кагылыш.

Согуш, согуш. соолуп бүтүп акыры, Жеңиш алып, эл көңүлү ташыды (Сарногоев). Баатырдын көркү - урушта (Токтогул). Кызуу салгылаш жүрүп жаткан (Сыдыкбеков). Уруулар менен Каныбектин ортосундагы чабыш узакка созулду (Жантөшев).

II СОЗ, СОЗДУКТУР, КЕЧЕҢДЕТ

Тез бүтүрбөй, саамыктата берүү.

Бул ишти көпкө созбой, тез эле бүтүргөндө болмок экен (Δ). Баягы бересемди убагында бере албай, создуктуруп жибердим (Δ). Кол жазманы окубай, кечеңдетип жатат (Δ).

I СОК, ЧАП, УР, КОЙ

Колу менен же колундагы нерсе менен берип калуу.

Темирди кызуусунда сок (макал). Балкасы менен зер чапкан, Бармагы менен мал тапкан (Тоголок Молдо). Күчү менен күрс-күрс урган балканын, Шыгын төксүн шыркыраган көк жалын (Осмонов). Ызаланган бала жерде жаткан ташты ала коюп, далы ортого бир койду (Δ).

II СОК, КАК

Кыймылда болуу (жүрөк жөнүндө).

Өкүнтөрмүн эрдин кесе тиштентип, Жүрөк сокпой, жүлүн токтоп калбаса (Алыбаев). Алымбет айтып жатты токтотпостон, Эт жүрөк эптеп зорго какса дагы (Үмөталиев).

III СОК, ЖҮР

Кандайдыр бир багытты көздөй кыймылда болуу (абанын агымына карата).

Атыр жел согот жай менен, Жигитке таалай бүтпөйбү, Акылман сулуу жар менен (Токтогул). Көк бетине жылдыз жайнап, сыдырым шамал жүрдү (Каимов).

IV СОК, УР

Тургузуу, жасоо (дубалга карата).

Жыйырма биринчи жылга чейин кулактардын дубалын согуп, кол жоорутпадыкпы (Сыдыкбеков), Күмүштөн дубал ургандай, Чырагың жанып тургандай (Барпы).

СОКУР, АЗИЗ, КӨР, ОЛОК

Көзү көрбөгөн, көзү жаздым, көрүү жөндөмдүүлүгү начарлаган, көзү жок.

Демейде **сокур** синоними басымдуу колдонулат. Тергеп сылык айтуу үчүн **азиз** сөзү одоно түрдө кемсинтип айтуу үчүн **көр** сөзү, орой образдуу айтуу үчүн **олок** синоними пайдаланылат.

Сокурдун тилегени - эки көз, чекирдин тилегени - кара көз (макал). Карыган кезде ал кишинин эки көзү азиз болуп калды (Δ). Боорум үшүп чер болду, Көзүм көрбөс көр болду (Тоголок Молдо). Олоктун шиши толгон экен - деп, каардана сүйлөдү (Δ).

СОЛДАТ, АСКЕР, ЖООКЕР

Армиянын составында кызмат кылган катардагы адам.

Бат атар мылтык менен толук куралданган бир жарым миң солдаты бар (Касымбеков). Кызыл Армиянын аскерлери жана командирлери баатырдыкты көрсөтүштү (Δ). Кайратына жоокердин Кайрат кошкон замбирек (Үметалиев).

СОҢУ, АЯГЫ

Ушуну менен бүттү, уландысы жок, токтоду, башка баашталбайт.

Сөз соңунда кандай алымча-кошумчаңыз бар? («Кыргыз туусу»). Ата-энелердин аягы дагы да токтободу, келе беришти, үрөң-баранда араң сейректеди («Кут билим»).

СОО, САК, САЛАМАТ, ТАЗА

Ден соолугу чың, оорулуу эмес.

Оору кадырын соо билбейт (макал). Саламат барып, сак келгин! (Δ). Көрүшкөнчө саламат турунuz! (Каимов.) Тазасыңбы деги, келесоо болуп калгансыңбы? («Чалкан»).

СООДАГЕР, ЧАЙКООЧУ, КЫЗЫЛ КУЛАК, АТТАРЧЫ, БАКАЛЧЫ

Соода-сатык жүргүзүп, пайда тапкан адам.

Дыйкандардын карды ток, Соодагерде нысап жок (Токтогул). Ал мурда чайкоочу эле (Δ). Кызыл кулак, сүткорго, Пайда чыгар мал жакшы (Жантөшев). Анжияндан Арпага, Аттарчы болуп келгенмин (Барпы). Бакалчылар майда-чуйда буюмдарын жыйнап, дүкөндөрүн жапты (Жантөшев).

СООРОН, БАСЫЛ, ТЫЙЫЛ, ТОКТО

Ыйлабай калуу, ыйын токтотуу.

Ал ыйлап сооронгонсуп, энтиге түшүп улутунду (Аалы).
Ошентип хан Бакай, Ботодой боздоп басылды («Семетей»). Көпкө чейин тыйылбай ыйлады (Δ). Бир топтон кийин кошок да, ый да токтоду (Δ).

СООТ, КУЯК

Октон же башка куралдан сактай турган кийим.

Соот кийип чынданып, Кара боюн тынданып («Манас»).
Бадана көз куяк кийген жигиттер аттанышты (Δ).

СОПУ, ТАКЫБА

Дин эрежелерин бекем кармаган адам, дин өкүлү

Сопунун көөнү азанда, Соргоктун көөнү казанда (Токтогул).
Үйүндө молдосу бар, шарият жолун жолдогон такыба киши (Убукеев).

СОПУСУН, ТАКЫБАСЫН

Диндик эрежелерди бекем кармагансып көрүнүү.

Сопусунган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр (макал). Мурда арак ичип жүргөн адамдардын айрымдары такыбасынган «молдо» болуп алыптыр (Δ).

СОР, ЖУТ

Өзүнө сиңирип алуу.

Кара топурак сууну бат соруп алды (Δ). Кургак жер сууну тез жутуп алды (Δ).

СОРГОК, ОПКОК, ТАМАКСОО

Тамакты көп жеген.

Сопунун көөнү азанда, Соргоктун көөнү казанда (Токтогул).
Мергендин көзү милтеде, Опкоктун көзү күлчөдө (Токтогул).
Тамагын аяп отуруп тамаксоонун табагы отко күйүптүр (ылакап).

СОТ, СУДЬЯ

Граждандык чыр-чатак, талаш-тартыштарды чече турган жана ар кандай кылмыш иштерин карай турган адам, юстиция кызматкери.

Бирок адилет сот тарабынан болгон чечим али күнгө ат карылбай келүүдө («Советтик Кыргызстан»). Судьянын өкүмүн кунт коюу менен укту (Δ).

СОТТО, КЕС

Кылмышы үчүн жоопко тартуу.

Турпандан келген качкынды, Тургузбай айдап соттоду (Тоголок Молдо). Ууруну беш жылга кести (Δ).

СОЮЛ, БАКАН, ТАЯК, КЕЛТЕК, ТОКМОК

Чабуу, уруу үчүн колдонулуучу узун жыгач курал.

Союл тийип башына, Суу ордуна кан аккан (Токтогул). Баатырлар чыгып сайышка, Бакандары майышса (Сыдыкбеков). Келиндин аягынан, койчунун таягынан (макал). Көкө узундугу төш жарыча келтек жасады (Касымбеков). Акмандын колунда чоң токмогу бар (Сыдыкбеков).

I СӨЗ, КЕП

Айтылган кабар, маалымат.

Сөзгө жараша сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт (макал). Кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлүк болбойт (макал).

II СӨЗ, ЛЕКСИКА

Тыбыштык бирдик, уюмдашма, ойду бирөөгө, башкага жеткирүүчү каражат.

Сөз кезеги сизге берилет («Кут билим»). Лексика - ойдун күзгүсү (Δ).

СӨЗСҮЗ, АЛБЕТТЕ, ШЕКСИЗ, КАДИКСИЗ, КҮМӨНСҮЗ (КҮНӨМСҮЗ)

Болору анык, бышык.

Эгер түнгө калса, бадал арасындагы басмачынын кутулуп кетери сөзсүз (Жантөшев). Балам, сени менен, албетте, жолугушабыз (Мураталиев). Үмүтү кулунундун эсеп жеткис, Бар эле толгон тилек сенде шексиз (Аалы). Кайсы ишти бет алса да, кадиксиз бүтүрөт («Ала-Тоо»). Быйыл түшүм мол болору күмөнсүз (Δ).

СӨЙКӨ, СЫРГА, ИЙМЕК

Аялдар кулагына тагынчу кооздук.

Салынган алтын сөйкөсүн, Журтуна таштап кетиптир («Эр Төштүк»). Жүзүм форма алтын сырга, Кулагың дирилдейт (Аалы). Эки кулагынын көнчөгүнө илинген иймектери кыймылдап турат (Жантөшев).

СТУЛ, ОРУНДУК (ОРУНТУК), ОЛТУРГУЧ (ОТУРГУЧ)

Киши олтурууга ылайыкталып жасалган үй буюму.

Үй ичи жасалгаланып, ортосуна стол жана стулдар коюлган (Δ). Зарыл менен Мыскал столдун жанындагы орундукка олтурушту (Сыдыкбеков). Жаш бала олтургучка отурганда столдон башы эле чыгып калды (Δ).

СУЗГУ, СУЗГУЧ, ЧӨМҮЧ

Тамакты аралаштыруу, бөлүштүрүү үчүн колдонула турган үй буюму.

Кең казандан, берекелүү сузгудан, Табак толо таттуу тамак куюлат (Осмонов). Чоң казандын түбүнө жетсин үчүн сузгучунун сабына жыгач улап алган (Δ). Калай чөмүчтү батыра сузуп, чоң эне өзү идиштерге тамак үлөштүрө баштады (Сыдыкбеков).

СУК, СУГАЛАК, АЧ КӨЗ

Тамак-ашка, дүнүйөгө нысапсыз мамиле кылган.

«Сук» аталат айлың, Суук болбо, жаш балдар (Токтогул). Кетпей жүрөт кемегенин жанынан, Сугалак, шум Карыпбай да кайсаңдап (Маликов). Ач көз өлсө да дүнүйөгө тойбойт, Бирөөгө көз артканын койбойт (Шүкүрбеков).

СУКТАН, ШҮЙШҮН

Сонундугуна сугу түшүү, кызыгуу.

Эликтей сулуу чырай жээрде кулун, Суктанам көрбөгөнсүп мындан мурун (Үмөталиев). Бурма менен Сатылган балдарга шүйшүнө карашып, бактынын базарында тургандай болушту (Аалы).

СУЛК, КЫЙМЫЛСЫЗ

Былк этпей туруу, жатып калуу.

Коен сулк жатып калды (Каимов). Алым терең ойго баткандай кыймылсыз жатты (Байтемиров).

СУЛТАН, ТӨРӨ, ЭМИР, МЫРЗА, АКИМ

Феодалдык түзүлүштөгү мусулман элдериндеги бийлөөчү төбөлдөрдүн өкүлү, титул.

Бирөөнүн элинде жүрүп султан болгуча, өз элинде ултан бол (макал). Эр Табылды төрөбүз, Оозундан чыккан сөзүндү Нур жаагандай көрөбүз («Эр Табылды»). Бухара эмири (Δ). Тизилип манап, бай-мырзалары, Ал күнү Кочкордогу ашка келген (Маликов). Айбыкпастан шер тургандай жанымда, Акимдерди шылдың кылып күлчү элем (Үмөталиев).

I СУЛУУ, ЧЫРАЙЛУУ, ӨНДҮҮ-ТҮСТҮҮ

Өңү-түсү, мүчөсү келишимдүү.

Жанагы жанындагы жээрде жоргочон ак жуумал сулуу жигит кулбарак элинин мыктысы Назарбайдын баласы Болот деген (Сыдыкбеков). Уркуя мурункудан да укмуштуудай чырайлуу, назик (Бейшеналиев). Майра өзүнүн кызына окшогон өңдүү-түстүү токтоо киши (Абдумомунов).

II СУЛУУ, КООЗ, КӨРКӨМ, КӨРКТҮҮ

Жакшынакай, жагымдуу көрүнгөн, адамга жакшы таасир эткен, жарашыктуу, көз кумарын кандырган.

Макмалга сайма сайгандай, Кавказдын сулуу жерин көр (Аалы). Көл бойлото апийим бар жайнаган, Гүлү кооз кыздар сайган саймадан (Осмонкул). Билбегем мындан артык жер көркөмүн (Абдыраманов). Көрктүү болсун баары деп, Күмүштөн жабдык салынган («Курманбек»).

СУЛУУЛА, КООЗДО, ЖАСАЛГАЛА, КӨРКӨМДӨ (КӨРКТӨ), АСЕМДЕ

Жакшынакай, жагымдуу көрүнгөндөй кылуу, түрлөп ажарын ачыруу, сонундоо, жарашыктуу кылуу.

Жибек менен, баркут менен сулуулап, Урмат кылып, кадыр кылып улуулап (Осмонов). Аңгыча машинаны балдар кооздоп жиберишти (Δ). Андрей ревкомдун канцеляриясы жасалгалады (Сасыкбаев). Анда көркөмдөп жасалган барактар метро ичине таң шооласын чачыратат (Байтемиров). Аттарына конгуроолор тагып асемдеген извозчиктер кыйкырып отурушат (Абдукаримов).

СУЛУУЛУК, КООЗДУК, КӨРКӨМДҮК (КӨРКТҮҮЛҮК)

Жакшынакай, жагымдуу (сүйкүмдүү) көрүнгөндүк (учурагандык), келишимдүүлүк, эстетикалык таасир эткендик, кат тартуулагандык, кумар кандыргандык.

Көз тойбогон сулуулук, Көрүп туруп кубандык (Бөкөнбаев). Тоолуу жаратылыштын кооздугуна Ныязгүлдүн кумары канчу эмес (Абдумомунов). Көлдүн айланасына өскөн камыш, балгын, жекендер көлдүн көркөмдүгүн арттырат (Жантөшев).

СУМСАЙ, СУЗДАН, ТОМСОР

Жагымсыз көрүнүштө (аянычтуу абалда) болуу.

Алардын мындай сумсайып отуруштарында кандайдыр бир сыр бардай (Жантөшев). Жолдоштору менен бирге барбай калганына сузданып, үйүндө ойлуу отурду (Δ). Кечирилбей турган күнөөсүнө кимдендир жардам күткөнсүп, бурчта томсоруп отурат («КОС»).

СУНУШ, ТАКЛИП

Кандайдыр бир маселенин, иштин чечимине карата айтылган ой, пикир.

Курман өзүнүн сунуштарын айта баштады (Убукеев). «Менде мындай таклип бар» -деп, бирөө ордуна турду (Δ).

СУПСАК, ДААМСЫЗ, ТАТЫМСЫЗ

Даамы жок, адамга анчалык жакпаган.

Таттуу кылган супсакты, Туздан козгоп сайрады (Тоголок Молдо). Көңүлү алагды болуп, ичкен тамагы даамсыз сыяктанып көрүндү (Δ). Көнбөгөн тамак татымсыз, жагымсыз болуп туруп алат (Δ).

СУРАШТЫР, СУРАМЖЫЛА, ИЛИКТЕ, ТАПКЫЧТА

Ар кимден суроо аркылуу издегенин табууга, билүүгө аракет кылуу.

Бейшекеден борбордогу жаңылыктарды сураштырды (Бейшеналиев). Биз алардын дайынын сурамжылап, таппай жүргөнбүз (Жантөшев). Турумбектин үйү кайсы деп иликтейсиң, уктум (Сыдыкбеков). Тапкычтап сураштырганыбызда да алардын Ошко келгендиги чын болуп чыкты (Жантөшев).

СУРОО, СОБОЛ

Жооп талап кылган кайрылуу.

Улам бир баланын атын атап, Нина Леонтьевна ага суроо жаңыртат (Сыдыкбеков). Менде бир собол бар эле - деп, абышка колун көтөрдү (Δ).

СУУК, АЯЗ, ЫЗГААР

Жылуу эмес, аба ырайынын кишини үшүткөн абалы

Кыш чилдеси кырк күнү, Суук болот күн-түнү (Тоголок Молдо). Бийик чокулардан соккон ызгаардуу аяз чыкылдап, бети-башты жалап-жуктайт (Абдумомунов). Чилде ызгаарын тоготпой, Чыңдайлы булчун, денени (Осмонкул).

СУУРМА, ТАРТМА, ТАРТКЫЧ

Мебелдин сууруп алма бөлүгү, текчеси.

Мына бул гардеробго кийимдерин илип, астындагы суурмасына бут кийимдерин чечип коюшат («Ала-Тоо»). Катчысы комитеттин кайра туруп, Тартмадан бир топ кагаз алды сууруп (Үмөталиев). Ширеңкелерди столдун тарткычына салып койду (Δ).

СУУСА, ЧАҢКА, АҢКА, ЧӨЛДӨ

Суу же суусун ичкиси келүү.

Чөлдө сөзү сейрек колдонулат.

Суусаганда жагымдуу, Балдан таттуу аккан суу (Тоголок Молдо). Кычандын тили оозуна батпай кургап, чаңкап чыкты (Бейшеналиев). Ал гана эмес аңкаган, Жердин баарын баккан суу (Тоголок Молдо). Олда, айланайындар ай, чөлдөп калышкан тура дешип, туш-туштан жалына кетишти (Таштемиров).

СҮЙ, ЖАКТЫР, ЖАКШЫ КӨР

Купулга толугу, көңүлгө төп келүү.

Ким берилип сүйбөсүн, Көтөрүп баккан баласын (Бөкөнбаев). Көп элдин ичинен бир кишини гана жактырды (Δ). Жакшы окуган баланы ата-энеси да, мугалим да жакшы көрөт (Δ).

СҮЙЛӨШ, АҢГЕМЕЛЕШ, МАЕКТЕШ, КОБУРАШ

Бирөө менен пикир алышуу, ой бөлүшүү.

Адам сүйлөшкөнчө, жылкы кишинешкенче (макал). Темиров Ашыр менен көпкө аңгемелешти (Жантөшев). Эңкейип чок үстүнө

жыгач таштап, Отурат эки койчу маектешип (Шүкүрбеков). Узун жолдо кобурашып эрмек болор жолдош керек экен (Δ).

СҮЙРҮ, СӨЛПҮ (СӨЛПҮК)

Тегерек (тоголок) эмес.

Солондун түрүн сурасаң, Сокудай сүйрү башы бар («Манас»). Алкак бир жагына сөлпү жасалыптыр (Δ).

СҮЙҮКТҮҮ, СҮЙКҮМДҮҮ, СҮЙГҮНЧҮК (СҮЙГҮНЧҮКТҮҮ)

Жакшы көргөн, адамга жакшы элес калтырган, жагымдуу жагдай тартуулай турган.

Сүйүктүү Совет өлкөбүз, Эрдигине даңктанат (Нуркамал). Абышканын неберелеринин эң сүйкүмдүүсү да ошол эле (Δ). Токочтуу бала - сүйгүнчүк (макал).

СҮЙҮҮ, МАХАБАТ, АШЫКТЫК, ЫШКЫ

Эркек-аялдын бирин-бири жактырып, берилгендик сезими, урматтоо мамилеси.

Сүйүүнүн оту - өчпөс от, Өлгөнчө менмин сеники (Аалы). Зыйнатка кайрат берген Байтерек экөөнүн ортосундагы жалындуу махабат менен анты эмеспи (Аалы). Ашыктыктан ырдамасам, Уяласың Мырзайым (Барпы). Сүйгүң келет чиркинди, Ичинден ышкың козголуп (Тоголок Молдо).

СҮЛГҮ, БЕТ СҮРГҮ, КОЛ СҮРГҮ, ЧАЧЫК

Жуунгандан кийин бети-колду сүртө турган чүпүрөк, үй буюму.

Чачык түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилеринде колдонулат

Абаз арыктагы суудан шашып-бушуп жуунуп, сүлгү менен сүртүнүп, орундукка чыкчыйып отура кетти (Таштемиров). Шашпай аарчынып, бет сүргүнү ордуна койду (Δ). Жаңы кол сүргү менен аарчынды (Δ). Жуунуп бүткөнчө чачык алып келе койду (Δ).

I СҮР, СЕС, АЙБАТ, ҮРӨЙ, КААР

Башка бирөөнү айбыктыра турган адамдын тышкы кебетесиндеги же жалпы сапатындагы касиети.

Душманың жазганабы, Сүр болбосо (Барпы). Найзанын учтуусу, кылычтын миздүүсү жоого сес (Сыдыкбеков). Алмамбет

келип калыптыр, Айбаты алгыр жолборстой («Манас»). Төбөдөн басып келе жаткан кайра тарткыс каардын күчү менен сүрү ошончолук үрөй учурду (Айтматов).

II СҮР, ЖЫШЫ, ЖЫШ

Бир нерсени экинчи бир нерсе менен сүртүү, сүргүлөө.

Кан темир ташка сүрүлө берип төрт чарчы болуп калган (Δ). Кум менен жышып жууган соң эски самоор жаркырай түштү (Δ). Кычан тайманбастан мойнун, бетин, кулактарын кар менен жыша баштады (Бейшеналиев).

СҮРГҮН, АЙДОО, КУУГУН

Башка (көбүнчө алыс) жерге, жакка айдап жиберүү жолу менен берилген жаза жана ошол жазаны өтөө мезгили.

Село сүргүндө жүргөндөрдүн лагери болуп эсептеле турган (Жантөшев). Айдоодо жүрүп Токондун, Күндөрү өткөн сандалып (Токтогул). Куугунда жүрүп айрылды, Курч балалык өмүрдөн (Токтогул).

СҮРДӨ, АПКААРЫ, АЙБЫК

Өзүн жоготуп коюу, тартынуу.

Айжанды көргөндө жүрөгү туйлап, өзүнөн өзү сүрдөйт (Турусбеков). Бир топко чейин апкаарып барып сүйлөдү (Абдумомунов). Келиндерге мен калдым, Кеп айтуудан айбыгып (Токтогул).

СҮРДҮҮ, СЕСТҮҮ, АЙБАТТУУ, КААРДУУ

Сырткы түрү менен башка бирөөнү жалтанта турган.

Ал атасына сүрдүү тигиле карады (Абдумомунов). Бир саамдай Зайнага сестүү карап турду да, Калпакбай уулу столду дүп муштады (Сыдыкбеков). Балдар тигил берендей ормойгон айбаттуу карынын сүрүнөн чочулашты (Сыдыкбеков). Айдарбек датка басыңкы үн менен каардуу айтты (Жантөшев).

СҮРӨӨН, СҮРӨӨ, КОШТОО, СҮРӨМӨЛ

Кайрат-күч бере турган чакырык, ураан, жардам.

Батырактар түшүндү Партиянын сүрөөнүн (Калык). Ушул тажрыйбалуу адистер жаштарды сүрөөгө алышты («Ала-Тоо»). Балдар машинанын коштоосу менен кырга тез чыгышты (Δ).

Аннанын көрсөткөн мамилеси бул карыптардын көңүлүнө сүрөмөл болду (Байтемиров).

I СҮРӨТЧҮ, ФОТОГРАФ

Фотоаппарат менен сүрөт тарта билген адам, адис.

Жанаша басып бара жаткан чакта, Кезигип, жаш сүрөтчү жазбай тартса (Үмөталиев). Жумагүлдү фотограф чык эттирип тартып ала койду (Шимеев).

II СҮРӨТЧҮ, ХУДОЖНИК

Кол менен сүрөт тарткан (тарта билген), сүрөт тартууга шыгы бар киши.

Кыргызстандын жаш сүрөтчүлөрү жараткан жаңы чыгармалар (Δ). Республикабызда кыргыз художниктеринин катарлары өстү («Коммунист»).

СҮРҮШТҮР, ТЕРИШТИР

Ар кандай ыкмалар менен чындыкты далилдөө.

Ийненин жибине чейин сүрүштүрүп бүткөндөн кийин, Алымды ээрчитип үйүнө кирди (Жантөшев). Директор Турардын жөн-жайын териштирип сурады (Каимов).

СЫЗУУ, ЧИЙҮҮ

Математикалык, геометриялык жана башка иштердеги кесиптик аракеттер.

Сызуу иштерин сындан өткөрүп жаңы жай тапты (Δ). Чийүү аракети ойдогудай орундалыптыр (Δ).

СЫЗЫК, ЧИЙИН, ЧИЙИМ

Жуга турган же учтуу нерсе менен бир нерсенин бетине (мейкиндикке) түшүргөн из, жол.

Орузбай түз-түз кош сызыктар менен колхоздун үч көчөсүн картага түшүрдү (Сыдыкбеков). Буурусун чийген чийин жок, Суур казган ийин жок («Манас»). Чийимден чыккан жерим жок (Δ).

СЫЙКЫР, КЕРЕМЕТ, СЭЭР

Көрүнбөй-билинбей таасир этип, кубултуп жиберүүнү күч.

Жаныңа келген адамды Сыйкыр окуп уктатып, Бузган кемпир сенсиңби («Эр Төштүк»). Чапкан кылыч кеспеген, Керемети дагы бар («Манас»). Сээри менен дубалап, кубултуп жиберет имиш(Δ).

СЫЙКЫРДУУ, КЕРЕМЕТТҮҮ, УКМУШТУУ, ШУМДУКТУУ

Сыйкырдай турган касиети бар, таң каларлык.

Жети баштуу кемпирдин колунда сыйкырдуу таягы бар («Кыргыз эл жомоктору»). Кереметтүү чалбы деп, Таңданба, балам, сөзүмө (Жантөшев). Мама Назар кээде чукугандай сөз таап, укмуштуу ырларды ырдайт (Жантөшев). Ал шумдуктуу нерселер улам жакындап келаткансыйт (Байтемиров).

СЫЙКЫРЧЫ, ЖАДЫГӨЙ, СЭЭРЧИ

Сыйкырлап коё турган киши.

Денинде жети башы бар, Эң сыйкырчы акылман, Кемпиримден айрылдым («Эр Төштүк»). Жадыгөйгө буюрду, Дуга менен арыпты («КОС»). Сээрчи кемпир, сак болгун, Катуулап оозун жайбагын, Как талаада калбагын («Эр Төштүк»).

СЫЙЛЫК, СЫЙ

Эмгегин, талантын баалап, акчалай, буюмдай же орден, медаль ж. б. түрүндө берилген белек, урмат белгиси.

Алдыңкылар макталып, кызыл желек жана акчалай сыйлыктар берилди («Советтик Кыргызстан»). Эпкиндеп терип пахтаны, Колхоздон сыйлык, байге алган (Бөкөнбаев).

СЫЙЧЫЛ, СЫЙКОР, МЕЙМАНДОС

Сыйлаганды (сыйды) жакшы көргөн.

Капысынан келгенибиз менен, сыйчыл кишиникине туш келиптирбиз (Δ). Эли кичи пейил, сыйкор келет экен (Δ). Балдар кыргыздын меймандос салтын айтып жатышты (Бейшеналиев).

СЫЙЫН, ТАБЫН

Жардам сурап диндик колдоочуларга (кудайга, пайгамбарларга ж. б.) кайрылуу.

Эшен, калпа сыйынган, Сулаймандын тагы бар (Барпы). Периштенин алдында, Кол куушуруп табынып (Токтогул).

СЫЛА, СЫЙПА

Коомай тийгизип, жанын өтүү, эркелетүү.

Магдырап жаткан бөбөктүн Маңдайын Жапар сылады (Бөкөнбаев). Малабек сакалын сыйпап койду (Сасыкбаев).

СЫЛЫК, СЫПАЙЫ, СЫПАА, СЫНЫК

Орой эмес, жылуу-жумшак сүйлөгөн, мамиле кылган.

Адамдын түрдүүсүндө түрдүү кылык, Бирөө орой, бирөө митаам, бири сылык (Турусбеков). «Ээ баатыр, жол болсун» - дейт, өйдө турбай, Беркинин сыпайы айткан жообун укпай (Осмонов). Жигит айтар кебин белендеп, сыпаа туруп «карындаш» деп бурулат (Сыдыкбеков). «Сен деген- сенек, «сиз» деген – сынык сөз (макал).

СЫЛЫКТЫК, СЫПАЙЫЛЫК, СЫПАЛЫК, СЫПАЙЫГЕРЧИЛИК, АДЕПТҮҮЛҮК

Орой эместик, жылуу-жумшак мамиле жасагандык.

Сылыктыктын белгиси - алыш-бериш, ынтымактын белгиси - барыш-келиш (макал). Алыңыз, мейман! - деп, сүйгүнчүктүү сыпайылык менен Алым келинге карады (Жантөшев). Кийиминде тазалык, сөзүндө сыпалык, өңүндө сулуулук жанган жигит экен (Д). Мында отуруңуз деп, Кулбашка бирөө сыпайыгерчилик менен орун берди (Абдукаримов). Нуруштун адептүүлүгү Акбарга абдан жакты (Убукеев).

СЫНА, СЫНДА

Байкап көрүү (байкоо жүргүзүү), сынга алуу, мүнөздөп белгилүү бир пикирге келүү.

Көрүп туруп Канышай, Курманбекти сынады («Курманбек»). Мурунку, эмки күндү ылгагыла, Кайсы күн жарык экен сындагыла (Калык).

СЫНОО, СЫН, СЫНАК, ЭКЗАМЕН

Сапатын, билимин ж. б. аныктоо, тактоо, жыйынтык чыгаруу үчүн жүргүзүлгөн байкоо.

Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миң болот (макал) Бүгүнкү иши менен сындан өтүп, мактоого татыктуу болду (Д). Жакында өсүп ат болуп, Сынактан өтүп кез толуп (Аалы). Күрдөөлдүү күз келип, дыйкандар экзаменден өтүп жаткан кез (Д).

СЫНЧЫ, СЫНЧЫЛ

Сындоочу, баа берүүчү киши.

Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол (макал).Эне - сынчыл, сынайт турган кези көп («Ала-Тоо»).

СЫПАТТА, МҮНӨЗДӨ, СҮРӨТТӨ

Ички-тышкы белгилерин сөз менен баяндап (ачып) берүү.

Анда көргөн-уккандарымды сыпаттап айтууга күчүм жетпейт (Δ). Тааныган кишилеримдин баарын мүнөздөп бердим (Δ). Көгүлтүр Днепр жээгин сүрөттөп, Мыскалды кызыктырышкан (Сыдыкбеков).

СЫРДУУ, ТАБЫШМАКТУУ

Сыры белгисиз, түшүнүксүз.

Турмуш - күрөш, Күрөшкүлө! Турмуш сырдуу - ачкыла (Аалы). Ошондогу табышмактуу сөздөрүнүздүн жандырмагын айтыңызчы (Жантөшев).

СЫЯКТУУ, СЫМАЛ, СЫМАК, СЫНДУУ, СЫЯК, МИСАЛ, МИСАЛДУУ, ӨҢДҮҮ, ТАРИЗДҮҮ, СЫҢАРЫ, ШЕКИЛДҮҮ

Кандайдыр бир белгиси боюнча жалпылыгы бар, окшошкон.

Чубалган ак жибек сыяктуу пахтанын булалары аны өзүнө тартат (Байтемиров). Үйдүн чыгыш тарабындагы дөң сымал түзгө көп киши чогулган (Жантөшев). Каныбек жарча зоонун алдындагы үнкүр сымак көбөөлгө кирди (Жантөшев). Бийикте деңиз сындуу көпкөк асман, Тоо башын көлөлөп булут баскан (Аалы). Мөндүр сыяк ок болсо, Кайтпай жүрсөң жигиттик (Барпы). Таңга маал ойгонуп, Торгой мисал быжырап (Токтогул). Жайлоонун чөбү кулпунуп килем мисалдуу болуп турган кез эле (Δ). Кычан тогоо, илгич өңдүү майда буюмдарды жасап коёт (Бейшеналиев). Бул жерде биз тариздүү айылдан келген жаштар көп экен (Δ). Сен сынары мен да жумушка эрте келдим (Δ). Ал да мен шекилдүү Ала-Тоонун койнунда туулуп-өскөн («Ала-Тоо»).

Т

ТААМАЙ, ТАК, ТААСЫН, ДАЛ, ТҮЗ

Башка жакка эмес, мээлеген жердин өзүнө (окко карата).

Алыстыгына карабай, ок таамай тийди (Δ). Ок так тийсин үчүн жакын барып атууну чечти (Δ). Бутага таасын тийбей, чалып тийди (Δ). Сенин атканың дал тийди (Δ). Шашып аткан ок түз тийбей калды (Δ).

ТААМАЙЛА, ДАЛДА, МЭЭЛЕ, ТҮЗДӨ, БАЙЛА

Таамай, түз баргыдай кылуу.

Балбанын кан майданда томолотуп, Таамайлап өлөр жерге сайгын деди (Маликов). Бизди карай далдап аткан Бирок бизге тийген жок (Үмөталиев). Мээлесе көздү жара аткан, Мергендерди бир бөлдү («Манас»). Түздөбөй мерген ата албайт, Түйшөлбөй оору жата албайт (Токтогул). Кароолго толо байлап, атып калдым (Δ).

ТААНЫШ, ТААНЫМАЛ, БЕЛГИЛҮҮ

Мурдатан көрүп-билип (жүз көрүшүп) жүргөн.

Бир көргөн - билиш, эки көргөн - тааныш (макал). Осмонкул акын мен элем, Өзүңөргө таанымал (Осмонкул). Баланын укканына караганда эл жүргөн белгилүү жол эң эле алыс (Аалы).

ТААРЫНЫЧ

Нааразы болгон сезим, нааразылык.

Даниярдын таарынычы, ызасы жазылдыбы, биле алган жокпуз (Айтматов). Балам өлсө, барбапсың, Таарыңган өпкө, кирди айтам (Токтогул).

ТААСЫН, ТААМАЙ, АНЫК, ТУНУК, НАГЫЗ, НАКТА, НУКУРА, ЧЫНЫГЫ ТАЗА

Аралашмалуу эмес, ачык-айкын; калп эмес.

Таасын күлүк аттар коногосуна чуркайт (Δ). Ар мүчөсү келишкен таамай сулуу экен (Δ). Ажалдан анык баатыр коркмок эмес (Үмөталиев). Бул Тунук кыз чыныгы акылман пенде экен, урматтоого арзыйт (Δ). Чолпонбай нагыз эр болду, Душмандан коркпос шер болду (Осмонкул). Накта алтымыш зээр акчаны санап берди (Баялинов). Албетте, бул чындык, нукура чындык (Жантөшев). Демек, алардын чыныгы аттары Сакадай, Анархан? (Жантөшев). Таза алтын эмес го (Δ).

ТАБЫШКЕР, ТАБАРМАН, ТАПКЫЧ

Киреше, байлыкты көп тапкан.

Өзү - дыйкан, табышкер, Ойлонбогон өткөндү (Тоголок Молдо). Барып көрүп жүрөсүң, Мен элем го табарман («Кыргыз эл ырлары»). Ак сакал үйдө карап жатпай, мал тапкыч болду (Δ).

ТАГДЫР, ЖАЗМЫШ, ПЕШЕНЕ, МАҢДАЙ

Адамдын эркинен тышкары боло турган окуя, кишинин өмүрүндө (жашоо жолунда, турмушунда) болгон иш.

Ырас өмүр кандай кыска, кандай аз, Тагдыр ошол өлчөмүнөн көп кылбас (Осмонов). Жазмышым ушундай экен (Абдукаримов). Пешенемде жок беле? - Бербейт менин тилегим («Саринжи-Бөкөй») Ажалдуубуз өлөрбүз, Маңдайга жазса көрөрбүз («Сейтек»).

ТАЖРЫЙБА, ПРАКТИКА, ЭКСПЕРИМЕНТ

Турмушта өздөштүрүлгөн билимдин, көнүгүүнүн, машыгуунун жалты жыйындысы.

Алдыңкы тажрыйбаны жайылтууда басма сөз чоң роль ойнойт («Коммунист»). Мен мындагы ветеринардык пунктка практикага келген элем (Убукеев). Ал дарылар айбандарга эксперимент жасоодон өттү («Ленинчил жаш»).

ТАЖРЫЙБАЛУУ, ТАКШАЛГАН, МАШЫККАН, ДАСЫККАН

Тажрыйбасы бар, көп.

Эргеш далай кыйынчылыктарды башынан өткөргөн, тажрыйбалуу киши (Жантөшев). Өзү жаш болсо да, такшалган адистердей иштейт (Δ). Мындай операцияларды машыккан хирургдар гана жасайт (Δ). Ушундай далай иштерди аткарып жүрүп дасыккан балага ишенүүгө туура келди (Δ).

ТАЗ, КАЛ [КЭЛ]

Чачты жыдытып түшүрө турган жуугуштуу жара жана ушундай оорусу бар адам.

[Кэл] диалектилик сөз.

Баланы мээнет чырмаса, Жетим калып, таз болот (Токтогул). Ар нерсенин азы жакшы, таздын кали жакшы (макал).

ТАЗА, КИРСИЗ, АРУУ, ПАКИЗА

Булганч эмес.

Талкалап буудай тактасын, Эң асылын, тазасын (Осмонов). Көйнөгү эски болгон менен, кирсиз (Δ). Аман келсе Табылды, Аруу кийим кийет деп («Эр Табылды»). Колу пакиза болду (Δ).

ТАЗАЛА, АРТ, АРУУЛА

Кирсиз, булганч эмес абалга келтирүү, таза кылуу.

Бүткөн бойдун баарысын, Тазалап жакшы жуудурду («Курманбек»). Үсөн бет аарчы менен баланын мурдун артты (Касымбеков). Аруулап таза жуудуруп, Ак кепиндеп көмүңүз («Саринжи-Бөкөй»).

I ТАЙ, ОЧКО, УПАЙ

Спорт оюндарында утканын аныктай турган эсептөө бирдиги.

«Алга» командасы беш жолку беттешүүдөн жети тай жыйнап, алдыңкы орундарда келе жатат (Δ). Жогорку лигада калуу учун үч очко алуу керек (Δ). Биздин команда он беш упай менен жоон ортодо жүрөт (Δ).

II ТАЙ, ТАЙГАЛАН, СЫЙГАЛАН, ЖЫЛБЫШ, ТАЙЫ

Ордунда тура албай, башка жакка жылып кетүү.

Бут тайып кетсе, дарыяга түшөт да кетет (Бөкөнбаев). Тайгаланып баса албай, Тар жолдордон куланган (Убукеев). Жылдызкан бир оокумда коонун кырынан таманы сыйгаланып учуп түштү (Байтемиров). Чокойдун таманы жылбышып, тайгалана берди (Аалы). Поезд рельсадан тайып чыгып кетти («КОС»).

ТАЙГАК, ТАЙГАЛАК, СЫЙГАЛАК, ЖЫЛБЫШКАК

Оңой менен токтоп тура албай турган.

Тайгак тар кыядан коркуп, күрөң бээ сүрдүгүп кетти (Убукеев). Жамгырдан кийин жол тайгалак болуп калды (Δ). Эшиктин алдында төгүлгөн суу тонуп, сыйгалак болуп калыптыр («Ала-Тоо»). Ашуунун тескей бетинин жолу абдан жылбышкак экен (Δ).

I ТАЙПАК, ТАЙПАГАЙ, ЖАЙЫК, ТАЙПАҢ

Чуңкур эмес, тегиз сымал (жерге карата).

Жар башындагы кичинекей тайпакта жума сайын базар болчу эле (Сасыкбаев). Асанбай береги сол кол жакта жаткан тайпагай жылганын оозун көздөй кетти (Байтемиров). Кыштактын үстү кыйла жерге мелтиреп жаткан чоң жайык (Байтемиров). Көк тайпанда оттоп турган текени көрдү (Δ).

II ТАЙПАК, ТАЙПАГАЙ, ЖАЙПАК, ЖАЙПАГАЙ

Өтө чуңкур эмес (идишке карата).

Тайпак чарага толтура суу куйду (Δ). Кичине эле салганда тайпагай идиши толуп калды (Δ). Аял унчукпай гана жайпак табактагы боорсокту чаранын жанына тартты (Абдумомунов). Кесме тез суусун үчүн жайпагай тарелкага куйду (Δ).

ТАЙСАЛДА, ЖАЛТАЙЛА, ТАЙСАЛ

Түз жооп бере албай калуу.

Атай дагы да болсо оюн айта албай тайсалдады (Каимов). Калык - буура, мен - тайлак, Качып турам жалтайлап (Осмонкул). Бардык ишке күчүнөрдү бердиңер, Жардамдашып бир тайсалбай келдиңер (Турсубеков).

ТАК, ДАЛ, НАК, КАК, ЧАК, КУДУ, КУДУМ, ТУУРА

Дал өзү; өзүнө окшош; ашык да эмес, кем да эмес; канча болсо ошончо деген сыяктуу маанилерди берип, өзүнөн кийинки сөздүн маанисин күчөтүп, чектеп, аныктап турат.

Күн так чокуга келип, өзүнүн жалындуу нурларын төгүп турат (Абдукаримов). Дарыя кечип, тоо ашып, Дал он беш күн жол басып (Калык). Андрей «Правда» газетасынын даңктуу тезиси басылган номерин жүрөгүнүн нак тушуна катып, Сүлүктүгө чейин ала келди (Сасыкбаев). Адистиги ар канча, Аткан экен как көзгө («Манас»), Чак түштө өзүм жалгыз постко чыктым, Токойдон алда кандай шыбырт уктум (Үмөталиев). Куду эле ошол жерден өнүп чыккан сыяктуу Зарыл да козголбой турат (Сыдыкбеков). Капырай, баласынын сүйлөгөнү, мүнөзү, баскан-турганы кудум эле атасынын өзү (Δ). Нурийла Абылдан туура үч жаш кичүү (Таштемиров).

ТАК, КАДА

Сайып же жип менен тигип бекитүү (топчу, медаль ж.б. карата).

Төшүнө ордендерин тагып, көчөгө чыкты (Δ). Топчуну бат эле кадай салды (Δ).

ТАКТА, АНЫКТА, АЙКЫНДА, ДААНАЛА

Бардык жагынан териштирип иликтеп чыгуу.

Кампанын эсеп-кыскабын тактап жатам (Бейшеналиев). Иштин жайын аныктап, анан киришели (Δ). Закирдин эрдигин

төшүндөгү өкмөттүк сыйлык айкындайт (Бөкөнбаев). Бүдөмүк кылбай, дааналап көрсөтөр болсоң эмне («Чалкан»).

ТАКТЫК, АНЫКТЫК, АЙКЫНДЫК, ДААНАЛЫК, ДЫКАТТЫК,
Бардык жагынан туура келгендик.

Жаштайынан өзүн ак ниеттүүлүккө, калыстыкка, тактыкка, тайбастыкка, эмгекке үйрөтүү керек (Байтемиров). Иштин аныктыгына жетишели (Сыдыкбеков). Айткан сөздөрүнөн эч кандай айкындык билинбеди (Δ). Акылынын дааналыгы артыкча (Δ). Жазгандарын дыкаттык менен дагы бир сыйра карап чыкты (Δ).

ТАКШАЛ, ДАСЫК, МАШЫК, БЫШ, КАНЫК, ЧЫЙРАЛ,
БЫШЫК

Кесибин же бир нерсенин жөнүн жакшы өздөштүрүү такшалган абалда болуу.

Ошентип, биздин кишилердин катарында мен да эмгекке такшалдым (Сыдыкбеков). Иним баштагыдан дасыгып калгансыйт (Δ). Кичинемден бардык ишке машыккам (Осмонкул). Күрөшкө жедеп бышкан балбан колдор, Турмуштун дарбазасын ачкан тура (Турусбеков). Жумушчулар жедеп бышып, каныгып, Күрөшкө чыдап көнгөн (Элебаев). Баягыдан балам бир топ чыйралып калды (Δ). Самсахун менен Айбадактын аркы-берки акыл-насаатын угуп, Каныбек бир топ кагылып, бышыгып калды (Жантөшев).

ТАКЫР, ТҮК, ЭЧ, ТАЗА, ЫПЫМ

Дегеле, эч качан, биротоло деген маанилерди билдирет (таңгыч бөлүкчө).

Ушул жыргал доордо Такыр келбейт карыгым (Осмонкул). Түгөнгүрдүн көзүнө Түк эчтеке көрүнбөйт («Эр Төштүк»). Белек Темировго эч жооп кайтарбады (Жантөшев). Таза кечип малымдан, Өлүп кетем арымдан («Эр Төштүк»). Насыбайы ыпым түгөнүп, эч нерсени сүйбөй турат (Δ).

ТАЛАА, ТҮЗ, ЖАЙЫК

Тоо-ташы жок кенен тегиздик.

Дүңгүрөп жаткан талаага Дүрбүсүн салып карады (Бөкөнбаев). Мелтиреген түз экен, Бет алып качар бел да жок («Манас»). Кашаттын үстү кыйла жерге мелтиреп жаткан чоң жайык (Байтемиров).

ТАЛАНТ, ШЫК, ЖӨНДӨМ

Табигый жөндөмдүүлүк.

Начар чыгарманы жазууга анчалык чоң талант сарпталбайт (Δ). Жамактатып ырдаганга Жийдегүлдүн шыгы бар эле (Сасыкбаев). Азыр да жөндөмүнө беремин баа, «Бали» эл азаматтын артыгына (Абдыраманов).

ТАЛАП, ТАЛАМ, ШАРТ

Аткарылышы, болушу ж. б. зарыл деп эсептелген жагдай.

Тартип жөнүндө коюп отурган талаптарына Каныбек абдан ыраазы болду (Жантөшев). Сабыр кадрлар бөлүмүнүн алдына бир катар таламдарды койду (Сыдыкбеков), Жаштар уездик начальниктин алдында өздөрүнчө шарт коюшту (Абдукаримов).

I ТАЛАШ, ТАРТЫШ, АЙТЫШ

Бирдей пикирде болбогондуктан келип чыккан чатак.

Уюштуруу маселеси боюнча талаш-тартыштар көп болду («Ала-Тоо»). Кычан тартышты башка жакка бурду (Бейшеналиев). Орчундуу сөз козголгон менен, ортодо бирөө бузуп, аягы айтыш менен бүттү (Δ).

II ТАЛАШ, ТАРТЫШ, АЙТЫШ

Өз оюн, ишинин тууралыгын далилдөөгө аракет кылуу.

Ашым дагы эле болбой сөз талаша берди (Каимов). Маселенин жөнүн жакшы билбей туруп, тартыша берүүдөн пайда чыкпайт (Δ). Анчалык сөздү узартпай, Айтышпай, Бермет, кел мында («Саринжи-Бөкөй»).

ТАЛГАК, ЖЕРИК, КОШ КӨҢҮЛ

Боюнда бар аялдын (демейдеги тамак-ашка көңүлү келбей) белгилүү бир башка тамакты эңсеши.

Тарасыма талгак болуп жүргөн жылы ал киши бизге жакын коңшу эмес беле? (Убукеев). Жетпей жолборс жүрөгү, Жинди болуп байбиче, Жеригинен жүдөдү («Манас»). Уулжан, сен кош көңүл болуп жүрбө (Байтемиров).

ТАЛКАЛА, МАЙДАЛА, ЧАК, КҮКҮМДӨ, БЫРКЫРАТ, БЫЛЧЫРАТ

Кесек нерсени майда-майда кылып салуу.

Тузду талкалап, аштоолорго салды (Δ). Дынды бузуп майдалап Үрөндү тегиз сепкиле (Осмонкул). Ташты чаккан чулукту көтөрүп, убап-чубап жөнөгөндө караңыз (Маликов). Арча бутактарынан кол казанга күкүмдөп майдалагандан кийин очоктон үч-төрт чокту сала койду (Абдукари мов). Терезенин айнектерин быркырата сындырды (Δ). Ок эликтин шыйрагын былчыратып кеткен экен (Δ).

ТАМАКТАН, ООКАТТАН, АЗЫКТАН

Тамак-ашты (азык заттарды) ичип-жее.

Бир тобу тетиги карагайдын түбүндөгү алачыкка бары тамактана баштады (Жантөшев). Эс алгыла! Оокаттанып болуп, кайра киребиз (Байтемиров). Бир аз азыктанып алышып сөзгө киришти (Δ).

ТАМАША, АЗИЛ, ОЮН

Күлкү, оюн-шоок ж. б. үчүн айтылган сөз, таң-тамаша.

Тамаша кылам, ой, орондобо жөнү жок (Байтемиров). Жалган жерден мени үйлөнөт деген азилди койсоңор боло! - деди Бекжан (Абдукаримов). Оюнуңбу, чыныңбы? Ачыгын айтчы (Δ).

ТАМАШАКӨЙ, ТАМАШАЧЫЛ, АЗИЛКЕЧ

Тамашалаганды жакшы көргөн.

Чынында мен ушундай тамашакөй, жайдары кыздарды жакшы көрөм (Каимов). Ал күйкум сөздүү, тамашачыл киши окшойт (Δ). Бул ушундай азилкеч, жолдош командир (Жантөшев).

ТАМАШАЛА, АЗИЛДЕ, ОЙНО

Күлкү, оюн-шоок ж. б. үчүн тамаша сөз айтуу.

Кээде бирин-бири тамашалап, жок жерден күлкү чыгарышат (Байтемиров). Теңтуштарым азилдешип да, өзүм да кепке салып, иниңиздин оозунан акылдуу кеп уга албадык (Сыдыкбеков). Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө (макал).

ТАМГА, АРИП

Жазууда колдонулган (тыбыш үчүн алынган) белги.

Тамгалардын бирдей көлөмдө жазылышы жазууну сулуу

көрсөтөт (Δ). «А» деген арипти билбеген менен, көптү түшүнгөн киши экен (Δ).

ТАМЕКИ, ЧЫЛЫМ

Никотини бар жазы жалбырактуу техникалык өсүмдүк, андан чегүүгө даярдалганы.

Тамеки тартчу элениз го, ак сакал, келиңиз тарталы (Баитемиров). Чубалтып көпкөк түтүнүн Чычайта ороп чылымын (Маликов).

ТАНДА, ЫЛГА, ИРГЕ, ТАЛДА, КЫЛДА

Кандайдыр бир белгиси боюнча ажыратуу, бөлүштүрүү.

Конуш тандап Арпадан, Коргон-Ташты жайладык (Осмонов). Тартипке салып өкмөт, Аныктап ылгап жатпайбы, Адамдын адал, карасын (Токтогул). Зарыл да пионерлерди баштап келип, кампадан алма иргеп жатат (Сыдыкбеков). Чирип калган чырпыктарды жалгыз талдап, эптеп бүттүм (Сыдыкбеков). Кылдап туруп эки дарбыз алды (Δ).

ЧУЛДУР, КЕЛЕГЕЙ, ЧҮЧҮК

Так сүйлөй албаган.

Чүчүк - диалектилик сөз.

Баланын тили тантык экен (Δ). Өмүрбай чулдур болсо да туура сөз айтты (Δ). Тили келегей болгондуктан, ал «р» тамгасын «й» деп айтчу («Жаш ленинчи»). Тили чүчүк бала (Δ).

ТАҢГАК, ТАҢЫЛЧАК, ТАЙ

Буюмдарды, башка нерселерди топтоштуруп (туруп) байлоо.

Таңгак-таңгак кебездер жүктөлгөн машиналар өтүп баратты (Δ). Автомашина токтогондо таңылчактарын көтөрүшкөн студенттер жабалактап түшүп жатышты («Советтик Кыргызстан»). Тамекинин ар бир тайы 30-40 килограммдан чыгат (Δ).

ТАҢДАН, ТАҢЫРКА, ТАҢ КАЛ, АЙРАН КАЛ

Дөн-жөнүн билбеген (түшүнбөгөн) абалда калуу.

Сиз мени кайдан тааныйсыз - деп, Каныбек таңдана карап калды (Жантөшев). Таңыркаган бала эки жагын элендеп карайт («Ала-Тоо»). Табият-кыйын табышмак, Таң калам дайым карасам (Аалы). Алима эже аябай коркуп, нес болгон немедей айран-таң калды (Абдукаримов).

ТАҢҚЫС, ТАРТЫШ

Жетиштүү эмес, жетишипегендиги байкалат.

Таңкыстыкка таңданууга болбойт («Кут билим»).
Тартыштыкты жакында токтотобуз («Де-факто»).

I ТАП, ИЛЕП, АПТАП

Ысыктын таасири, эпкини.

Очоктогу чок өчүп, үстү бозоруп, уламдан-улам табы кетип баратат (Байтемиров). Илебине нан быша тургандай болуп, абдан күйүккөн (Δ). Кеч кирип келе жаткан менен, күндүн аптабы али кайта элек (Айтматов).

II ТАП, ЖАНДЫР

Табышмактын жообун туура чечүү.

Табышмактын жообун таба алышпай, балдар көпкө ойлонушту («Жаш ленинчи»). Айткан табышмактарын оңой эле жандырып берип жатты (Δ).

ТАПАН, КУУ ТАКЫМ

Сөзгө жеңилбей, кандайдыр бир сөз таап кутула турган.

Силердей тапан студенттерди көргөн эмесмин (Бейшеналиев).
Сен эмне мынча мени аябай такыдың, куу такым («Кыргыз эл жомоктору»).

ТАПАНЧА, ПИСТОЛЕТ, НАГАН

Жакын жерден атууга ылайыкталган кичинекей мылтыкча.

Аңгыча болбой тапанчанын үнү чыкты (Абдукаримов). Ок бүтүп, пулемёту иштен чыгып, Колго алды пистолетин медеп кылып (Үмөталиев). Наганын сууруп чыгып, алга жөнөдү (Δ).

ТАПКЫЧ, КӨРӨГӨЧ, КЫРААКЫ, БАЙКАГЫЧ

Бир нерсени бат таба (аңдый, сезе) турган.

Айла тапкыч акылман, Берен Бакай карыга айт («Манас»). Айланасында болуп жаткандарды жакшы байкаган, анын кыраакы, көрөгөч киши экендиги көрүнөт («Ала-Тоо»). Мунун байкагычтыгын көрчү дегенсип, Мырзабек таңдана карады (Абдумомунов).

ТАРА (ТАРКА), ЖАЙЫЛ, БИРИНДЕ, ЫДЫРА

Туш тарапка кетүү, бөлүнүү.

Өлкөбүзгө тарады, Том-том болгон жыйнагы (Осмонкул). Топтошкон кишилер үй-үйлөрүнө таркап, көчө жымжырт боло түштү (Δ). Жаңы цирк ачылыптыр деген кабар бат эле элге жайылды (Δ). Чогулган жыйын бириндеп тарап, Бараткан элдер үйлөрүн карап (Абдыраманов). Булуттар туш-туш тарапка ыдырап тарады (Δ).

ТАРБИЯ, ТААЛИМ, НУСКА, САБАК

Адамды туура багытта (коомдун талабына ылайык) өсүп-өнүгүшүн шарттаган элдик эреже жана анын мазмуну.

Жаштын жакшы болмогу, Тарбия менен сезимде (Шүкүрбеков). Таалим берген устатың - Саадат («КОС»). Акылы бар карылар, Айткан сөзү нускадай («КОС»). Ак сакал болгон Токомдон, Акындык сабак алган жер (Аалы).

I ТАРТ, САЛ

Данды тегирменден же жаргылчактан өткөрүү.

Тегирменден ун тартып келе жаткан кишилерге жолуктук (Δ). Ун салганы келгендер ар нерселер жөнүндө сүйлөшүп отурушту (Δ).

II ТАРТ, ЧЕК

Тамекинин түтүнүн дем алуу органдарына (ичине, өпкөсүнө) жиберүү.

Тамеки тартуу адамдын организmine зор зыян келтирет («Ден соолук»). Эч кимиң командасыз мылтык атпа, Чекпесин тамекини эч бириңер (Үмөталиев).

III ТАРТ, ЧЕК, ЖЕ, КӨР

Дуушар болуу, башынан кечирүү (өткөрүү), туш келүү.

Алмадай болгон кайран баш, Азапты тартып карыдым (Токтогул). Ошондо Бүбүя да кунга кетти, Жазыксыз жашын төгүп, азап чекти (Турусбеков). Азап жеп жүрүп баккан баласы жетилип, убай берип калды (Δ). Азап көрүп баккан малдан ошончо жыргал көрдү (Δ).

IV ТАРТ, САЛ

Бирөөнүн же бир нерсенин элесин жасоо (түшүрүү).

Сүрөтүн тарт кереметтүү Ильичтин, Кирпигимден кисти жасап берейин (Аалы). Сабак окубай эле, сүрөт салып ойноп отурчу болду (Δ).

V ТАРТ, САЛ

Төлгөнүн таштарын бөлүп-бөлүп коюп, чечмелеп берүү төлгө ачуу.

Төлгөчү кара Төлөгүм, Төлгөндү тартчы көрөйүн («Манас»). Күнүгө төлгө салдырып, баласынын келер жолун карайт (Δ).

ТАТ, СЫЗ

Анча-мынча ичип-жеп көрүү, тамактын даамын билүү, ажыратуу; оокат-аш ичүү.

Үйгө кирип, даам татып чык (Убукеев). Кимдин даамын сызсан, миң күнү салам берип, ошол кишини сыйлап жүр («Кыргыз эл жомоктору»).

ТАТТУУ, ТАТТЫ, ШИРИН

Бал, кант сыяктуу даамы бар, даамдуу, татымдуу.

Апам дүкөндөн кант, набат, мейиз жана ушуга окшогон таттуу нерселерди сатып келди (Δ). Таттыны жакшы көргөн балдардын адаты го (Δ). Шерт менен үзүп беремин, Шекерден ширин алманы (Бөкөнбаев).

ТАТЫ, ТЕНДЕШ

Ар түрдүү жактары, (сапаты, көлөмү, көркү ж.б.) боюнча экинчи бир нерсеге барабар келүү, ошончолук боло алуу

Бириң миңге татыган, Баарың баатыр, балбан эр («Эр Табылды»). Бир киши болгон эмес ага теңдеш («КОС»).

ТАТЫКТУУ, ТАТЫРЛЫК, АРЗЫРЛЫК

Барабар (дал, туура) келе турган, татыгы бар, арзый турган

Түгөлдүн сыймыкка татыктуу экендигине эч кимиси шек кылышкан жок (Бейшеналиев). Бурманын тамашасына татырлык жооп таба албай, көйнөгүнүн жакасын тегерете берди (Аалы). Адамдын керегине арзырлык жаңы нерсени табыш - советтик адамдын иши (Сыдыкбеков).

ТАШКЫНДА, ТАШЫ, КИР

Нугунан ашып кетүү (төгүлүү), толуп (көбөйүп) кетүү, жайпалуу.

Ташкындап жаткан дайраны, Тамчыдай сезип көрбөдүн (Бөкөнбаев). Мөңгү жибип, суулар кирди күркүрөп (Осмонкул). Дарыя ташып, деңиз толкуду (Жантөшев).

ТАШЫ, ЖЕТКИР, ТАРТ

Бир жерден экинчи жерге бир нерсени алып баруу, жеткирүү.

Эркин кош айдагандарга тамак ташып берет (Жантөшев). Күздөн бери малчыларга азык-түлүк, кийим-кече жеткирип жүрөт (Δ). Ал кезде араба менен эгин тартып, райондун борборуна барчубуз (Δ).

ТАЯК, АСА

Таянып жүрүүгө ылайыкталган жыгач же башка нерсе.

Абышка таягын белине салып, эки колу менен эки жагынан кармап, ылдыйлаган башын өйдө көтөрүп басууга аракеттенет (Δ). Калпалар келди каркылдап, Дубаналар, сопулар, Асалары шаркылдап (Токтогул).

ТАЯКЕ, ТАГА

Энесинин эркек бир тууган(дар)ы.

Тага сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Ак-Суудагы таякем, Мейманга келсе болбойбу (Осмонов). Отурсаң, таажене, тагам өлгөндөн бери капа болуп жүрөсүң (Жантөшев).

ТЕБЕТЕЙ, БӨРК

Көрпө же аң териси кырууланган баш кийим.

Эски түлкү тебетейин кырдантып, Оңдоп кийип мандаш урда Акынбай (Аалы). Башың сындуу көрүнөт, Кара барак бөрк менен (Барпы), Алайдан чыккан Мырза уул жигит Кундуздан телпек кулпунта кийип (Осмонов).

ТЕГЕРЕКТЕ, КУРЧА

Туш тарабынан тосуу.

Алты-жети бала аны тегеректеп алыптыр (Байтемиров). Шахтёрлор Ашырды туш-тушунан курчап алышты (Сасыкбаев).

ТЕГИЗ, ТҮЗ, ТЕКШИ

Өңгүл-дөңгүлү, жантаймасы жок.

Конушу тегиз, жайыты кенен, абасы салкын атактуу Муз-Төр ушул (Каимов). Түз талаанын бир жеринде да таш жок (Δ). Текши жер табылбай калгансып, үйүн төштүн бооруна тигиптир (Δ).

ТЕГИЗДЕ, ТҮЗДӨ, ТҮЗӨ

Өңгүл-дөңгүлүн (уңкул-чуңкулун) жок кылуу, таптоо, жер менен барабар кылуу.

Аял-эркек тең иштеп, Адырды бузуп тегиздеп, Асканы жарып суу алды (Убукеев). Айдоодогу майда арыкчаларды түздөп, комбайн шыр жүргүдөй кылуу керек (Δ). Беш-алты киши конуш түзөп жатат (Жантөшев).

ТЕГИН, БЕКЕР, БӨӨДӨ, ТЕК, ЖӨН

Эч негизсиз, себепсиз.

Тегин жерден өрт чыкпайт (макал). Бшкынаалы бекер кылды, качпаса болот эле (Байтемиров). Убакытты бөөдө өлтүрбөй, экиден-үчтөн жөнөй бергиле (Жантөшев). Үмүт текке кеткен жок («Советтик Кыргызстан»). Акчасын жөн эле берип койду (Δ).

I ТЕЗ, БАТ, ДАРОО, ЫЛДАМ, ШАК, ШАРТ

Чукул (кыска) мезгилдин (убакыттын) ичинде.

Каныбек өтө кубанычтуулук менен тез жооп берди (Жантөшев). Талча Акматты бат эле ээрчитип келди (Байтемиров). Жамила дароо коридорго чыкты (Баялинов). Жолуң ачык, мынакей, баскын ылдам, Мезгил эмес бир минут күтө турган (Осмонов). Шак буруп тракторду айдап Эрмек, Алгандай эскиликтен өткөн өчүн (Бөкөнбаев). Шарт жөнөп кетти (Δ).

II ТЕЗ, БАТ, БАЧЫМ, ЫЛДАМ, ЫКЧАМ, ШАМДАГАЙ

Жогорку ылдамдыктагы кыймыл менен, токтолбостон.

Шыр жолдо машина тез жүрдү (Δ). Бийик тоодо бат, басууга болбойт (Δ). Эл уйларын агытып жиберешти, Бол, бачым (Бейшеналиев). Аяк шилтеши да ыкчам болуп кетет. Ашыр шамдагай ыргып, терезеден шыкаалады (Сасыкбаев).

ТЕЗДЕ, ЫЛДАМДА, ЫКЧАМДА, ЧАМДА, БАЧЫМДА

Тез-тез кыймылдоо, тезинен бүтүрүүгө аракет кылуу.

Тездеп аракеттен, автобус келип калмак болду (Δ). Элдияр баатыр ылдамдап, Аяр кылбай чамдагын («Эр Табылды»). Сай жээкте кашаттын түбү менен ыкчамдай келе жатышты (Жантөшев). Кетмен чаап жаркырап, Чамдагыла колхозду (Барпы). Бачымдай басып, артынан жете барды (Δ).

ТЕК, ЗАДИ

Ата-бабасынын келип чыгышы, түпкү укум-тукуму (негизи).

Шералы кайра шылкыйып олтуруп калды. Ал өзүнүн тегин билчү эмес (Касымбеков). Атасы соодагер болгондуктан, баласын да «задиси соодагер» деп коюшар эле (Δ).

ТЕКТИР, СЕКИ

Тоо капталындагы (боорундагы) анчалык чоң эмес тегиз аянтча.

Тектиринде теке бар, Будурунда бугу бар (“Манас”). Сен жашаган секидеги жапыз там, Миң катарлуу алтын үйдөн жаркырак (Осмонов).

ТЕМЕНЕ, ЖУБАЛДЫЗ

Калың материал(дар)ды тиге турган чоң ийне.

Жубалдыз сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Анан шашыла үйгө кирди да, бир аздан кийин теменеге чыйраткан жипти саптап кайра чыкты (Абдукаримов). Жубалдыздай тикенек бутума кирип кетти («КОС»).

ТЕНТЕК, БЕЙБАШ, ЭЭН БАШ, ШОК, ТАРТИПСИЗ

Кой-ай дегенди укпаган, айткан тилге көнбөй, обу жок иш жасаган; жоош эмес.

Тентек чокмор жыят (макал). Айылдагы балдардын эң бейбашы ушул окшойт (Δ). Бирөөнүн баласын ээн баш деп сын тагып жатты (Δ). Шок Данияр жалындуу көздөрүн ойноктотуп, эжесин коштоп жөнөдү (Бейшеналиев). Катуу жумушка жумшабай, аяп жүрүп, баланы тартипсиз үйрөттү (Δ).

ТЕНТЕКТИК, ЭЭН БАШТЫК, БЕЙБАШТЫК, ШОКТУК, ТАРТИПСИЗДИК

Кой-ай дегенди укпагандык (кулак салбагандык).

Жетимге тентектик жарашпайт (Аалы). Ээн баштыктан эч пайда чыкпайт (Δ). Бейбаштыктан келтек жеп, Ыйлап жүрөт балалык (Токтогул). Даниярдын таңыркаган көз карашында жаш баланын шоктугуна мейличи деп кечирген өңдүү мээрим бардай (Айтматов). Баланын тартипсиздиги сырткы кейпинен эле көрүнүп турду (Δ).

ТЕҢ, БИРДЕЙ, БАРАБАР, ТЕТЕ, ӨҢЧӨЙ, ЫЛГЫЙ

Башка бир нерсеге салыштырганда ашык-кеми жок, кандайдыр бир нерсе менен экинчи бир нерсени салыштырганда жакын, жакыныраак, чамалаш.

Кен жер - улуу-кичүүгө тең жер (макал). Комсомолдун жашы - он сегиз, Кылка өскөн баары бирдей - тептегиз (Барпы). Айдай жүзү абийир тапкан адам бар, Айлык иши жылдык ишке барабар (Нуркамал). Мындай жерде өткөргөн ар бир минута жылга тете («Ала-Тоо»). Өлгөндү сурасан, тирилгенге эсе (макал). Биздин айылдан келишкен өңчөй жаштар менен жолугушту (“Кыргыз туусу”). Улуусун урматтаган ушундай ылгый жаштардан миң мертебе айланса болот (“Кут билим”).

ТЕҢДЕШ, ТЕҢЕШ, ТЕҢТАЙЛАШ

Бири-биринен калыштоо.

Ага теңдеше албайсың (Δ). Сөз боюнча теңдешет, бирок күч боюнча теңеше албайт (Δ). Теңтайлашып балбандар, Аябай катуу күрөштү («Манас»).

ТЕҢЕ, ТЕҢДЕ

Көлөмү, салмагы, узундугу ж. б. боюнча бирдей кылуу.

Ишинди алдыңкыларга теңе (Δ). Алды менен жыгачтарды теңдеп кесип алды (Δ). Куржундун эки көзүнө буюм-тайымдарын барабарлап салыштырды (Δ).

ТЕПКЕ, ТЭЭК

Музыкалык аспаптардын кылын тээп (өйдө көтөрүп) жана ажыратып турчу тетиги.

Комуздун тепкеси арчадан жасалган (Δ). Асан карыя комузунун тээгин саал жогору жылдырып койду (Аалы).

ТЕПСЕ, ТЕБЕЛЕ, БАС

Бир нерсени үстүнөн басуу, таптоо, аралап басып өтүү.

Жердин чөбү узарбайт, Уйпалап күндө тепсесе (Осмонкул).
Баскан жерин тебелеп, Бирөөнү бирөө жемелеп («Манас»). Уктап жаткан баланын бир жерин басып албайын деп, абайлап отурду (Δ).

ТЕРГЕ, СУРА

Күнөөлүү же күнөөсүздүгүн текшерүү, акыйкаттыкка жетүү, сураштырып билүү.

Катуу тергеп, Сүттөн таза куткарды, Өкүмөттүн чындыгынан садага (Аалы). Кой жоготконго байланыштуу милиционер келип, атамды сурап кетти (Δ).

ТЕРГӨӨ, СУРАК

Күнөөлүү же күнөөсүздүгүн аныктоо үчүн атайын мамлекеттик органдар тарабынан жүргүзүлгөн текшерүү.

Кылмышын биринчи тергөөдө эле мойнуна алды (Δ). Сот алды байды суракка, Сүйүндүм ошол убакта (Калык).

ТЕРС, ТЕСКЕРИ, ТЕТИРИ, КЕРИ

Оң эмес.

Ал кезде сен да терс карап, Сындырдың далай шагымды (Бөкөнбаев). Эшиги тескери жагынан чыгарылган там (Δ). Оң айтса, тетири чалат (Δ). Аялдар Сонун атын кери тергеп, Аталган Күлбөс делип ошол бойдон (Осмонов).

ТЕСКЕРИСИНЧЕ, (КЕРИСИНЧЕ), ТЕТИРИСИНЧЕ

Карама-каршысынча.

Муну менен биз кандайдыр бир ийгиликке жетише албайбыз, тескерисинче, көп нерсени уттурабыз («Советтик Кыргызстан»), Эми анын тетирисинче болуп турбайбы (Байтемиров).

ТЕШ, КӨЗӨ

Учтуу курал менен бир нерсенин бир жагынан экинчи жагына чыгаруу.

Сунган найзаң жоонун тешип жүрөгүн, Суворовдой калкка угулсун дүбүртүң (Осмонкул). Бир станокто сом темирди көзөп жатса, бирөөндө жылмалап жатат (Таштемиров).

ТЕШИК, КӨЗӨНӨК, ОЮК, ЖЫЛЧЫК

Бир нерсенин бир жагынан экинчи жагына кеткен боштук (бүтүн эместик).

Шыкаалап бирөө көрбөсүн, Бүтөсүн дейт тешикти («Мендирман»). Шахтёрлор үч көзөнөк жасашты да, мылтык дарысын салып, милте коюшту (Сасыкбаев). Андан соң жаргылчактын оюгуна бир ууч жүгөрүнү салат да, туткасынан кармап жай тегеретет («Ала-Тоо»). Ичи караңгы, тышка жакын жеринде гана ипичке жылчык жылтырайт (Абдукаримов).

ТИЙИШТҮҮ, ТИЕШЕЛҮҮ, ЫЛАЙЫКТУУ

Туура келе турган.

Пленум талкууланган маселе боюнча бир добуштан тийиштүү чечим кабыл алды («Советтик Кыргызстан»). Бул маселе боюнча тиешелүү тыянак чыгаруу керек (Δ). Ишке ылайыктуу адам табылды (Δ).

I ТИК, ТЕПЧИ, КАЙЫ, ШЫРЫ

Кийимди же башка буюмду жасоо үчүн ийне менен тигиши салуу.

Юдина жетекчилик кылган бригада балдардын көйнөгүн тигет («Советтик Кыргызстан»). Айша көйнөгүн тепчип алды (Бейшеналиев). Баштыктын оозун эки-үч кайталап шоона менен кайып таштады (Байтемиров). Турдукан сызмадан шырып басмайыл, куюшкан жасады (Бейшеналиев).

II ТИК, ОТУРГУЗ, САЙ

Көчөттү же айрым өсүмдүктөрдүн уруктарын өсүш үчүн жерге жайгаштыруу.

Чоң жолду бойлото терек тиккен (Δ). Тоонун бооруна отургузган көчөттөрү жакшы болуп калыптыр (Δ). Сайган бак, сепкен эгин жана башка, Көкөлөп эмгек менен өсүп-өнмөк (Бөкөнбаев).

ТИКТЕ, ТИКИЙ, ТИКИРЕЙ, ТИРМИЙ, КАРА

Бир нерсеге узакка чейин көз жиберүү.

Колхозчулар Мамбеткулду жаңы көргөнсүшүп, жабыла тиктеп калышты (Каимов). Болбосо, тикийип карап турган киши дардайып кирген ууруну кантип көрбөй калсын (Байтемиров). Токтогул

Айтуунун башынан өткөн окуяларын тирмийип отуруп тыңшады (Аалы). Динар китептин бетине тикирейип карап калды (Сыдыкбеков).

І ТИЛДЕ, ЖЕМЕЛЕ, ЖЕКИР, ЗЕКИ, КААРЫ

Катуураак сөз айтуу, тил тийгизүү.

Улууга жаман айтпаган, Кичүүнү тилдеп какпаган, Биздин, биздин башкарма (Осмонов). Сени эч ким жемелей албагандай бол («Ала-Тоо»). Каныш Батыйнаны жекире сүйлөдү (Убукеев). Зекибе, сенден корко турган жерим жок (Турусбеков). Каарып жатып ар кимди айылга жек көрүнөт (Жантөшев).

ТИЛЕК, КААЛОО, НИЕТ, МАКСАТ

Бир нерсе болушун эңсеген ички сезим.

Жакшы тилек - жарым ырыс (макал). Быйыл менин каалоом ордуна чыкты (Δ). Адамдын ниети дурус болсо болгону, апа (Сыдыкбеков). Биздин максат так ушул жетишкендиктерге тенелүү (Байтемиров).

ТИЛЕКТЕШ, МАКСАТТАШ, ПИКИРДЕШ

Тилектери, көз караштары бирдей.

Каптаган душман ала албайт, Тилектеш болсо миң адам (Токтогул). Бир максатташ элдерге, Мээримдүү жаздай сүйүүң бар (Осмонкул). Эми мен кенге барам, билим алам, Соо болгун бир пикирдеш акын абам (Турусбеков).

ТИЛЧИ, ЛИНГВИСТ, ОКУМУШТУУ

Жогорку билимдүү, тилди (тилдерди) үйрөткөн, окуткан маданияттуу адис.

Улуу устаттарыбыз К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө. Орузбаевалар жана башкалар чексиз эмгек этишкен («Кыргыз туусу»). Лингвистикалык кесипти түшүнгөндөр гана аркалаш керек (Δ).

ТИНТ, АҢТАР, ООДАР

Бир нерсени табуу үчүн майда-чүйдасына чейин караштыруу.

Менде эчтеке жок. Ишенбесенер тинтип таап алгыла - деп, Болот миң башы жооп берди (Абдукаримов). Аялдардын түйүнчөктөрүн аңтарып жүргөн немецтерди көрүп, Лиза ого бетер

ызаланды (Бөкөнбаев). Жеңеси ары жакта илинүү турган сумкасын оодара кетти (Таштемиров).

ТИРЕ, ТАЯ, ТАКА

Бир нерсени кулабай, түшүп кетпей турган кылып жөлөп (такай тийгизип) коюу.

Ширеңкенин чийи менен тиреп койгонсуп кирпичтери ирмелбейт («Жаш ленинчи»). Кыйшайып кеткен дубалдын сырт жагынан жоон жыгачтар менен таяп койгон (Δ). Токтогул эки муштумун чекесине такап, боортоктоп сунала кетти (Аалы).

ТИРӨӨЧ, ТҮРКҮК

Имараттын үстү түшүп кетпесин үчүн коюлган таянч

Тирөөчтүн боорундагы мыкка илип койгон чырак турат (Байтемиров). Алтын түркүк чатырдан, Айдай катын жеңеке, Акырын басып келди ошол («Семетей»).

ТОГОЛОК, ТОМОЛОК

Шар сыяктуу.

Тоголок кызыл даны бар, Токчулук буудай жана бар (Тоголок Молдо). Бир аздан кийин томолок формага келди (Δ).

II ТОГОЛОН, КӨМӨЛӨН, ТОМОЛОН

Кулап түшүү, жыгылуу.

Аты менен ошондо, Тоголонуп калды эле («Эр Төштүк») Ат октос берип, Ажар бети менен көмөлөнүп кетти (Жантөшев). Калың карда баса албай, бир нерсеге чалынып улам томолонуп кетет (Δ).

ТОКТОМ, ЧЕЧИМ, БҮТҮМ

Көпчүлүк кабыл алган (макул болгон) жыйынтыктама, документ.

Кыштакты суу проводу менен камсыз кылуу жөнүндө колхоздун правлениеси токтом кабыл алды (Δ). Көпчүлүк акыры бир чечимге келди (Δ). Кагыштырган да, чабыштырган да өзүлөрү, кайра чогултуп бүтүм кылган да өзүлөрү (Убукеев).

ТОКТОО, САЛМАКТУУ, САБЫРДУУ, ООР БАСЫРЫКТУУ

Жеңил мүнөздүү эмес; анча-мынча маанисиз сөзгө көңүл бурбаган, байкаштырып-салыштырып жыйынтыктуу сүйлөгөн.

Нуркасым салмак менен токтоо сүйлөйт (Сыдыкбеков). Капитан Ираны кучактап, салмактуу улуулук мүнөз менен эркелетип койдү (Жантөшев). Алардын ичинде орто жашап калган салабаттуу бирөө бар (Сыдыкбеков). Сабырдуу болсоң озорсуң, сабырсыз болсоң осолсуң (макал). Тойчубек ойчул, оор басырыктуу киши эмеспи (Баялинов).

ТОКТОЛУК, САЛМАКТУУЛУК, САБЫРДУУЛУК, ООР БАСЫРЫКТУУЛУК

Шашпагандык, өзүн кармай билгендик, токтолдуулук.

Чаргын секретардын алдында токтоолук көрсөтүүгө тырышты (Сыдыкбеков). Камалбек өтө тынч жана салмактуулук менен: - Сырларымы Зуннахун сага айткан беле? - деп сурады (Жантөшев). Мукандын куйкум аралашкан сөзүн сабырдуулук менен угуп отурган директор бирдемелерди кагазга жазып коёт (Δ). Коноктор каада боюнча сыпаа тамактанышып, сылык сүйлөп, оор басырыктуулуктарын көрсөткүлөрү келгенсыйт (Δ).

ТОКУ, СОК, ТҮЙ

Жипти каршы-терши өткөрүп же илиштирип бир нерсе, буюм жасоо.

Балдарга бирден байпак, шапке токуп берди (Δ). Колу жөндөм кишиге арга жок экен, бир жоолукту бат эле согуп коёт (Δ). Алима жүндөн жоолук түйдү (Убукеев).

ТОЛТУРА, ТОЛО, ТОЛУК, ТОЛУ

Бош жери жок, ичи толгон, жык-жыйма (көп), бөксө же аз эмес.

Толтура көмүр жүктөлгөн вагондор станцияга келип токтоду (Δ). Кирип келген конокторду үй толо эл жапырт карап калышты (Δ). Чөнтөгү акчага толук (Δ). Бир ящиктен башкалары толу (Δ).

ТОҢ, ТОМУК

Аябай үшүү, сууктан муз болуп катуу.

Жамынып жатар төшөк жок, Буттарым тонуп, муз болду (Токтогул). Томуккан муздак колу менен эки көзүн тең укалап Андрей үйүнүн ордун кайра-кайра карады (Сасыкбаев).

ТООРУ, ИМЕРЧИКТЕ, АЙЛАНЧЫКТА, ТЕГЕРЕКТЕ, ШЫНААРЛА

Тегерене басып, алыстабай туруу, жандап басуу.

Жума кыштан бери биздин үйдү тооруду да калды (Жантөшев). Ушул буюмду алсам деп көпкө чейин имерчиктеп турдум(Δ). Кычан атайылап келгенин билгизүү максатында айланчыктап токтоду (Бейшеналиев). Алты-жети бала аны тегеректеп алыптыр (Байтемиров). Соня жасанып, Сергейди шынаарлап калыптыр (Сасыкбаев).

ТОП, ТАЙПА

Оюн шартына, футбол талабына ылайык бөлүштүрүү.

Бөтөнчө кызыгуу менен футбол бөлүштүрүүсүн карап чыктык («Кыргыз туусу»). Ар бир топтун өз күйармандары болот («Де-факто»). Бразилиядагы өткөн ар бир тайпадан өзүнчө мыктылары тандалып бөлүнүп чыкты («Кыргыз туусу»).

ТОПОЛОҢ, ДҮРБӨЛӨҢ, ОПУР-ТОПУР, ЧАКЧАЛЕКЕЙ, БАШ АЛАМАН, ЧАҢ (БУДУҢ-ЧАҢ)

Ыраатсыз, тынчы кеткен (ыйкы-тыйкы) абал, чаң-тополоң, будуң-чаң.

Мунуңар эмне? Тополоң болуп кайда ташынып жатасың? (Абдукаримов). Көк бөрү тарткан эмедей, Көлдүн үстү дүрбөлөң (Үмөталиев). Поезд келгенде жүргүнчүлөр опур-топур боло түштү (Сасыкбаев). Басмачылар кымгуут боло баштады (Жантөшев). Чабышкан жоосу жок туруп, Чакчелекей качышса («Эр Табылды»). Баш аламан качкан эл Турусбектин кыйкырыгынан улам токтой калышты (Жантөшев). Жаалы келип Табылды, Кайта кирди чаң салып («Эр Табылды»).

ТОПУ, ТАКЫЯ, МАЛАКАЙ

(Баштын төбөсүнө гана туура келе турган) жеңил жана жука баш кийим.

Базарлыкка деп саймалуу топу сата келген (Δ). Кызыл болсо жарашат, Кыз башына такыя (Сыдыкбеков).

ТОПУРА, ТОПОЛОҢДО, ДҮРБӨ, ДҮРБӨЛӨҢДӨ

Көп нерсенин (айрыкча адамдын) баш аламан абалда болушу (басып турушу), ыраатсыз кыймылдашы.

Секретардын конторасынын ичи топураган бир топ эл экен (Элебаев). Вагондун тиги эшиги тараптан тополоңдогон бир топ аял, эркектин үнү угулду (Жантөшев). Эмне шумдук болду дегенсип айыл дүрбөп калды (Каимов). Жакшы кабарды уккан эл дүрбөлөңдөп камынды (Δ).

ТОПУРАК, ТУРПАК, ТОПО

Жердин составындагы өсүмдүк өсүүчү эң майда зат, жер кыртышынын үстүңкү бөлүгү (катмары); жер.

Тойбос топуракка да тойбойт (макал). Турпакка аралашкан бир нерсе табылды (Δ). Топосу тоодой чачылды, Тозоң учуп басылды («Манас»).

ТОПЧУ, ТҮЙМӨ

Кийимди кийип-чечүүгө ыңгайлаштыруучу (кээде бириктирип туруу үчүн колдонулуучу) бөлүгү.

Бийкечке алтындан топчу такканбыз, Бийкечти ай тийбес жерге бакканбыз (Шаршен). Кызылдан, кийген күрмөнү, Кыркалай таккан түймөнү («Семетей»).

I ТОС, ТОРО

Башка жакка кетирбөө, бөгөт болуу, карама-каршы отуруу.

Жылдызкан басып баратса, анын алдын тосуп токтотту (Байтемиров). Алыстан эле ызы-чуу болуп бир топ ит жолубузду тороду (Абдукаримов). Койгун десем болбодуң, Алдыман чыгып торгодун (Тоголок Молдо).

II ТОС, КАЛКАЛА, КУРЧА

Тоскоол жасоо, бөгөт коюу; тосмо менен курчоо.

Огородду тоскон чычырканак Ышкаынаалынын денесин тытат (Байтемиров). Үймөк чөптү жоон зымдар менен калкалап койду (Δ). Там-таштын айланасы дубал менен курчалган (Δ)

ТОСКООЛ, ТОСМО

Өткөрбөө үчүн коюлган бөгөт.

Тоолору бийик заңкайып, Тоскоол турат чалкайып (Үсөнбаев). Тосмонун бери жагындагы жылкылардын ыркы кетип уйгу-туйгу («Ала-Тоо»).

ТОСТОК, ТОСТОГОЙ

Томпоюн чыгып турган (көзгө карата).

Молдо тосток көз, чаар киши (Баялинов). Күндүн нуру тостогой көздөрүн уялтып жиберди (Δ).

ТӨБӨ, ЧОКУ

Баштын эң үстүңкү (жогорку) бөлүгү.

Эрке кыз Жылдызканды кучактап, төбөсүнөн жыттады (Жантөшев). Баласын койнуна катып, чокусун жыттап койдү (Байтемиров).

ТӨМӨН, ЫЛДЫЙ, ПАС

Өйдө жактын карама-каршысы.

Биз ошол кабакты бойлоп төмөн карай кирип кеттик (Элебаев). Тоодон ылдый карай куланып отуруп коктуга келип түштү (Δ). Оромолуң пас тартып, Бүркөлөсүң, өзгөчөм (Барпы).

ТӨМӨНДӨ, ЫЛДЫЙЛА, ЭҢИШТЕ, ПАСТА

Төмөн жакка багыт алуу, эңкейиш жерден төмөн түшүү.

Байыр Сейиттин сөзүнө кулак салбастан, чатыраган аркан менен төмөндөй берди (Баялинов). Айдай ордуан туруп, асканын түбүн көздөй ылдыйлап жөнөдү (Каимов). Эңиштен төмөн түшүпмүн, Өзүм да муну байкабайм (Сарногоев). Акылай онунчу чырактын пастаган билигин жого-рулатты («Ала-Тоо»).

ТРУБА, ТҮТҮК, КУУР

Суу, газ ж. б. агызуу үчүн колдонулуучу ичи көңдөй (тегерек) нерсе.

Куур сөзү айрым говорлордо айтылат.

Чоң көчөнү бойлото казылган чуңкур аркылуу суу трубалары өтөт (Δ). Казылып борбор көчө түштүз, терең, Тереңге чоюн түтүк түштү белен (Аалы). Байыркы шаарга суу алып келген карапа куурлар да табылды (Δ).

ТУБАСА, ТАБИГЫЙ

Жасалма эмес, жаралгандан берки.

Шарийпа деген оң буту тубаса тетири бүткөн өңү серт, жашы кырктарга барган аял (Байтемиров). Бир колу экинчи колунан кыска табигый кемчилиги бар киши эле (Δ).

ТУЗАК, ЖЕЛЕ

Канаттууларды, майда жаныбарларды кармоо үчүн эшилген кылдан, ичке зымдан сыйыртмак кылып жасалган илмек.

Желе сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Каныбек күнгөй тараптагы тузак тарткан жерине карай басты (Жантөшев). Карагандын түбүндөгү желеме чил түшүптүр (Δ).

ТУЙЛА, ТЫБЫРА, ТЫБЫРЧЫЛА

Тынч турбай, буту-колун тез-тез кыймылдатуу.

Жылкынын көркүн чыгарып, Туйлаган кулун, тай берет (Аалы). Душман эки-үч ала салып барып тыбырай баштады (Сасыкбаев). Ысыкка чыдабай уйлар тыбырчылап, саадырбай жатты (Δ).

ТУЛПАР, АРГЫМАК, БУУДАН, ДУЛДУЛ

Жылкыдан чыккан арып-ачпас жана күлүк мал.

Күнү-түнү минсең чарчабас, Аттын көркү тулпарда («Мендирман»). Аргымактын жакшысы чапса - күлүк, сатса - пул (макал). Жигиттин көөнү кубанат, Булкунган буудан ат менен (Токтогул). Жылкы эркелетет баласын кулунум деп, Минсе, чапса арыбас дулдулум деп (Баялинов).

ТУМАК, КУЛАКЧЫН

Кулакты жаба тургандай кылып жасалган баш кийим.

Тумагын баса кийген, бели бүкүрөйүңкү кишини Даша дагы көрдү (Сасыкбаев). Балдарына коён териден жасалган кулакчын сатып берди (Δ).

ТУМООЛО, ТУМООСУ, СЫРКООЛО, ЧИКЕРТТЕ, ЧЫРНЫКТА (ЧЫРМАКТА)

Жеңилірээк оору менен оруп калуу.

Бир аз тер каршыгып, тумоолоп калган болсо керек (Убукеев). Эти-башы ысып тумоосуп калган баласынын жанында болду (Δ). Ушу сен сыркоолоп турсаң керек, айтчы, кызым («КОС»). Сен, эмне, чикерттеп турасыңбы? (Бейшеналиев). Ушу кеткен анча-мынча күнү чырнактап калганы болбосо, Жылдызкандын саламаттыгы да жакшы (Байтемиров).

ТУМЧУЛА, ЧҮМКӨ

Эч жеринде ачык калбагандай кылып жабуу, бекитүү.

Жер алай-дүлөй түшүп, карды-бороон дүйнөнү бийлеп турган. Бети-башыбызды тумчулап араң жүрүп келебиз (Элебаев). Камка тонун Каныштын башына чүмкөй жамынды (Жантөшев).

ТУРНА, КАРКЫРА, ИЛЕГИЛЕК

Кышында жылуу жакка (аймакка) учуп кетип, жазында келген көркөмдүү келгин куштардын тобу.

- Эрте келген турналар жакшы жышаан! - деп ээр үстүндө артына толгоно берип кыйкырды ал Анатайга - Түшүм болот! Түшүм мол болот! (Айтматов). Каркыралар кайдадыр шашып барат, кыркаар тартып тоолордон ашып барат (фольк.). Эртең менен кетет илегилек, кечинде келет илегилек (КОС).

I ТУУ, ЖЕЛЕК, БАЙРАК, АСАБА

Мамлекеттин, аскер бөлүгүнүн, кандайдыр бир уюмдун эмблемасы катары эсептелген бетинде жазуусу, кооздугу бар, бир же бир нече түстүү кездеме.

Машташып жүрсө көчөдө, Майрамдын көркүн туу берет (Аалы). Желек көтөрүп жүргөн келин Настан эле (Убукеев). Кызыл байрак Ленин туусун жайылтып, Куттук айтып, куралышты туштуштан (Калык). Асаба желек жалтылдап, Каптап кирип калганы («Манас»).

II ТУУ, ТӨРӨ

Жаш баланы жарык дүйнөгө алып келүү, боюнан бошонуу, көз жаруу (аялга карата).

Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду (Токтогул). Эр төрөгөн эне өлбөйт (макал).

III ТУУ, ТӨЛДӨ, ТУКУМДА, БАЛАЛА

Жаш төлүн жаратуу (жаныбарларга карата).

Жору туучу зоокаларды талкалап, Жол салабыз автобусту чубатып (Калык). Колхоздун малы дүрүлдөп, Төлдөдү алкыш төрүндө (Нуркамал). Төрт түлүк мал чыгашасыз тукумдап, Социалга сан-сапаты бурулду (Калык). Бул коён жакында эле балалаган окшойт(Δ).

I ТУУРА, КАЛЫС, ТҮЗ, АКЫЙКАТ

Эч бирине тартпаган, кошулбаган, бардык нерсеге тең караган, кара кылды как жарган.

Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок (макал). Ар кайсыны тең ойлойт, Азамат эрдин калысы (Осмонкул). Бурбай-тербей, болгонун болгондой түз айтты (Δ). Анын акыйкат сөзүнө көпчүлүк муюп кулак салды (Δ).

II ТУУРА, ЫЛАЙЫК, ЖӨН, ЖӨНДҮҮ, АБЗЕЛ, ТӨП

Кемчиликсиз жана колдоого ала турган.

Эл Алымкулдун сөзүн туура табышты (Абдукаримов) Анын ар кимди азгырып жүрүшү ылайык эмес («КОС») Акылдаша келгенде Каныбектин сөзүн жөн табышты (Жантөшев). Комсомолдун райондук комитетинин секретары да менин пикиримди жөндүү көрүптүр («Советтик Кыргызстан»). Кылт эске түшө калганы да абзел (Айтматов). Кандай акын, кай сүрөтчү Ильичти, Төрт жагынан төп келтирип тарта алат (Аалы).

ТУУРАСЫ, ЭНИ, ЖАЗЫ

Бир нерсенин эки капталынын аралыгы; жазы нерсенин узунуна карама-каршы жагы.

Туурасына көз жетпес, Бет алдында чоң мунар, Эми көзгө көрүнөт («Эр Төштүк»), Эни кулач төш жары («Манас») Дубайна тукабанын жазысы бир кулач келет (Δ).

ТУШОО, ТУШАМЫШ, ТУШАК

Малдын алдыңкы эки бутун кенен шилтей албай турган кылып байлап коюучу жип, кайыш ж. б.

Жоош аттар тушоодо, кай бир аттар үч бутталган (Жантөшев). Аттын тушамышы кайда? (Δ). Эшегине жараша - тушагы (макал).

ТУЮМ, СЕЗИМ

Жаратылыш тартуулаган, берген инстинкт.

Канчыктын тунгуюк туюмунда урук-тукум сактоонун табият берген улуу сезими күч алды (Айтматов). Ошону менен бирге жүргөнүн элжиреткен сезим ысык толкун болуп боюна тарады (Айтматов).

ТҮГӨН, БҮТ

Калбай калуу, жок болуу.

Эт түгөнүп жаз болду, Азык-түлүк аз болду (Тоголок Молдо).
Кымызды бүтөт деп ойлобогула (Сыдыкбеков).

ТҮК, ЖҮН, ЧАЧ

Адамдын, жан-жаныбардын денесине чыккан кыл сыяктуу нерсе, өсүндү.

Бала болуп башыма түк чыкканы мындай шумдукту көргөн эмесмин («Эр Табылды»). Тотуну жакшы көргөзгөн, бүлгөн түрдүү жүн болот (Осмонкул). Күмүш үндүү, колоң чач, Кош каркыра, керме каш («Манас»).

ТҮРДҮҮ, ТҮРКҮН, ТҮРКҮМ, ДҮР-ДҮЙҮМ

Бирдей эмес, ар башка, ар түркүн.

Парктын ичинде жайкалган көк чөп, кулпурган ар түрдүү гүлдөр (Каимов). Түркүн-түркүн кубулат, Тоту куштун жүнүндөй (Осмонкул). Канаттуулар түркүм сонун күүгө салып сайрашты (Жантөшев). Дүр-дүнүйө, тамакты жайнатып салды (Δ). Мен жорумун, жорумун, Дүйүм куштун зорумун (Тоголок Молдо).

ТҮС, ӨҢ, ЫРАҢ, ТҮСПӨЛ

Ак, кызыл, кара ж.б. боёктор же алардын кошундусунан турган көрүнүш.

Антпестен бир гана түс болсун үчүн, Бардыгын кызыл менен боёр элем (Осмонов). Чычырканак, шилби, четин, долоно, Өңү өчпөс, өмүрү узун арча бар (Осмонкул). Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз (Эралиев). Арстандай сүрүн көргөндө, Ачылды гүлдөй иреңим (Бөкөнбаев). Жоготкон малынын түспөлүн айтып, элден сураштырып жүрдү (Δ).

ТҮТ, ЧЫДА, КӨТӨР

Бардык кыйынчылыктарга моюн бербөө, туруштук берүү.

Жүрөк түттү, Согуш бүттү, Элим жеңди душманды (Нуркамал). Баланын бардык азап-тозогуна чыдап чонойткон ата-энеси анын үлпөтүнө чыдабай коймок беле (Δ). Эркелесем эркелигим көтөргөн, Менин энем - кагылайын кыргыз эл (Үмөталиев).

I ТҮШ, КЕЛ, БАШТАЛ

Жаңыдан өз күчүнө ээ болуу (көбүнчө кыш мезгилине карата)

Быйылкы кыш жылдагыдан жарым айча эрте түштү (Δ). Күндөр өтүп отуруп, 1941-жылдын кышы да келди (Δ) Узакка созулган жылуу күз өтүп, кычыраган кыш башталды (Δ).

II ТҮШ, ЧЫК

Спорт оюндарына катышуу.

Оодарышка биз тараптан Сүйүнтбек түштү (Δ). Экинчи тараптан шыңга бойлуу жигит чыкты (Δ).

ТҮШҮН, БИЛ, АҢДА, ТУЙ

Бир нерсенин маанисин, мазмунун өз акыл-эсине жеткире өздөштүрүү.

Абылбек менен Айгүл Темировдун койгон суроосуна жакшы түшүндү (Жантөшев). Баягыда айтылган сөздүн маанисин эми билдим (Δ). Кээде дапдаана угулган сөздүн маанисин да туюнбай калууга болот (Δ). Эс токтотуп бир ишти, Андагыла балдар ай (Барпы).

ТҮШҮНҮКТҮҮ, ДААНА, БЕЛГИЛҮҮ, АНЫК, АЧЫК, АЙКЫН

Бүдөмүк эмес, оңой түшүнө турган.

Каныбекти издеп жүргөнүбүз эми түшүнүктүү болду (Жантөшев). Ал окуянын сыры азыр гана даана болду (Δ). Чоочун кишилер өздөрүнө гана белгилүү тилде сүйлөшүп жатты (Δ). Күнүрттөнтпөй сөзүндү анык айтчы (Δ). Көп сөздүү болуп быдылдаткан менен, оюн ачык жеткире албады (Δ). Суроонун мааниси айкын болсун үчүн улам-улам кайталап берди (Δ).

ТЫНЧ, БЕЙКУТ, ЖЫМЖЫРТ, ТЫМТЫРС, СОО, ЖӨН, ЖАЙ

Уруш-талашы, ызы-чуусу жок; мемиреген тынчтык.

Ай жарык, айлана тынч (Убукеев). Бейкут жаткан койлор будуң-чаң боло калышты (Аалы). Үй ичи жымжырт (Δ) Унтердин сөзүнө эч ким жооп кайтарган жок, эч нерсе болбогондой тымтырс иштеп жатышты (Жантөшев). Бардыгынан мурда соо отуруп сүйлөшүп алалыкчы (Δ). Бир жерге жөн олтура албай, ары-бери ойдолойт (Δ). Бир оокумда жай алып, уктап кетти (Δ).

ТЫНЧТЫК, ТЫНЧЫЛЫК, БЕЙКУТТУК, ЖЫМЖЫРТТЫК, ТЫМТЫРСТЫК

Уруш-талашы, ызы-чуусу жоктук.

Үйдүн ичине тынчтык өкүм сүрө баштады (Жантөшев). Анда үйдүн тынчылыгы кетет, казанынын берекеси учат (Касымбеков). Көшүп турган бейкуттук бир заматта бузулду (Δ). Жымжырттык жарым минут созулбастан, Секирди жардан бирөө таштап бойду (Үмөталиев). Бир аздан кийин тымтырстык өкүм сүрдү (Δ). Энесине соочулук менен тамак ичирбей, балдары алек кыла берди (Δ). Жашчылык сүйүү сырына, Жайчылык мезгил шарт эмес (Элебаев).

ТЫҢ, ТЫКАН, ЧЫЙРАК, БЫШЫК

Баскаң-турган кыймылы шыр; оокат-тиричилиги дурус; акыл жөндөмү бар; такиалган.

Кепте, кеңеште бир айылдын тыңы, чөйрөдө кадыр-баркы бар (Сыдыкбеков). Булабаев мурдагыдан да тыкан, кыймылдуу болуп калды (Сасыкбаев). Жылкы кайтарганга чыйрак жигит жарайт (Δ). Айылдагылар Кычанды абдан бышык бала дешет (Бейшеналиев).

ТЫҢЧЫ, ШПИОН, ЧЕНЧИ

Билгизбей маалымат жыйнап, тиешелүү жерине билдирүүчү адам.

Айтса кепти шыбырап, Алыстан укчу тыңчы бар («Манас»). Датка Кайырдын айлына эчен ирет жансыз жиберип турганын толук билип, аңдып калышат (Аалы). Афганистан Демократиялык Республикасында бузуку иштерди уюштурган шпиондордун бети ачылды (Δ). Ченчи болсо калмактан, Мойнуна зоолу салалы (Тоголок Молдо).

ТЫРМООЧ, ТЫРМОО, ТЫРМООК, ТЫРМАК

Жыгач сапка ашталган узун тиштүү эмгек куралы.

Кол тырмооч, жыгач күрөк ушу кишинин гана колунан чыгат (Таштемиров). Тырмоо алып бол-бол деп, Дорбо жүрдү чаңкылдап (Осмонкул). Боолангандан калган чөптү тырмоок менен чогултту (Δ). Үйүлгөн көп чөптү тырмак менен жылдырууга болбой калганда айрысы менен алып кетти (Δ).

ТЫШ, СЫРТ, ЭШИК

Үйдүн же кандайдыр бир нерсенин ички жагына карама-каршы тарабы.

Анархан тышка чыкты (Жантөшев). Сууктан коркуп сыртка чыга албай отура берет (Δ). Эшикте шамал басылып калыптыр (Сасыкбаев).

ТЫШКАРЫ, СЫРТКАРЫ, БӨЛӨК, БАШКА

Белгиленгендердин ичине кирбей турган, алардан бөлөк.

Мындан тышкары колхоз-совхоздор дарбыз, коон жана башка жашылчаларды алып келип турушат («Советтик Кыргызстан»). Булардан сырткары эч нерсе берген жок (Δ), Муну сенден бөлөк жан билбейт (Δ). Башка эч нерсе кошумчалай албайм (Δ).

ТЫШКЫ, СЫРТКЫ

Ички жактын карама-каршысындагы, эшиктеги.

Аңгыча болбой тышкы дарбаза такылдады (Жантөшев). Кимдир бирөө сырткы эшикти ачкандай болду (Δ).

ТЫШТА, СЫРТТА

Кийимдин тышын (бетки, үстүнкү бөлүгүн, бетин) жасоо.

Ичин суусар ичтетип, Тышын буулум тыштатып («Манас»). Алтымыш теке терисин, Сырттап кылган кандагай («Эр Төштүк»).

У

УБАЛА, ҮБӨЛӨ, КҮКҮМДӨ, МАЙДАЛА, УШАТ, ҮГӨ,

Абдан майда бөлүктөргө ажыратуу.

Үгө сөзү айрым говорлордо айтылат.

Тигилер устукандарын жеп бүтүшө электе Темир убалап, туурап койду (Сыдыкбеков). Катып калган топуракты үбөлөп көрдү (Δ). Арча бутактарынан кол казанга күкүм майдалангандан кийин очоктон үч-төрт чокту сала койду (Абдукаримов). Дыңды бузуп майдалап, Үрөндү тегиз сепкиле (Осмонкул). Жемдин биригип калгандарын колу менен ушатты (Δ). Этти үгөп туурады (Δ).

УДУРГУТА, ТЫНБАЙ

Токтобостон, дем албастан, тынымы жок.

Моюнкумдун кыйырына көз жеткис мейкининде сан жеткис бөкөндөрдү керээли-кечке удургута кубалап жүрчү кез калды (Айтматов). Таң аткандан күн батканга чейин тынбай чуркаса ... (Айтматов).

УЗ, ИШТҮҮ, ЧЕБЕР

Кийим-кечек, буюм-тайым жасай ала турган киши.

Сулуусун. жыпар жыттуу бак гүлүндөй, Көркөмсүң уздун соккон килеминдей (Үмөталиев). Апам Калыйча колу иштүү адам боло турган («Кыргыз эл акындары»). Колу чебер аялдын Учугу түшпөйт ийнеден (Барпы).

УЗАТ, ЖӨНӨТ

Бир топ жерге чейин кошо келип, жолго (иттен) чыгаруу.

Атакең чоң калпагын баса кийип, Узатты узак жерге акыл айтып (Сарногоев). Автовокзал балдарын жөнөткөнү келген элге толгон (Δ).

УЙ, СЫЙЫР, БАДА, (БОДО), ИНЕК

Ача туяктуу, мүйүздүү ири, мал.

Бада сөзү айрым говорлордо колдонулат. Уйду мүйүзгө чапса, туягы зыркырайт (макал). Сыйыр саап отурган байбичеге кайрылдым (Δ). Жайыттан бадалар акырын, элдир-селдир кадам таштап, үйлөрүнө келе жатты (Мураталиев). Менчикте инектерибиз да бар (Δ).

УК, ТЫҢША, ТЫҢДА, ЭШИТ

Сөздү же дабышты (кулагы аркылуу) кабыл алуу.

Кедейлерим сөзүмдү ук, Өзгөрүштө алга чык (Тоголок Молдо). Жолдоштору аңгеме айтса, жан-дили менен тыңшайт (Жантөшев). Токтогул черткен «Жаш кыял», Тыңдасаң боло, Алымкан (Токтогул). Суунун шарынан эч нерсе эшите албады (Δ).

УКУК, АКЫ, СТАТУС

Мамлекет тарабынан корголо турган мүмкүнчүлүк, милдет.

Бизде бардык граждандарга эмгек кылуу, дем алуу, билим алуу укугу берилген («Советтик Кыргызстан»). Жогол үйдү

аңартпаймын, акың жок (Байтемиров). Аларга андай статус берилген эмес (Δ).

УКУКСУЗ, АКЫСЫЗ

Укугу (тиешеси) жок.

Кандай адам укуксуз Болгондугун иретте (Токтогул). Кол көтөрүүгө акысыз экенин билбей, ал да колун көтөрүп калды (Δ).

УКУКТУУ, АКЫЛУУ

Укугу (тиешеси) бар.

Дем алууга укуктуу, Кени болду билимдин (Шамшиев) Муну угуп, Темир да өзүнүн жанындагы сырды чечишке акылуу болду (Сыдыкбеков).

УЛА, ЖАЛГА

Бир нерсенин аягына дагы бир нерсени кошуу.

Ой, Аттокур, улап кой, Атың үздү тизгинин (Жантөшев) Уламак тургай жалгап жиберсең да, бир тамырдан анча уруу мөмөнү ала албайсың, - деп айттым (Сыдыкбеков).

УЛАГА, ИРЕГЕ, БОСОГО

Сырттан үйдүн ичине кире бериши (эшик, каалга жабыла турган) жер.

Жамила улаганы аттап, төрдө отурган элге башын ийип, аларга урматын билдирди (Баялинов). Жер карап Ашым отурду, Ирегенин түбүндө (Осмонкул). Болот босогодон аттабай жатып путевкасын көрсөттү (Каимов).

І УЛАМ, СОҢ

Бир нерсеге (бир себепке) байланыштуу. анын артынан.

Түрсүлдөгөн дабыштан улам Ышкынаалы чочуп ойгонду (Байтемиров). Ушундай сөздөн соң ардана түштү (Δ).

УЛГАЙ, КАРТАЙ, КАРЫ

Бир топ жашка келүү (чыгуу).

«Улгайып баратам» десем, профессор «илимге улгаюу тоскоолдук кылбайт» десе болобу (Бейшеналиев). Картайып өмүр баратат, Кайрылбай кеттиң бала чак (Бөкөнбаев). Карыдым деп турбастан, дагы нуска жазамын (Тоголок Молдо). Эскирип, кеттим кошулбай, Эмки сонун турмуш (Токтогул).

УНАА, КӨЛҮК, ЫЛОО (УЛОО)

Мине турган жана жүк ташуучу (жумушчу) мал.

«Бир теминдик унаа бар, Буудай басам» деп айтат («Манас»). Көлүгүндү жоорутпай, Көнүлүндү оорутпай, Көөнүндү табар эл ошол («Семетей»). Өзүңүз ат ылоонуз менен аман келдиңизби? (Жантөшев).

ҮНДӨ, СҮЙЛӨ

Сөз сүйлөө, үн чыгаруу, оюн билдирүү, пикир айтуу.

Каныбек бир топко унчукпай турду (Жантөшев). Кабагын карыш салып, үндөбөй үйүнө кетти (Байтемиров). Ал сүйлөбөй тура албайт эле (Δ).

УР, КОЙ, СОК

Бир нерсени ыргытуу.

Айсулуу карап туруп арт жагынан, Бир кезде алма менен уруп качты (Үмөталиев). Таш менен бир койсо, бутанын дал өзүнө тийди (Δ). Жолдун аркы бетинен кетип бара жаткан таанышын кар менен согуп калды (Δ).

УРУКСАТ, ЖООП

Кандайдыр бир ишти иштөөгө, бир жакка барууга ж. б. берилген макулдук.

Жооп сөзү айрым говорлордо колдонулат.

Уруксат сизге, Осоке, Узата бергин ар жагын (Үсөнбаев). Дем алышта айылына барып келүү үчүн бир топ студенттер деканга жооп сурап кайрылышты (Δ).

УРУУ, УРУК, ЭЛ

Өз ара туушкандык мамиледеги адамдардын тобу.

Чалдар Даниярдын кай уруудан экенин да таап беришти (Айтматов). Анжиянда - туругу, Адыгене - уругу (Тоголок Молдо). Абышка жаштардын ар бири кайсы элден экенин сураштыра баштады (Δ).

I УРУШ, МУШТАШ, ЖАҢЖАЛ

Күч колдонулган чыр-чатак.

Уруштун башы тилдешүү (макал). Мындай мушташты кишинин өзү таяк жеп калышы мүмкүн (Δ). Жаңжалдан жалын чыкпайбы, Жамандык башты тутпайбы («Эр Табылды»).

УСТАКАНА, ДҮКӨН

Усталар узануучу жай.

- Мына сарай! Устакана бир жагы, Баш-аламан эч нерсе жок бир дагы (Байгабылов). Колу бош кишилер устанын дүкөнүнө чогулуп, ар кандай сөздөн козгоп отурушту (Δ).

УУ, ЗААР

Ууктуруучу (өлтүрүүчү) зат.

Билбеген уу да ичет (макал). Бөрү тил мизин чыгарган, Заар менен сугарган («Манас»).

УУЛ, БАЛА, ЭРКЕК

Эркек бала.

Оозеки кепте бала сөзү ушундай мааниде колдонулат.

Уулуң өссө - Урумга, кызың өссө - Кыргызга (макал). - Чынаалы бийдин уулу экениң жалганбы? - Чынаалы бий болгону чын, бирок ал бай эмес. Мен орто дыйкандын баласымын (Шатманов). Кызым тогуз, эркек жок («Эр Төштүк»).

УУЛА, МЕРГЕНЧИЛЕ, АҢДА

Аңчылык кылуу, аңчылыкка чыгуу.

Аркар уулап, бугу кууп, Элемандын сырттаны («Эр Төштүк»). Кеч күздө мергенчилеп үчөөбүз жөнөдүк (Δ). Жолдон андап чыккан эки кишиге жолуктук (Δ).

УУЛУУ, ЗААРДУУ

Жыландын уусу

Курчаган жанган жалын ошол чөлдөн, Ойногон уулуу жылан ошол жерден (Бөкөнбаев). Заардуу кара чаар жылан үйдүн ичинен өзүн андып тургандай сезилди (Жантөшев).

УЧАК, САМОЛЁТ

Башкаруучу кишинин жардамы менен жөнгө салынган аппарат.

Айтматовдун ысымы учакка берилди (Жакында Орусиянын «Аэрофлот» авиакомпаниясынан жаңы алган «Боинг» учагына Чыңгыз Айтматовдун ысымын ыйгарды) («Де-факто»). Бишкек-Исфана самолёту учпай калыптыр (Δ).

САНАК, ЭСЕП

Саналып тактала турган иш (эсеп-кысап).

Колхоздун чыгымдаган акчасынын учётун алуу керек (Δ).
Чабандын койлорун санактан өткөрдү (Δ). Эсеп боюнча малы түгөл чыкты (Δ).

УЧУК, ТУБЕРКУЛЁЗ

Өпкө, сөөк ж. б. органдарына зыян келтире жугуштуу оору.

Учук деген дарт болот тура (Сыдыкбеков). Өпкөсүнөн туберкулёз болгондор, Айыгарга айла тапты (Акаев).

УШАК, ЧАГЫМ, АЙЫҢ

Бирөөнүн артынан айтылган жалган (жалаа) сөз.

Оймоктой болгон оозуна, Он тонна ушак бир баткан (Сарногоев). Чагым сөздөр менен уулу Карабекти Айдарбек бүгүн Ош оёзунун алдына жиберген имиш (Жантөшев) Бул айың өрдөштөгүлөрдүн көбүнө угулат (Сыдыкбеков).

УШАКЧЫ, ЧАГЫМЧЫ

Ушак айтууну жакшы көргөн (ушакты көп айткан) киши

- Сен туура айтасың. Мен да ушак айтпасам уктай албайм, - деген экен ушакчы («Кыргызстан маданияты») Сен мени чагымчы деп ойлойсунбу? (Абдукаримов).

УШАЛА, УКАЛА

Коомай сүргүлөө, акырын кармоо.

Уучтагандай кол толот, Ушаласаң дандарын (Аалы). Атам укалаган насыбайынан чеге кетти (Жантөшев).

УЯ, УЮК

Канаттуулардын, курт-кумурскалардын жумурткасын сактап, балдарын өстүрүп (чоңойтуп) чыгаруучу жана жашоочу жайы.

Уяда жаткан үргүлөп, Балапан канат какканда (Бөкөнбаев). Кокусунан жапайы аарынын уюгуна тийип алып, араң кутулду (Δ).

УЯЛ, КЫЗАР

Оңтойсуз (ыңгайсыз) абалда калуу.

Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат (макал). Мыскал эчтеке айта албай, кызарып кетти (Сыдыкбеков).

УЯЛАШ, ЭНЕЛЕШ, ЖАТЫНДАШ, КУРСАКТАШ

Энеси бир, бир тууган.

Кыз да болсо Жылдызкан сенин уялашың (Байтемиров) Энелештен эгизим, Эч өөнү жок тегизим («Курманбек») Жатындаш тууган иним жок (Токтогул). Кадыр менин курсакташ бир тууганым дептир (Δ).

УЯЛЧААК, УЯҢ, ТАРТЫНЧААК, ИЙМЕНЧЭЭК, ЖАШЫК, МОКОК

Тартынып мамиле кыла албаган, өтүмү жок.

Алымкан - уялчаак кыз (Бөкөнбаев). Айдайдын бир артыкчылыгы - өзүнүн курбуларындай уяң эмес (Каимов). Уялчаак болбой, өтүмдүү бол («Ала-Тоо»). Бул дастанды билет элем мен эчак, Кечигипмин даабай жүрөк тартып (Үмөталиев). Ийменчээк болсо жаш балдар, Сүйгөнүнөн кур калат (Токтогул). Арасында жашык жок, Курчтан элең Токтогул (Бөкөнбаев). Тээк, эркек да, кыз да тартынбай ырдап жатышса, береги менин Орусбегим мокок белем (Сыдыкбеков).

УЯТ, АБИЙИР, АР, НАМЫС, ЫЙМАН

Оңтойсуз (ыңгайсыз) абалда калуу сезими.

Уят өлүмдөн катуу (макал). Ардактап ашка чакырдым, Абийриң менен ашың же («Манас»). Багы болсо жигиттин, Ары болсун жигиттин (Турусбеков). Акыл, эс, уят, ар-намыс, Чоң касиет адамга (Шүкүрбеков). Ышкы жокто ыйман жок, намыс жокто ары жок («Эр Төштүк»).

УЯТСЫЗ, АБИЙИРСИЗ, ЫЙМАНСЫЗ

Уят-сыйытты билбеген, түшүнбөгөн, бети жок.

Ушунча жашка келгенче уятсыз ишке барбаган сонун экен (Δ). Абийирсиз арачы болсоң, ар кайсы жериң муйбайбы (Жантөшев). Ыймансыз, бетсиз деп кемпирлер Жолдубекти урушуптур (Δ).

УЯТГУУ, АБИЙИРДҮҮ, КЫЗЫЛДУУ, ЫЙМАНДУУ

Үнү кадыр-баркын, беделин сактай билген.

Чоң атасы калп айтпаган, уурулук кылбаган уяттуу киши эле (Δ). Абийирдүү азамат, Адамга кылбайт кыянат (Токтогул). Кызылдуу эле жигиттер экенсинер, бул кылганың уят - деди ак сакал (Δ). Бул жер Кетмен-Төбө эмес, ыйык сапар кудайдын үйүнө бараткан ыймандуулардын жолу (Аалы).

Ү

ҮЗГҮЛТҮКСҮЗ, ТЫНЫМСЫЗ

Дайыма, өз убагында болуп тура турган.

Бригада ар бир айда планын үзгүлтүксүз ашыра аткарып келе жатат («Советтик Кыргызстан»). Жамгыр тынымсыз дыбыроодо (Элебаев).

ҮЙҮР, ТОП

Малдын же жапайы айбандардын өзүнчө чогулган же чогултулган (бириккен) бөлүгү.

Карышкырлардын бир үйүрү тескейдин капчыгайын жойлоп кеткенин көрдүк дешип малчылар айтып келишти (Сыдыкбеков). Жоон топ жылкы суу ичкени тоодон түшүп келе жатты (Δ).

ҮЛГҮ, ӨРНӨК, ТААЛИМ, НУСКА

Башкалардын артыкчылык кыла турган жакшы сапат.

Кызылча баккан кыз-келин, Зууранын алсын үлгүсүн (Осмонкул). Өрнөк болуп калган киши («КОС»). Таалим ал («КОС»). Алып калсам нусканы, Айткан ширин кебинден (фольк). Чоң-чоң чогулуштарда арбын төл алган чабандардын бири катары анын атын да мисал кылып аташа баштады (Δ).

ҮЛГҮР, ЖЕТИШ

Кетип калганга (же баиталганга) чейин келүү.

Жыйналышка үлгүрөйүн деп шашып келдим (Элебаев). Колхоз бардыгына жетишип жатат, бир кемчилик ушул водопровод аркылуу кыштакка сууну жеткирбегендигинде (Таштемиров).

ҮЛҮШ, ЭНЧИ, ШЫБАГА, ҮЛӨШ, ЫРЫСКЫ, ОЛЖО

Бирөөгө арналып, өзүнчө бөлүнүп коюлган нерсе.

Токтордун үлүшүнө тийгени башка (Абдыраманов). Өзүмдүн көзүм барында, Энчинди сенин бөлөмүн («Манас»). Эне колуна тийген шыбагасынын даамдуусун буга берген (Байтемиров). Чыгыш жагы кенден бүткөн Тянь-Шань, Тянь-Шандан үлөш алчу кандай жан (Аалы). Табият тартуу кылган дагы бир ырыскысы - бейпилчилик (Айтматов). Акбаранын көздөгөнү - кыргындан түшөр көп олжо эмес (Айтматов).

ҮМҮТ, ТИЛЕК, КҮДӨР

Кандайдыр бир жакшылыктын болоруна ишенген сезим.

Алымкулдан энеси үмүт үзгөн жок (Абдукаримов). Сага окшоп билсем деген тилек менде, Деп Бакең чай чынысын коёт жерге (Осмонов). Аны жоголгон экен деп алда качан күдөрүн үзүп койгон (Δ).

ҮН, ТАБЫШ, ДАБЫШ, ДОБУШ (ДООШ), ШООКУМ

Адамдардын сүйлөө органдарынан, жаныбарлардан, жаратылыштагы башка кубулуштардан чыккан үн толкуну.

Жайнаган көрктү куттуктап, Жан-жаныбар салат үн (Маликов). Алыстан кыйкырган табыш чыккансыйт (Δ).- О, үйдө жылкычылардан барбы? деген дабыш чыкты (Жантөшев). Ээн талаада добушун бийик чыгарып ырдагысы келди (Δ). Бардык тизмени акыр-аягына чейин угууга мажбур болгон эл анчалык көп шоокум салбай, акырына чейин күттү (Абдукаримов).

ҮП, ДЕМ

Жел жүрбөгөн ысык, думукма.

Күн бою асман боз чалып, адамды алсыраткан үп болуп турат (Абдукаримов). Ошол күнү абдан ысып, көлөкөдө да дем болуп турган (Δ).

ҮПҮП (ҮПҮ), САСЫК ҮПҮП

Башынди таажысы бар, темгил жүндүү (үпүп деп сайрай турган) канаттуу, куш.

Үрпөйтүп кыркып чачтарың, Үпүптөй боло баштадың («КОС»). Куду этеги ичине кайрылган ак калпактай болгон таштын үстүндө эки сасык үпүп олтурат (Сыдыкбеков).

ҮРГҮЛӨ, МАГДЫРА, КӨШҮ (КӨШҮЛ)

Бир аз уктап (көзү ирмелип) кетүү, уйку-соонун ортосуңда (чала уйкуда) болуу.

Жапар төрдө чыканактап газета окуп жатып, үргүлөп кетти (Баялинов). Магдырап жаткан бөбөктүн, Маңдайын Жапар сылады (Бөкөнбаев). Бешиктеги көшүп бара жаткан уулун тиктеп, Жийдегүл ырдай баштады (Сасыкбаев).

ҮРК, КАЧ

Душман кол салганда үй-жайын, жерин таптап, башка жакка ооп (көчүп) кетүү.

Элемандан корккондон, Үркүп качты кайран эл («Эр Табылды»). Элинен качканды бөрү жейт (макал).

ҮРӨН, УРУК

Эгүүгө арналган өсүмдүктүн даны.

Дыңды бузуп майдалап, Үрөндү тегиз сепкиле (Осмонкул). Карып Култай ак сакалдан урук сурап алып, сабиз, пияз, коондарбыз эгип коюуну ойлоду (Абдукаримов). Машина толуп кыштакта, Мейкинге тукум себүүдө (Бөкөнбаев).

ҮРҮЛ, МУНАРЫК

Көзгө даана көрүнбөгөн абал, жагдай, жаратылыштын айкын эмес көрүнүшү.

Таң үрүлүп жаратып жылаңыч жаткан көк деңиздин көк мунарыгына шоола чачып, улуу суунун көөдөнүнөн балбылдаган кызыл күн чыгып келе жаткан (Айтматов).

ҮСТӨМДҮК, БАСЫМДУУЛУК, АРТЫКЧЫЛЫК

Салыштырмалуу алып караганда кимдендир, эмнедендир болгон жогоручулук.

Искусство, илим, өнөр, Үстөмдүктү кылышат, Айлык жолду асман менен, Кыска кылып салышат (Аалы). Жаштары бирдей болгон менен, сенин балаң басымдуулук кылат экен (Δ). Сан жагынан артыкчылыгы бар (Δ).

ҮСТҮРТӨН, ЖОНДОТО

Тереңдетпестен, анчалык сүңгүп (терең) кирбестен, жалпы жонунан.

Башкарма колхоздун кышкы камылгалары жөнүндө үстүртөн айтып өтгү (Δ). Бир нерсени жондото билбесе деле, мыкты билем дей бермейи бар жигит окшойт (Δ).

Ч

ЧАБУУ, ЧАНДЫР, ЧАП

Сүбөө менен арткы сандын аралыгындагы курсактын тушу.

Эшме артынан жетип, чабуусун жара тартып, ичек-карынын эшип салат («КОС»). Атымды улам-улам чандырга чапкылап коём («Ала-Тоо»). Карышкырга бир бээсинин чабын жардыртып, Чымыр да Чаар-Ала-Таш менен кош айтышты (Жантөшев).

ЧАБЫРА, СЕБЕТ

Чырпыктан токулган чоң корзина, үй буюму.

Чоң чабырага толтура жумуртка салынган (Δ). Мөмө үзүшкө себетиң болсо көтөрө жүр, Мерген! (Сыдыкбеков).

ЧАБЫТ, БАГЫТ

Туура арыштоого жаңылыш жасалышы мүмкүн эмес, нақтыгы ишеничтүү.

Кайсы жерден жаңылбай чабыт салууну белгилемекчи болгон канчык чий баскан дөбөчөдө көбүрөөк туруп калды (Айтматов). Бул багыт шумдук доош же жайкы күндүн күркүрөшүнө окшобойт (Айтматов).

ЧАЙЫР, ДАБЫРКАЙ

Карагай, арча ж. б. жыгачтардын, өсүмдүктөрдүн өзөгүнөн сыртына чыгуучу илээшкек зат.

Арчанын майда күкүмү чатырап, чайыр жытын бурады (Абдукаримов). Дабыркайлуу карагай оңой менен чирибейт(Δ).

ЧАК, ТУУРА, ЧАКАН, ЧАКАТАЙ, ЫЛАЙЫК

Чоң да, кичине да эмес.

Бутуңа чакты таба албайсың (Бейшеналиев). Ушул костюм мага туура келди (Δ). Кемпир боюна чакан тигилген кара баркут кемселинин топчуларын чечип койгон («Жаш ленинчи»). Күрмөсү өзүнө чакатай келбей, сөлбүрөп турду (Δ). Тыпыйган керебетине ылайык кичинекей жууркандары катар жыйылган («Жаш ленинчи»).

І ЧАКА, ЧЕЛЕК, КӨНӨК

Суу же суюк заттарды куюу, ташуу үчүн пайдалана турган идиш.

Бакыр жана **челек** сөздөрү айрым говорлордо айтылса, **көнөк** сөзү функциясы боюнча бирдей, бирок теридең жасалышы менен айырмаланат. Ошону менен бирге **көнөк** сөзү азыр сейрек колдонулат.

Эки чака суу көтөрүп, дарбазадан Айша кирди (Баялинов). Кол бакыр (Δ). Жамал челекти алып сууга кетти (Жантөшев). Үч ийдирип сааганда, Көнөк толгон сүт алган (Тоголок Молдо).

ЧАКЫР (ЧЫКЫР, КЫЧЫР), ҮНДӨ

Сунуш кылуу, белгилүү бир багытка үгүттөө.

Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, кенешин берип, аларды эл таламын көздөөгө чакырат (Сыдыкбеков). Эркелетип сылап коюп чачтарын, Кемпир-чалдар эмгекке үндөйт жаштарын (Осмонкул).

ЧАКЫРЫК, ҮНДӨӨ

Белгилүү бир багытка (жакка) үгүт жүргүзгөндүк, сунуш кылгандык.

Ал «Партия үчүн, Родина үчүн, алга!» деген чакырык астында зым тосмолордон биринчи өтүп, биздин аскерлердин чабуулга өтүшүнө жол ачты («Советтик Кыргызстан»). Орто мектептин бүтүрүүчүлөрү өз айылында иштөөгө башка мектептин бүтүрүүчүлөрүнө үндөө менен кайрылышты (Δ).

ЧАКЫРЫМ, КИЛОМЕТР

Миң метрче (болжол менен кишинин кыйкырганда үн жетерлик, угуларлык) аралык.

Мектеп менен айылдын арасы он беш чакырым, Китеп кабым асынып, Мен барамын акырын (Осмонов). Саатына алтымыш километр тездикте бара жатабыз (Бөкөнбаев).

II ЧАЛ, ЧУЛГА, БАС

Үстүнө туруп калуу (булутка, кийимге карата), үстөмдүк кылуу (кайгы-муңга карата).

Чокуларын таман чалган кырка тоолор (Сасыкбаев). Баштарында ак чүпүрөк, кээ бирөөлөрү ээк алгычы менен кошо

чулганган (Аалы). Жерге тийсе ыргалат, Жер бетин булут баскандай (Осмонкул).

ЧАЛАП, СУУСУН, ЧИЙДЕМ

Айран же сүзмөдөн жасалган суусундук.

Мына ич, мен сага чалап даярдап койгом (Аалы). Колунан колхоз кызы суусун берди (Үмөталиев). Чийдем ичтим (Δ).

ЧАЛГЫН, КАЙГООЛ

Душман (же башка бир нерсе) жөнүндө атайын маалымат алуу үчүн тымызын байкоо иши.

Каныбек жанына эки жигит алып чалгынга өзү чыкты (Жантөшев). Каба өзүнүн уулу баштаган алты жигитти кайгоолго койду («Ала-Тоо»).

ЧАЛКАЛА, ЧАЛКАЙ, ЧИРЕН, МЕНМЕНСИН, КЕРИЛ, ЧОЮЛ

Бой көтөрүү, өзүн башкалардан жогору сезүү, өзү жөнүндө көтөрүңкү пикирде болуу.

Кедей барса, арыз айтып, Көргүсү келбей чалкалайт (Барпы). Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче, Чалкайганга чалкайгын, төбөң кеккө тийгенче (макал). Дүйнөгө мас болуп чиренбеген токтоо жигит (Сыдыкбеков). Өзүнө жан теңебей менменсингендей мисиреет (Сыдыкбеков). Өзүнөн өзү керилет, Иш кылгандан эринет (Тоголок Молдо) Улуксунуп чоюлганын койсочу (Δ).

ЧАЛКЫ, ЧАЛКАЙ, КЕҢИРСИ, ТОЛУКШУ

Кенен жана жайык болуп көрүнүү.

Чалкыган көлдөн жай алган, Куулардан козгоп сайрады (Тоголок Молдо). Мына, чалкайган Суусамырдын маңдай-тескейи көз алдыга келди (Каимов). Кеңирсиген кең Талас («Манас»). Толукшуп турган кең жайлоо, Тоолуктун малы жайласын (Бөкөнбаев).

ЧАЛЫШ, СЫМАК, СЫМАЛ

Көп окшоштугу (жакындыгы) бар, бир топ жагынан төп келген.

Көйрөң чалыш кул экен, Көөсөр сымак уул экен («Эр Табылды»). Каныбек жарча зоонун алдындагы үңкүр сымак

көбөөлгө кирди (Жантөшев). Үйдүн чыгыш тарабындагы дөн сымал түзгө көп киши чогулган (Жантөшев).

ЧАМА, ЧАРК

Болжолу, болгоосу, сезимдин күчү менен аныктоо.

Чамалап да айта алышпады, демек, кыйын көрүнүшкө кирсе керек («Кут билим»). Чама, чартыңды түшүнбөй эле туруп аракет кылган турбайсыңарбы, баатырлар (Δ)

ЧАМГАРАКТА, ЧАКЧАРЫЛ, КӨКӨЛӨ

Өзүн башкалардан жогору коюп, өйдөсүнүп мамиле кылуу.

Какелей чамгарактап Керезге атырылды (Бейшеналиев). Бүгүн үйүңдү көчүрүп барып, Ийри-Сууга тик! - деди Балакурман чакчарылып (Элебаев). Баягы көкөлөп турчу мүнөзүн дагы карматпаса деп турдук (Δ).

ЧАНДА, СЕЙРЕК, КЭЭДЕ, КЕЗЕГИНДЕ

Дайыма эмес, анда-санда, бирин-серин.

Деги чанда бири-бири болбосо, Карпыктыкына эл көп барчу эмес (Элебаев). Сейрек учурай турган окуя (Δ). Омор кээде топ эткизип санын чаап коёт (Сыдыкбеков). Кезегинде келип да калат (Δ).

ЧАҢ, ТОЗОҢ

Аба менен көтөрүлгөн топурактын эң майдасы, майда ыпыр-сыпыры.

Бүгүн эртең менен күн жаап басылгандыктан, Оштун көчөлөрүндө буркурап көтөрүлгөн чаң жок (Жантөшев). Кулак-мурундарынын кычыгынан көө тозоңу кетпеген кишилердин бетинин жартысы гана көрүнөт (Сасыкбаев).

I ЧАП, САЙ

Душманына чабуул жасап, бүлүк салып, олжо алуу.

Уулап жүрүп жайлордон, Калган элди чапты дейт («Семетей»). Кечке кой кайтарып келгенине жоо сайып келгенсип төрдө отурган экен («Ала-Тоо»).

II ЧАП, ЧУРКАТ, ЖҮГҮРТ

Минген атын арыштаган кыймылга келтирүү, катуу бастыруу.

Аксакал алчыланып ылдый чапты, Найзаны оң колтукка таамайлатты (Маликов). Оодарышка түшчү балбандар аттарын ары-бери чуркатып, денесин кызытып алышты (Δ). Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, Күлүктү минсең бир кызык (Токтогул).

ЧАПТА, ЖАБЫШТЫР, ЧЫРАШТА, ЖЕЛИМДЕ, КЛЕЙЛЕ

Бир нерсени экинчи бир нерсенин бетине илээшкек суюк зат менен бекитип коюу.

Талгат кээсин кайчы менен кесип алып, альбомуна чаптап жатат («Жаш ленинчи»). Терезенин жылчыктарына кагаз жабыштырып койсо, кадимкидей жылуу болгонсуп калды (Δ). Токтогул торпоктун мойнуна кетсе да, чыраштап койгондой ээринде бекем олтурат (Аалы). Желимдеп оозуң бекиттим («Манас»). Кагазды дубалдын бооруна клейлеп койду (Δ).

ЧАРЖАЙЫТ, ИРЕТСИЗ, ЧАЧКЫН

Белгилүү бир ырааты жок, баш аламан, туш келди.

Бизди көрүнгөн жумуштарга эле чаражайыт жумшай беришет («Советтик Кыргызстан»). Иретсиз кармаган китеп дептерлерин бет алды ыргытып, өзү төрдү көздөй оонап кетүүчү (Сыдыкбеков). Силердин кыштагыңар өтө чачкын экен (Δ).

ЧАРЧА, ЧААЛЫК, АРЫГАН

Алы-күчү кетүү.

Фатима болсо Жүкөштүн чындап эле чарчаганын сизди (Сасыкбаев). Чаалыккан аттардын соорусунан көк буу көтөрүлөт (Сыдыкбеков). Атты арыганда көр, эрди карыганда көр (макал).

ЧАРЧЫ, КВАДРАТ

Төрт тарабынын узундугу бирдей.

Ушу бир чарчы бөздү алып калганымда байып кетмек белем (Сыдыкбеков). Бир комнатага 15-16 квадрат метр кездеме жетет (Δ).

ЧАТ, КОШУЛУШ

Эки суунун же сайдын кошулган, бириккен жери (географиялык мейкиндик, меридиандык түшүнүк).

Төө-Жайлоонун Ичкерт деген журтунда суунун чатында токтодук (фольк.). Эки суунун кошулушунда эски кемеге бар экен (Δ). Бирок Узун-Чатты өрдөп, күн ылдыйлаганча белин боз чалган... (Айтматов).

ЧАТАКТАШ, ЧЫРДАШ, ЖАҢЖАЛДАШ, УРУШ

Бирөө менен талашып-тартышуу, чыр-чатак (чуу) чыгаруу.

Ышкынаалы бирөөнүн көңүлүн калтырып, чатакташып чуу чыгарганды жек көрө турган (Байтемиров). Жакын жүргөн досуңа Жаман айтып чырдашпа (Осмонкул). Болбогон жерден жаңжалдашып кетүүнүн эмне кереги бар? (Δ). Кебек карыя Андрейге азыр барып Барпы менен уруша тургандыгын айтты (Байтемиров).

II ЧАТАШ, АДАШ, ЖАҢЫЛ

Айтып жаткан сөзүнүн багытын, өзөгүн жоготуп, башка нерселерди сүйлөө, мурдагы сүйлөп жаткан сөзүнөн (оюнан) жаңылуу.

Студенттердин чаташып жаткан маселелерин Матвеевич түшүндүрүп берди (Бейшеналиев). Кээде сүйлөп жатып адашып, башка бир нерсе жөнүндө айтып жатканын байкабай калган учурлар болот (Δ). Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт (макал).

ЧАТЫРЧА, ЧАТЫР

Жаан-чачын токтоп калбай, шыр агып кетсин үчүн конус түрүндө жантайта жабылган имараттын үстүңкү бөлүгү, тамдын, үйдүн төбөсү.

Учурма сөзү айрым говорлордо гана айтылат.

Чатырчасы шифер менен жабылган, Беш бөлмөлүү үйгө кирдим жакында (Осмонкул). Жамгырдан үйдүн чатыры дабырап турду (Сыдыкбеков). Шамал үйдүн учуртмасын жулуп кетчүдөй долуланат (Δ).

ЧАТЫРЧАЛУУ, ЧАТЫРЛУУ, УЧУРМАЛУУ

Жаан-чачын агып кетсин үчүн жасалган чатыры бар.

Талас шаарынын түбүндө чатырчалуу жана бак-дарактуу кыштак бар (Каимов). Чатырлуу жаңы үй (Δ). Анда учурмалуу үйлөр сейрек болчу (Δ).

ЧАЧ, КӨКҮЛ

Кийинин башына өскөн (чыккан) жүн, кыл (кылкан).

Төбөсүндөгү чачын ак каптай, буурул тарта баштаптыр («Кыргыз туусу»). Урматтоо менен көкүлүн сылап койду («Кут билим»).

ЧАЧЫК, ЧАЧЫ, БАПИК

Кийимдин жээгине, четине (же баш кийимдин төбөсүнө) тагылчу майда жипчелер, үлпүлдөк кооздуктар.

Ак калпакка кызыл чачык тагып койгон (Δ). Суусар тебетей, анын чокусунда көк мончок өткөрүп таккан узун кара чачы (Аалы). Четтеринде бапиги бар жоолук (Δ).

ЧЕБЕЛЕН, ЧЕБЕЛЕКТЕ, ТЫНЧСЫЗДАН

Бир нерсеге кабатыр (жаны күйгөн) абалда болуу.

Кана, ылдамыраак, кокус бирөө кирип келип жүрбөсүн!-деп чебеленди (Убукеев). Ал чебелектеп чуркап эшикке чыкты (Бейшеналиев). Мамбеткулдун тынчсызданганын Мамбет сизди (Каимов).

ЧЕГЕР, ТОГО

Бир нерсени экинчи нерсе үчүн алмаштыруу.

Ала турган акыма чегердим (Δ). Жаман күйөө уйкусун калыңга тогойт (макал).

I ЧЕК, ЧЕН-ЧЕНЕМ, ӨЛЧӨМ, НОРМА, ЧИЙИН

Өтүп же ашып кетүүгө болбой турган шарт.

Келе турган күндөрүн, Жыйырма беш күнгө чек кылып («Семетей»). Алыс менен жууктун, Ченин билген ким экен? (Тоголок Молдо). Кең төрлөр, жайылган мал, чынын айтсам, башым адашты. Болжолдоп ченемим жетпеди (Сыдыкбеков). Белгилүү өлчөмдө акча төлөп, Бошонуп кетүүгө да акылуу (Абдукаримов). Нормасынан ашык орундатуу (Δ). Тим койгон сайын чийинден чыгып баратат («Ала-Тоо»).

II ЧЕК, КОШ

Унааны сүйрөөчү транспортту тарткыдай кылуу.

Атасы ат чеккенче баласы Москвага барып келиптир (табышмак). Арабага кошуп, тартканга кандайсың? (Осмонкул).

ЧЕКИТ, ТОЧКА, НОКОТ

Жай сүйлөмдүн (жана кээде кыскартылган айрым сөздөрдүн) аягына коюлуучу кичинекей (тыныш) белги.

Жазган катында үтүр, чекит коюлбаганына караганда чала сабат адам окшойт (Δ). Самолёт улам жогорулап алыстаган сайын карааны кичирейип, эң акыры кичинекей чекитке айланып, анан көрүнбөй калды (Δ). Зарылдын капкара көздөрү терең төнүп, бир нокотко кадалат (Сыдыкбеков).

ЧЕКСИЗ, ЧЕНСИЗ

Мейкиндик жана меридиандык жактан кишинин сезими менен болжоого болбой тургандык.

Силердин кыймыл-аракетиңер чексиз экен, муну элдин баары эле айта алат (Δ). Күн мемиреп, талаа ченсиз бейкут жаткан кези эле (Айтматов).

ЧЕРТ, ЧАЛ, ОЙНО

Музыкалык аспаптарды күүгө, обонго келтирүү.

Токтогул черткен «Жаш кыял», Тындасаң боло, Алымкан (Токтогул). Толгон-толгон күү чалам, Толкундатып үн салам (Турусбеков). Петя кыягын алып Бористин жанына келди да: - Бористин урматына! - деп ойной баштады (Байтемиров).

ЧЕТ, ЧЕКЕ, ЖЭЭК

Бир нерсенин учкай жагы.

Көсөл күрөң бээни огороддун четине алып барып аркандады (Каимов). Кийиз сатсаң, айбылыңа сат, бир чекесин жамына жат (макал). Жолдун жээгине тигилген бактын көлөкөсүндө олтурушкан кишилерди карай бастырдык (Δ).

ЧЕЧЕК, ТУМОО

Адамдын денесине ыйлаактанып чыгып, температурасын жогорулатып жибере турган жузуштуу оору.

Ал арык чырай келип, бетинде чечектин тактары бар (Абдукаримов). Чынар экөөбүздүн ортобуздан энем эки эркек төрөп, экөөнү тең улуу тумоо жарыктык алып кетиптир (Сыдыкбеков).

ЧЕЧЕН, СӨЗМӨР, ОРАТОР

Сөзгө чебер, мыкты (көркөм, таамай) сүйлөгөн адам, сөз устаты.

Баатырдын көркү - мандайда, чечендин көркү - таңдайда (макал). Болочок акындын энеси Бурма дагы ары сөзмөр, ары жомокчу аялдардан эле («Ала-Тоо»). Оратор таамай сүйлөдү (Δ).

ЧИЕ, ЧАТАШ

Илмеги жок, чечилиши кыйын түйүн.

Чие байланган жипти көпкө чейин чече албай койдук (Δ). Аркандын чаташын жазууга аракет кылды (Δ). Чорт байланган (Δ).

ЧИЙ, СЫЗ

Чийим (сызык) жүргүзүү, белги кылуу, из түшүрүү.

Быттыр чийген чарбачылык картасын, Быйыл кайта башка кылып тартасың (Аалы). Доскага бир нече сызык сызып жаңы сабакты баштоого киришти («Ала-Тоо»).

ЧИЙКИ, ЧАЛА

Толук быша элек, даамы каалагандай боло элек.

Тамак чийки бышкан окшойт (Δ). Чала ачыган бозодон, Ачымал жакшы ун чалган (Осмонкул).

ЧИКИТ, ЧИКИЛДЕК, ЧИКИЛДИК, ЧИКИЛИК, ЧАБАЛЕКЕЙ

Узундугу 50-70 см келген таяк менен узундугу бир сөөмдөй жыгачты чаап ойной турган улуттук оюн.

Айылдан окчукураак түз жерде балдар чикит ойноп жатыптыр (Δ). Чикилдекте утулганы чымылдап чуркайт. Утуп алганы аны ээрчип жүрөт да, дем алып калган жерден баштап көтөртүп алат (Δ). Чикилдик ойну ушунусу менен кызык (Δ). Чикилик канчалык алыс кетсе, утуп жаткандарга ошончолук пайдалуу (Δ). Анткени чабалекей ойногондордун алыска чапканы утат (Δ).

ЧИРКЕ, ТИРКЕ

Арт жагына улап, туташтырып коюу.

Чубалтып вагондорун чиркеп алып, Алыстан жүрүп келет локомотив (Шимеев). Пароход артына эки-үч кемени тиркеп алган боюнча жолго чыкты (Δ).

ЧОГУЛ, ЖЫЙЫЛ, ТОПТОЛ, ҮЙҮЛ

Бир жерден көп нерселер орун алуу, бир жерге топтолуу.

Акын Током келди деп, Аял-эркек чогулду (Токтогул). Артисттердин келгенин угар замат үйдүн жанына эл жыйыла калды (Δ). Эл топтолгон жер көрүнгөндө атына камчы урд у(Δ). Эл бат эле үйүлүп калды (Δ).

ЧОЁКТО, ЧОЁНДО, ЧОЙРОҢДО, ЧОЙРОКТО, ЧОЮШТА

Оозу-мурдун чоюп, жактырбаган (жана жагымсыз) түрдө болуу.

Кийинки акылыңды айтып көрөйүн! Ал эми мурункуң жок - деп, дагы чоёктоду (Бейшеналиев). Катыны эле чоёндоп, тескери сүйлөп калды («КОС»). Кишилер кирип келгенде чойрондоп эшикке чыгып кетти (Δ). Коноктор анын чойроктошунун себебин билбей дал болуп калышты (Δ). Өткөн-кеткен мүчүлүштөрдү айтып кудагый чоюштай баштады (Δ).

ЧОҢ, ЗОР

Көлөмү боюнча башкалардан артык, ири, кичинекей эмес.

Айбанаттын эң чоңу Пилден козгоп сайрады (Тоголок Молдо). Күчөй берсин, Улам биздин зор мекен (Үмөталиев). Айбала отту улуу жагып, тамак-ашына киришти (Жантөшев).

ЧОҢСУҢ, ЧОКЧОҢДО, КОРЧОҢДО

Бийлөөгө укугу жоктугуна карабай көрсөтмө берип, бийлик жүргүзө берүү.

Чоңсунган жоону сомдоду, Айбалталап токмоктоп, Арытан Манас ондоду («Манас»). Баатырсынып чокчондоп, Байкабай чаап басынба (Осмонкул). Корчондоду кожоюн түсүн бузуп («Ала-Тоо»).

ЧОРКОК, ЖӨНДӨМСҮЗ

Эпсиз, бир нерсенин жөнүн билбеген.

Жолдош болбо коркокко, Иш кылдырба чоркокко (Токтогул). Күү черте албас конокко, Жазалап арак беришти («Мендирман»).

ЧОРО, ЖИГИТ, НӨКӨР, ЖӨКӨР

Баатырларга, мансаптуу бектерге жардамчы адам.

Аты чоро дебесең, Семетейден кем эмес («Семетей»).

Рыскулбектин кырк жигиттеринин бири болуп Какшаал кыргыздарына, Иле казактарына жортуулга барып, эчен ирет жылкы да тийиштим (Аалы). Кызмат кылып туруучу, Нөкөр кылып алайын (Токтогул). Кыздардан бөлүп сүйлөшкөн, Жанында жеңе жөкөрүн («Мендирман»).

ЧОЧКО, ДОҢУЗ, КАМАН

Кыска буттуу, тегерек тумшуктуу, ача туяктуу жаныбар.

Чочко чарбасы - кирешелүү тармак (Δ). Жапайы донуз көбөйүп кетсе, эгинге зыян келтирет (Δ).

ЧӨБӨГӨ, ТЫРПЫ, ТЫРПЫТ, ТЫБЫТ, ТОЛТО

Каймакты кайнатканда май бөлүнүп чыккандан кийинки калдыгы, азык.

Келтирилген синонимдердин **чөбөгөдөн** башкалары кыргыз говорлорунда айтылат.

Абаздын алдына нан, түндө сызгырылган майлуу чөбөгө келтирилди (Таштемиров). Майы менен тырпысы аралашып кетиптир (Δ). Түбүндөгү тырпытынан кичине гана салып берди (Δ). Койдун каймагынын тыбытынын даамы да сонун болот (Δ). Бир идишке толто алып келип койду (Δ).

ЧӨК, ЖАТ

Тизелерин жерге тийгизип жатканга барабар абалда болуу.

Көкөтөйгө келгенде, Чөгүп берди кызыл нар («Эр Төштүк»). Жаманды кудай неге албайт, жаткан төөгө мине албайт (макал).

ЧӨЛ, БИЯБАН

Жаан-чачын аз жаай турган, суусуз жана кумдуу жер, аймак.

Чөлгө дагы сонун шаарлар салынды, Бардыгына электрлер жагылды (Барпы). Күндүк жерге жетиптир, Бир биябан талаага («Манас»).

ЧӨМҮ, ЧУМУ, ЧУМКУ

Суюктукка матырылуу, чөгөрүлүү.

Ырыска толкуп чөмүлгөн, Ысык-Көл, Талас, Тянь-Шань («Советтик Кыргызстан»). Шыргалаң муздак сууларга, Чумуп чайкап алчу эле (Каралаев). Балапан эч нерседен кооп санабай, көлгө чумкуп, канат-башын каккылап таранат (Жантөшев).

ЧӨНТӨК, КАЛТА

Акча жана башка майда-бараттарды салуу үчүн кийимдин ичине же сыртына кошо тигилген кичинекей бааштыкча.

Калта сөзү айрым говорлордо кезигет.

Жардынын чөнтөгүнө акча кирсе, турна болуп кыйкырат (макал). Калтасында эки күндүк тамактык гана акчасы турат (Баялинов).

ЧӨП, БЫЧАН

Малга тоют үчүн даярдалган (ичке сабактуу майда) өсүмдүктөр, от, мал азыгы.

Андрей эрте туруп уюна чөп салып, бастырмасынын үстүндө жүргөн (Байтемиров). Чоң жаңгактын түбүнө бычанын үйүп койгон (Δ).

ЧУЛГА, ЧАЛ, КАПТА, БАС

Айланасын курчап калуу (көбүнчө булут жөнүндө).

Буркуйган кара булуттар, Тоолордун башын чулгады (Аалы). Чокуларын туман чалган кырка тоолор (Сасыкбаев). Асманды булут каптады (Жантөшев). Жерге тийсе ыргалат, Жер бетин булут баскандай (Осмонкул).

ЧУҢКУР, АҢ, ОР, ЗЫНДАН

Тик ылдый кеткен оюк жер.

Бул кезде жүз кадамдай чуркап келип, Чуңкурга жата калдым беленделип (Осмонов). Өлсөк - бир чукурда, тирүү болсок - бир дөбөдө (макал). Бул жакта көп анчалык аң, суу жеп кеткен жарлар жок экен (Элебаев). Ташбай аңгекте топон себилген ылайды камырдай жуурат (Сыдыкбеков). Бул чөлкөмдөн качып, бөтөн жер, бөтөн аныт издеп, качса кутулбас кой короону айланчыктап, ити коңулунан башбакпас жай издеп жөнөй бермеги (Айтматов).

ЧУРКА, ЖҮГҮР

Тез-тез кыймылдоо.

Чуркап отуруп бир оокумда караса, Жылдызкан кыштакка кирип кетиптир (Байтемиров). Кычан кунанын салкындатып бастырмага байлап, Актан атасын көздөй чурады (Бейшеналиев). Атам келатат! - дешип, ар бир үйдөн мойтоңдогон кичинекей балдар жүгүрүп чыгышты (Каимов).

ЧУУ, ЧУУЛГАН

Баи аламан чуркурай чыккан дабыш, уу-дуу.

Көчөнүн ичи уйлардын дабышы менен чууга толду (Каимов).
Аш үстүндө эр болсо, Салып көрсүн чуулган («Эр Табылды»).

ЧҮКӨ, АШЫК

Майда жандыктардын жото жилиги менен шыйрагы ашташкан жердин ортосундагы төрт кыр сымал сөөк; ошол сөөк эркек балдар ойной турган оюн.

Чынарбай жолдошу менен чүкө талаша кетти («Кыргыз эл жомоктору»). Ашык ойногон азар, томук ойногон тозор (макал).

ЧҮМБӨТ, ПАРАНЖЫ, ЖАМЫНЧЫ

Баитан ылдый жаап коюучу, бетти тосуучу нерсе.

Кыздын үстүнө чүмбөт жаап коюнуз («Кыргыз эл жомоктору»). Анархан менен Дарыяхан көчөгө чыкканда дайыма паранжы жамына турган (Жантөшев). Көк жамынчы кементай, Бөктөрүнчөк бөктөрүп (Тоголок Молдо).

ЧЫБЫК, ЧЫРПЫК

Жалбырагы, бутагы жок, солкулдак ичке бутак.

Ак чыбык кыркып, ат кылып, Көпөлөк издеп жөнөсөм (Аалы).
Чүй суусунун наркы өйүзүндөгү токойдон кыркылган чырпыкты ташуу кыйын болду (Сасыкбаев).

ЧЫГЫМ, ЧЫГАША

Жумиалган каражит.

Тойго колхозубуздуз бир тыйыны да чыгым болгон жок (Убукеев). Жалаң гана дары-дармек өсүмдүгү боюнча колхоз 1328 сом чыгаша кылды («Чалкан»). Көп акча расход кылып сатып алган аппараттар чаң басып бекер турат (Δ).

ЧЫДАМДУУ, ЧЫДАМКАЙ, БАЙЫМДУУ, САБЫРДУУ, КАЙРАТТУУ

Чыдоо жөндөмдүүлүгү бар.

Топоздор суукка чыдамдуу келет (Абдукаримов). Канчалык чыдамкай болсоң, ошончолук береке табасың (Жантөшев). Анча-мынча кайгы-мунга жеңдирбеген бекем киши (Δ) Дайыма суукта жүргөн киши ысыкка байымдуу боло албайт (Δ).

ЧЫЙКАН, СЫЗДООК

Адамдын денесине чыгып, түптөнүп, ириңдеп кетчү жара.

Көтү бош сөзү тергеп айтуу үчүн колдонулат.

Чыйкандан жаман жара жок, аны суурар киши жок (макал). Желкесине чыккан сыздооктон жапа чегип, эки жакка шыр бурулуп карай албайт (Δ). Жаңы жерге көнбөгөндүктөнбү, айтор, денесине көтү баш көп чыкты (Δ).

I ЧЫК, АШ

Жарышта, мелдеште алдыңкы орунду ээлөө.

Аттары күлүк, жигити эр, Жарышса чыккан мелдештен (Осмонкул). Жорголордун жарышында ак боз ат ашып келди (Δ). Башканын аты чыкканча, өзүбүздүн тай озсун (макал).

II ЧЫК, ЖАРАЛ. ТАБЫЛ.

Пайда болуу.

Асыл таштан чыгат, акыл баштан чыгат (макал). Көп элдин ичинен ар кандай таланттар жаралат (Δ). Алтын, күмүш, коргошун сыяктуу кендер чанда жерлерден гана табылат (Δ).

III ЧЫК, ЧЕТТЕ, БӨЛҮН

Мамилелеше (мамиле кыла) албай калуу.

Сөзүнөр өтпөй эч кимге, Элден чыгып калбаңар (Жантөшев). Айсалкын курбуларынан четтеп, жайдары мүнөзү өзгөрүп, суз болду (Δ). Бөлүнгөндү бөрү жейт (макал).

V ЧЫК, БИЛИН, АШКЕРЕЛЕН, АЧЫЛ

Белгилүү (жарыя) болуу, байкалуу.

Атагы чыккан Зууракан - Азыркы элдин чүрөгү (Осмонкул). Кыңыр иш кырк жылдан кийин да билинет (макал). Калпы ашкереленип, элге күлкү болду (Δ). Уурулугу ачылган кишиден бетер жер карайт (Δ).

ЧЫЛА, ЧАЛЧЫК, ЫЛАЙ

Кир-кок (ытыр-сыпыр) аралаш, ичүүгө жараксыз.

Кар эрип көчөлөрдөн сары чыла жылжып агат (Абдукаримов). Сууну көп кечсе, чалчык болот, сөздү көп сүйлөсө, тантык болот (макал). Жылдызкан арыкка келди да, жылжып жаткан ылай сууну карап, азга турду (Байтемиров).

ЧЫН, ЫРАС, АНЫК, ТУУРА, ДААНА

Калп (төгүн) эмес, чындыгында (турмушта) болгон.

Калпты чындай кылып айтса, чын чычайып жолдон чыгат (макал). Уят өлүмдөн катуу деген ырас, балдар (Аалы). Ажалдан анык баатыр коркмок эмес (Үмөталиев). Чын сөздү туура айтуудан таймана албайм, Биз элбиз, биз кишибиз - сени менен (Осмонов). Бул окуя даана болгон окуя деп ишендирди (Δ).

ЧЫНЫ, ПИЯЛА

Оозу жайык, түбү куушураак келген, фарфордон жасалган чай ичүүгө колдонулуучу идиш, үй буюму.

Ал чыныдагы чайын ууртабастан олтуруп, Акимдин ишин мактап кетти (Сыдыкбеков). Энеси пияладагы бөксө сууну уулуна сунду (Сасыкбаев).

ЧЫНЫГЫ, АНЫК, НАКТА, НАГЫЗ, НУКУРА, ӨЗ, ТАЗА

Жалган эмес, кадимки.

Демек, алардын чыныгы аттары Сакадай, Анархан? (Жантөшев). Токтогул турмушту, анык чындыкты, чын болгон жана боло турган ишти ырдаган (Бөкөнбаев). Накта акын сен болсоң (Δ). Нагыз украина элине таандык бир ырды аткара баштады (Сыдыкбеков). Албетте, бул чындык, нукура чындык (Жантөшев). Өз аты менен айтпай, башка ат коё салганга уста (Δ). Таза алтын эмес го (Δ).

ЧЫҢДА (ЧЫҢА), БЕКЕМДЕ, ӨНҮКТҮР

Мурдагыдан артык (ашык, бышык, чың) абалга келтирүү.

Чындайлы эмгек менен тынчтык күчүн (Үсөнбаев). Убаданы бекемдеп, эртеси келмек болдук (Δ). Коллективдүү чарбаны өнүктүрүү негизги милдет (Δ).

ЧЫПТАМА, ЧЕРМЕЙ, ӨПКӨ ТОН, КАРМООЧ

Көйнөктүн сыртынан кие турган, жеңи жок кыска бир аз гана ылдый түшө турган кылып тигилген.

Айрым кыргыз говорлорунда бул **чермей, өпкө тон, кармооч** деп аталат.

Кызыл тукаба чыптамасы денесин чыпыйтып кучактап турат (Байтемиров). Апам козунун көрпөсү ичтелген чермей алып берди (Δ). Өпкө тондун үстүнөн чапан кийип ал(Δ). Ичинен кармооч кийип алганына карабай, үшүй баштады (Δ).

ЧЫРАК, ЛАМПА, ШАМ, ФОНАРЬ (ПАНАР)

Билик аркылуу барган май менен күйүп, жарык берүүчү буюм.

Чыракты коё коюп, кызын кучактап, бооруна кысып, өпкүлөдү (Байтемиров). Чырагдан жандырган соң үй көркүнө келе түштү (Δ). Ортодо онунчу лампа алоолонуп жарык себүүдө (Сыдыкбеков). Үйгө шам жагылды (Δ). Эки көзү күйүп турган панарга окшойт (Үмөталиев).

ЧЫРГОО, ЧАТАК, БЕТКЕ ЧАБАР

Эпке-жөнгө келбеген, чатакчыл (көбүнчө балдарга карата).

Тумоологондон бери бала чыргоо болуп кетти (Δ). Анча-мынча жөндүү сөзгө көнбөй турган мүнөзү чатак киши окшойт (Δ).

ЧЫТЫ, БҮРКӨ

Капаланган, бушайман болгон кейипке келүү, кабагын бүркөө.

Каныбек кабагын чытып, жаралуу санын эки колу менен мыкчый кармап отурган эле (Жантөшев). Кабагын бүркөп киргининен улам сестейе түштү (Δ).

Ш

ШААР, КАЛАА

Кыштактарга караганда эл көп жашаган (орношкон) пункт.

Кең Фрунзе шаарынан Балыкчыга келатсам, Он беш тоонун орду жок (Осмонов). Бейше талаада, Шарше калаада болуп, көптөн бери көрүшкөн эмес («Чалкан»).

ШАЙЫР, ЖАЙДАРЫ, ШАЙДООТ, КУУНАК, ШАТ, ШАТМАН

Оюн-күлкү менен көңүлдүү жүргөн, кабагы ачык, көп капаланбаган, жайдары мүнөз.

Нурбай өтө сөзмөр, жомокчул, шайыр, жигит эле (Баялинов). Талыкпай жумуш кылышат, Кыз-келини жайдары (Осмонкул). Ашыр аке тоют жөнүндө бирдемелерди айта баштаганда шайдоот баскан келин сарайдан чыга келди (Убукеев). Кары-жаш дебей куруучулардын көңүлү куунак (Сасыкбаев). Таабалдынын көңүлү шат, жоодурап кабагы ачык (Бектенов). Анна каадасынча шатман жылмайып күйөөсүнүн алдынан утурлай басты (Байтемиров).

ШАКЕК, ЖҮЗҮК, ЖҮЗДҮК

Кооздук үчүн колдун манжаларына кийгизилүүчү баалуу (кээде жөнөкөй) металлдан жасалган буюм.

Базарга барса, жеңелерине көйнөк, шакек, арак самын, атыр алып келип берет экен (Δ). Жүзүктөй жүздү сойдуруп Жүз кемеге ойдуруп («КОС»). Беш колумда беш жүздүк, он колумда он жүздүк (Мукамбаев).

ШАКМАР, ЭСКИ

Пайдаланууга жараксыз, тантыгы кеткен, эскирген, эби жок.

Башында эскилиги жеткен шакмар панамасы бар (Айтматов). Эскини эптеш үчүн эки эсе күч керек («Ала-Тоо»).

ШАМАЛ, ЖЕЛ

Мейкиндиктеги табигый аба кыймылы, агымы.аба агымы.

Кечээ тоолуу аймактарда катуу шамал болуп, кар жааптыр (“Кыргыз туусу”). Жел болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт (макал).

ШАР, АГЫМ, КҮҮ

Кандайдыр бир багыт алган кыймыл.

Базардын тамашасын көрүп келүү үчүн элдин шары менен кошо дарбып келе жаткандар да жок эмес (Каимов). Көк бөрү тарткан элдин агымы менен ээрчип, карыялар да келе жатты (Δ). Жолдоштордун күүсү менен унутуп, Жүрүптүрмүн, мына быйыл эстедим (Турусбеков).

ШАРТ, ЖАГДАЙ, КЫРДААЛ, АЛ, АБАЛ, ЖАЙ, ЖӨН, МҮМКҮНЧҮЛҮК

Таасир этүүчү окуялардын, кубулуштардын жыйындысы.

Эки өрөөндүн жеринин шартынын кыйла өзгөчөлүгү бар (Каимов). Азыркы жагдай кошумча сөз сүйлөөгө мажбур кылды (Бейшеналиев). Тажрыйбалуу кызматчы кырдаалды кыйын эсептейт эмеспи (Каимов). Ушул алымды жолдошторума билгизбейсизби? (Турусбеков). Абалың кандай болду деп, Сурарым аман бар бекен? («Курманбек»). Жаман жайын айтам деп, баарын айтат (макал). Ооба, анын ушинте турган жөнү бар (Байтемиров). Машина, тракторлорду сатып алууга толук мүмкүнчүлүк бар («Ала-Тоо»).

ШАТЫ, ТЕПКИЧ

Өйдө карай чыгып, кайра түшүү үчүн жасалган баскычтары бар жабдык, үй жана курулуш буюму.

Бою узун болгондуктан, анча-мынча жерлерге шаты койбой эле жетет (Δ). Тепкич менен түшүп келе жатып буту тайып кетти (Δ).

ШАТЫРА, ШАТТАН

Көңүлдүү, куунак абалда болуу.

Балдар шатыраган бойдон тоону көздөй бет алышты (Таштемиров). Кумсарып жаткан боз талаа, күлкүсү чыгып шаттанат (Осмонкул).

ШАШ, АШЫК

Белгилүү бир максат үчүн өтө тез аракет кылуу, бат кыймылдоо.

Берди издегенин табууга, көздөгөнүнө жетүүгө шашып барат (Жантөшев). Ашыккан - ашка бышкан (макал).

ШАШКАЛАКТА, ШАШ, КАРБАЛАСТА, АЛДАСТА, ЭНТЕЛЕ, ЭНТЕНДЕ

Шашып-бушуп тез аракет кылууга жеңдирип, башка нерселерге көңүл бурбай калуу, чыдамсыздануу, сабырсыздануу.

Ушундай шамал убагында шашкалактап сапырык сапырып жаткан эч ким көрүнбөйт (Жантөшев). Шашкан коён аңга батпайт (макал). Кычан менен Атай карбаластап жетип келишти (Бейшеналиев). Жолбунов мукактанып, эчтеме дей албай, алдастап калды (Убукеев). Абаз энтелеп үйгө кирип келгенде үйдөгүлөр аңтаң болушуп, аны тиктеп калышты (Турусбеков). Эки этегин кайрып коюп энтендеп чуркап келе жаткан киши көрүндү (Δ).

ШАШМА, ШАШКАЛАК

Шаша берме адаты (өнөкөтү) бар, шаша берген.

Тигил Чаргындын жолун жолдогон Гүлнар тентек андан шашма (Сыдыкбеков). Чаргын шашкалак башка сөзгө келбей жөнөп кетти (Сыдыкбеков).

ШАШЫЛЫШ, АШЫГЫШ, ЗАРЫЛ

Тез бүтүрө турган, аткарууну талап кыла турган.

Шашылыш бир иш менен айылды көздөй бет алдым (Δ). Ашыгыш ишке бараттым эле (Сыдыкбеков). Абышка шашылат өтө зарыл иши бардай (Үмөталиев).

ШЕК, КҮМӨН (КҮНӨМ), КООП

Ишене албастыктын (ишенбестик, шектенгендикти туудурган) белгиси.

Үйдө Жылдызкандын жоктугу Арзыкул үчүн шек туудурду (Байтемиров). Волков мага жакпайт, себеби жүрүш-турушунда күмөнүм бар (Жантөшев). Кадигиң эч болбосун асты менден (Бөкөнбаев). Балапан эч нерседен кооп санабай, көлгө улам чүмкүп, канат-башын каккылап таранат (Жантөшев).

ШЕКШИ, ШЕКТЕН, ШЕКСИ, КООПТОН

Шек алуу, болжолдуу ой жоруу.

Оюнда жок Жаныштын, Өлөмүн деп шекшиген («Жаныш, Байыш»). Кычан шектенип, Асылкулдун жанына келди (Бейшеналиев). Алда эмнеден шекшиген кишиче Ыйманбай шексине карады (Сыдыкбеков). Бегайымдын катынан улам Каныбек кооптонду (Жантөшев). Шектүү шекирет, шексиз кекирет (макал).

ШЕРИК, ОРТОК, ЖОЛДОШ

Бирге катышкан (болгон, жүргөн) адам.

Шеригиң сөзмөр киши болсо, узун жолдо эриктирбейт (Δ). Күндүзгү аштын ортогу көп (макал). Жорго минген жолдошунан айрылат, көп жашаган курдашынан айрылат (макал).

ШИБЕР, ТУЛАҢ

Майда, ичке сабактуу чөптөр.

Шиберге койсо өрт кеткен, Шилтеген адам мүрт кеткен («Манас»). Тукабадай кулпунган, Тулаңы бар Ала-Тоо (Бөкөнбаев).

ШИМИ, СОР

Бир нерсенин суюк. маңызын ичине тартып алуу.

Жиликтин чучугун шимип отурган боз балдар («Ала-Тоо»). Ийип турат ак эмчек, Балкылдатып сор, балам (Токобаев).

ШИМИР, ЖУТ, ТАРТ, ШЫҢГЫТ

Тыным албай ичип жиберүү.

Акмат бергенди кайтарбай шимирип коюп гана тамакты батыра жеп отура берди (Убукеев). Идиш жок, кымызды чаначтан эле жутушту (Аалы). Эки аяк кымызды тартып жиберип, бир аз дем алды (Δ). Абыш, муну шыңгытып жибер (Таштемиров).

ШИРЕ, СОК

Жемиштин же өсүмдүктүн суюк маңызы.

Суусаганымдан алманын ширесинен ичтим (Δ). Эки-үч күнү ысыкта калган помидордун согу эзилip, ага баштаган («Чалкан»).

ШИРЕҢКЕ, КҮКҮРТ

Чагып тутандыра турган чийлер салынган кутуча.

Күкүрт сөзү айрым говорлордо айтылат.

Ным тартып калган ширеңкени күйгүзө албай жатты (Δ). Күкүртүн болсо, берчи (Δ).

ШҮМШҮК, ЖЕКСӨӨРҮН, ЖЕКСУР

Кадыр-баркы жок, жек көрүндү.

Баркың кетип карганда, Шүмшүк болуп калбагын (Токтогул). Толгон иштери үчүн жексөөрүн болуп, азыр элден чыгып калды (Δ). Бир жолу элге жексур көрүнүп алган соң, анан жакшы атты болуу кыйын (Δ).

ШЫБА, СҮЙКӨ, СҮРТ, СЫЙПА, МАЙЛА

Коймолжун же суюк нерсени экинчи бир нерсенин бетине жугузуу.

Аз эле убакта тамдын ичи-тышын шыбап чыкты (Δ). Бутунун шишиген жерине дары сүйкөдү (Δ). Нанга майды, балды сүртүп туруп, алды менен Айкамышка сунду (Байтемиров). Эриндери эндик сыйпап алгандай кыпкызыл (Сыдыкбеков). Маляр келди, бир чоң үйдү майлады, Кабак түйгөн капалыкты айдады (Осмонов).

ШЫК, ЫШКЫ

Кандайдыр бир ишке, өнөргө ж. б. берилгендик.

Оюнга абдан шыгымды салып, оюн дегенде жанымды сабап жиберчүмүн («Ала-Тоо»). Сүйгүң келет чиркинди ичинден ышкың козголуп (Тоголок Молдо).

ШЫКАК, ТҮРТКҮ, ТУКУРУК, ҮГҮТ

Бирөөнү кандайдыр бир иш кылууга көкүткөндүк. Баканын шыкагы Шарипти кайраттантып жиберди (Бейшеналиев). Жакшы окуп, өндүрүштө мыкты иштеген жаштарды дубал газеталарга чыгарып туруу башкалардын жакшы окушуна түрткү берет («Кыргызстан аялдары»). Бирөөнүн тукуругуна кирип, сый кишиге тил тийгизип алды (Δ). Бузукунун үгүтү менен бирөөнүн үстүнөн арыз берди (Δ).

ШЫЛТА, ШЫЛТООЛО, ШООТ

Жок нерсени себеп кылуу (бетке кармоо), башка бир нерсеге байланыштырып, оодарып себеп табуу.

Мөкүш ооруга шылтап, экскурсиядан да калып, коңшулаш сельсоветтеги таякесине бармак эле (Таштемиров). Анын баарын жашчылыкка шылтоолоп, Айтып бердим ичимдеги сырымды (Аалы). Эки адамдын баш кошулган жер болсо, эмнегедир шоотуп, Атабек Кылымканды чакырып, көздөн өткөрөт да отурат (Жантөшев). Калп эле бир нерсеге шыйкоолоп кирген Аманат Нурбүбүнүн кандайча олтурганын байкады («Ала-Тоо»).

ШЫЛТОО, ШЫЙКОО, СЕБЕП

Жок себеп, эптеп себеп катары шылтоолой турган илинчектүү нерсе, түрткү, бетке кармап кутула турган нерсе.

Алымкул Нурматтын үйүн шылтоо кылып, Гүлайымдын үйү тараптан өтмөкчү болду (Абдукаримов). Шыйкоо кылып бир күнү, Белек бердим коноктоп (Аалы). Эптеп бир себеп сыртка чыккысы келди (Δ).

ШЫМ, ЧАЛБАР, ШАЛБАР

Белден ылдый жакка кийүүчү эркектердин багалектүү кийими.

Шахтерлордун кийгени резина өтүк, брезент шым, катуу каска (Сасыкбаев). Кырк баатырга кырк чалбар, Кылып койгон ишим бар («Манас»). Турууга сенде ал барбы, Кийбейсиң кээде шалбарды (Шүкүрбеков).

ШЫПЫЛДА, ШУУЛДА, ЭПИЛДЕ, ЫПЫЛДА, ЛЫПЫЛДА

Тез-тез (жандуу) кыймылдоо.

Жылдызкан колу-колуна тийбей шыпылдап, этеги заматта

толот (Байтемиров). Шуулдап жылдар өтүп барат жылып (Шамшиев). Карачы, тиги аянтта Шарapatкан, Эпилдеп көзгө илээшпей терип жаткан (Абдыраманов). Колдору менен ооздору ыпылдап аракетке кирди («Ала-Тоо»). Атчандардын алдына түшүп, лыпылдай басты («КОС»).

ШЫР, ШЫДЫР, ТОКТООСУЗ

Буруу-теруусуз, токтолуп калбай.

Аким шыр жооп бере албай, буйдалып калды (Сасыкбаев). Кычан шыдыр Атайга барды (Бейшеналиев). Сестралар аны токтоосуз түрдө больницага алып жөнөштү (Каимов).

ШЫРДАК, АЛА КИЙИЗ, ЖАБДЫК, ОЙМО ТЕКЕЙ

Ичтелген жана бетинде ар кыл түстөгү оюусу бар кийиз.

Шырдамал, оймо текей, ободо, төрбөлжүн сөздөрү айрым говорлордо айтылат.

Бурма шырдак жасап, Топчубай комуз чертип отурат (Бөкөнбаев). Шырдамалдын үстүнө кабат-кабат төшөк салды (Δ). Байбиче оймо текей жасамакчы болду (Δ). Ободонун астына басып койгондорунан алып чыкты (Δ). Сарагүл эне өзү жасаган төрбөлжүндүн төрүндө (Касымбеков).

Ы

ЫЙЛА, ЖАШЫ

Көзүнөн жаш чыгаруу; капаланып-кайгыруу.

Кучактап алып Сырганы, Болоктоп ыйлап сүйүндү (Бөкөнбаев). Баланы көргөндө жүрөгүм элжиреп, ого бетер жашып кеттим (Абдукаримов.)

ЫЙЫК, КАСИЕТТҮҮ

Кордоого, кор кылууга болбой турган.

Кол тийбес ыйык сакталат, Ата мекен журтубуз (Тоголок Молдо). Касиеттүү бул дөбө, Кадимден даңка конгон жер (Бөкөнбаев).

ЫКТОО, ДАЛДА

Шамал, жаан тийбей турган жер.

Тообай жылкыны Кара-Ойдуң деген ыктоо жерге имери коюп келген (Абдумомунов). Аттарды далдага, токой араларына таштадым (Жантөшев). Чыйрыккан Жылдызкан мындай ылымта жерде кадимкидей жылый түштү (Байтемиров).

ЫЛАЙЫКСЫЗ, ЫКСЫЗ, ОҢТОЙСУЗ, ОПСУЗ

Туура келбей турган, ылайыгы жок.

Сиздей кишиге ый ылайыксыз! Айрыкча ушул жерде ыйлоонун жөнү жок (Жантөшев). Турмушка менин капа болушум ыксыз (Шимеев). Мындай учурда унчукпай калуу оңтойсуз сезилди (Δ). Опсуз баатыр жоого түшөт (макал). Анын азабынан оңутсуз абалда калды (Δ).

ЫЛАЙЫКТА, ОҢТОЙЛО, ТУУРАЛА, ЫҢГАЙЛА

Ылайык болгондой (келгендей) кылуу, ылайык келтирүү.

Фермага ылайыктап конуш чалып, Кондурган мандай-тескей айылдарын (Үмөталиев). Калемди Жапар оңтойлоп, Ойноктото кармады (Маликов). Эр жигиттин жакшысы, Элдин ишин тууралап, Жылдан жылга чыйралат (Барпы). Китебин ыңгайлуу кармап, окуп жатт (Δ). Качар жагын бет алып, Ыңгайлап кетип баратат («Манас»).

ЫЛАЙЫМ, ДЕГЕЛЕ

Алкаганда, каргаганда айтылчу сөз: ар дайым (ар дайыма, дайым, дайыма, аркачан, убакта).

Кабылан тууган кулунум, Аман жүргүн ылайым. («Манас»). Дегеле айтканың келсин! (Δ).

ЫЛДАМДЫК, ЫКЧАМДЫК, ТЕЗДИК, БАЧЫМДЫК

Кыймыл-аракеттин тездик даражасы.

«ФД» паровозу айрыкча ылдамдык менен алып бара жатты («Советтик Кыргызстан»). Боз ат ыкчамдык кылып, тез эле жетип барды (Δ). Саатына жүз алтымыш километр тездикте бара жатабыз (Бөкөнбаев). Бачымдык менен кармап калууга үлгүрдү (Δ).

II. БНАК, ҮЙҮР, ЖАКЫН, ШЫКТУУ

Жакшы көргөн, жакын турган.

Болсо болор акын киши ойго ынак, Ошондуктан сансыз ойлор асылат (Шамшиев). Ал башынан эле сөзгө үйүр болчу (Δ). Мен башынан эле аңчылык ишине, мүнүшкөрлүк жагына жакын кишимин («Ала-Тоо»). Бул селодо ырга, комузга шыктуу жаштар көп («Советтик Кыргызстан»).

ЫНАКТЫК, ТАТУУЛУК, ЖАКЫНДЫК

Жакшы мамиледе болгондук, бири-бирин сыйлагандык.

Өтө ынактыктын укмуштай күчү биздин көз алдыбызга өзгөчө жаркырай түшкөн эле («Советтик Кыргызстан»). Ортобуздагы татуулук бара-бара сууй берди (Δ). Пролетариаттык жакындыктан пайда болгон сезим («Ала-Тоо»).

ЫНТЫМАК, БИРДИК, ТАТУУЛУК, ЭЛЧИЛИК

Бир тилектешилик. чыр-чатагы жоктук, жакшы мамиледе.

Ырыс алды - ынтымак (макал). Бирдик болбой, тирилик болбойт (макал). Жамила совет элинин бузулгус достугун, татуулугун балдарга айтты (Баялинов). Чабышса чабышабыз, болбосо элчиликке келсин («КОС»).

ЫНТЫМАКТУУ, БИРДИКТҮҮ

Ынтымагы бар, чатакташпай (ынтымакташып) жүрүшкөн, оттору күйүшкөн.

Баары бир эненин балдарындай ынтымактуу (Сыдыкбеков). Күчүбүз тоодой бирдиктүү, Күрөшкөндү жыгабыз (Осмонкул).

ЫРАСА, ЧЫНДАП

Дал ойдогудай боло турган, алымча-кошумчасы жок, апыртмасы дээрлик жокко эсе.

Ташчайнар деп ыраса койгондой азуусу шамшаар чоң бөрү канчыгынын жатагына боортоктой жылып келип (Айтматов). Алар дагы чындап өз ойлорунан кайткан жок (Айтматов).

ЫРГЫЛЖЫН, ОЛКУ-СОЛКУ, ИШЕНИЧСИЗ

Ою, түшүнүгү туруктуу эмес, баш аламан, ойку-кайкы.

Күзөтчү ыргылжын болуп, кабагы түйүлдү (Айтматов). Өз оюнун олку-солкулугун өзү да дана билет да, билмексен болуп

басып жүрөт (Δ). Ишинин ишеничсиздигине эч ким тоскоол болгон эмес («Чалкан»).

ЫРЫС, БАКЫТ, БАКТЫ, БАК, ТААЛАЙ, КУТ, КЕШИК

Жакшы жашоого себеп болгон өбөлгө (шарт), жашоого ыраазы болгондук.

Көйкөлгөн ырыс кени жерим үчүн, Жаш баладай таалайлуу элим үчүн (Турусбеков). Бакыт оросо, дос торойт (макал). Бактысы бар экен, ошончолук кыйынчылыктан аман калыптыр (Δ). Баарыбыздын бак үчүн Баатыр Ленин жаралган (Тоголок Молдо). Илим деген - аскар тоо, Чыксаң таалай табасың (Аалы). Кыз, жигит куруп селкинчек кетпесин элиңден (Үмөталиев). Качкан жоону куткарган, Кулчоро, менде кешик жок («Семетей»).

ЫРЫСТУУ, БАКТЫЛУУ, БАКТУУ, ТААЛАЙЛУУ, КУТМАНДУУ

Ырысы бар, жакшы жашоого туш келген, жашоосуна ыраазы болгон.

Барган сайын узарат, Ырыстуу жаштар кадамың (Токтогул). Бактылуу коммунисттик келечектин, Ааламга дарбазасын кенен ачкан (Маликов). Өзү комсоо болгон менен бактуу жигит экен (Δ). Жаңы жерде, жаңы шартта туулган, Садагасы, сен таалайлуу баласың! (Турусбеков). Дүйшөнкул эмгек менен көз жарып, кутмандуу кыргыз элиин койнунда эркелеп өстү (Бөкөнбаев).

ЫШКЫЛУУ, ЫШКЫБОЗ, ШЫКТУУ

Бир нерсеге ышкысы бар, бир нерсеге кызыккан.

Комузга ышкылуу кичинекей балага дал ушунусу керек («Ала-Тоо»). Эс алуу учурларында Түгөлдү атайылап бир топ ышкыбоздор курчап алышты (Байтемиров). Калык кичинекейинен эле шыктуу, чыйрак бала болгон («Ала-Тоо»).

Э

ЭГЕР, ЭГЕРДЕ, КОКУС

Шарттуу болжолду билдирип, болжогондой, ойлогондой (чамалагандай) болсо, ойлогондой (чамалагандай) болбой калса, болжогондон башкача болсо... деген маанини туюндурат.

Эгер чыкпай калса Тайтору, Ары жок катын дедирбей, ажалдан мурун өлөйүн («Семетей»). Эгерде эркек уул болсо, толуктап тоюн соё бер («КОС»). Кокус сизден пионерлер келгин куштар кайда кыштайт деп сурашса, ушуну айтыңыз (Сыдыкбеков).

ЭГИН, АШТЫК, ДАН

Дан берүүчү өсүмдүк.

Жемиши бышып төгүлгөн, Жер калбай эгин эгилген (Бөкөнбаев). Балаң пайдалуу болсо, аштыгың айдалуу (макал). Кампадагы дан эгигүүгө даяр экендигин башкарма өзү карап чыкты (Айтматов).

ЭЖЕ, АПИЧЕ, АПЧЕ

Өзүнөн улуу кыз бир тууган.

Апиче, апче сөздөрү айрым говорлордо колдонулат.

Эже кийгенди синди киет (макал). Апичем кечинде келем деп кеткен (Δ). Апчезиз азыр күүлүү-күчтүү (Δ).

I ЭЗ, МЫЖЫ (МЫЖЫК)

Катып калган нерсени суюктукка салып эритүү.

Сүзмө эзип, чалап жасады (Сасыкбаев). Баятан бери мыжып эле жатасың, бирок курутун эзилбеди го (Δ).

II ЭЗ, ЭКСПЛУАТАЦИЯЛА

Эркиндик бербей жумшоо.

Кыргызды жан алгычтар далай эзген, Заардуу тил, ажал огу кекей кескен (Турусбеков). Капиталисттер жергиликтүү элди эчен жылдар эксплуатациялап келген (Δ).

ЭЗҮҮЧҮ, ЭКСПЛУАТАТОР

Өндүрүш каражаттарына, бийликке ээ болуп, эмгекчи элди эзген адам.

Совет бийлиги эзүүчүлөрдү биротоло жойду (Δ). Эксплуататорлор дагы эле дүйнөгө өз үстөмдүгүн жүргүзгүсү келет (Δ).

ЭЛ, КАЛК, КАЛАЙЫК, ЖУРТ, УЛУТ

Белгилүү бир мамлекеттин составына кирген ар кандай тилде сүйлөп, ар кандай территорияларда жайгашкан кишилердин тобу; жалпы калайык масса.

Эр кадырын эл билет (макал). Калк айтса, калп айтпайт (макал). Калайык, тууган, калың журт, Кайта көрдүм түрүндү (Токтогул). Ак ниеттүү жалын жүрөк комсомол, Өскөн жаштар баары түрдүү улуттан (Барпы).

ЭЛЕ, ГАНА

Бар болгону; тактап айтканда *деген маанилерди билдирип, чектөө маанисин жана себепти көрсөтүү үчүн колдонулат.*

Үч эле күн илгери өзү кеткен (Сыдыкбеков). Кымыз деген тамак жылкы болсо гана болот (Убукеев).

ЭЛЕНДЕ, ЭЛТЕНДЕ, АЛАНДА, АЛАКТА

Корккондой, чочулагандай түр менен эки жагын кароо.

Батыштын чый-пыйы чыгып, элендеп жол жакты карайт (Байтемиров). Динар эки жагына элтендеп, кээде бир тынымга токтой калат (Сыдыкбеков). Көргөндө көзү алаңдап, өзү шашты, Карады тыңшап-тыңшап эки жакты (Шүкүрбеков). Айбадак алактап ашканага жүгүрүп чыкты (Жантөшев).

ЭЛЕС, СӨЛӨКӨТ, КАРААН

Кандайдыр бир нерсенин, окуянын ж. б. көзгө бүдөмүк көрүнүшү же анын көз алдыга тартылышы.

Элестерин эстен кетпейт, Кашка суу, жашыл бакчаң, салкын абаң (Осмонов). Сөлөкөтү, сөөлөтү Эр Манастай көрүнүп («Семетей»). Таң да сүрүп келатты, Көрүнгөн бараан таанылып («Мендирман»). Чаргынды караанынан эле тааныды (Сыдыкбеков). Лениндин ысымы Андрей үчүн улуу даражалуу болуп, образы көз алдынан кетпей калды (Сасыкбаев).

ЭЛЕТ, АЙЫЛ

Борбордон, шаардан алыста тынч турмушта жашагандар, жашагандык, куулук-шумдукту билбегендер, билбегендик, жөнөкөйлүк, тынч жашоо, бейпилдик.

Эшмурзанын элеттен келгенине эки эле күн болду (фольк.). Алыстан сагынып-сатынып айылдаштарыма салам жолдодум (Δ).

ЭЛЕЧЕК, ИЛЕКИ

Ак кездемеден кат-кат кылып тегерете орогон аялдардын баш кийими.

Илеки сөзү айрым говорлордо айтылат.

Сыя эне да элечегин алып, кеп такыясын ээгинен чалып жеңилденди (Бейшеналиев). Чоң энем илекисин оронгондо айылга барарын билчү элек (Δ).

ЭЛИР, ЭЭЛИК, ЖЕЛИК (ЖЭЭЛИК), ЭЭЛЕН, ООЛУК

Токтоно албоо.

Кой, Тору, элирбе, Тору жаман дедирбе (Осмонов). Бат эле жетсек экен деп ээлигип келе жаткан чалдар (Сыдыкбеков). Акылы жарым азамат, Алты сом тапса желигет (Осмонкул). Барам деп эле ээленип калды (Жантөшев). Кулбаш өзүн-өзү токтото албай оолугат (Абдукаримов).

ЭЛПЕК, ЖЕНИЛ, ШАМДАГАЙ

Куч жумшабай жана кыйналбай кыймылдаган.

Шофёр рулду элпек тегеретип, машинаны эркин башкарат («Ала-Тоо»). Дасыккан уздардай жеңил кыймылдап, ишин бүткөрүүдө (Δ). Биз канчалык кайраттуу жана шамдагай болсок, ишибиз ошончолук ийгиликтүү болот (Жантөшев).

ЭМ, ДАБА, ШЫБАА

Ооруну айыктырууга болгон себеп, каражат.

Тилинде эми бар, билегинде күчү бар (Касымбеков), Даба тапкан ооруга, Билимдүүдөн шайлайбыз (Осмонкул). Бир шыбаа болуп, Дарыяхан жеңем айыгып кетсе! (Жантөшев).

ЭМДИГИЧЕ (ЭМДИГЕ), ЭМГИЧЕ, ЭМГИЧЕКТИ, АЛИ, АЛИГЕ, АЛИГЕЧЕ, ДАЛЕ

Ушул убакка чейин, ушул кезге дейре.

Эмдигиче бак-дарактар бүрдөй элек (Δ). Атай эмгиче уктап жатабы? (Бейшеналиев). Эмгичекти окумуштуу азамат болор эле («КОС»). Силер ал тизмени али жибере элексиңер (Абдукаримов). Алиге Жанболоттон кабар жок (Шимеев). Алигече койлор короодон чыга элек (Δ). Дале жанагыдай (Сыдыкбеков).

ЭМНЕ, НЕМЕ, НЕМИНЕ, НЕ

*Адамдан башка жаныбарларга жана калган бардык заттарга бериле турган суроо. Оозеки речте **нине, мине**, түрлөрү да айтылат.*

Эй, колхоздун бакчасы, Бай бакчаңда эмнең бар? (Осмонов).
Ар немеге - бир неме (макал). Неминеден капай бар? («КОС»). Бу не деген ыза, не деген кордук («Ала- Тоо»).

ЭНЕ, АПА

Баланы төрөгөн жана баккан аял.

Ак сүтүн берип өстүргөн, Ардактуу биздин энелер (Бөкөнбаев). Кол кабыш кылып, калың эл, Кор кылба карган апамы (Токтогул).

ЭНӨӨ, МАҢЫРОО, БАЁО

Анча-мынчаны көп байкабаган, аркы-беркиге назар салбаган.

Энөө баатыр Манасты, Ишендирип салыптыр («Семетей»). Кычан уйлардын баары эле өзүлөрүнүн сыңар мүйүз маласындай мадыроо болот деп ойлочу (Бейшеналиев). Киши көп барбаган ээн жердин жаныбарлары адамдан анчалык коркпой, баёо келет (Δ).

ЭҢКЕЙИШ, ЭҢИШ, ЖАНТЫК, КЫЙШЫК

Түз эмес, бир жагы ылдыйлап кеткен.

Лыжа менен саал эңкейиш жерде жүрүү кандай сонун (Байтемиров). Эңишке келгенде эс ала түшүп, өргө келгенде артына шыпырылып кетем (Элебаев). Аркы өйүздүн кашаты жантик болгондуктан, Орусбек эмгектей түшүп, артына карады (Сыдыкбеков). Боз үй капталдагы кыйшык жерге тигилген (Δ).

ЭПКИН, ИЛЕП

Бир нерсенин кыймылынын таасири.

Борошонун ызгаардуу эпкини Ышкынаалынын уйкусун ача алган жок (Байтемиров). Зуура эшикти түргөндө үйгө салкын желдин илеби сокту (Каимов).

ЭПСИЗ, ЫКСЫЗ, КОПОЛ, ОЛДОКСОН

Эби жок, ыкчыл эмес.

Балдар күрөшүп, эптүүсү эпсизин жыгып, төө матек, укуй алып жатышты (Жантөшев). Ыксызынан кай бирөөн Ызалантып

алышты («Манас»). Ары-бери жүрүшүң, отуруп-турушуң копол (Жантөшев). Кандай олдоксон адамсың (Каралаев).

ЭПТҮҮ, ЭПЧИЛ, ЫКЧЫЛ, ИЙКЕМДҮҮ

Кандайдыр бир ишти аткарууга жөндөмдүү, кудурети жеткен.

Кат жазуудан талбадым, Калемге эптүү бармагым (Тоголок Молдо). Эр жигиттин белгиси, Эпчил болот термелеп (Токтогул). Мындай ишке эптекей киши керек(Δ). Каныбек ыкчыл көрүнөт (Жантөшев). Талча шып ордунан турду. Мындай кезде ал ийкемдүү да (Байтемиров).

ЭРГИ, ЭЛИР, ТОЛКУ, ТОЛКУНДА, ЧАЛКЫ

Көңүлү абдан көтөрүлгөн абалда болуу.

Эльбурс тоосун ашчудай, Эргип турган кыз кезек (Нуркамал). Элирбейт кимдин жүрөгү, Энеден белек барганда (Осмонкул). Толкундап араң отурган Акман ордунан тура калды (Сыдыкбеков). Көкүлү чалкып карт ырчы, Көзүнөн жашын ирмеди (Бөкөнбаев).

ЭРГҮҮ, ИЛХАМ

Чыгарма жаратууда пайда болгон шыктануучулук, табигый аракет.

Эргүү сезими эрте ойгонгон болсо керек (“Кыргыз туусу”). Илхамым келгенде эрте туруп эле иштей беремин (Δ).

ЭРГҮҮ, ОТПУСКА

Иштеген жеринен жылына бир жолу берилүүчү эс алуу.

Быйыл эргүүгө жылдагыдан мурун чыктым (Δ). Жээнгүл отпускасын алып, ага кошумча кош айдоо, туут маалында эртеден кечке... (Айтматов). Ушул жерге келгенден бери отпускага чыга элексин, го (Айтматов).

ЭРЕЖЕ, ТАРТИП, ЖОБО

Тууралыгын аныктай турган белгилүү бир таяныч.

Жайыттар зоотехникалык эреже боюнча бөлүнгөн (Сыдыкбеков). Ар бир иштин тартибин билмейинче кантип иштей алат (Δ). Элдик депутаттардын жергиликтүү советтерине шайлоолор жөнүндөгү жоболор (Δ).

ЭРК, ЫКТЫЯР, КААЛОО

Адамдын өзүн-өзү кармай билүү касиети, сапаты.

Сүйдүрүү же күйдүрүү, Өзүнөрдүн эркинер (Маликов). Өз ыктыярым менен Кызыл Аскерге санитарка болуп кирдим (Жантөшев). Аларды каалоосуна койсоң, кечке ойной берет (Δ).

ЭРКЕ, ЧАЛЖАКЕ (ЖАЛЖАКЕ), ЧОЕКЕ

Ата-энесине обу жок эркелеп, оюндагысын кылган, мүнөз.

Эркенин жашы кургабайт (макал). Аялы абдан чалжаке окшойт (Δ). Менин да бир чоёкем бар (Δ).

ЭРКИНДИК, АЗАТТЫК, БОШТОНДУК, ЭРК

Өзү каалагандай абал.

Эркиндик ушул заманга, Ээ болдук, элим, ким менен («Советтик Кыргызстан»). Өзгөрүш жолу ачылды, Азаттык нуру чачылды (Тоголок Молдо). Өзүмдү бир боштондукка чыга калгандай сездим (Элебаев). Жерсиз элем жер берди, Малай элем, эрк берди (Токтомушев).

ЭРКИНЧЕ, КААЛАШЫНЧА, ОЮНЧА, ЫКТЫЯРЫНЧА

Өзү каалаганы (каалоосу) боюнча.

Аңызда эркинче оттоп, эркинче семирген бөдөнө учту (Сыдыкбеков). Жайлоодо мал каалашынча оттойт (Δ). Оюнча иштеп, оюнча дем алып жүрдү (Δ) Ар ким өз ыктыярынча кошуусу зарыл (Δ).

ЭРМЕН, ШЫБАК

Кыргыз талаа-түздөрүндө арбын өскөн татаал гүлдүү көп жылдык жыттуу дарылык касиети бар өсүмдүк чөп.

Эрмендүү чөптү жеген мал (фольк.). Мелтиреген талаада шыбагы өскөн жайкалып, көз жоосун алат карасан (фольк.).

ЭСЕЛЕК, ЖАШ

Акыл-эси али толук жетиле элек наристе.

Эселек кезинде эле эл менен эрегиш иштеген экен (Δ). Жаш болсо да мугалимдердин арасында тынбай аракеттенгендин арасына кошулат (Δ).

ЭСЕП, САН, САНАК, САНАТ

Нерселердин жалпы санынын жыйынтыгы.

Көбөйтүүдө курулуштун эсебин - Мекеним! Үмүтүм чоң жетемин («Советтик Кыргызстан»). Сан жеткис ойлордун кучагында калды (Δ). Асманда санак жеткис жылдыздар жымындашат (Δ). Аманы канча калды деп, Санатын менден сурадың (Токтогул).

ЭСЕПТЕ, САНА

Эсебин алуу, эсеп-кысап жүргүзүү.

Эмгек күндү эсептеп, Дептерлерге жазалы (Турусбеков). Учётчик чотун ары-бери каккылап, жеген-ичкенибизди жана иштеп тапканыбызды бир күнү кечке санады (Δ).

ЭСИР, КУТУР, КӨП, ЭСИРКЕ

Обу жок болуп кетүү.

Ал малга, дөөлөткө эсирип, турмушту баалабады (Сыдыкбеков). Кутурган экен бул Төштүк, Мен бир жулкулдашып көрөйүп («Эр Төштүк»). Мурдунду бөөдө көтөрүп көппөгүлө, балдар ай (Барпы). Эсиркеп отко чарпылган, Элирген тилек менде бар (Аалы).

ЭСКИР, КӨӨНӨР

Эски болуп калуу.

Жууркан-төшөктөр эскирди (Сыдыкбеков). Анархан куржундан көөнөрүп калган кара ала шайы көйнөктү сууруп алды (Жантөшев).

ЭСТЕ, ОЙЛО

Бир нерсени эсине алуу.

Калың кыргыз элди эстеп, Качкандагы кербезим (Токтогул). Кирбей туруп, чыгарынды ойло (макал). Уйпаланган кедейди, Убалы бар деп санабай (Тоголок Молдо).

ЭТ, КӨШ (ГӨШ)

Жаныбарлардын сөөгүнө жармашкан дене ткандары.

Көш (гөш) айрым говорлордо айтылат.

Этиң калып, көк жашык, Каны калган бир кашык («Манас»). Насыя жебе көшүндү (макал).

ЭТАЖ, КАБАТ

Биринин үстүнө бири жайгашкан абал.

Борбор шаарыбызда көп этаждуу үйлөр курула баштады (Δ).
Көк тиреген кабат-кабат көркөм үйлөр салынган (Бөкөнбаев).

ДОС, САНААЛАШ, КУРДАШ

Жакын көргөн, урматтуу киши.

Эл сыяктуу анын дагы эши көп, алар жыл сайын келип, кетет (Элебаев). Майданда чогуу болгон ардагер досу бар (Токтомушев).

ЭШИК, КААЛГА

Үйдүн киши кире турган жерине орнотулган тоскоол.

Үйдүн эшиги темирден жасалыптыр (“Де-факто”). Каалганын так түбүндө кароолчулар отурушту (фольк.).

ЭЭ, КОЖОЮН

Бир нерсени пайдаланууга, өз билишинче жумшоого толук акысы бар адам.

Өзүң көргөн көп малга, Ээ болчу түк адам жок (Үсөнбаев). Ар бир адам - өз мүлкүнүн кожоюну (Δ).

ЭЭЛЕ, МЕНЧИКТЕ

Бир нерсеге ээ болуу.

Ак кардуу тоону ээлеген - Ата журтум кыргыз эл (Токтогул).
Бул жерди киши менчиктегени гүлдөп өстү (Δ).

ЭЭН, БОШ, ЭРКИН

Эч ким тийбеген, эч ким ээ болбогон.

Ээгиндеги көп сакал, Ээн койдун тарабай (Токтогул).
Кыдырата таш койдум, кызыл өгүз бош койдум (табышмак).
Талаадагы эркин кийик, Дыргып барып карашат (Аалы). Ээн калып
Таласың, Элкин жерлер болгондур («Манас»). Кароосуз калган
там-таш бат эле көркүнөн кетет тура (Δ).

КЫСКАРТУУЛАР

Сөздүккө мисалдар алынган чыгармалардын авторлору, газета-журналдар, адабий жыйнактар, эпостор жана китептер.

Кыргыз акын-жазуучулары

Аалы — Токомбаев Аалы
Абдукаримов — Абдукаримов Мамасалы
Абдумомунов — Абдумомунов Токтоболот
Абдыраманов — Абдыраманов Шабданбай
Айтматов — Айтматов Чынгыз
Акаев — Акаев Кубаныч
Алыбаев — Алыбаев Мидин
Ашубаев — Ашубаев Жекшен
Байгабылов — Байгабылов Талант
Байтемиров — Байтемиров Насирдин
Барпы — Алымкулов Барпы
Баялинов — Баялинов Касымалы
Бейшеналиев — Бейшеналиев Шүкүрбек
Бектенов — Бектенов Касымалы
Бердибаев — Бердибаев Абдырашит
Борбугулов — Борбугулов Муктар
Бөкөнбаев — Бөкөнбаев Жоомарт
Гапаров — Гапаров Мурза
Жантөшев — Жантөшев Касымалы
Ибрагим — Ибрагимов Мухамед
Калык — Акиев Калык
Каимов — Каимов Касым
Каралаев — Каралаев Саякбай
Касымбеков — Касымбеков Төлөгөн
Мавлянов — Мавлянов Жунай
Маликов — Маликов Кубанычбек
Мукамбаев — Мукамбаев Жээмбай²
Мураталиев — Мураталиев Муса
Нуркамал — Жетикашкаева Нуркамал

² Түзүүчүлөр айрым диалектилик синонимдерди берүүдө бул автордун «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн» (Фрунзе, илим, 1976, 1-т.) пайдаланышты.

Осмоналиев — Осмоналиев Качкынбай
Осмонкул — Бөлөбалаев Осмонкул
Осмонов — Осмонов Алыкул
Өмүрбаев — Өмүрбаев Сагындык
Садыков — Садыков Жалил
Сарногоев — Сарногоев Байдылда
Сасыкбаев — Сасыкбаев Саткын
Сыдыкбекөв — Сыдыкбеков Түгөлбай
Таштемиров — Таштемиров Жаки
Тоголок Молдо — Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов)
Токобаев — Токобаев Молдогазы
Токтогул — Сатылганов Токтогул
Токтомушев — Токтомушев Абдрасул
Турусбеков — Турусбеков Жусуп
Убукеев — Убукеев Айткулу
Урмамбетов — Урмамбетов Совет
Үмөталиев — Үмөталиев Темиркул
Үсөнбаев — Үсөнбаев Алымкул
Шамшиев — Шамшиев Төлөн
Шаршен — Термечиков Шаршен
Шатманов — Шатманов Салибай
Шимеев — Шимеев Смар
Шүкүрбеков — Шүкүрбеков Райкан
Элебаев — Элебаев Мукай
Эралиев — Эралиев Сүйүнбай
Эшмамбетов — Эшманбетов Касымбек

Газета-журналдар, адабий жыйнактар, эпостор

«Ала-Тоо» (журнал)
«Байчечекей» (журнал)
«Гүлдесте» (жыйнак)
«Ден соолук» (журнал)
«Жазгыч акындар» (жыйнак)
«Жаныш, Байыш» (эпос)
«Жаш ленинчи» (журнал)
«Кедейкан» (эпос)
«Кожожаш» (эпос)
«Коммунист» (журнал)

«КОС» (Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М., 1965)
«Курманбек» (эпос)
«Кыргыз эл жомоктору» (жыйнак)
«Кыргыз эл ырлары» (жыйнак)
«Кыргыздын эл акындары» (жыйнак)
«Кыргызстан айыл чарбасы» (журнал)
«Кыргызстан аялдары» (журнал)
«Кыргызстан маданияты» (газета)
«Кыргызстан пионери» (газета)
«Ленинчил жаш» (газета)
«Манас» (эпос)
«Мендирман» (эпос)
«Кыргыз туусу» (газета)
«Мугалимдер газетасы» (газета)
«Мугалимдерге жардам» (журнал)
«Олжобай менен Кишимжан» (эпос)
«Саринжи - Бөкөй» (эпос)
«Сейтек» (эпос)
«Семетей» (эпос)
«Советтик Кыргызстан» (газета)
«Сулейинфо» (2014-жылдан) (газета)
«Учкун» (жыйнак)
«Чалкан» (журнал)
«Эл агартуу» (журнал)
«Эр Табылды» (эпос)
«Эр Төштүк» (эпос)

Ар кандай кыскартуулар

б.а. — башкача айтканда
ж.б. — жана башка (же жана башкалар)
макал — кыргыз элинин макалы (макалдары)
табышмак — кыргыз элинин табышмагы (табышмактары)
фольк.— кыргыз фольклору (кыргыз элинин оозеки чыгармалары)
ылакап — кыргыз элинин ылакабы (лакабы)
Δ — угуу жолу менен шөкөттөлгөн мисалдар (маалыматтар)

АДАБИЯТТАР

Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. -М.: Русский

Болғанбаев А. Казак тілінің синонимдер сөздігі. -Алматы: Мектеп, 1975.

Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер. -Фрунзе: Мектеп, 1971.

Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү (10551). – Кара-Балта, 2005.-500 б.

Кыргыз эл жомоктору. –Кыргызмамбас, 1957. -175 б.

Сартбаев К., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп, 1973.

Словарь синонимов русского языка, т. I-II. -Л.: Наука, 1970-1971

Словарь синонимов (справочное пособие) Под ред. А.П. Евгеньева. -Л.: Наука, 1977.

Хожиев А. Узбек тили синонимларининг изохли лугати. - Тошкент/Укитувчи, 1974.

МАЗМУНУ

Сөз башы.....	3
Сөздүктүн түзүлүшү.....	8

СӨЗДҮК

А.....	11
Б.....	52
Г.....	76
Д.....	76
Ж.....	83
З.....	117
И.....	121
К.....	124
Л.....	212
М.....	213
Н.....	228
О.....	233
Ө.....	240
П.....	246
Р.....	247
С.....	248
Т.....	272
У.....	302
Ү.....	309
Ч.....	312
Ш.....	327
Ы.....	333
Э.....	336
Кыскартуулар.....	345
Адабияттар.....	348

Жапаров Шералы, **К.Сейдакматов,** Сыдыкова Толгонай

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ

Корректорлор *Ибраева Д.А., Кожокулова Г.А.*
Компьютерге тергендер *Сыдыкова Т., Бекназарова Б.*
Компьютердик калыпка салган *Салиев Э.Ж.*

Терүүгө 12.11.2015-жылы берилди.
Басууга 08.12.2015-жылы кол коюлду.
Форматы 60x84 ¹/₁₆. Көлөмү 22 басма табак.
Нускасы 500 даана. Заказ № 44.

«Бийиктик+» ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Абдырахманов көчөсү, 170 А